

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

Estudis sobre el *corpus* d'inscripcions del sud-oest de la península Ibèrica

David Muñoz Cuadrillero

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0. Spain License.**

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Estudis sobre el *corpus* d'inscripcions del sud-oest de la península Ibèrica

Tesi doctoral presentada per

David Muñoz Cuadrillero

Any 2023

Dirigida per

Dr. Ignasi Garcés i Estallo i Dr. Javier Velaza Frías

Programa de doctorat

Societat i Cultura: Història, Antropologia, Art i Patrimoni.

Departament d'Història Antiga, Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

Resum

L'objectiu principal d'aquesta investigació és definir i contextualitzar l'epigrafia del SO de la península Ibèrica. En aquest sentit, convé acotar-la geogràficament i històrica, definint-ne el marc geogràfic i el context històric.

Un altre dels factors rellevants d'aquesta investigació és la llengua del SO, encara avui desconeguda i sense filiació lingüística coneguda. L'anàlisi, doncs, quantitativa de les dades que podem extreure de la lectura de les inscripcions sobre pedra del SO, principalment, ens apropa a una millor coneixença d'aquesta llengua i, de pas, ens ajudarà a establir el valor fonètic dels signes.

Molt relacionat amb el punt anterior és l'establiment d'un sistema consensuat i objectiu de lectura dels signes del SO. L'anàlisi quantitativa, principalment, ja ha mostrat la seva utilitat en treballs anteriors i serà la base de la nostra recerca. Establir un correcte sistema de lectura per a les inscripcions és cabdal a l'hora de treballar qualsevol aspecte relacionat amb la llengua del SO.

Per acabar de definir millor la cultura epigràfica del SO, es presenten una sèrie d'estudis eclèctics sobre el catàleg d'inscripcions del SO, com ara quina era la funció que aquesta desenvolupava a la societat que l'emprà; quina és la cronologia d'ús del signari i quin és el seu origen; sobre quins materials s'inscrivia i quins eren els seus principals suports. Sobre aquest últim aspecte, s'inclou en aquesta investigació un espai per a l'epigrafia comparada, atès que l'estela és el suport majoritari de l'epigrafia del SO.

L'últim apartat d'aquesta investigació és un catàleg d'inscripcions del SO, on se separen segons tipologia (pedra, esgrafiats i marques) i també es descarten alguns documents tradicionalment adscrits a aquest sistema d'escriptura.

Abstract

The aim of this research is to define and contextualize the SW epigraphy of the Iberian Peninsula. In this sense, it is appropriate to address it geographically and historically, defining its geographical framework and historical context.

Another important factor in this research is the language of OS, still unknown today and without known linguistic affiliation. The quantitative analysis of the data we can extract from reading the OS stone inscriptions, therefore, mainly brings us closer to a better understanding of this language and, in passing, will help us to establish the phonetic value of the signs.

Much related to the previous point is the establishment of a consensual and objective system for reading the SW signs. Quantitative analysis, in particular, has already shown its usefulness in previous work and will be the basis of our research. Setting up a correct reading system for inscriptions is crucial in working on any aspect related to the OS language.

To better define the epigraphic culture of SW, a number of eclectic studies are presented on the catalogue of SW inscriptions, such as the role that it played in society that used it; what is the timeline of the use of the signatory and what is its origin; on which materials were written and which were its main supports. On the latter aspect, this research includes a space for comparative epigraphy, since the stele is the majority support for SW epigraphy.

The last section of this research is a catalogue of SW inscriptions, where they are separated according to typology (stone, sgraffito and marks) and also discarded some documents traditionally attached to this writing system.

1 INTRODUCCIÓ

1.1 INTRODUCCIÓ GENERAL

A la saga d'Egil Skallagrímsson, el protagonista fa parada a una casa on la filla del propietari està molt malalta i no pot sortir del llit. L'heroi, que a banda de tenir qualitats físiques i mentals excepcionals també domina les arts fetilleres, troba que un altre home ha intentat sanar la noia gravant unes runes sota el llit. Egil, al revisar-les, s'adona que no han estat ben gravades, que són obra d'una mà maldestre. És en aquest context que digué:

«Skalat maðr rúnar rísta, nema ráða vel kunni. Þat verðr mörgum manni, es of myrkvan stafvillisk¹.»

«No ha de gravar runes ans aquell que sàpiga llegir-les. Molt són els que s'equivoquen a l'emprar tals misteris².»

En efecte, hem escollit aquestes paraules per començar aquest treball, paraules que simbolitzen la importància de la cultura escrita i, alhora, la importància de dominar amb exactitud una escriptura i la seva significació per tal d'usar-la de forma correcta. En aquest sentit, no volem indicar que els autors de l'epigrafia del SO no sabessin usar-la, sinó remarcar les dificultats que tenim els investigadors actuals quan ens trobem davant un sistema d'escriptura indesxifrat com aquest.

Els nostre interès per l'escriptura del SO començà fa més d'una dècada, mentre cursava el màster de “Llengües i cultures de l'antiguitat i la seva pervivència”. El Dr. Javier Velaza va dedicar una sessió a les llengües paleohispàniques i, evidentment, va començar per la més antiga conservada, la del SO. Al anomenar-la tartèssia, sud-lusitana o del SO, em va saltar una alarma perquè, degut a la meva formació anterior a la facultat d'Història, la informació que vaig retenir sobre la cultura tartèssia fou que era anepígrafa.

¹ *Egils saga Skallagrimssonar*, capítol LXXII.

² Traducció adaptada de la magnífica traducció castellana de BERNÁRDEZ 2006: 272.

Aquest primer «*shock*» va provocar que realitzés una bateria de preguntes al Dr. Velaza que, amb paciència, em va contestar: “investiga-ho”.

Aquest treball és el resultat d’una investigació començada fa ja una dècada. En aquesta introducció tractarem les metodologies emprades i per quin motiu, sobretot en alguns aspectes en què s’ha decidit innovar una mica més en relació amb la investigació tradicional. A més, també cal explicar amb detall quins són els objectius a què pretenc arribar al final de la investigació, si s’han pogut assolir i quines línies s’haurien de seguir a l’hora de continuar-la.

No obstant això, d’una forma més general m’agradaria remarcar el fet que en qualsevol cas es va pretendre arribar a un desxiframent complet ni del signari ni de la llengua que s’hi amaga. Arribar a aquesta solució, ara per ara, és encara una tasca gairebé impossible. Els objectius, però, marcats són realistes i pretenen definir d’una forma més concreta la cultura epigràfica del SO i reflexionar sobre els problemes principals que en presenta l’escriptura.

1.2 METODOLOGIA

Al parlar de la metodologia emprada en aquest treball, és evident que s’ha d’especificar amb detall quina o quines s’han emprat a l’hora de realitzar la investigació sobre els diferents aspectes que engloben els estudis sobre l’escriptura del SO, que aquí es presenten. En efecte, a l’intentar realitzar un estudi global i exhaustiu sobre l’epigrafia del SO, cal reflexionar sobre la manera d’apropar-s’hi.

A l’inici del treball va quedar palesa la millor manera d’encetar l’estudi del *corpus* epigràfic del SO: l’autòpsia de les inscripcions. Sense aquest aspecte, és evident que els resultats que pogués extreure’n dependrien en gran mesura de les lectures d’altres investigadors, que podrien resultar, en alguns punts, errònies. A més, un dels objectius a assolir mitjançant l’observació directa de les inscripcions era el detallar el més precisament possible tot el catàleg de signes de l’epigrafia del SO que, al contrari del que succeeix amb altres epigrafies mediterrànies, no és un catàleg consensuadament tancat. És a dir, no tots els investigadors coincideixen a l’hora d’adscriure certs documents a l’epigrafia del SO. A més, després d’obtenir noves lectures, o de revisar-ne de velles, un altre dels objectius era treballar sobre un catàleg fiable i tancat d’inscripcions que fes possible extreure’n dades que poguessin ser quantificades i analitzades de forma

qualitativa. És per això que la metodologia de l'observació directa de les inscripcions, metodologia emprada per l'epigrafia, era cabdal a l'hora de realitzar aquest treball. Malauradament, malgrat que s'han pogut realitzar autòpsies sobre una quantitat gens menyspreable d'inscripcions, les que es troben disperses pels museus de l'Algarve i d'Andalusia han quedat sense ser observades directament per mi. Al faltar l'autòpsia, he decidit contrastar la informació que es troba en els calcs i fotografies d'investigadors anteriors que sempre han sigut de gran ajuda.

En aquest sentit també s'ha optat per intentar unificar al màxim els criteris epigràfics emprats habitualment en la descripció del *corpus*. Cada vegada més sovint les formes de transcriure o llegir segments d'escriptures paleohispàniques no depenen tant de cada editor o autor i es tendeixen a seguir unes normes d'edició, semblants a les que trobem, per exemple, a l'epigrafia llatina. És per això que hem volgut presentar un catàleg que presenti uns elements estàndards d'edició, així com unificar elements com bibliografia; context arqueològic; un aparell crític on es noten les variants en la lectura amb altres investigadors, entre d'altres mesures adoptades, són traces de l'esmerçada metodologia epigràfica de què ens hem valgut per tal d'establir un catàleg d'inscripcions del SO comprensible i accessible.

A l'hora de treballar sobre l'epigrafia del SO, també he decidit emprar el mètode arqueològic per tal de poder esbrinar de la forma més precisa possible en quin moment va florir i si és o no possible relacionar-la amb una cultura arqueològica concreta. Al no ser arqueòleg de formació, hem revisat els informes disponibles de jaciments tant espanyols com portuguesos que s'han publicat, tant antics com moderns, sobre els indrets en què s'han trobat relacionat els monuments epigràfics. Per tal d'ampliar la informació històrica sobre el context històric de l'epigrafia del SO, hem considerat oportú no només considerar els llocs, principalment necròpolis, on s'han trobat inscripcions, sinó que també s'analitzen indrets situats a la regió, malgrat l'absència d'epigrafia. Això ens dona una imatge viva i veraç sobre la societat que practicà l'escriptura del SO, una societat que, a banda d'aquesta pràctica epigràfica, tenia un *modus uiuendi* concret i que s'ha intentat descriure en aquesta investigació. A més, també s'ha decidit resumir el pas del bronze final al ferro en aquesta àrea, per la transcendència en la qüestió indoeuropea que envolta la cultura epigràfica del SO.

Una altra metodologia de treball ha sigut la filològica, seguint dues línies que es podrien dividir en variant paleogràfica i de valor dels signes, i la variant lingüística. En la variant paleogràfica, s'ha seguit un procediment d'identificació detallada de tots els signes i les seves variants paleogràfiques, sobretot pel que fa als escaliformes, per tal de poder discernir sobre possibles al·lomorfs, signes que presenten usos irregulars en certes zones o inscripcions, o intentar establir el valor fonètic de determinats signes que apareixen amb poca freqüència i sobre què la investigació precedent no n'ha establert un valor segur. Pel que fa a la variant lingüística s'han emprat diverses metodologies, algunes de les quals necessiten una mica més de contextualització. La investigació precedent ja ha emprat mètodes d'anàlisi quantitativa per tal de desxifrar tant el valor del signari com els possibles mots o grups de paraules aïllables en la llengua del SO. Aquest treball no deixa de ser la continuació d'una tradició que, gràcies a la facilitat que aporta l'ús de les noves tecnologies digitals a l'hora de realitzar anàlisi de dades, ens permet anar descobrint cada vegada més dades objectives sobre la llengua del SO. Les taules que es mostren als capítols 5.2, 5.3, i 6.3 d'aquest treball en són una bona mostra.

Una innovació metodològica, creiem, que s'ha inclòs en aquest treball és la que es troba al capítol 5.3. Es tracta d'una comparativa entre dades fonològiques extretes de diverses llengües antigues relacionades d'alguna manera o una altra amb la llengua del SO. Com ja explico al lloc corresponent, no crec que puguin tenir cap mena de validesa a l'hora d'adscriure la llengua del SO a una família lingüística concreta, però, ara bé, potser pot aportar algun indici, si no en referència a l'adscripció, per descartar-ne possibles afinitats.

1.3 OBJECTIUS

Els objectius que em vaig plantejar a l'hora de començar aquesta investigació són múltiples i diversos. En efecte, en una comunicació recent del Dr. Velaza al XIX simposi de la SEEC³, quan hom s'endinsa en l'estudi de qualsevol cultura epigràfica ha de tenir en ment trobar la resposta a una sèrie de preguntes de manera ineluctable:

- Qui va realitzar aquesta cultura epigràfica?
- On, quan i fins quan va florir?

³ Realitzada el dijous 20 de novembre de 2022 amb el títol «Hacia una epigrafía comparada».

- Per quin motiu es va crear aquest hàbit epigràfic?
- Sobre quins suports s'inscrivía?
- Quina llengua representava?
- És un sistema d'escriptura creat *ex nouo* o és una adaptació d'un sistema precedent? Si és així, de quin i com es va produir aquesta adaptació?⁴

A aquestes es poden afegir, en el cas concret de l'epigrafia del SO, les següents:

- Com funcionava aquest sistema d'escriptura? És un alefat, un sil·labari, un alfabet?
- Quins són els límits d'aquesta cultura epigràfica?
- En quin context social s'emprava l'escriptura?

El primer objectiu que ens hem marcat, per començar d'una manera més ràpida i fiable, és establir on va florir aquesta cultura epigràfica. En efecte, és una de les poques coses de què es pot estar segur, atès que les troballes es concentren en una zona molt concreta de la península Ibèrica, encara que també s'han d'assenyalar penetracions cap a altres zones que podríem anomenar «perifèriques».

El segon uneix en certa manera trobar una resposta adequada a les qüestions «qui va realitzar els monuments epigràfics del SO» i «quan va florir». En efecte, com ja es podrà veure al capítol corresponent, si s'estableix correctament el context històric i arqueològic de l'epigrafia del SO, es podria, ajudat per la literatura clàssica grecoromana, identificar quina cultura podria haver sigut la que practicà l'epigrafia del SO. Si s'estableix el *floruit* de l'epigrafia després s'ha d'intentar saber qui la va realitzar. Al menys, si no en sabem el nom de la paleoètnia concreta, cal esbrinar si culturalment, en termes arqueològics, clar, es pot comparar amb alguna cultura més coneguda de la península Ibèrica.

Un cop s'ha intentat esbrinar l'on, el quan i el qui, la següent pregunta que cal realitzar-se és «per quin motiu»? En efecte, quan coneguem més en profunditat la cultura arqueològica del SO, s'ha de veure quin podria ser el motiu pel qual aquesta cultura podria haver adaptat l'escriptura, en aquest cas, d'un poble exogen. Ara bé, no cal oblidar que

⁴ No són paraules precises del Dr. Velaza les que aquí reproduïm, ans les hem adaptat a les circumstàncies del treball. El Dr. Velaza plantejava les preguntes qui?, on?, quan?, per a què?, com?, què?, des quan?, i fins quan?.

totes les preguntes estan relacionades entre elles i en cap cas s'han de considerar de forma aïllada. És per això que les preguntes següents, que ens porten a qüestionar-nos sobre el context social en què s'emprà l'escriptura del SO o els suports on s'inscrivien els epígrafs del SO, són preguntes estretament relacionades amb l'anterior.

Un pas important en aquesta investigació és intentar esbrinar quina és la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO. En efecte, els sistemes d'escriptura estan estretament relacionats amb la llengua que es parlava, així com també la cultura i l'ètnia.

En base a qüestions de caire més epigràfic, caldria fer-se, al menys, dues preguntes més: la primera gira al voltant de l'origen del sistema d'escriptura, si fou creat *ex nihilo* o si, pel contrari, és una adaptació més o menys fidedigna d'un signari ja existent. En aquest segon supòsit ens hauríem de plantejar com a objectiu com de lleial fou aquesta adaptació i en quin context es va produir. Molt relacionada amb aquesta qüestió és esbrinar el funcionament d'aquest sistema d'escriptura, si es pot relacionar amb un alefat, un alfabet o un semisil·labari, i descriure'n el més detalladament possible el seu funcionament. Sense moure'ns de l'àmbit epigràfic, també cal reflexionar sobre un conjunt de signes que encara no han generat consens entre els investigadors sobre el seu valor fonètic. En aquest sentit ens valdrem de l'anàlisi quantitativa per tal d'esbrinar el possible significat dels signes fora de consens i avançar encara més en la comprensió d'aquest sistema d'escriptura.

1.4 CONVENCIONS

Al llarg d'aquest treball s'han emprat una sèrie d'abreviatures i convencions que passem a detallar.

Pel que fa als autors grecoromans, hem optat per usar les abreviatures de l'*Oxford Latin Dictionary* en relació al llatí i del diccionari Liddel-Scott en relació als grecs, tant per a autors i obres.

En l'àmbit de l'epigrafia del sud-oest, cal destacar que l'abreviament SO, tal com és tradició entre els investigadors (SW en anglès). També fem l'abreviatura NP(P) per nom de persona(es). Els museus citats al catàleg d'inscripcions també s'han simplificat de la manera següent:

MM	Museu Municipal
MARq	Museu Arqueològic
MAP	Museu Arqueològic Provincial
MP	Museu Provincial
MR	Museu Regional
MESA	Museu da Escrita do Sudoeste Almodôvar
MNL	Museu Etnològic Nacional de Lisboa

També s'han emprat les sigles de diversos *corpora* de referència, principalment el de Jürgen Untermann, que sempre apareix sota la forma *MLH* (*Monumenta Linguarum Hispanicarum*), seguit del número romà corresponent al volum, generalment el IV. Altres *corpora* també s'han citat en forma de sigles, com l'obra de Hübner *MLI* (*Monumenta Linguae Ibericae*); el *CIL* (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) i el *IRCP* (*Inscrições Romanas do Conventus Pacensis*). Fora de l'àmbit epigràfic, hem emprat les sigles *FHA* per a l'obra magna encetada per Schulten *Fontes Hispaniae Antiquae*.

Per últim, en relació a les transcripcions del SO, hem emprat la negreta. A més, continuem amb la tradició de marcar els signes consonàntics redundants amb la vocal corresponent volada. Els mots en una altra llengua que no sigui la catalana, estaran marcats només per la cursiva. Així doncs, el segment **uarb^aan** serà sempre transcrit d'aquesta manera, mentre que els mots llatins, anglosaxons o en qualsevulla llengua forània, ho seran d'aquesta altra: *Feriae Latinae*.

1.5 AGRAÏMENTS

Finalment, m'agradaria reconèixer a tothom que ha fet possible que aquesta investigació arribés a bon terme. En lloc d'honor, als dos directors de tesi: el Dr. Javier Velaza i el Dr. Ignasi Garcés. Gràcies a les seves amables, pacients i encertades indicacions aquesta investigació ha arribat a veure la llum. Evidentment, totes les errades i incorreccions que aquest treball presenti es deuen únicament i exclusiva a la meua persona.

Al llarg de tots aquests anys he entrat en contacte amb persones que m'han ajudat en aspectes diversos d'aquesta investigació. Una menció especial mereixen el Dr. Joan Ferré i Jané, que molt amablement va compartir amb mi treballs seus inèdits encara; el Dr. José Antonio Correa, que també va fer-me arribar algun treball seu que no aconseguia llegir enlloc; el Dr. Amílcar Guerra, que va proporcionar-me el contacte de tots els museus portuguesos que tenen monuments del SO; no voldria oblidar-me de l'ajuda del Dr. Ignasi Adiego, que em va donar la idea per a la creació d'una tipologia del signari del SO per a poder usar-la en les lectures d'aquesta tesi i amb qui, a més, vaig mantenir una interessant discussió sobre les diferents teories de l'origen de l'indoeuropeu; al personal del MNL, en especial el seu director, Antonio Carvalho, i a la Dra. Luisa Guerreiro, que em van obrir les portes del magatzem per tal de realitzar les autòpsies de les esteles del SO, a banda de proporcionar-me algunes fotografies d'estudi dels documents de gran qualitat que es podran veure en aquest treball; el Dr. Martín Almagro-Gorbea, que va tenir l'amabilitat d'indicar-me on es trobaven els fragments ceràmics de les excavacions de Medellín; la Dr. Beatriz Griño Frontera, del Museu de Badajoz, que em va preparar amb tota amabilitat els esgrafiats ceràmics de Medellín i em va obrir les portes del museu per realitzar l'autòpsia de les inscripcions que allà s'hi troben; el Dr. José Miguel González Bornay, del Museu de Càceres, per obrir-me les portes del museu per a l'estudi de la inscripció sobre pedra i l'esgrafiats de Villasviejas del Tamuja. A més, l'estic molt agraït per les observacions personals que em va fer sobre la marca nº 1; el Dr. Francisco Paixão del MR Beja, que va indicar-me amb molta amabilitat quines inscripcions es trobaven al seu museu i em va acompanyar al magatzem per realitzar l'autòpsia d'alguna inscripció més que no es trobava en exposició; el Dr. Rui Cortés del MESA, que va obrir-me les portes del Museu, em va deixar el catàleg d'inscripcions i em va donar més informació sobre les troballes arqueològiques dels monuments; una última menció molt especial al malaguanyat Manuel Maia, que no només va obrir el museu per a què realitzés l'autòpsia de les inscripcions que es trobaven al *Museu da Lucerna* de Castro Verde, sinó que va obsequiar-nos amb una magistral explicació sobre les *lucernae* que allà s'hi trobaven.

Per últim, no voldria oblidar-me de la meva família i amics, que tant han patit les meves absències durant tot aquest temps. Als meus alumnes que, durant tot aquest últim curs, han patit una mica de desconexió per part meva, però sempre m'han respectat i suportat amb paciència. Al meu gat, Thot, la meva pantera, que tot sovint m'allunyava de la redacció d'aquest text perquè volia ser acarolat. Per últim a la Isabel, la llum de la

meva vida, que m'ha acompanyat a veure esteles durant les vacances, una prova d'amor de què sens dubte no soc mereixedor. Sense el seu suport incondicional aquest treball tampoc hauria vist la llum.

2 HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Así como la creación de todo instrumento de producción es el resultado de un esfuerzo colectivo, el talento y la ciencia de un hombre son producto de la inteligencia universal y de una ciencia general lentamente acumulada por multitud de sabios, mediante el concurso de un sinnúmero de industrias inferiores. [...]El hombre de talento ha contribuido a producir en sí mismo un instrumento útil, del cual es coposeedor, pero no propietario.

Pierre-Joseph Proudhon ¿Qué es la propiedad?

2.1 DELS INICIS FINS ALS ANYS SEIXANTA DEL SEGLE XX

MANUEL DO CENÁCULO DE VILAS BOAS

El primer bisbe de la restaurada diòcesi de Beja, fra Manuel do Cenáculo de Vilas Boas (Lisboa 1724-Évora 1814) no només va tenir cura dels afers religiosos de la nova seu bisbal. En efecte, és considerat a grans trets el pioner dels museus a Portugal, atès que el seu afany col·leccionista el va dur a terme a recórrer diversos jaciments arqueològics portuguesos i recollir-ne les peces més destacades, per tal de col·locar-les en un únic indret, en aquest cas la seu d'Évora, lloc on posteriorment seria arquebisbe (3 de març de 1802). La seva figura encara suscita interès al país lusità, tant és així que al 2014 va ser objecte d'una tesi doctoral i encara darrerament es publiquen articles sobre la seva figura, sobretot relacionada amb l'àmbit de l'arqueologia portuguesa i preromana, en particular⁵. A ell devem la primera identificació de monuments epigràfics que avui en dia anomenem tartessis o del SO, malgrat que ell els anomenà inicialment «celtico-fenicios»⁶. Per no estendre'ns massa sobre la tasca antiquària d'aquest polifacètic bisbe portuguès, cal

⁵ NUNES BARROS 2014; GUERRA 2018.

⁶ *Apud* GUERRA 2018: 769.

només destacar que més d'un segle després, quan l'epigrafista alemany Emil Hübner recorre la península Ibèrica llegint inscripcions llatines per a l'elaboració del segon volum del *CIL* i decideix realitzar a més una recopilació de tots aquells monuments inscrits en una llengua preromana, encara és fra Manuel Cenáculo de Vilas Boas el principal investigador que proporcionà els monuments que Hübner investigà: de les quinze inscripcions del SO que inclogué en el seu *Monumenta Linguae Ibericae*, nou les trobà el bisbe de Beja⁷.

ÉMILE CARTAILHAC

El famós prehistoriador francès (Marsella 1845-Ginebra 1921), molt conegut pel fet d'haver negat l'autenticitat de les pintures d'Altamira després del seu descobriment i també pel fet d'haver-se retractat posteriorment del seu escepticisme en un *mea culpa* molt humil, va dedicar, en la seva monumental obra *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, tres pàgines i escaig a les inscripcions del SO⁸. Ara bé, el prehistoriador francès no afegeix res de nou a la investigació, ja que l'autor recull principalment el que diuen l'*Album* de Cenáculo i Estacio da Veiga. Només en comenta relativament la cronologia, que ell situa en un període "*d'une antiquité relativement préhistorique*"⁹, tot considerant-ne com a temerària la inclusió en l'edat del Bronze. Suposem que li resulta una cronologia massa antiga, atès que no ho explicita.

SEBASTIÃO PHILLIPES MARTINS ESTACIO DA VEIGA

L'arqueòleg portuguès (Tavira 1828-Lisboa 1891) va reunir en la seva monumental obra de quatre volums totes les troballes arqueològiques de l'Algarve Portuguès¹⁰. És al final del seu quart volum quan dedica un capítol llarg a parlar sobre l'escriptura del SO¹¹. Ell és arqueòleg i no dona pas una nova lectura dels signes i ni tan sols en presenta cap. El que al portuguès l'interessa principalment és demostrar la gran antiguitat de l'escriptura a la península Ibèrica. La seva hipòtesi respecte l'antiguitat de l'escriptura a

⁷ GUERRA 2018: 770.

⁸ CARTAILHAC 1886: 269-271.

⁹ CARTAILHAC 1886: 271.

¹⁰ ESTACIO DA VEIGA 1886-1891.

¹¹ ESTACIO DA VEIGA 1891: 275-337; tot i que el capítol és ple d'excursos, a la manera –podríem dir– d'Heròdot, com per exemple entre les planes 319-336, on parla sobre l'escriptura a Grècia i la seva adopció de l'alfabet a partir de l'alefat fenici.

la península Ibèrica es pot resumir de la següent manera: les troballes de les esteles del SO es poden relacionar cronològicament a vegades amb l'edat del ferro, d'altres amb l'edat del bronze¹². Ara bé, gràcies a la troballa de la Cueva de los Murciélagos (Granada) d'un testimoni epigràfic que dataria de l'edat de pedra, l'antiguitat es redueix en 4000 a.C¹³. D'aquesta escriptura prehistòrica derivaria la del SO i totes les peninsulars¹⁴. Ara bé, com la relació entre l'escriptura paleohispànica i l'alefat fenici sembla clara i, a causa de la troballa de la Cueva de los Murciélagos, Estácio da Veiga conclou que l'escriptura autòctona de la península Ibèrica és anterior a la fenícia i que aquesta, doncs, no pot provenir de l'alefat fenici. Sap que l'alefat fenici provenia de l'escriptura egípcia, i si l'escriptura egípcia va sorgir de cop, perquè això mateix no podria succeir a Europa?¹⁵. A més, Estacio da Veiga opinava que l'escriptura va passar de la península Ibèrica a Escandinàvia i el Nord d'Europa (no deixà constància si coneixia l'existència del que posteriorment, com ja hem vist, s'ha anomenat Bronze Atlàntic), on sorgiren les runes, per al portuguès clares hereves de l'escriptura «*luso-ibèrica*»¹⁶. Anant encara més enllà, proposa que tant el fenici com les seves escriptures descendents provinguin d'aquesta primitiva escriptura hispànica¹⁷.

Per acabar, només comentar que sembla que Estacio da Veiga sí que diferenciava entre diferents sistemes d'escriptura dins de la península Ibèrica¹⁸, sobretot en diferenciava la celtibèrica de la «*luso-ibèrica*»¹⁹.

EMIL HÜBNER

El famosíssim filòleg alemany Emil Hübner (Düsseldorf 1834-Berlin 1901), després d'editar el volum del *CIL* corresponent a Hispània va interessar-se per les

¹² ESTACIO DA VEIGA 1891: 284-285.

¹³ ESTACIO DA VEIGA 1891: 297.

¹⁴ ESTACIO DA VEIGA 1891: 298.

¹⁵ ESTACIO DA VEIGA 1891: 336.

¹⁶ ESTACIO DA VEIGA 1891: 302-311.

¹⁷ ESTACIO DA VEIGA 1891: 312; aquesta teoria, que pot fins i tot provocar el riure avui en dia, ha tornat a veure la llum en treballs recents de dubtosa qualitat investigadora; *vid* VÁZQUEZ HOYS 2008.

¹⁸ ESTACIO DA VEIGA 1891: 290; 301.

¹⁹ Per no entretenir-nos gaire en tota la investigació portuguesa posterior, remeto a VARELA 2018, on en un extensiu treball narra a la perfecció l'evolució dels estudis de l'epigrafia del SO a Portugal durant tot el segle XX.

nombroses romanalles d'escriptura autòctona anterior o contemporània a l'arribada dels romans que va trobar a la península Ibèrica. La seva obra, *Monumenta Linguae Ibericae*, va esdevenir durant molts anys l'únic intent de catalogar en un únic *corpus* d'inscripcions tota l'epigrafia paleohispànica. Fins aquí, emperò, podem arribar en els elogis a l'erudit alemany, que poca cosa afegeix a la investigació sobre l'escriptura del SO i, m'atreveria a dir, sobre la investigació de les llengües paleohispàniques en general.

Hübner creia, com el títol del seu llibre indica, que només existia una única llengua a la península Ibèrica i que aquesta seria l'ibèric, avantpassat del basc²⁰. L'alemany opinava que l'escriptura ibèrica (recordem que ell emmarcava tot sistema d'escriptura paleohispànic sota aquesta denominació) provenia clarament de l'alefat fenici²¹. No obstant això, Hübner relaciona també el sistema d'escriptura peninsular paleohispànic amb l'escriptura líbica, ja que segons les fonts de geògrafs grecoromans hi hauria una antiga relació entre Hispània i Mauretània²². Malgrat considerar tota l'escriptura paleohispànica com la mateixa escriptura representant la mateixa llengua, Hübner ja sospitava (i feia molt bé en fer-ho) una mena de separació o diferenciació acusada entre l'escriptura de la província d'Hispània Citerior (ibèric i celtibèric) i Hispània Ulterior (ibèric meridional i SO)²³.

Pel que fa el *corpus* epigràfic, l'epigrafista alemany recull quinze inscripcions, nou de les quals pertanyen a *l'Album Cenaculo*; la resta provenen de les intervencions d'Estacio da Veiga²⁴. La lectura de les inscripcions no és molt acurada, ja que l'alemany no llegeix alguns signes correctament (signes que fins i tot en les fotografies que publica es poden llegir sense dificultat). Sumat a això cal afegir que tenia la consideració que es trobava davant un alfabet i no un semisil·labari, cosa que provoca que el seu sistema de lectura sigui avui en dia inutilitzable.

²⁰ HÜBNER 1893; segueix en aquest sentit la teoria lingüística de Wilhem von Humboldt.

²¹ HÜBNER 1893: XXXII.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ HÜBNER 1893: 191-202.

Comentarem ara la lectura que en fa de tot el signari, però només fent referència als caràcters pròpiament del SO, deixant de banda la interpretació dels caràcters que només apareixen en ibèric o celtibèric.

A	A, 𐀀	H	𐀁, 𐀂, 𐀃	S	𐀄	D/T	𐀅	K	𐀆
E	𐀇, 𐀈, 𐀉	L	𐀊, 𐀋, 𐀌	M	𐀍, 𐀎	D/T	𐀏	Q	𐀐, 𐀑
I	𐀒, 𐀓, 𐀔	R	𐀕, 𐀖	N	𐀗	TH	𐀘	G	𐀙, 𐀚
O	𐀛, 𐀜	Z		P/B	𐀝	T	𐀞		
U	𐀟, 𐀠	Ś	𐀡	F		C	𐀢		

Taula 1. Valor dels signes segons Hübner.

ADOLF SCHULTEN

L'historiador i arqueòleg alemany Adolf Schulten (Elberfeld 1870-Erlangen 1960), en la seva obsessió per Tartessos i per indcar-ne l'indret on es trobava, va tractar, tot i que breument en comparació amb la seva extensa obra, també l'escriptura del SO, que ell considerava la pròpia de la civilització de Tartessos. Bàsicament tracta aquest tema en un capítol d'una de les seves principals obres, *Tartessos*, i en un article publicat en tres llengües (alemany, l'original, i traduït immediatament al castellà i al portuguès): *Los tirsenos en España*. En resum, la seva teoria lingüística va estretament de la mà de la seva teoria arqueològica. Ell proposa, en base a indicis arqueològics, filològics i lingüístics, una colonització dels tirrens (avantpassats de tartessis i etruscos) d'Àsia Menor a finals del segon mil·lenni aC²⁵.

En relació a l'origen de l'escriptura de Tartessos, escriptura que ell anomenava “*greco-tirsena*”²⁶, afirmà que aquesta provindria d'un alfabet jònic i no del fenici, tal com

²⁵ SCHULTEN 1971 i 1941. Com ja veurem, Schulten confiava innocentment en els testimonis grecoromans, als quals seguia de ben a prop per a les seves investigacions; que els tirrens eren oriünds d'Àsia Menor i van ser els avantpassats dels etruscos ho trobem, entre d'altres, a *Vel. Pat.* I 1.4.

²⁶ SCHULTEN 1971: 234.

creia Hübner²⁷. Schulten, incomprensiblement, omet els descobriments de Gómez-Moreno i segueix als seus compatriotes Schuhardt i Hübner²⁸. La seva postura, emperò, tampoc és completament clara, ja que es dedica a comparar els signes tartessis, que a simple vista hom es pot adonar que no s'assemblen massa als jònics, amb diferents sistemes d'escriptura minorasiàtics, destacant-ne el signari tirrè²⁹. Relaciona també les inscripcions trobades al sud de Portugal amb aquesta llengua i escriptura tirrenes de Tartessos; cregué veure a les esteles lletres, noms i paraules etrusques, tal com les creia veure a Tartessos i la seva onomàstica³⁰: “*no queda, pues, duda que las lápidas lusitanas i la estela de Lemnos están escritas en un idioma muy parecido al etrusco*”, arriba a concloure³¹. Per a Schulten, l'escriptura del SO representaria l'estadi més antic de l'escriptura tirrena a Hispània, datant-la aproximadament al segle IX a.C., concretament al 850 a.C., coincidint amb els més antics testimonis d'escriptura grega a Thera; l'alemany es dona compte que aquesta escriptura s'assembla molt a la fenícia però tot i així continua creient que el signari d'origen és un de grec³².

La lectura dels signes que proposa Schulten, que veurem a continuació, és deficient en moltes de les seves conclusions, i serà recordada més per la rellevància de l'investigador que no pas pel seu encert en aquest tema particular. Com Hübner, al qual critica la seva mala lectura de molts signes, Schulten pensava que es trobava davant d'un alfabet i no d'un semisil·labari.

²⁷ SCHULTEN 1941: 40; SCHULTEN 1971: 233.

²⁸ Pensem que segueix la seva vena patriòtica, principalment.

²⁹ SCHULTEN 1941: 40-42; tot i que el signari d'origen és el grec, la llengua tartèssia seria tirrena (*vid.* SCHULTEN 1971: 233).

³⁰ SCHULTEN 1941: 43-50.

³¹ SCHULTEN 1941: 49.

³² SCHULTEN 1941: 50.

A	Α	L	Λ λ	Ś	ſ	Z	Ζ
E	ϛ	N	Ν	T	Τ	η	Η, Η, Η
I	Ϝ ϝ ι	M		Q	ϙ	Θ	Θ
O	Ϟ ϟ Ϡ ϡ	R	Ρ	K	Κ		
U	ϣ	S	Σ	P	Π		

Taula 2. Valors dels signes segons Schulten.

En conclusió, Schulten, no només en tractar aquest tema sinó també en la generalitat de la seva obra sobre Tartessos, se'ns mostra molt innocent a l'hora de llegir textos clàssics per donar suport a les seves teories arqueològiques. Pel que afecta al nostre tema, només citarem que l'erudit alemany sembla creure completament l'afirmació d'Estrabó, que afirmava que els tartessis practicaven l'escriptura des de feia sis mil anys, i posa molts d'exemples d'altres cultures antigues que posaven les seves lleis en vers, tal com deia el geògraf grec³³. L'alemany acaba postulant un coneixement de l'escriptura molt estès per Tartessos, escriptura que serviria per a tot tipus de documents i, fins i tot, per a la creació literària³⁴.

MANUEL GÓMEZ-MORENO

L'arqueòleg i historiador don Manuel Gómez-Moreno, nascut a Granada el vint-i-u de febrer de l'any 1870 i finat a Madrid el set de juny de 1970, va dedicar també, durant la seva dilatada carrera acadèmica, l'atenció a l'estudi de l'escriptura del SO, dins del marc dels seus estudis sobre les llengües paleohispàniques. Principalment conegut pel seu encertat desxiframent de l'escriptura ibèrica a l'any 1922, l'erudit granadí va dedicar part de dos articles³⁵ i un llibre³⁶ a l'estudi de l'enigmàtica escriptura del SO, que ell

³³ *Strab.* III 1, 6; SCHULTEN 1971: 229-233; aquest argument també apareix com a *leitmotiv* a l'obra ja citada de Vázquez Hoys (2008).

³⁴ SCHULTEN 1971: 234.

³⁵ Recollits a GÓMEZ-MORENO 1949.

³⁶ GÓMEZ-MORENO 1962.

anomenava principalment «*bástulo-turdetana*»; amb el nom volia indicar també que no només s'estudiava en el seu treball l'epigrafia del SO, sinó també l'epigrafia ibèrica del SE, cosa que, com ja veurem, significa que els sistemes d'escriptura d'ambdós àmbits epigràfics van ser sovint considerats el mateix o molt propers l'un a l'altre. En resumirem ara breument les principals tesis i aportacions a l'estudi d'aquest sistema d'escriptura.

Pel que fa a l'origen de l'escriptura del SO, l'autor considera que prové d'un sil·labari egeu d'època minoica (ca. 1500 a.C.)³⁷ o, en tot cas, d'una escriptura anterior a la fenícia; per tant, l'arqueòleg granadí suposa que l'escriptura del SO és molt antiga (per dir-ho amb les seves paraules: «*una escritura acaso la más vetusta*»³⁸), certament la més antiga d'Europa. Relaciona les escriptures paleohispàniques, en general, amb una gran quantitat d'escriptures orientals antigues que en aquella època començaven a ser més o menys ben conegudes, fet que és, certament, pioner en el seu temps³⁹. En el seu treball posterior, que dedica únicament i exclusiva a l'escriptura del SO, Gómez-Moreno, de noranta anys d'edat, relaciona una hipotètica intervenció oriental a la Península Ibèrica - que donaria lloc a l'anomenada cultura d'El Argar, avantpassada, segons ell, de la cultura tartèssia- amb l'adopció d'un sistema d'escriptura oriental arcaic pels pobles autòctons de la península Ibèrica⁴⁰. No obstant això, reconeix que l'escriptura del SO està estretament relacionada amb la fenícia, tot i que el sil·labisme n'indicaria una antiguitat major⁴¹. Va relacionar, també, les esteles epigràfiques del SO amb les lloses alentejanes i les esteles de guerrer d'Extremadura⁴².

Quan tracta la història de l'escriptura dins la península Ibèrica i la relació entre els diferents sistemes d'escriptura paleohispànics, Gómez-Moreno afirma que l'escriptura del SO és la més antiga i d'aquesta deriva el signari ibèric llevantí⁴³.

³⁷ GÓMEZ-MORENO 1949: 203; 265.

³⁸ GÓMEZ-MORENO 1949: 203.

³⁹ GÓMEZ-MORENO 1949: 271-276.

⁴⁰ GÓMEZ-MORENO 1962: 9; 11.

⁴¹ GÓMEZ-MORENO 1962: 15.

⁴² GÓMEZ-MORENO 1962: 12-13.

⁴³ GÓMEZ-MORENO 1949: 260.

En relació amb el sistema d'escriptura en si mateix, cal destacar que Gómez-Moreno tracta en el mateix treball tant el sistema d'escriptura del SO com l'ibèric meridional, del qual, matisa, derivaria l'escriptura ibèrica lleuantina⁴⁴. La seva lectura de les inscripcions del SO, en molts punts errònia i, com convé recordar, barrejada amb les inscripcions en escriptura ibèrica meridional, és la següent:

A	Α	BA	ι	TA	×	KA	∧	L	↑
E	‡	BE	∩	TE	⊖	KE	∫ ∩	N	∩
I	∩	BI	∩	TI	∩∩∩∩	KI	∫	M	∩∩
O	□	BO	⊗	TO	∩	KO	∫	R	∩
U	∩ ↑	BU	□	TU	ΔΔ	KU	∩	S	∩ ∩ ∩ ‡

Taula 3. Valor dels signes segons Gómez-Moreno.

Com es pot veure, l'anàlisi que fa Gómez-Moreno⁴⁵ sobre el sistema d'escriptura del SO ve marcat pel sistema d'escriptura ibèric lleuantí. Tot i que presenta notables encerts de lectura, l'errada en llegir les vocals /e/ i /o/ i alguns sil·labogrames importants, com ara /be/, /bo/ i /ku/, fan que la lectura proposada pel granadí sigui avui en dia inutilitzable.

ANTONIO TOVAR

El famós lingüista espanyol Antonio Tovar (Valladolid 1911-Madrid 1985) va dedicar, com no podia ser d'altra forma, part del seu temps i de la seva dedicació a tractar la llengua i escriptura del SO⁴⁶. Més centrat en temes de llengua, no podem dir que hagi aportat gaire a la investigació en relació amb l'escriptura, encara que ell té l'honor de ser el primer que va separar en dos sistemes d'escriptura i llengua ben diferenciats l'escriptura del SO i l'ibèric meridional⁴⁷. En les seves lectures es mostra seguidor

⁴⁴ GÓMEZ-MORENO 1962: 14.

⁴⁵ GÓMEZ-MORENO 1962: 18.

⁴⁶ TOVAR 1949a i b, 1961 i 1969.

⁴⁷ DE HOZ 1976: 231.

principalment de Gómez-Moreno, cosa ben habitual als anys seixanta (vegeu l'apartat dedicat a Maluquer de Motes).

Pel que fa la llengua, sembla pensar que la que s'amagaria sota l'escriptura del SO seria de la família indoeuropea. Malgrat descartà que fos una llengua celta, va catalogar-la provinent d'Àsia Menor, relacionada amb les llengües anatòliques (cari, lici, frigi, etc.)⁴⁸. En aquest punt es mostra, sembla, seguidor de la hipòtesi de Schulten sobre la possible emigració dels tirrens a la península Ibèrica en el segon mil·lenni a.C. Ara bé, cal que recordem que, al principi, Tovar, com molts d'altres, no distingia dos sistemes d'escriptura diferents entre la del SO i l'ibèric meridional i, per tant, moltes de les seves conclusions són errònies. Tot i aquesta opinió posterior i més ben coneguda de l'investigador, he trobat en un article anterior que considera que al sud de Portugal la llengua que existia no pertanyia pas a la família indoeuropea⁴⁹; seria, doncs, a la mítica Tartessos on es parlaria una llengua indoeuropea anatòlica, mentre que al sud de Portugal n'existiria una de diferent. En l'àmbit de la separació lingüística al sud de la Península Ibèrica, Tovar considera, al contrari que Gómez-Moreno, que no existia tal diversitat lingüística, la frontera de la qual estaria situada al riu Guadiana. Per afirmar això, el lingüista es basa en quatre motius⁵⁰:

1. La terminació **-keeni** es troba a ambdós costats del riu.
2. La terminació **-en** es troba tant en ibèric com en la llengua del SO.
3. El sufix o morfema **-a-be** també.
4. El terme **a-i-du-r-cu-n** recorda a termes trobats en territori ibèric, com ara **a-i-du-a-r-cu-ki-a**.

Tovar critica fortament Hübner i Schuhardt, filòlegs alemanys que, malgrat les evidències, no van saber veure la diversitat lingüística existent a la península Ibèrica en època anterior a l'arribada dels romans⁵¹. En resposta a Schuhardt, creu de manera ferma que ni en ibèric ni en tartessi existiria una declinació⁵².

⁴⁸ TOVAR 1949: 195-196; TOVAR 1969: 345.

⁴⁹ TOVAR 1949: 198.

⁵⁰ TOVAR 1961: 188-190.

⁵¹ TOVAR 1949: 198-199.

⁵² TOVAR 1949: 208-209.

En relació a l'origen de l'escriptura del SO, Tovar considera, coincidint amb Gómez-Moreno, que aquest sistema d'escriptura prové d'un sil·labari egeu, concretament cretenc, del segon mil·lenni a.C⁵³. Tanmateix, l'estudiós hispà reconeix la forta influència de l'alefat fenici sobre l'escriptura del SO, sobretot pel que fa a les sibilants, que considera calcs del sistema d'escriptura semític⁵⁴.

L'única aportació que coneixem a la lectura dels signes del SO és el refús que manifesta en relació al valor del signe (↑), que Gómez-Moreno considera una sisena vocal. Tovar argumenta que, tot i que aquest signe tingui un valor fonètic /u/ en ibèric, no indica certament cap valor en meridional, i proposa comparar aquest signe amb el seu homomòrfic d'Àsia Menor, que trobem en lidi, i en dues llengües itàliques, falisc i mesapi amb un valor dental fricatiu (/θ/ o /ð/)⁵⁵.

ULRICH SCHMOLL

El filòleg alemany Ulrich Schmoll (Leopoldshausen, 1906-?), en la seva carrera acadèmica es va dedicar a les llengües prerromanes d'Itàlia i de la península Ibèrica. En un dels seus treballs, l'any 1961, va publicar un estudi sobre les inscripcions del SO, que ell anomenà Sudlusitanes⁵⁶. En el seu estudi, el filòleg alemany analitza els trenta-cinc signes que identifica en el sistema d'escriptura del SO, tot i que acaba reduint-ne el nombre a vint-i-cinc⁵⁷, ja que redueix els signes derivat del *heth* (𐤀) fenici (escaliformes) en un de sol. No obstant això, Schmoll dubta que totes les variants de *heth* tinguin el mateix significat⁵⁸. Com s'ha anat veient que és habitual en la història de la investigació sobre l'escriptura del SO, Schmoll no troba diferència entre aquest sistema d'escriptura i la ibèrica meridional i, per tant, les seves conclusions s'apliquen a ambdós sistemes d'escriptura. Malgrat això, es diferencià entre els autors anteriors i contemporanis en el

⁵³ TOVAR 1949: 195.

⁵⁴ TOVAR 1961: 195.

⁵⁵ TOVAR 1961: 191-192; Emperò, en lidi aquest signe tindria un valor /e/, *vid.* TOVAR 1961: 192.

⁵⁶ SCHMOLL 1961.

⁵⁷ SCHMOLL 1961: 15.

⁵⁸ SCHMOLL 1961: 8-9.

fet que, al seu treball, només analitzà els signes que són pròpiament del SO, comparant-los només amb els del SE ocasionalment⁵⁹.

Pel que fa l'origen de l'escriptura, durant tota la seva obra hom pot adonar-se'n que, per al filòleg alemany, la principal influència de l'escriptura del SO és el fenici. No descarta mai la comparació amb l'alfabet grec ni amb la resta d'escriptures paleohispàniques, però en alguns casos com en el valor de les sibilants o de l'aspiració, atorga valors fonètics directament segons el principal alfabet d'origen per a l'escriptura del SO.

En relació amb la llengua que s'amaga rere l'escriptura del SO, ben poca cosa pogué afirmar amb seguretat Ulrich Schmoll. Prudent, com en tot el seu estudi sobre l'escriptura del SO, només s'atreveix a afirmar que no es tracta ni d'un idioma indoeuropeu, ni semític, ni basc, ni etrusc, ni ibèric⁶⁰. Relaciona la llengua amb el poble dels *Conii*, coneguts principalment per l'*Ora Maritima* d'Aviè, els quals, segons Schmoll, serien una identitat cultural ben diferenciada de Tartessos i dels pobles celtas limítrofs⁶¹. Aquesta era la seva lectura sobre els signes del SO:

A	Α	L	λ	Ś	š	PO	□	TO	△	KO	⊗
E	◊	N	∩	H ¹	∩	PU	⊗	TU	↑	KU	?
I	∩	R	∩	PA	?	TA	?	KA	∧		
O	∩, ∩	S	∩	PE	?	TE	?	KE	∩		
U	∩	Ş	∩	PI	∩	TI	∩	KI	?		

Taula 4. Valor dels signes segons Schmoll.

Com podem observar, Schmoll atorga el valor correcte a les cinc vocals de l'escriptura del SO; a més, va suggerir un valor fonètic aspirat per a aquesta llengua,

⁵⁹ Vegeu, per exemple, SCHMOLL 1961: 32; 34.

⁶⁰ SCHMOLL 1961: 43.

⁶¹ SCHMOLL 1961: 40-41.

representat pel signe fenici *heth* i les seves variants i, a més, cosa a valorar, va destacar, al nostre parer, per la seva prudència i no es va dedicar a omplir caselles amb valors no contrastables o dubtosos. Tot i que de les lectures que s'han presentat fins ara la d'Ulrich Schmoll és, potser, la que presenta més llocs buits i més caràcters sense desxifrar, és una de les lectures més correctes i fiables que s'han fet sobre l'escriptura del SO abans de la dècada dels vuitanta del segle XX.

He deixat per al final una de les gran aportacions que el filòleg alemany va fer per al desxiframent de l'escriptura del SO. Ell va ser qui va descobrir, tot i que no va arribar a explorar totes les seves possibilitats, la redundància vocàlica⁶². Tot i que ell no la va anomenar així, es va donar compte que, per exemple, seguint el sil·labograma **ka** (Λ) sempre hi anava **a** (A), darrera **ke** (λ), la **e** (◻), etc. També es va adonar de la geminació vocàlica, sobretot dels signes A i ʾ, però també pels signes ʔ, ◻, ʿ i la consonant ʿ. Com sempre, el prudent filòleg alemany no dona una hipòtesi seva al possible motiu d'aquesta geminació, deixant la porta oberta a dues possibilitats: o bé hom pot marcar una separació de paraules (una de les dues lletres geminades seria en veritat el final d'una paraula, mentre que l'altra en seria l'inici), o bé indicaria que les vocals en qüestió són llargues (fet que deixa, emperò, sense explicació el fenomen de la consonant nasal ʿ)⁶³.

JOAN MALUQUER DE MOTES

L'arqueòleg barceloní Joan Maluquer de Motes (Barcelona 1915- Artesa de Segre 1988) va dedicar una part de la seva extensa carrera acadèmica a l'estudi de les llengües paleohispàniques. El seu interès per aquestes escriptures va quedar materialitzat en un treball que data de l'any 1968, en què repassa totes les escriptures que van existir a la península Ibèrica abans de l'arribada dels romans, libiofenici inclòs. Cal destacar que és dels primers investigadors que separa clarament l'escriptura ibèrica del SE del sistema d'escriptura del SO, cosa que, com ja s'ha vist, pocs autors fan abans d'aquesta data⁶⁴.

Sobre l'origen de l'escriptura del SO, l'arqueòleg barceloní postula, després de repassar les teories de Gómez-Moreno i Tovar, que l'escriptura del SO provindria d'un

⁶² SCHMOLL 1961: 28 i ss.

⁶³ SCHMOLL 1961: 17.

⁶⁴ A l'escriptura ibèrica del SE dedica un apartat independent en la seva obra, *vid.* MALUQUER DE MOTES 1968: 69-88.

signari oriental, portat d'Orient per algun poble colonitzador, sense matisar-ne l'origen concret, si Xipre o Fenícia⁶⁵. El que deixa ben clar és el seu escepticisme vers les teories de Gómez-Moreno i Tovar, que proposaven que l'escriptura del SO tindria el seu avantpassat en un sil·labari egeu del segon mil·lenni a.C. Com a novetat relativa cal assenyalar que Maluquer de Motes suposa una influència de l'escriptura grega en l'escriptura del SO⁶⁶, hipòtesi que emprà per confirmar la cronologia moderna que proposa a continuació.

Pel que fa el marc cronològic en què hom ha d'inserir les esteles epigràfiques del SO, Maluquer, amb raó, considera que és incert, ja que la majoria de dades arqueològiques (sobretot en aquella època) que es tenien indicaven que les troballes es tractaven de reutilitzacions anteriors, sense comptar les que havien aparegut sense context arqueològic⁶⁷. No obstant això, considera que la cronologia de les inscripcions del SO avarca els segles IV-III a.C. i seria, per tant, posterior a la ibèrica⁶⁸, coincidint en això amb un article de Tovar⁶⁹. També afegeix que aquest fenomen epigràfic sorgiria com una moda concreta seguida només durant un curt període de temps, basant-se en la suposada uniformitat de l'epigrafia del SO⁷⁰. La lectura que en fa dels signes és la que segueix⁷¹:

⁶⁵ MALUQUER DE MOTES 1968: 14-17.

⁶⁶ MALUQUER DE MOTES 1968: 98-99.

⁶⁷ MALUQUER DE MOTES 1968: 18.

⁶⁸ MALUQUER DE MOTES 1968: 18-19 n. 22; 98-99.

⁶⁹ TOVAR 1956: 10.

⁷⁰ MALUQUER DE MOTES 1968: 18-19 n.22.

⁷¹ MALUQUER DE MOTES 1968: 104.

A	À	L	⌈	R	⍈	BA	⌋	TA	×	KA	∧
E	⚡	M	⌈	Ŕ	⍈	BE	⌈	TE	⊖	KE	⌋
I	⚡	N	⌈	S	⚡	BI	⌈	TI		KI	⌋
O	⚡	?	⊖	Ś	⍈	BO		TO	⍈	KO	⊖
U	↑			Ş	⚡	BU	□	TU	△△	KU	⊖

Taula 5. Valor dels signes segons Maluquer.

Es pot veure que, malgrat que Maluquer de Motes afirmi que no es dedica únicament a transcriure els valors proposats per Gómez-Moreno i Schmoll⁷², les lectures que ell proposa s'apropen considerablement més a les de l'arqueòleg granadí que a les de l'alemany. Sobta el valor del signe ⊖, que Maluquer de Motes considera anàleg al del sil·labograma /ku/ del sistema d'escriptura ibèric llevanti⁷³; a més, proposa l'existència d'un signe per representar el fonema /m/, dues vibrants i tres sibilants. Pel que fa les oclusives, hom pot detectar com es basa principalment en els valors que certs signes prenen en l'escriptura ibèrica llevantina; com ell mateix indica, es nega a vocalitzar els sil·labogrames segons la vocal que els segueix (el que s'anomena redundància vocàlica). Per tant, no segueix el gran descobriment d'Ulrich Schmoll i la seva anàlisi de vocals i sil·labogrames és en gran part errònia⁷⁴. Per acabar, resulta curiós veure com el primer investigador que es va adonar de que l'escriptura ibèrica llevantina, concretament al molt conegut plom d'Ullastret, emprava en ocasions signes diacrítics per a diferenciar els sil·labogrames oclusius entre sordes i sonores⁷⁵ (això que actualment es coneix amb el nom de sistema d'escriptura dual), no s'adonés que, en el cas de l'escriptura del SO, passa quelcom semblant amb els signes ⊖ i ⊗, el segon dels quals està format sobre el primer, de valor fonètic /ko/, per formar el sil·labograma /ku/.

⁷² MALUQUER DE MOTES 1968: 101.

⁷³ MALUQUER DE MOTES 1968: 102.

⁷⁴ MALUQUER DE MOTES 1968: 103.

⁷⁵ MALUQUER DE MOTES 1968: 52-53.

2.2 DELS ANYS SETANTA FINS AVUI DIA

LUÍS COELHO

Arqueòleg portuguès que es va encarregar de publicar algunes esteles trobades en les seves excavacions. Tal com es dirà posteriorment del seu company, amb qui va publicar algunes inscripcions, Luís Coelho no destacà pas per una anàlisi intensiva dels signes i per la proposta de noves lectures. Amb tot, sí que es preocupà per quina és la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO⁷⁶. El seu afany investigador correspongué a l'inici d'una nova època, en què els arqueòlegs volen publicar les inscripcions amb el màxim de zel possible, detallant-ne totes les dades, per mínimes que siguin, per tal que puguin ajudar a altres arqueòlegs o a ells mateixos posteriorment a fer-ne un estudi amb condicions, encara que hom no hagi vist les inscripcions en persona. Principalment, cal destacar de Luís Coelho les datacions cronològiques que proposen per a les esteles, que ell considera que totes pertanyen principalment a l'edat del ferro⁷⁷, tot i que deixa oberta la porta a una possible datació en el bronze final del SO.

Pel que fa la llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO, el portuguès relacionà els grups **ooroir** i **keeni** (la famosa fórmula funerària), trobats a Herdade do Pego als anys 1969-1970, amb llengües indoeuropees⁷⁸. La fórmula funerària és aquí relacionada amb el toponímic ja citat d'Aviè, els *conii*⁷⁹.

CAETANO MARIA DE MELLO BEIRÃO

L'arqueòleg portuguès té l'honor de ser el primer en dedicar un catàleg d'inscripcions únicament i exclusiva a l'escriptura del SO⁸⁰. Tot i que en la seva obra exclou les inscripcions trobades a Espanya, recull un total de seixanta-set inscripcions en escriptura del SO, totes del sud de Portugal⁸¹. El seu catàleg posa el punt i final a un treball que recull un resum arqueològic, introduït per unes primeres consideracions de la geografia, l'economia i la història de la investigació en la regió del sud de Portugal durant

⁷⁶ COELHO 1976a i b.

⁷⁷ COELHO 1976b: 203.

⁷⁸ COELHO 1971: 169.

⁷⁹ COELHO 1971: 170-178.

⁸⁰ BEIRÃO 1986. Sobre la figura de Beirão, vegi's també VARELA 2018: 38-43.

⁸¹ BEIRÃO 1986: 124.

la primera edat del ferro⁸². Aquest *corpus* presenta un calc i/o fotografia de la inscripció⁸³ i breu informació sobre la mateixa (lloc de trobada, lloc on és actualment, mides i breu descripció del suport epigràfic)⁸⁴. Per tant, tot i que no proposa cap nova lectura ni cap avenç, per dir-ho així, en la investigació directa sobre l'escriptura del SO, de Mello Beirão dona les eines, en les seves moltes publicacions sobre troballes arqueològiques a l'investigador per tal de fer estudis profunds sobre l'epigrafia del SO sense haver d'acudir a una nombrosa bibliografia, ja que el catàleg conté fins i tot inscripcions inèdites.

JAVIER DE HOZ

Javier de Hoz (1940 - 2019) va començar a la segona meitat dels anys setanta a interessar-se per les escriptures paleohispàniques⁸⁵. Al contrari de Correa, com es veurà posteriorment, J. de Hoz es destaca per haver tractat, potser, amb més abundància la totalitat de les llengües paleohispàniques, mentre que el seu col·lega sevillà s'ha centrat més en l'escriptura del SO i el signari d'Espanca. Deixaré de banda els mèrits destacats de J. de Hoz en altres àmbits de la paleohispanística i em centraré més en les principals aportacions a l'estudi de l'escriptura i llengua del SO.

En primer lloc, volem destacar que és gràcies a l'hel·lenista de la Complutense que sabem que el signari d'origen de l'escriptura del SO és fenici. Més amunt hem explicat que és una idea que no és nova i ja s'havia anat veient en diferents estadis de la investigació. Ara bé, és amb dos estudis consecutius de J. de Hoz⁸⁶ quan sembla establerta una *communis opinio* entre els principals investigadors que l'escriptura del SO és una descendent directa de l'alefat fenici⁸⁷.

⁸² BEIRÃO 1986: 61-122, on parla de les troballes arqueològiques a certs indrets, com Mealha-Nova, Pêgo i Fernão Vaz, on es van trobar inscripcions del SO.

⁸³ BEIRÃO 1986: 135-146.

⁸⁴ BEIRÃO 1986: 127-134.

⁸⁵ Tot i que als anys seixanta ja havia publicat alguna cosa sobre l'escriptura del SO, sobretot els esgrafiats de Huelva, la seva gran activitat com a paleohispanista comença a destacar arran del seu gran article de 1976 sobre l'escriptura meridional. Sobre la figura de Javier de Hoz, vegeu els articles dedicats a la revista Paleohispanica (2021: 29-68). Sobre la seva activitat en la paleohispanística: BELTRÁN 2021.

⁸⁶ DE HOZ 1985 i DE HOZ 1986.

⁸⁷ Cal dir, però, que a DE HOZ 1985: 460-461, l'autor afirma que l'escriptura ibèrica meridional és anterior a la del SO i, per tant, la del SO provindria d'aquesta.

Javier de Hoz s'ha dedicat també a l'estudi de l'escriptura a la península Ibèrica. Pel que fa a l'escriptura del SO, ell n'ha destacat molt la qüestió de quin tipus de sistema d'escriptura es tracta: és un semisil·labari, com la resta d'escriptures paleohispàniques conegudes, o és un alfabet? En aquest aspecte, J. de Hoz té en compte diversos factors, com ara la redundància vocàlica i la creença que el fenici no és un alfabet consonàntic sinó un sil·labari, seguint-ne una hipòtesi plantejada per Gelb⁸⁸. J. de Hoz afirma que l'escriptura del SO és un sistema d'escriptura semisil·làbic en què en un moment donat a la zona del SO peninsular hi apareixeria una variant d'escriptura que seria el que s'anomena reduplicació o redundància vocàlica, fenomen que buscaria produir un efecte més vistós i seria fruit d'una tradició epigràfica local⁸⁹.

Un altre punt de vista interessant de Javier de Hoz és que considera que el signari d'Espanca representaria la veritable escriptura tartèssia⁹⁰, contraposada als signes de l'escriptura del SO, que en seria una de perifèrica; en referència a l'escriptura a Tartessos, que per a l'investigador seria la primera escriptura paleohispànica que existí, considerà que els grafits trobats a Medellín i el Castillo de Doña Blanca i les esteles que s'han trobat fora de l'àrea del SO de Portugal, que seria la nuclear, presentarien les restes d'aquesta escriptura tartèssia, que no presentaria el fenomen de la redundància vocàlica⁹¹.

Abans de presentar la lectura que de Hoz fa del signari del SO, vull resumir que l'investigador de la Complutense considera que el *floruit* de l'escriptura del SO es va produir entre els segles VII-VI a.C., mostrant-se sempre d'acord amb les dates que presenta l'arqueologia sobre l'arribada dels fenicis a la península Ibèrica⁹².

Aquesta és la lectura del signari que planteja J. de Hoz:

⁸⁸ DE HOZ 1985; DE HOZ 1986; DE HOZ 2000-2001: 511; DE HOZ 2005b: 368.

⁸⁹ DE HOZ 2005b: 369-371.

⁹⁰ DE HOZ 2010: 522-523.

⁹¹ DE HOZ 2005: 374-376; DE HOZ 2013.

⁹² DE HOZ 1986; 1989: 527; 2013.

A	Α	B ^A	β̄	K ^A	Λ	T ^A	Χ	L	λ	S	ϛ	H?	Η	B ^I	β	?	?	ϛ
E	Ϝ	B ^E	ϝ	K ^E	Ϟ	T ^E	Η	N	ν	Σ	Μ	H?	Η	?	ν	?	E	Ϟ
I	Ϟ	B ^I	β̄	K ^I	φ	T ^I	Ϝ	M	μ	H?	η	H?		D	δ	?	?	β̄
O	ϛ	B ^O	Ϟ	K ^O	Ϟ	T ^O	Δ	R	ρ	H?	η	H?	Ϟ	K ^I	Ϟ	V		
U	Ϟ	B ^U	Ϟ	K ^U		T ^U	Δ	W	ν	H?	η	T ^I	Ϟ	?	H			

Taula 6. Valor dels signes segons Javier de Hoz.

JOSÉ ANTONIO CORREA

El filòleg sevillà J.A. Correa (1938) ha dedicat molts esforços des d'època molt primerenca a l'estudi de les escriptures paleohispàniques, destacant-se en la investigació de l'escriptura del SO o tartèssia, tal com l'anomenarà ell durant els primers anys de la seva investigació⁹³. Considerem que l'inici de Correa en els estudis de l'escriptura del SO es pot datar l'any 1979, quan publica l'estela de Villamanrique. Tot i que Correa i de Hoz van començar gairebé a la mateixa vegada, ja des de bon començament van seguir camins diferents dins l'estudi de l'escriptura del SO, especialitzant-se, com veurem, cadascú en certs aspectes particulars d'aquesta escriptura paleohispànica.

Correa, a diferència de de Hoz, ha tractat amb més amplitud la redundància vocàlica de l'escriptura del SO, tot i que al final, Correa va acceptar la tesi de de Hoz (citada anteriorment) que proposa que la redundància seria fruit d'una tradició epigràfica local⁹⁴. Amb tot, pensem que fou Correa qui va centrar més atenció a l'estudi de la redundància vocàlica, ja més o menys descoberta per Schmoll, com hem vist⁹⁵.

Un aspecte important de les investigacions de Correa és el fet d'intentar relacionar els resultats de les lectures de les inscripcions del SO amb antropònims coneguts a la

⁹³ Un resum de la seva trajectòria així com totes les seves publicacions en matèria paleohispànica poden trobar-se a DE HOZ 2014.

⁹⁴ CORREA 2009a: 276-279.

⁹⁵ CORREA 1993: 553-554.

península Ibèrica en època antiga. Aquests treballs⁹⁶ enceten el camí cap a la traducció i interpretació de l'escriptura del SO; a més, també poden assegurar valors fins aleshores dubtosos, al tenir una mínima idea del que s'amaga sota l'escriptura és un antropònim conegut (això, no obstant, en el millor dels casos; en la majoria no sabem si s'amaguen antropònims, topònims, verbs, etc.).

Relacionat amb l'aspecte anterior, Correa tracta en els mateixos treballs ja citats la naturalesa de la llengua del SO. Ha arribat a afirmar -o a sospitar, millor dit- que la llengua del SO podria ser una llengua celta i, per tant, indoeuropea⁹⁷. Malgrat aquesta conclusió, el sevillà sempre es mostra prudent, i mai afirma amb seguretat si la llengua és indoeuropea o no. Una opció molt correcta, ja que, al nostre parer, fins que no es puguin llegir els signes amb una fidelitat del cent per cent, qualsevol intent d'establir la llengua del SO és una simple hipòtesi.

La més gran aportació que ha fet potser l'investigador sevillà a l'escriptura del SO ha estat la seva publicació i comentari de l'estela d'Espanca, descoberta l'any 1987⁹⁸. En aquest treball es troba un exemplar i molt útil anàlisi paleogràfica de cadascun dels signes que conformen l'escriptura del SO així com el mencionat comentari al curiós signari d'Espanca, tema que retrobarem en un apartat especialment dedicat a aquest monument extraordinari en aquest treball.

Ja per acabar, cal presentar la lectura que presenta Correa del signari del SO:

⁹⁶ CORREA 1989; 2009a i 2009b.

⁹⁷ CORREA 1989: 250-251.

⁹⁸ CORREA 1993.

A	À	B ^A	Ẕ	K ^A	∧	T ^A	×	L	↑	S	‡
E	◊	B ^E	◊	K ^E	∫	T ^E	∩	N	∩	Ś	M
I	∩	B ^I		K ^I	φ	T ^I	⊖	M ^{U?}	∩		
O	‡	B ^O	□	K ^O	∫	T ^O	Δ	R	∩		
U	∩	B ^U	⊗	K ^U	∩	T ^U	Δ	Ŕ	∩		

Taula 7. Valor dels signes segons Correa.

Un investigador com Correa, en la seva llarga trajectòria en l'estudi de l'escriptura i llengua del SO, ha tocat, com és natural, tots els temes; hem volgut destacar, en la mesura de les nostres possibilitats –car la bibliografia és extensa- les aportacions particulars i més notòries que Correa ha presentat sobre l'escriptura i llengua del SO. Això que ara mateix acabem de mencionar és també aplicable al cas de Javier de Hoz, que hem comentat amb anterioritat.

JESÚS RODRÍGUEZ RAMOS

Un dels últims grans estudis realitzats sobre l'escriptura del SO és, sens dubte, la tesi de llicenciatura de Rodríguez Ramos de l'any 1992. En aquest treball, molt extens⁹⁹, l'autor presenta una anàlisi sobre l'epigrafia que ell anomena «sudlusitana» en honor al filòleg alemany Ulrich Schmoll¹⁰⁰. Deixant de banda la seva decisió de tornar a anomenar a aquesta escriptura «sudlusitana», cal destacar que el seu treball és un dels primers que ajunta en extensió les dues disciplines que més ajuden a la comprensió d'aquesta escriptura paleohispànica: l'arqueologia i la filologia. Arqueòleg de formació, Rodríguez Ramos repassa el context arqueològic que envolta les inscripcions trobades, el context general de l'àrea on es troben les inscripcions i els materials que es troben a les tombes on també apareixen esteles epigrafiades¹⁰¹; també trobem més endavant una anàlisi

⁹⁹ L'extensió de la tesi de llicenciatura supera les quatre-centes pàgines.

¹⁰⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 1.

¹⁰¹ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 59-70.

econòmica de la zona¹⁰². Tot això és mostra de la globalitat del treball de Rodríguez Ramos.

Pel que fa la cronologia, com a bon arqueòleg l'estudiós es mostra prudent a l'hora de parlar sobre l'antiguitat d'aquest sistema d'escriptura. Defineix molt bé quines són les dues incògnites a resoldre quan es parla sobre l'espinós tema de la cronologia de l'escriptura del SO: les dades que aporta l'arqueologia i les dades que aporta la filologia. Les dades que aporta l'arqueologia són clares per a ell: les inscripcions que han aparegut en context arqueològic datable i que no són reutilitzacions marquen una cronologia que oscil·la entre els segles VI i V aC¹⁰³. La filologia, emperò, proposa una data de creació del sistema d'escriptura vora el segle VIII aC, sinó un estadi anterior¹⁰⁴.

En relació a l'origen de l'escriptura, Rodríguez Ramos proposa un origen exclusivament fenici, descartant la hipòtesi del protocananeu¹⁰⁵ i del grec com a possibles influències sobre l'escriptura del SO¹⁰⁶. L'autor analitza tots els caràcters del SO en relació amb l'escriptura fenícia i arriba a la conclusió de que entre els anys 825-775 aC uns fenicis, segurament encara no establerts en colònies a la península Ibèrica –segons les dades de l'època–, van donar l'ús de l'escriptura a la zona del SO peninsular¹⁰⁷.

Un dels aspectes que cal més destacar de l'obra de Rodríguez Ramos és, al nostre parer, l'atenció que dona l'arqueòleg a la funció que tindria aquesta escriptura dins la societat i el context històric en què s'emmarca¹⁰⁸. Segons l'autor, l'àmbit principal d'aquesta escriptura és el funerari, dins del qual tindria una funció màgica-ritual específica, ja que sembla que no és una escriptura de tipus «popular» –és a dir, a diferència de marques de producció o de propietat tan característiques en altres àmbits epigràfics com ara l'ibèric- sinó que semblaria més aviat un tipus de protecció funerària del mort,

¹⁰² RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 186-190.

¹⁰³ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 73. *Vid* Capítol 7.1.

¹⁰⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 74; RODRÍGUEZ RAMOS 2002a: 87.

¹⁰⁵ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 314-315.

¹⁰⁶ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b: 190-192.

¹⁰⁷ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 316: 329-334.

¹⁰⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 186-189; 335 i RODRÍGUEZ RAMOS 2002a.

que sempre seria un individu d'alt estatus dins la societat del SO¹⁰⁹. Per tant, Rodríguez Ramos relaciona l'escriptura amb el món funerari, però no apta per a tothom, sinó només per a l'elit del poble. A més, relaciona posteriorment l'escriptura amb les rutes comercials del SO, ja que on es desenvolupa l'escriptura amb més intensitat és un indret de trànsit entre les zones mineres de més al Nord i les colònies del Sud i Tartessos¹¹⁰.

Passem ara a veure quina és la lectura que Rodríguez Ramos presenta sobre el signari del SO:

A	Λ	R	ϣ	BO	□	KA	∧	BA?	□	KU?	ϣ
E	○	Á	ϣ	BU	≡	KE	∫	BI?		r?	⊞
I	ϣ	S	≠	TA	×	KI	φ	BO?		?	
O	†	Ś	Μ	TE	≡	KO	∫	H?	≡	?	
U	ϣ	BA	ξ	TI	⊞	KU	⊞	BE?	ϣ	?	
L	↑	BE	○	TO	△	TA ¹¹¹	⊞⊞⊞	TA?	⊞	?	
N	ϣ	BI	↑	TU	△	TE	⊞⊞⊞	Ś?			

Taula 8. Valor dels signes segons Rodríguez Ramos.

Rodríguez Ramos analitza els signes segons l'anàlisi intern i l'extern. L'extern es basa en la comparació amb el fenici i el semisil·labari ibèric meridional¹¹². La resta de

¹⁰⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 335; tot i que en un article recent (RODRÍGUEZ RAMOS 2015) l'autor anomena l'epigrafia sobre pedra com a «monumental» i els esgrafiats sobre ceràmica «demòtica».

¹¹⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 2002a.

¹¹¹ Per a l'autor, aquests dos sil·labogrames, /ta/ i /te/, formarien part d'una variant regional que empraria els signes derivats de *heth* per a aquest valor en comptes dels «tradicionals» abans col·locats.

¹¹² RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 241-257.

signes que, després d'aquesta anàlisi, queda sense valor, els intenta desxifrar mitjançant l'anàlisi interna. El resultat és el quadre que hem exposat més amunt. Una petita part del treball de Rodríguez Ramos¹¹³ consisteix en donar valor als signes i proposar una lectura adequada del signari segons les seves pròpies observacions. Al capítol tercer de la seva tesi de llicenciatura, l'autor fa un catàleg de les inscripcions conservades fins l'any 1992, on apareix un dibuix de la inscripció i la transcripció dels caràcters del SO, amb la seva lectura¹¹⁴ i un posterior anàlisi paleogràfic dels signes¹¹⁵. Més endavant Rodríguez Ramos atorga a cada signe un valor, el discuteix i el justifica¹¹⁶. Cal destacar de la seva lectura diverses aportacions noves pel que fa a la lectura del signari del SO; en primer lloc, trobem un especial èmfasi de l'existència d'un valor fonètic aspirat, /h/, en la llengua del SO. Aquest valor estaria representat amb gairebé total seguretat pel signe \aleph , provinent de la *hei* (𐤀)fenícia. Posteriorment, relaciona el fet que aquest signe sempre vagi seguit de la vocal /a/ amb les laringals indoeuropees¹¹⁷, que tendeixen a crear una vocalització en /a/¹¹⁸. Malgrat això, cal destacar que posteriorment afirma que de cap manera la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO pot ser indoeuropea, cosa que, en certa manera, dificulta la seva hipòtesi anterior¹¹⁹. Un altre aspecte a destacar de la seva lectura de les inscripcions del SO és que creu i defensa les varietats diatòpiques d'aquest sistema d'escriptura. Segons ell, la diferenciació la podem trobar ben establerta en l'actual frontera de les actuals províncies portugueses del Baix Alentejo i l'Algarve¹²⁰. Aquesta variant epicòrica consisteix en que en els indrets on no apareixen els signes χ i \aleph per als sil·labogrames /ta/ i /te/, respectivament, apareixen els signes escaliformes, els derivats de la *heth* (𐤃) fenícia, com a tals sil·labogrames¹²¹. A més, afirma que els escaliformes en veritat només representaven el valor «t+vocal», i que per això no hi ha unitat gràfica

¹¹³ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 258-287.

¹¹⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 87-159.

¹¹⁵ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 160-174.

¹¹⁶ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 258-287.

¹¹⁷ L'autor recorda que la *hei* fenícia és una laringal sorda en fenici.

¹¹⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 378-379.

¹¹⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b.

¹²⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 198.

¹²¹ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 263.

en els signes representats¹²². Una última aportació a la lectura del signari del SO la trobem en la teoria que l'autor presenta sobre la possible existència d'un valor /y/; Rodríguez Ramos creu que existiria una diferència de valors entre la representació gràfica d'𐌚, la normal, i una més recta, que representaria el valor fonètic de la semiconsonàntica /y/¹²³.

Fonèticament parlant, Rodríguez Ramos creu, com Schmoll, que la geminació vocàlica representaria la quantitat de les vocals, essent les geminades una vocal llarga¹²⁴. A més, l'autor destaca ser el descobridor de la palatalització consonàntica en la llengua del SO, que es mostra gràficament mitjançant la seqüència consonant+i+vocal¹²⁵.

VIRGILIO HIPÓLITO CORREIA

L'arqueòleg portuguès va dedicar la seva tesi doctoral (llegida l'any 1993) a l'escriptura del SO, empresa universitària que, pel que nosaltres sabem, fou l'última d'aquest tipus fins el treball que ara mateix estem realitzant. En la seva excel·lent introducció al *corpus*, Correia comenta la majoria dels aspectes relatius a l'escriptura del SO que s'han de tractar abans d'endinsar-se en el *corpus*: arqueologia, paleografia, anàlisi dels suports, història de la investigació, valor dels signes, intent de descriure la llengua del SO, etc. Cal destacar que el seu treball és de gran utilitat per la informació arqueològica que proporciona, ja que el seu autor és un arqueòleg que ha treballat en alguns dels jaciments que esmenta. A més, Correia proporciona, en principi, la confiança de qui ha pogut veure directament les inscripcions, cosa que en l'anterior *corpus* de Rodríguez Ramos no és així¹²⁶. Ara bé, cal anar amb compte a l'hora d'emprar el seu treball, ja que les lectures que presenta són, en general, bastant errònies. No ens detindrem especialment en aquest punt perquè els problemes principals hom els trobarà a cada inscripció particular quan tractem la generalitat del *corpus* d'inscripcions. Un altre punt en contra d'aquest treball és el fet que Correia sembla ignorar en part tota la tradició anterior i no identifica cap seqüència freqüent en l'epigrafia del SO, ni **nark^eeni** ni **uarb^aan** i fins i tot algunes d'aquestes fórmules recurrents són llegides incorrectament.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 258; 375.

¹²⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 375.

¹²⁵ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 408.

¹²⁶ Pensem que Rodríguez Ramos es basa en BEIRÃO 1986 per a la lectura de les inscripcions.

Pel que fa la lectura del signari que presenta V.H. Correia, cal assenyalar que l'investigador portuguès postulà l'existència d'una sisena sèrie de sil·labogrames, corresponents al valor fonètic de la nasal /m/. Així doncs, en el quadre que veurem a continuació, no ens ha de sorprendre pas l'existència d'una nova sèrie de sil·labogrames redundants la base consonàntica dels quals és /m/. Ben cert que no és el primer ni l'únic investigador que pensa en la possible existència d'una sisena sèrie de sil·labogrames en /m/, però sí que té el mèrit de ser l'únic que desenvolupa completament aquesta teoria i la porta a les últimes conseqüències¹²⁷.

A	Λ	P ^A	ʒ	T ^A	×	K ^A	Λ	M ^A	≡	Ś	Ṁ
E	◊	P ^E	∩	T ^E	⊘	K ^E	∩	M ^E	∩		
I	∩	P ^I	↑	T ^I	⊘	K ^I	∩	M ^I	⊘		
O	≠	P ^O	□	T ^O	Δ	K ^O	⊘	M ^O	∩		
U	∩	R	∩	S	≠	L	↑	N	∩		

Taula 9. Valor dels signes per a Correia.

JÜRGEN UNTERMANN

El filòleg alemany Jürgen Untermann (Rheinfelder 1928- Brauweiler 2013) va dedicar la gran part del seu estudi a les llengües no romanes dels territoris de l'Imperi romà, sobretot aquelles d'Itàlia i de la península Ibèrica; indoeuropeista per formació, Untermann va atènyer l'estudi de les llengües paleohispàniques als anys seixanta, quan va publicar, l'any 1961, un opuscle sobre àrees i moviments lingüístics a la Hispània preromana¹²⁸. És a ell a qui devem l'últim gran *corpus* d'inscripcions realitzat sobre la totalitat de les escriptures i llengües paleohispàniques, el qual de tan gran ajuda i servei ha estat a tots a qui ens dediquem a l'obscur i fascinant món de les llengües preromanes de la península Ibèrica.

¹²⁷ Correa i Untermann també ho plantegen breument, ja que el signe al que ells prefereixen atorgar un valor fonètic /m/, ∩, sempre apareix seguit de la vocal ∩; *vid.* el capítol dedicat al valor dels signes.

¹²⁸ Nosaltres ens hem fet servir de la traducció portuguesa de 1962, citada a la bibliografia. Per a un resum de la seva activitat científica, vegeu MAYER 2014.

Com a bon lingüista, Untermann posa èmfasi principalment en la naturalesa de la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO, que ell anomena gairebé sempre «tartèssia»¹²⁹. Untermann divideix la península Ibèrica en dues àrees lingüístiques ben diferenciades: la zona de llengües indoeuropees i la zona de llengües no indoeuropees¹³⁰. Bàsicament, la diferenciació es basa en l'antroponímia i en la onomàstica de les ciutats, on l'element final *-briga* o *-i(p)po* marcaria una zona de parla indoeuropea, mentre que l'element inicial *iltir-* o *iltu-* marcarien una àrea de llengües no indoeuropees¹³¹. El filòleg alemany canvia de parer durant la seva llarga trajectòria d'estudi sobre les llengües preromanes peninsulars sovint, sobre a quina família lingüística pertany la misteriosa llengua del SO o «tartèssia». En un primer moment, Untermann sembla mostrar-se prudent i dubta si és una llengua indoeuropea o no, marcant la regió en el seu famós mapa de 1965 finalment com a no indoeuropea¹³². En canvi, als mapes que presenta en un treball posterior marquen la regió del SO com a indoeuropea¹³³. Finalment, l'indoeuropeista alemany considera, amb prudència, que la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO podria ser una llengua indoeuropea pre-celta¹³⁴.

Un altre àmbit on Untermann representa una aportació substancial a l'estudi de l'escriptura del SO és al de l'origen d'aquesta escriptura. L'alemany defensa, des del descobriment del signari d'Espanca, un origen mixt per a l'escriptura del SO¹³⁵. En efecte, per a Untermann l'escriptura del SO tindria un origen fenici però, a la vegada, rebria la seva forma final a través de la influència de l'alfabet grec. Postula que, a més, l'escriptura es desenvoluparia en un racó desconegut entre València i Almeria, on hi és ben coneguda la presència tant de grecs com de fenicis¹³⁶. Untermann proposa un *floruit* de l'epigrafia

¹²⁹ UNTERMANN 1965: 18; aquí també l'anomena "lusitana meridional". A un altre lloc (UNTERMANN 1983: 806-807) l'anomena "Sudlusitana".

¹³⁰ UNTERMANN 1961; 1965; 1983.

¹³¹ UNTERMANN 1965: 17; UNTERMANN 1983: 810.

¹³² UNTERMANN 1962: 11; UNTERMANN 1965: 18.

¹³³ UNTERMANN 1983: 809.

¹³⁴ UNTERMANN 2000: 75-76; un bon resum de la seva prudència final es pot veure a UNTERMANN 2001: 31-32.

¹³⁵ Això ho defensa principalment a *MLHIV*. Nosaltres ens hem servit del resum dels principals punts que en fa Adiego (1993) i d'altres articles posteriors de l'alemany.

¹³⁶ UNTERMANN 2000: 73.

del SO entre els segles VI-V a.C.; tot i això no descarta que l'escriptura del SO és d'una gran antiguitat, que es podria datar perfectament entre els segles VIII-II a.C.¹³⁷.

En conclusió aquests són els punts principals en què Untermann ha participat activament a l'estudi de la llengua del SO i de la seva escriptura. Al dedicar-se a recollir totes les inscripcions en un monumental *corpus*, l'alemany ha tocat, com és natural, tots els punts i totes les incògnites d'aquest sistema d'escriptura. Al nostre parer, els punts que hem anotat més amunt reflecteixen les millors i grans aportacions, encara que algunes siguin –possiblement- errònies, al nostre tema. No podíem acabar sense deixar una taula sobre les seves lectures del signari del SO.

A A	L 1	S †	B ^o □	K ^o ∑	T ^o △	? □	? †
E ◻	N ¶	Ś M	B ^u ✕	K ^u H	T ^u △	? ↑	?
I ¶	M ¶	B ^A †	K ^A ^	T ^A X	-A ↓	R ⊞	?
O †	R ¶	B ^E ◻	K ^E λ	T ^E H	-I φ	T ^o	?
U ¶	Ř M	B ^I	K ^I	T ^I ⊞	? ↓	E	?

Taula 10. Valor dels signes per a Untermann.

AMÍLCAR GUERRA

Amílcar Guerra és un altre arqueòleg portuguès en actiu que ha dedicat part de la seva activitat científica a ocupar-se de l'escriptura del SO. La principal tasca que ha dut a terme en aquest sentit és la publicació de nombroses esteles aparegudes després de la publicació del *corpus* d'Untermann, molt útils degut a la seva dedicació a l'hora de donar les dades de la troballa, el seu context, bones imatges i lectures del text.

¹³⁷ UNTERMANN 2001:7; un any abans, però, l'alemany afirmava que l'escriptura no podia ser anterior al segle VI a.C.: UNTERMANN 2000: 76.

ANTONIO MARQUES DE FARIA

L'arqueòleg portuguès Antonio Marques de Faria s'ha trobat en nombroses ocasions immers en el tenebrós mar de l'escriptura del SO. Especialista en onomàstica paleohispànica, principalment ibèrica, ha dedicat diversos treballs a l'escriptura del Sud del seu país natal.

Marques de Faria ens ofereix en múltiples articles informació detallada i bones imatges de les noves troballes de documents epigràfics del SO i del context en què es troben. La seva tasca, emperò, no queda aïllada a això només, sinó que en un article també presenta la seva proposta de lectura del signari del SO, que és la que segueix¹³⁸:

JOHN T. KOCH

En els darrers anys, l'investigador nord-americà resident a Gal·les, John T. Koch, s'ha interessat en el marc del seu projecte ABrAZo (*Ancient Britain and the Atlantic Zone*) per, sobretot, la llengua del SO. En una sèrie de llibres, d'articles i de capítols de llibre recents de cert renom internacional, Koch defensa obertament que la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO és una llengua indoeuropea i celta¹³⁹. De fet, sembla que l'investigador llegeix sense gaires dificultats les inscripcions del SO, sobretot les llargues i no fragmentàries¹⁴⁰. Deixant de moment de banda la discussió sobre si la llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO és o no és indoeuropea, cosa que tractarem en l'apartat corresponent, vegem quines són les aportacions que fa Koch a l'estudi de l'escriptura i llengua del SO.

Koch pensa que la cultura del SO s'emmarca dins del que grecs i romans van anomenar el poble dels *κωνήτες/κωνήσιοι/coni/kónioi*, poble autòcton que va viure al Sudoest de la península Ibèrica¹⁴¹ segons els textos clàssics¹⁴². Aquest etnònim ja seria d'arrel celta, relacionat, segons Koch, amb el mot gal·lès antic *knywydyon* "banda de

¹³⁸ MARQUES DE FARIA 1991: 78.

¹³⁹ KOCH 2009; 2011; 2012 i 2013a, b i c; 2014 a i b.

¹⁴⁰ KOCH 2009: 344-347; KOCH 2012: 80-86.

¹⁴¹ KOCH 2009: 341; KOCH 2013b: 543-545.

¹⁴² Més endavant, quan tractem el context històric, parlarem sobre el que el testimoniatge dels autors grecs i romans aporten al coneixement sobre la història del SO de la P.I i ampliarem les referències que en molts indrets d'aquest treball apareixeran com això mateix, només referències.

guerrers”. És per això que en un dels seus últims treballs sobre el SO, Koch, al reflexionar sobre la manera com s’ha d’anomenar la llengua i escriptura del SO, sembla decantar-se per anomenar-la «cinètica», pel poble dels *coni/κωνήτες*¹⁴³.

Una altra aportació que podem destacar del lingüista de Gal·les és la teoria de que l’escriptura va arribar al SO no directament de la mà dels fenicis, sinó filtrada per la llengua ibèrica. Aquest és el motiu amb què justifica Koch el fet que el sistema d’escriptura del SO tendeix a no distingir entre els valors fonètics /m/ i /b/ i aquest fenomen vindria donat per la interferència de l’ibèric des de temps prehistòrics¹⁴⁴.

Sobre la lectura del signari, Koch agafa sense modificacions la lectura dels signes que en fa Untermann, ja citada amb anterioritat, per la qual cosa no afegeix res de nou sobre el desxiframent o les característiques principals d’aquest sistema d’escriptura.

Per últim, cal destacar que l’interès de Koch en l’estudi de l’escriptura i de la llengua del SO rau en el fet que vol, juntament amb els seus col·legues investigadors del projecte *ABraZo*, demostrar precisament que els celtas són un poble relativament antic a l’Oest i que són anteriors al que tradicionalment s’ha pensat que era el seu origen, les cultures de Hallstatt i La Tène¹⁴⁵. És per això que, al nostre parer, cal anar molt amb compte amb les hipòtesis de Koch, perquè ell només les presenta com una demostració de que l’element celta és antic a l’Oest d’Europa i no es dedica plenament a estudiar la problemàtica general del SO peninsular, que, com veurem, és enorme.

MIGUEL VALÉRIO

L’expert en escriptures egees Miguel Valério va dedicar, també, uns treballs a l’escriptura del SO¹⁴⁶. Els camps principals en què el portuguès es van centrar van ser essencialment dos: el paper del signari del SO dins dels sistemes d’escriptura mediterranis i el valor fonètic dels signes del SO.

¹⁴³ KOCH 2013b: 554.

¹⁴⁴ KOCH 2012: 86.

¹⁴⁵ KOCH 2009: 339-340; 347-348; *vid.* els corresponents capítols dedicats a les teories sobre l’origen dels indoeuropeus i sobre la celtització de la península Ibèrica.

¹⁴⁶ VALÉRIO 2008; 2014; 2016.

En relació amb el paper del signari del SO dins els sistemes d'escriptura mediterranis, Valério relaciona l'epigrafia del SO amb la fenícia, com és evident, però també intenta relacionar-la amb sistemes d'escriptures egeus per tal de desxifrar els valors fonètics dels signes encara ara dubtosos. En aquest sentit, el portuguès es posiciona amb la corrent investigadora que considera el signari del SO un alfabet. Una part important de la seva investigació s'articula al voltant de la posició que ocupa l'epigrafia del SO dins les epigrafies mediterrànies, sobretot les d'àmbit egeu. En aquest sentit, va establir l'antiguitat de l'epigrafia del SO i la relació estreta d'aquesta amb l'epigrafia fenícia, descartant les influències egees en la creació del signari del SO.

Sobre el valor dels signes en l'escriptura del SO, la seva aportació ha contribuït a consensuar la majoria dels signes alfabètics i semisil·làbics. En efecte, en el seu darrer treball s'adhereix a la majoria dels investigadors amb arguments sòlids i basant-se en l'anàlisi quantitativa del signari.

A A	L 1	K ^A \AA	T ^A \times	B ^A $\text{\textcircled{z}}$
E \textcirc	R $\text{\textcircled{q}}$	K ^E $\text{\textcircled{)}}}$	T ^E $\text{\textcircled{H}}$	B ^E $\text{\textcircled{e}} \text{\textcircled{r}}$
I $\text{\textcircled{y}}$	N $\text{\textcircled{q}}$	K ^I $\text{\textcircled{p}}$	T ^I $\text{\textcircled{D}}$	B ^I $\text{\textcircled{\uparrow}}$
O $\text{\textcircled{f}}$	S $\text{\textcircled{f}}$	K ^O $\text{\textcircled{\text{X}}}$	T ^O $\text{\textcircled{\text{A}}}$	B ^O $\text{\textcircled{\square}}$
U $\text{\textcircled{q}}$	Ś $\text{\textcircled{M}}$	K ^U $\text{\textcircled{\text{X}}}$	T ^U $\text{\textcircled{\text{A}}}$	B ^U $\text{\textcircled{\text{H}}}$
	Ŕ $\text{\textcircled{\text{r}}}$			

Taula 11. Valor del signari del SO segons VALÉRIO 2016.

JOAN FERRER I JANÉ

El badaloní Joan Ferrer i Jané va dedicar un extens treball a l'escriptura del SO. Es va dedicar especialment a l'anàlisi quantitativa dels signes, parant esment en el que ell ha anomenat grau de fiabilitat dels signes. En efecte, cal tenir en compte si el signe sempre apareix seguit del mateix signe vocàlic o no, fet que determina el grau de seguretat amb què podem donar un cert valor fonètic als signes. Aquest treball serà àmpliament citat i discutit en capítols posteriors, però citarem les conclusions més importants a les quals arriba Ferrer i Jané. La primera conclusió és que l'escriptura del SO, al contrari de les altres escriptures que l'investigador ha estudiat (ibèrica nord-oriental, sud-oriental i celtibèrica), no és dual. A més, també obre la porta a una quarta sèrie de sil·labogrames, pel fet que existeixen signes amb un alt grau de fiabilitat però que no encaixen amb els pseudosil·labogrames de l'escriptura del SO, com per exemple els signes $\text{\textcircled{y}}$ i $\text{\textcircled{\text{z}}}$ ¹⁴⁷. La tercera i darrera conclusió que assenyalarem és que ell també se suma a la hipòtesi de considerar el signe $\text{\textcircled{\text{r}}}$ com una segona vibrant. A continuació presentem una taula resum amb el valor que ofereix l'autor per al signari del SO. Els signes que no apareixen són els que estan fora de consens i que l'autor els considera, amb raó, de valor encara dubtós.

¹⁴⁷ FERRER I JANÉ 2016: 72-75.

A Λ	L \uparrow	K ^A \wedge	T ^A \times	B ^A $\dot{\text{z}}$
E \circ	R η	K ^E $\})$	T ^E \mathbb{H}	B ^E $\circ \uparrow$
I \mathfrak{V}	N η	K ^I φ	T ^I \mathbb{D}	B ^I \uparrow
O \ddagger	S \ddagger	K ^O Σ	T ^O Δ	B ^O \square
U η	Ś \mathbb{M}	K ^U \bowtie	T ^U Δ	B ^U \mathbb{H}
	Ř \mathfrak{V}	M ^u \uparrow	M ^a \mathfrak{V}	

Taula 12. Valors del signari del SO segons FERRER I JANÉ 2016.

EUGENIO LUJÁN

L'hel·lenista Eugenio Luján ha dedicat darrerament una sèrie de treballs a l'escriptura del SO¹⁴⁸. El primer d'ells és una excel·lent revisió de les problemàtiques més rellevants de l'epigrafia del SO així com el repàs bibliogràfic a les solucions proposades per diversos autors. A més, proposa punts de partida interessants a partir dels quals seguir avançant en l'estudi de la llengua i escriptura del SO, com ara el comportament de les sèries de vocals reduplicades, que semblen només aparèixer davant de determinats grups consonàntics (vibrants i líquides) o la segmentació de l'escriptura del SO.

En el seu segon treball, Luján profunditza sobre la llengua de les inscripcions del SO. Basant-se en les lectures del corpus Hespèria, proposa, per exemple, una lectura del signe \mathfrak{V} com a segona vibrant en base a arguments fonològics de comportament del signe, o classificar la fórmula final de l'escriptura del SO segons els diversos tipus de finalitzacions, tot establint-ne un nucli¹⁴⁹.

¹⁴⁸ LUJÁN 2020 i 2021.

¹⁴⁹ Vid. Capítol 6.3.4. per a l'argumentació sobre el signe \mathfrak{V} , i el 5.5 sobre la fórmula.

3 MARC GEOGRÀFIC

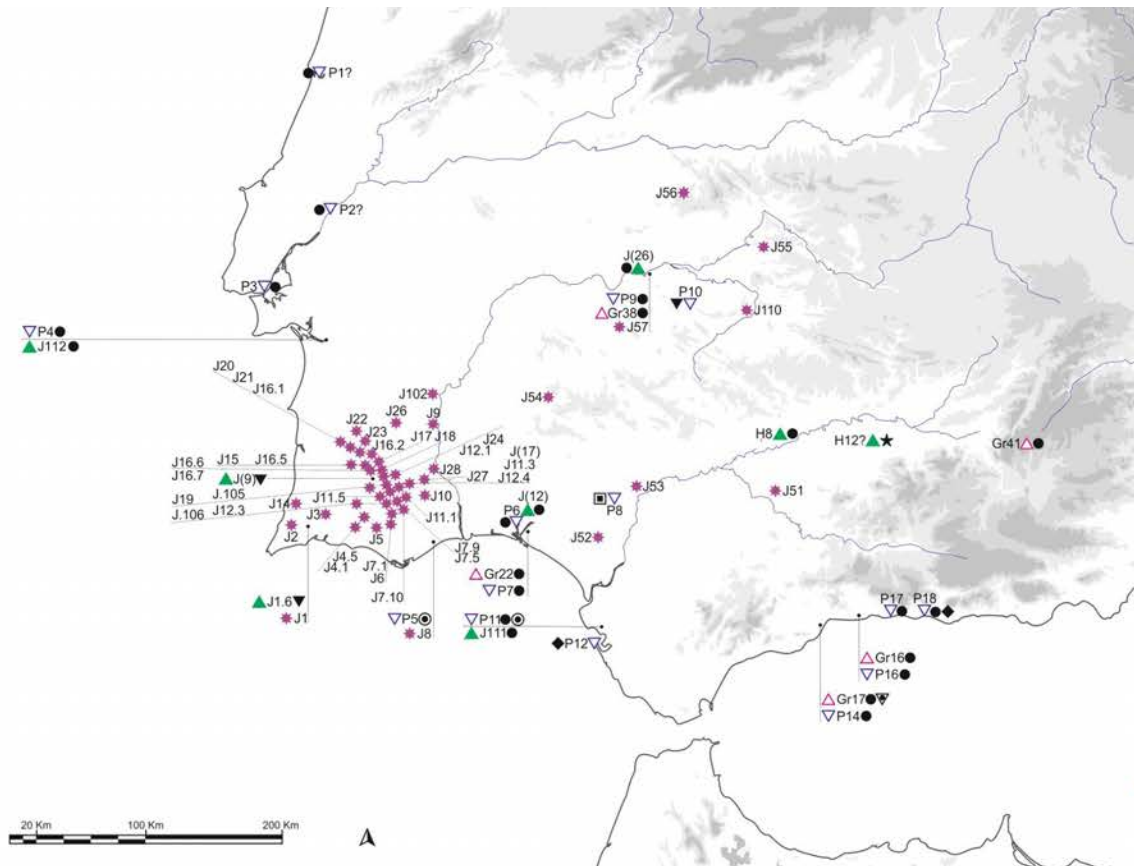
Un dels aspectes més rellevants alhora de parlar sobre qualsevol cultura epigràfica és la seva definició. En el cas de cultures històriques de les quals hom n'entén llengua i escriptura i, a més, compten amb una llarga tradició literària –com seria el cas de les cultures grega i llatina– la tasca és a vegades més senzilla de definir si parlem en trets generals, encara que la qüestió es complica si s'intenten concretar aspectes més específics. En canvi, quan ens trobem davant una cultura epigràfica protohistòrica, de la qual interpretem correctament els signes –o al menys la major part d'aquests– però desconeixem la llengua, la seva definició es complica i, a la vegada, és estrictament necessària abans d'aproximar-se a la cultura epigràfica en qüestió. És per això que la tasca d'adscriure l'escriptura del SO a un etnònim concret serà difícil i les conclusions que se'n derivin, provisionals i sempre subjectes a debat¹⁵⁰, però a la vegada un punt de partida des del qual definir la cultura objecte d'estudi.

Qualsevol descripció sobre qualsevulla cultura epigràfica ha de començar necessàriament per definir espacialment aquesta cultura. Les esteles es troben principalment al sud de l'actual Portugal, en gran número, a les modernes regions de l'Agarve i Alentejo, essent el municipi d'Ourique el que més troballes presenta¹⁵¹. També s'han trobat a Extremadura a prop del riu Tajo; a prop del Guadiana i a tocar amb la província d'Huelva; també al Nord i Sud de la província de Sevilla i en la vall del riu Genil¹⁵². Les troballes al territori espanyol, doncs, podrien ser considerades com a perifèriques, essent el nucli cultural central de l'epigrafia del SO les regions interiors del sud de l'actual Portugal.

¹⁵⁰ *Vid.* Capítol 4.6.

¹⁵¹ DE HOZ 2010: 355.

¹⁵² *Ibidem*; *vid* mapa 2.8. a DE HOZ 2010: 608.

Mapa 1. Dispersió dels monuments amb escriptura paleohispànica al sud de la península Ibèrica. De color morat, els d'escriptura del SO. Els triangles verds representen les inscripcions meridionals de filiació dubtosa. Els triangles invertits, les inscripcions fenícies. Els punts negres indiquen troballes en ceràmica. Font: Base de dades Hespèria.

Pel que fa els esgrafiats, s'han trobat als jaciments importants del Cabezo de San Pedro (Huelva), al jaciment de Torre de Doña Blanca¹⁵³, al de Medellín (Extremadura), també al Sud de Portugal (Azougada, Abul, Alcácer do Sal) i, per últim, un una mica allunyat del territori a El Carambolo (Sevilla) i Peña Negra de Crevillent (Alacant)¹⁵⁴. Sobre els esgrafiats, emperò, no existeix consens sobre la seva filiació epigràfica. En efecte, alguns autors dubten sobre si la cultura epigràfica a la qual pertanyen molts d'aquests esgrafiats és la del SO, fenícia o meridional desconeguda, sense pertànyer a la del SO. En aquest treball hem considerat que els esgrafiats trobats a la zona d'Azougada i Medellín, per pertànyer a indrets on s'ha trobat epigrafia en pedra del SO, podrien considerar-se amb poc marge d'error com a pertanyents a aquesta cultura epigràfica. Hem decidit incloure, sobretot seguint la tradició precedent¹⁵⁵, també alguns esgrafiats trobats

¹⁵³ CORREA I ZAMORA 2008: 179-196.

¹⁵⁴ DE HOZ 2010: 363-367. Aquests esgrafiats, emperò, segurament pertanyen a una altra cultura epigràfica.

¹⁵⁵ DE HOZ 1976, BEIRÃO I VARELA 1985 i CORREA I ZAMORA 2008, entre d'altres.

a indrets del sud de Portugal i la costa de Huelva. En qualsevol cas, l'adscripció dels esgrafiats del SO encara roman controvertida i fora de consens, atès sobretot al fet que encara no s'ha trobat cap segment lingüístic coincident en esgrafiats i en epigrafia de pedra.

Bàsicament, l'àmbit geogràfic de l'escriptura del SO s'estructura al voltant del territori nuclear de Tartessos, és a dir, de la seva perifèria occidental¹⁵⁶. Com veurem en un capítol posterior, la influència de l'entitat cultural de Tartessos degué ser elevada a la zona, segurament tant que van estendre l'escriptura a la seva perifèria, formant els signaris del SO i ibèric meridional¹⁵⁷.

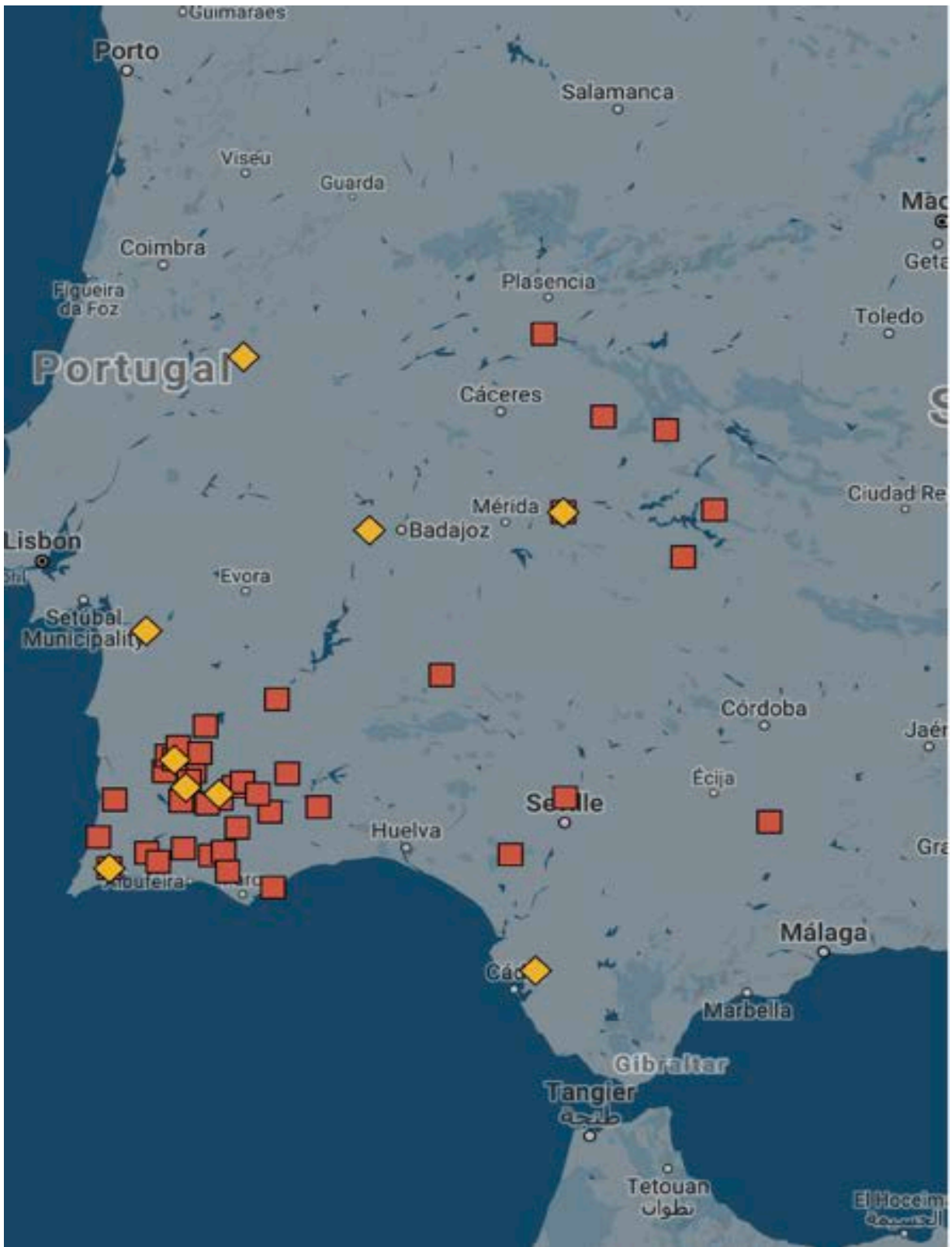
Deixant de banda l'adscripció dels esgrafiats a l'escriptura del SO, que en molts casos resulta controvertida, es pot veure que el nucli central de l'escriptura del SO és el Sud de l'actual Portugal, concretament les regions del Baix Alentejo i l'Algarve, havent-se trobat més testimonis epigràfics en la primera de les dues regions citades. Per tant, quantitativament parlant, sembla poc probable la nova hipòtesi d'Almagro Gorbea de considerar l'origen de l'escriptura del SO el centre protohistòric de Medellín, que ell considera l'antiga *Conisturgis*, capital dels conis i centre difusor d'una molt hipotètica colonització tartèssia del territori coní¹⁵⁸.

En resum, el territori nuclear de l'escriptura del SO fou, sense cap mena de dubte, el Sud de l'actual Portugal, on florí una important cultura epigràfica que sembla tenir una lleu extensió cap a les zones d'Extremadura i Andalusia abans citades.

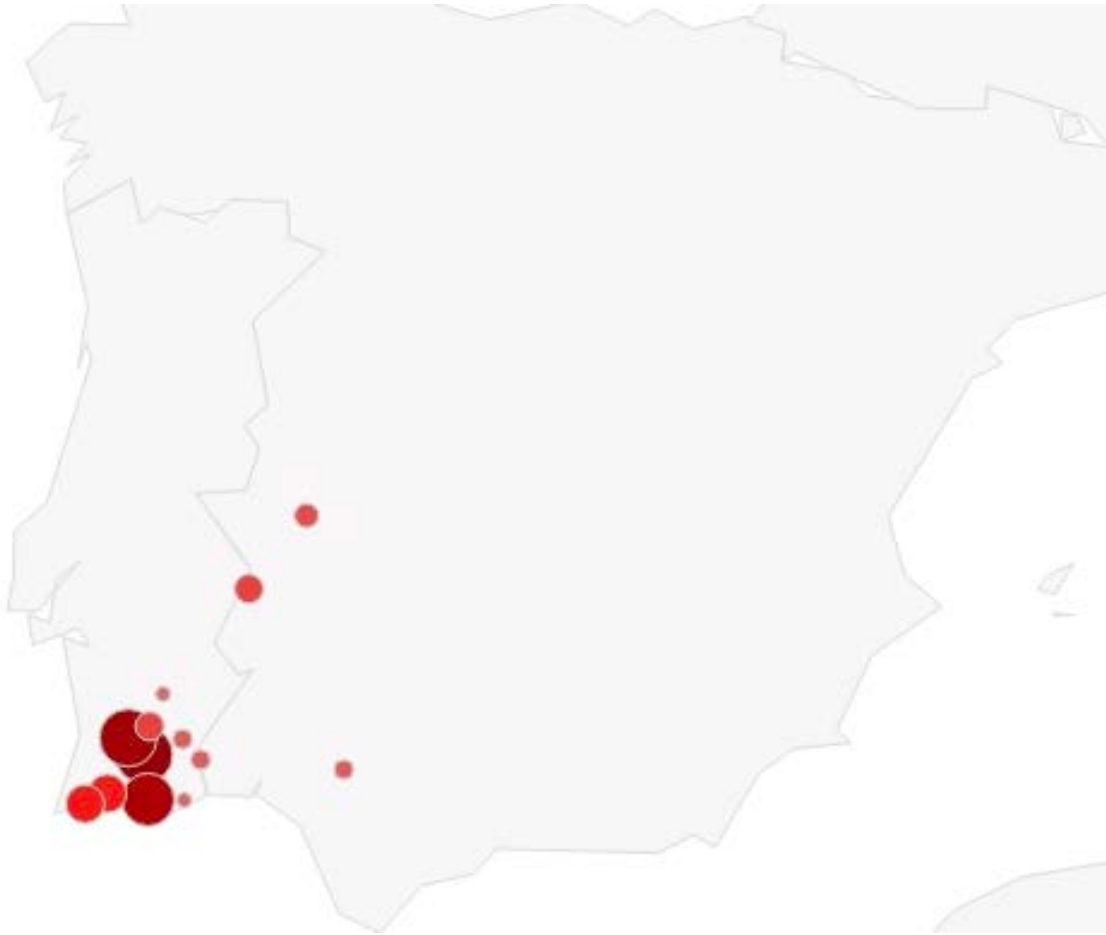
¹⁵⁶ Fins i tot per al nucli poblacional de Peña Negra, el seu excavador (González Prats) l'identifica amb Herma, última ciutat i frontera de Tartessos segons AVIÈ (O.M. 323).

¹⁵⁷ Teories de Correa, de Hoz i, darrerament més desenvolupada per FERRER I JANÉ 2020: 974-977.

¹⁵⁸ *Vid.* ALMAGRO-GORBEA (DIR) 2008. En contra també, però amb un argumentari diferent, s'hi ha posicionat PANIEGO 2022.

Mapa 2. Mapa de la distribució de les esteles del SO segons el municipi de trobada. Quadrats: inscripcions; rombes: esgrafiats. Elaboració pròpia.

Mapa 3. Mapa de la dispersió d'esteles epigrafiades del SO segons municipis, la tonalitat més fosca de roig indica una quantitat superior d'esteles. Elaboració pròpia.

4 CONTEXT HISTÒRIC

4.1 EDAT DEL BRONZE

L'edat del bronze, tot i que en un principi queda lluny de les inscripcions del SO, datades generalment a l'edat del ferro, com veurem en el seu moment, és, al nostre parer, essencial per tal de poder comprendre amb claredat els processos que es desenvoluparan durant la posterior edat del ferro. Principalment, són clau per al nostre interès el fenomen de les esteles alentejanes, les «esteles de guerrer», la qüestió de la precolonització o inici del fenomen orientalitzant a la península Ibèrica i el naixement de l'alfabet al Pròxim Orient. Tractarem, emperò, altres temes que també són importants per copsar el màxim possible d'informació sobre el context històric del Pròxim Orient en el moment del naixement dels alfabetos i els contactes precoloniais i les dades arqueològiques que tenim sobre l'edat del bronze al SO de la península Ibèrica.

Un dels antecedents peninsulars més rellevants, malgrat la distància que el separa del marc geogràfic del SO, és El Argar, una cultura que es va desenvolupar al SE peninsular durant el bronze antic i mitjà. No és, certament, un precedent del bronze del SO, sinó més aviat un contemporani. No ens aturarem massa en detalls sobre aquesta interessant cultura¹⁵⁹, però sí que en citarem algunes característiques perquè afecten en certa manera el fenomen de les esteles alentejanes o, millor dit, ens ajuden a comprendre'l. La cultura d'El Argar ocupa les actuals províncies d'Almeria, Múrcia, Centre i Est de Granada i algunes comarques de Jaen, Alacant i Ciutat Reial¹⁶⁰. Per C₁₄ s'ha datat aquesta cultura entre 2375/2250-1525/1500 aC¹⁶¹. Un bon resum de les característiques generals que presentava la cultura d'El Argar el presentem a continuació (CASTRO ET ALII 2001: 190):

«Aunque las formas en que se manifiestan resultan ser variables en cada región, la tendencia generalizada que se impone después de 2250 cal. ANE se caracteriza por un mayor control de la población y de los

¹⁵⁹ Un dels treballs de referència, tot i ja tenir més de trenta anys, és LULL 1983.

¹⁶⁰ CASTRO ET ALII 2001: 189.

¹⁶¹ CASTRO ET ALII 2001: 190.

medios de producción, por la importancia de la producción y uso de armas y adornos de metal, y también por el énfasis en lo individual sobre lo colectivo, con el previsible desarrollo de la diferenciación sexual y la disimetría social.»

Més ens interessa, en relació amb el fenomen que veurem a continuació de les esteles alentejanes, és el fet que sembla que els homes d'aquesta cultura estan associats a alabardes, que posteriorment seran substituïdes per espases llargues i punyals, mentre que les dones ho estan a diademes i punyals. En el cas masculí, el paral·lel amb les esteles alentejanes i, fins i tot, amb les esteles extremenyas (en el cas de l'espasa), com es veurà a continuació, és evident. Pel que fa a les associacions de diademes a dones en els enterraments, també s'ha de posar en relació amb el fenomen de les esteles diademades, tradicionalment considerades com a representacions femenines.

En època tan antiga com la que va entre els mil·lennis III i II aC, ja hi ha suficients evidències com per afirmar que existia un contacte, directe o indirecte, entre el Mediterrani Central i Oriental amb la península Ibèrica. Aquest comerç o contacte arriba fins a l'Atlàntic, segurament en busca de l'estany del NO de la península Ibèrica o de les Illes Britàniques¹⁶². Tot i que inicialment escàs i de poc volum, aquests contactes aniran augmentant amb el temps, al llarg de l'edat del bronze fins arribar al seu apogeu a l'edat del ferro amb la clara evidència de la colonització fenícia. Sense fer-ne un estudi *in extenso*, només deixar constància de les antigues evidències sobre el contacte antic entre els dos extrems del Mediterrani i fins i tot entre l'Atlàntic i el Pròxim Orient; resumint-ho amb paraules de Schuhmacher:

«[...] in der 2. Hälfte des 3 Jdts. v. Chr. tatsächlich ein Netzwerk von Beziehungen innerhalb des westlichen und zentralen Mittelmeeres bestand, [...] das wiederum mit dem ägäischen Netzwerk und der Levante verbunden war.»¹⁶³

Encara més que les cultures materials precedents i contemporànies al bronze del SO ens interessan les manifestacions artístiques anteriors. Entenem el fenomen de les esteles també des d'una varietat artística i representativa que, com tota representació

¹⁶² SCHUHMACHER 2004: 155-159.

¹⁶³ SCHUHMACHER 2004: 163.

d'aquest estil, té la seva funció simbòlica i ideològica dins la societat a la qual pertany. En aquest àmbit ens centrarem breument en el fenomen dels *cromlechs* i estàtues-menhir de l'Alentejo. Els jaciments on es troben els *cromlechs* (i també les estàtues-menhir, que formen part d'aquests *cromlechs*) són tres: Cromlechs dos Almendres, Portela de Mogos i Vale Maria do Meio, situats tots als voltants d'Évora¹⁶⁴. La datació és complicada per a tot monument de pedra sense context clar. Ara bé, en aquest cas, sembla que hem trobat els jaciments intactes o poc manipulats *a posteriori*. Amb tot, les datacions oscil·len entre el VI i III mil·leni a.C¹⁶⁵. Les estàtues-menhir estan gravades en relleu, un fet que per a Varela és un indicatiu de la seva antiguitat¹⁶⁶. Els motius que integren els *cromlechs* i *menhirs* d'aquesta zona són bàsicament cercles, semi-cercles, els creixents lunars i els bàculs¹⁶⁷. Podria ser que el cercle fos el Sol i el semicercle la lluna. El bàcul seria un símbol de poder, principalment desenvolupat per societats de pastors, on aquest objecte significava el poder sobre el ramat; posteriorment, el ramat també passà a ser el grup humà sobre el que l'individu exercia la sobirania¹⁶⁸. Varela, similarment, relaciona els antropomorfs d'aquests menhirs amb divinitats o guerrers associats a divinitats, que basarien part de la seva legitimitat i l'hereditat del seu cabdillatge en la divinitat¹⁶⁹. D'altra banda, Ruiz-Gálvez remarca el fet que les estàtues-menhir i els ídols-«guijarro» apareixen a la zona d'arribada de les vies de transhumància ramadera i no pas a la de sortida, que seria la zona de la Meseta¹⁷⁰. Això ho posa en relació amb un fet conegut a l'edat mitjana a la mateixa zona: el dels peatges de pas. Així doncs, relaciona aquest fenomen amb les vies de pas dels pobles ramaders i els seus ramats, on aquestes representacions gravades en pedra, les estàtues-menhirs i els ídols-«guijarro», funcionarien com a marcadors de pas i indicadors de la tribu o poble que controlava l'accés a aquell territori. De fet, l'autora també assenyala que la major aridesa del sòl a partir de l'edat del bronze (ben estudiada en relació amb la cultura d'El Argar), podria

¹⁶⁴ CALADO 1997: 290.

¹⁶⁵ CALADO 1997: 292; VARELA 1997a: 267.

¹⁶⁶ VARELA 1997a: 273.

¹⁶⁷ CALADO 1997: 294.

¹⁶⁸ CALADO 1997: 296.

¹⁶⁹ VARELA 1997a: 278.

¹⁷⁰ RUIZ-GÁVEZ 1998a: 331-335.

haver provocat aquest augment de l'activitat ramadera en detriment de l'agricultura i, per conseqüència, el control de les rutes de pas i l'accés a les pastures per part dels diferents pobles seria una acció molt rellevant per a les cultures del bronze.

Figura 1. Estàtua-Menhir del jaciment de Portela do Mogos, estela 33 (VARELA 1997a).

Figura 2. Cromlech dos Alemedres (Font: Wikimedia commons).

Figura 3. Estàtua-Menhir del Cromlech dos Almendres; segons BUENO, BALBÍN I BARROSO 2005: 603.

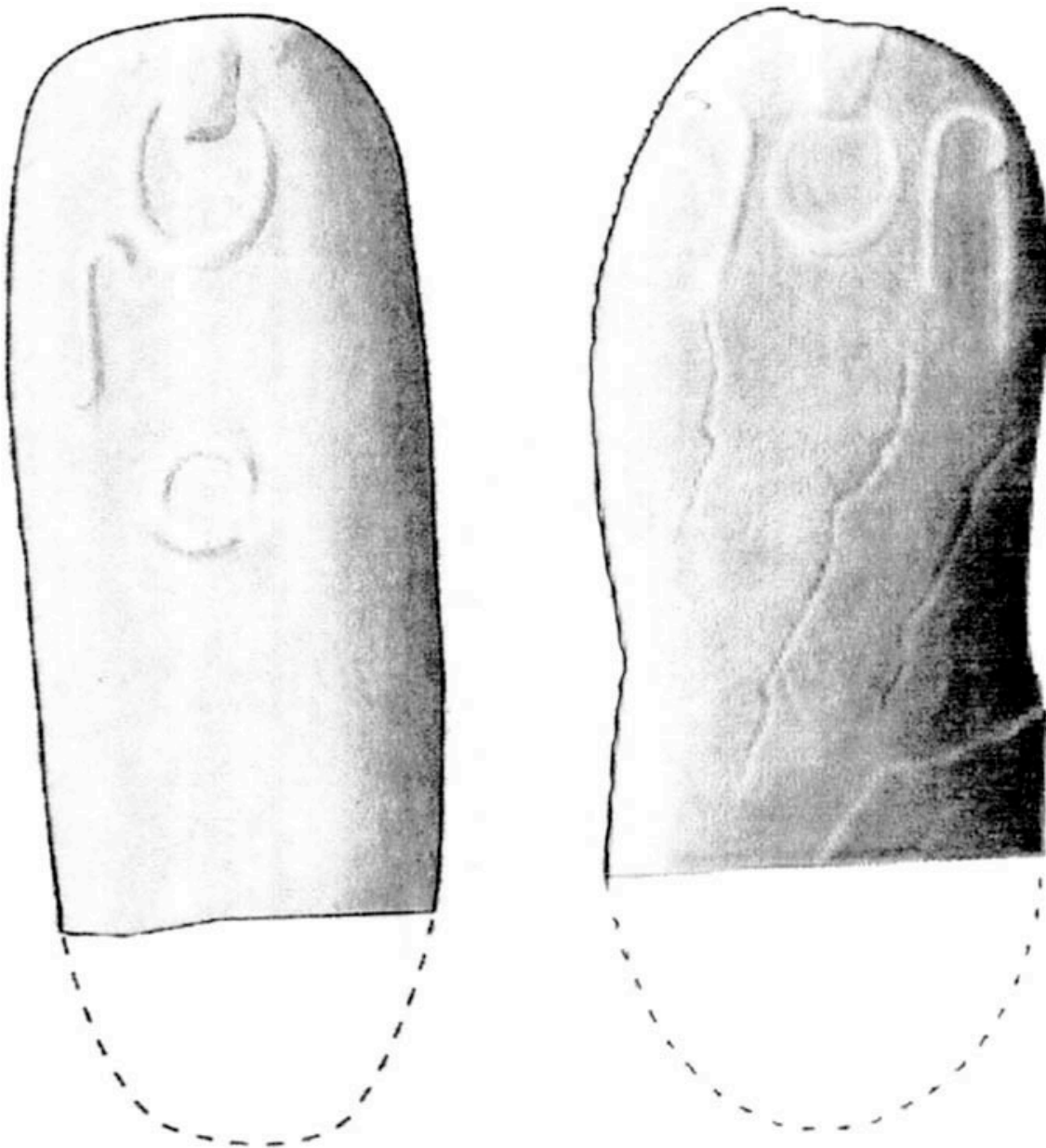

Figura 4. Calc de les estàtues-menhir 10 i 18 de Vale do Maria do Meio, segons la tesi doctoral de Calado, *apud* Bueno, Balbín i Barroso 2005: 604.

4.2 EL BRONZE FINAL AL SUD DE PORTUGAL

L'última etapa d'aquest període històric anomenat bronze final, que presenta, com veurem, una marcada identitat respecte a l'etapa immediatament posterior coneguda com a primera edat del ferro.

Respecte al període anterior, l'anomenat bronze ple, ja hem vist que *grosso modo* presenta una relativa continuïtat cultural i no és apropiat parlar de ruptura. La principal característica d'aquest període històric que comprèn aproximadament des del 1200 fins al 900/800 aC és l'inici i, després, intensificació dels contactes entre agents del Mediterrani Oriental i Central amb la península Ibèrica i l'Atlàntic. També durant aquest període veurem el complet desenvolupament de la metal·lúrgia al Sud de l'actual Portugal i la progressiva jerarquització del territori i, per tant, també de la societat.

Allò que, de ben segur, podem esbrinar mitjançant l'arqueologia sobre el bronze final al SO de la península Ibèrica, anomenat generalment bronze del SO arran del gran treball de l'arqueòleg alemany Hermanfrid Schubart¹⁷¹, és ben poca cosa. Generalment, encara ara es continua seguint les línies generals de la investigació encetada per Schubart, tot i que en l'actualitat cal destacar un creixement notable dels nostres coneixements sobre el període a través de noves troballes arqueològiques i nombrosos estudis sobre jaciments datables durant el bronze final. Malgrat això, no es troben estudis de síntesi que posin en relleu les noves troballes i revisin la validesa de les perioditzacions i teories de l'alemany. En el seu clàssic estudi, Schubart¹⁷² delimita geogràficament el bronze del SO i ho fa assenyalant les actuals localitats de Faro, Beja, Sud de Setúbal, Sud d'Évora, a Portugal; Nord de Huelva i Nord de Badajoz, a Espanya. Per tant, els indrets on es desenvolupà la cultura prehistòrica anomenada bronze del SO és gairebé idèntic al territori on trobarem l'escriptura del SO.

Ara ens centrarem en els detalls d'aquesta època per tal d'apropar-nos amb exactitud al *modus uiuendi* d'aquest període, immediatament anterior de l'epigrafia preromana del SO. En primer lloc, veurem quin era el tipus d'hàbitats d'aquesta societat; posteriorment exposarem les activitats econòmiques a què es dedicaven i quins eren els seus rituals funeraris; en últim lloc dedicarem unes breus línies als contactes entre les

¹⁷¹ SCHUBART 1975. Malgrat fer ja quasi mig segle d'aquest treball, encara esperem un nou treball de síntesi que reflexioni sobre el període i elabori nous marcs cronològics sobre els jaciments excavats fa temps i els nous. Tot i això, en línies generals es continuen mantenint les denominacions i períodes de Schubart, tal com es poden veure a treballs més moderns com GÓMEZ I FUNDONI 2010-2011; PAVÓN I DUQUE 2014; MEDEROS 2009 i 2019.

¹⁷² SCHUBART 1975: 3.

diferents cultures dins la mateixa península Ibèrica, i als primers viatgers que arribaren d'Orient en els tradicionalment anomenats contactes precoloniais.

4.2.1 L'HÀBITAT

Malgrat parlar-ne en capítols diferents, l'hàbitat, l'economia i el món funerari són aspectes culturals àmpliament relacionats entre ells. Així doncs, l'hàbitat varia en funció dels recursos econòmics que presenti al seu voltant i les necròpolis s'acostumen a situar a una distància prudencial del nucli habitacular però sempre relacionades amb aquest. Serà normal, doncs, trobar constantment referències a qualsevol dels tres aspectes dins de cada capítol.

Sovint s'ha pensat que la mancança de jaciments trobats i datables al bronze final era una falta d'investigació, no pas una mancança d'hàbitats en aquest període. Ans avui en dia, sembla precisament el contrari: existiria un gran buit poblacional en l'actual Sud de Portugal durant el bronze final¹⁷³. També s'ha dit que durant la dictadura de Salazar (1933-1974) es prioritzaven més les excavacions del període lusità, ja que Viriat funcionava com a gran heroi nacional, que les d'altres períodes més antics, i és per això que existeix un buit en la investigació durant els anys centrals del segle XX¹⁷⁴. De fet, a l'Argarve continua existint tal mancança de dades per a aquest període que, fora d'alguns assentaments rellevants com Castro Marím, tot això fa que poca cosa coneguem no només del final de l'edat del bronze, sinó del trànsit a l'edat del ferro i de la mateixa edat del ferro¹⁷⁵.

Pel que fa a l'Alentejo¹⁷⁶, s'ha remarcat que, en relació al període anterior, es va produint durant el bronze final una mena d'encastellament del territori, ja que apareixen una sèrie de poblats fortificats en alçada que s'han interpretat com a punts de control¹⁷⁷. Així doncs, apareixen grans poblats fortificats com Outeiro do Circo (Beja), Passo Alto (Serpa), Castro dos Ratinhos (Moura), entre d'altres. Tot i que les mides dels poblats varien (de les disset hectàrees d'Outeiro do Circo fins a les quatre de Crespa), les

¹⁷³ SERRA 2014: 82.

¹⁷⁴ ARRUDA 2008b: 13.

¹⁷⁵ VARELA 1995b: 142; ARRUDA 1999-2000; 2007; 2008b.

¹⁷⁶ Volem recordar al lector que ens centrem bàsicament en el «Baixo Alentejo».

¹⁷⁷ PORFIRIO 2014: 34.

evidències ens mostren una sèrie de poblats fortificats, generalment en alçada i, a més, proveïts de defenses naturals, que controlen el territori situat a la plana i centralitzarien els recursos econòmics de la societat. A més, sembla que la gran majoria d'aquests grans poblats es situarien prop del riu Guadiana, fet que ens indica la gran importància que el riu, segurament molt transitat en aquesta època, i el seu control tenien per a les societats del bronze final. En un dels pocs treballs de síntesi que s'han realitzat sobre aquest aspecte, Soares (2005) distingeix entre quatre tipologies d'hàbitats durant aquest període:

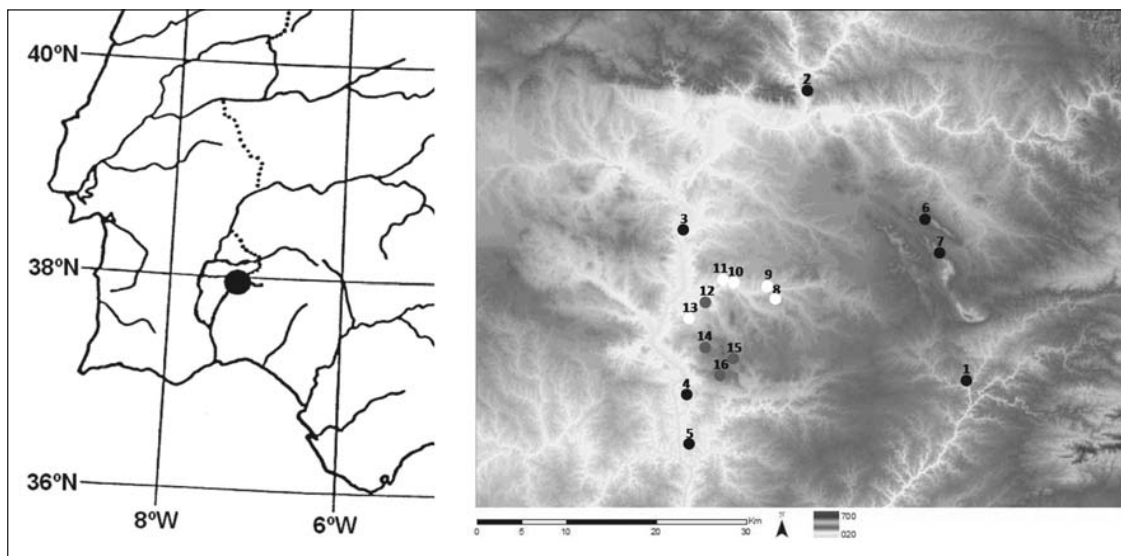
- I. Grans poblats fortificats de quatre a sis hectàrees, generalment situats a la ribera del riu Guadiana. Poden estar emmurallats totalment o parcial, depenent del grau de defenses naturals amb què compta l'indret.
- II. Poblats d'alçada, generalment no fortificats tot i que alguns poden presentar algun sistema defensiu. La seva funció és controlar les vies de comunicació, principalment passos i corredors.
- III. Petits poblats d'una hectàrea com a màxim, situats a la plana, en zones de bona capacitat agrícola i escassament fortificats.
- IV. Indrets de planura sense cap mesura defensiva.

Aquesta divisió del territori és generalment acceptada per la majoria d'investigadors portuguesos¹⁷⁸ i continua, avui en dia, essent generalment vàlida, ja que les noves troballes no han desmentit pas aquesta classificació, ans al contrari, han anat afegint nous territoris al període del bronze final. Aquests poblats, sobretot els fortificats del tipus I, tendeixen a desaparèixer com a molt tard al s. VII aC¹⁷⁹. La cronologia general d'aquests tipus d'assentament s'emmarca, *grosso modo*, entre els anys 1100 i 900 aC, coincidint plenament amb la cronologia del bronze final¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Vid. VILAÇA I SERRA (eds) 2014, on es segueix aquesta classificació del territori. També MATALOTO 2012.

¹⁷⁹ SOARES 2005: 139; VILAÇA 2014: 106.

¹⁸⁰ SOARES 2005: 137-139.

Mapa 4. Mapa dels jaciments del bronze final. Imatge de l'esquerra: situació de Passo Alto. Imatge de la dreta: situació dels poblats fortificats: 1. Passo Alto; 2. Castro dos Ratinhos; 3. Laço. 4. Misericórdia; 5. Crespa; Poblats d'alçada: 6. Serra Alta; 7. Álamo. Poblats oberts de planura: 8. Torre Velha; 9. Entre Aguas; 10. Salsa-3; 11. Casablanca; 13. Santa Margarida. Petits poblats (menys d'una hectàrea) fortificats: 12. Quinta do Pantufo; 14. S. Gens; 15. S.Brás-1; 16. Moitão d'Altura. Segons SOARES *ET ALII* 2012: 251.

Un cas excepcional és el que representa el poblament fortificat d'Outeiro do Circo. Amb la seva extensió de disset hectàrees, s'erigeix com a gran controlador no només del de l'espai físic, sinó també dels recursos econòmics i de la cohesió social del territori¹⁸¹. En aquest sentit, el seu investigador principal conclou que aquest poblament seria la capital d'un territori extens que consistiria en petits poblaments fortificats de menor mida, de poblaments en planícia i oberts dedicats principalment a l'agricultura i d'altres llogarrets dedicats a activitats econòmiques diverses, com ara agricultura a petita escala, ramaderia i mineria. A més, aquesta gran «capital» de territori establiria relacions —d'amistat o bel·licoses, depenent de les circumstàncies— amb altres grans poblaments similars, també «capitals» d'un territori concret.

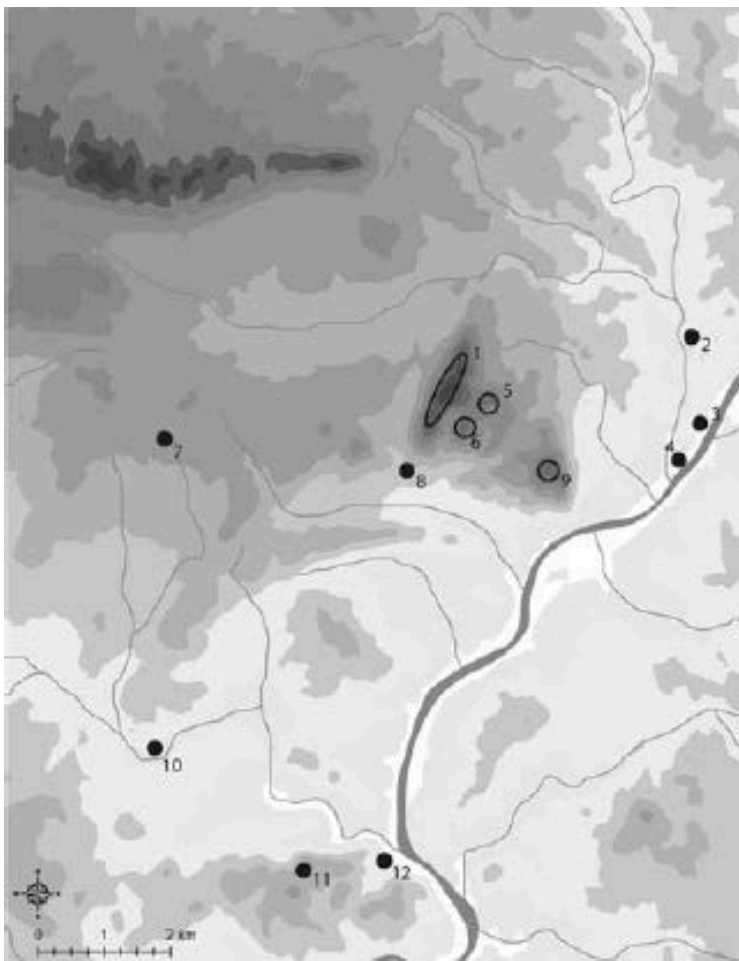
Igualment destacable és el poblament de Castro dos Ratinhos¹⁸². De mides no tan monumentals com el poblament abans descrit, car ocupa només unes cinc hectàrees al cim d'una muntanya al marge dret del riu Guadiana. A l'indret hom hi pot trobar fins a quatre línies de muralles i també talussos i fossars. Presenta, a més, una acrópolis i un control visual del territori circumdant d'uns tres quilòmetres a la rodona. La cronologia del poblament

¹⁸¹ SOARES 2014: 77-81.

¹⁸² BERROCAL RANGEL I SILVA 2007; BERROCAL RANGEL *ET ALII* 2012 i MATALOTO 2012: 200-201.

s'emmarca entre els segles XI i VII aC, quan resulta que s'abandonà l'hàbitat. A més, en la seva fase més moderna, (la 1b, on es calcula que fou construït cap al 830 aC i destruït al 760 aC), s'ha trobat a l'acròpolis un santuari de planta fenícia¹⁸³, segons Mederos dedicat a les divinitats Asherah i Baal¹⁸⁴. La conclusió dels excavadors és que aquest fou un nucli poblacional amb funció de «capital» del territori, en què, aventuren, hi viuria l'elit guerrera representada a les esteles extremenyas i diademades¹⁸⁵.

Una mica més al Nord, a l'Alentejo Central, a la zona de la Serra d'Ossa, hi trobem tres grans poblats fortificats. D'especial interès és el poblat de as serranias de Monsaraz, d'unes deu hectàrees d'extensió i que presenta un complex sistema de fortificacions.

Mapa 5. Posició de Monsaraz (número 1) amb la resta de poblats subordinats de la zona, segons MATALOTO 2012: 203.

¹⁸³ S'empra un patró de mesura anomenat colze, típicament fenici. BERROCAL RANGEL *ET ALII* 2012: 174-179; MEDEROS 2021: 42.

¹⁸⁴ MEDEROS 2021: 42.

¹⁸⁵ BERROCAL RANGEL *ET ALII* 2012: 180-181.

Un altre indret destacable i que s'ha proposat com a «capital» territorial és Mértola. Amb una extensió d'unes vuit a nou hectàrees, presenta una visibilitat excel·lent del territori circumdant i, també, bones defenses naturals. Com alguns altres assentaments, controla especialment el riu Guadiana. En aquest hàbitat s'hi ha trobat mostres d'una clara jerarquització de la societat, on els qui manaven basaven el seu poder en dos factors:

- I. Control dels excedents (agropecuaris, metal·lúrgia i transformació de matèries primeres)
- II. Control de les rutes d'intercanvi

S'ha comparat, encertadament, el poblat de Mértola¹⁸⁶ amb el de Niebla, a la regió de Huelva. Ambdós presenten una muralla i població extramurs, fet que indica que ens trobem davant dos nuclis habitaculars de molta importància¹⁸⁷. Aquest poblat, emperò, no desapareix al s. VII aC, com la resta, sinó que es nota un canvi cultural important, perquè Mértola, culturalment, pertany ja al món Mediterrani a partir d'aquesta data.

El poblat de São Pedro de Arraiolos¹⁸⁸, situat a uns 399 m.s.n.m, és també un hàbitat d'alçada que domina visualment la zona circumdant. La seva adscripció, però, a la cultura del Bronze del SO no és clara, ja que en comptes de la típica ceràmica brunyida característica del període cultural, es troba ceràmica Lapa do Fumo. És per això que sembla presentar més afinitats culturals amb el Nord i l'Oest de Portugal que no pas amb el Sud.

Els poblats d'alçada troben un exemple espectacular en el cas de Passo Alto¹⁸⁹. Situat en l'actual Freguesia de Vila Verde de Ficalho (Serpa), aquest poblat fortificat presenta una muralla, amb fossat i, sens dubte l'element més fascinant de tots: un *chevaux-de-frise*. És el més antic exemple d'aquesta estructura de tipus defensiu en tota la península Ibèrica, ja que els altres exemples trobats corresponen a la primer i segona edats del ferro. Un dels comptats paral·lels, encara que una mica posterior, es troba a l'extrem NE de la península Ibèrica: el *chevaux-de-frise* d'Els Vilars d'Arbeca. A la zona també existeixen

¹⁸⁶ BARROS 2012.

¹⁸⁷ Sobre aquests dos poblats hi tornarem més endavant, ja que a banda de la seva relació arquitectònica ambdós han presentat mostres d'escriptura del SO.

¹⁸⁸ ALMEIDA ET ALII 2012.

¹⁸⁹ SOARES ET ALII 2012.

fortificacions de l'estil, però semblen clarament d'època posterior, de finals de la segona edat del ferro i d'època tardorepublicana¹⁹⁰. El fet de presentar un *chevaux-de-frise* no és l'únic d'admirable en aquest jaciment: les pedres amb què es construí aquesta estructura defensiva no són locals; això significa que es van importar pedres d'indrets llunyans (les pedres són marbre i esquist verd) per tal d'equipar aquesta construcció defensiva. Això —la poca fondària del fossat, que el farien relativament inútil en cas de defensa real— ha fet pensar als investigadors en una construcció simbòlica. De fet, sembla que el poblat no seria una «capital» independent, com hem vist en els hàbitats anteriors, ans funcionaria com una mena de *limes* de prestigi, depenent de la «capital», el ja per nosaltres conegut Castro dos Ratinhos¹⁹¹.

Figura 5. Fotografia panoràmica dels *chevaux-de-frise*, en primer pla. En segon pla es pot veure les restes de la muralla en la zona de les pedres vitrificades. Segons SOARES ET ALII 2012: 253.

D'altra banda trobem els poblats oberts, els del tipus III i IV segons va classificar-los Soares¹⁹². En general aquesta mena de poblats es caracteritzen per estar situats en planícia,

¹⁹⁰ BERROCAL 2003.

¹⁹¹ SOARES ET ALII 2012: 273.

¹⁹² SOARES 2005.

normalment en àrees fèrtils agrícolament i a prop de cursos d'aigua¹⁹³. S'ha destacat la gran presència de sitges en aquests poblats, encara que sembla que no només servirien per emmagatzemar cereals, com sovint s'ha pensat, ja que la presència en les anàlisis de restes de cereals ha resultat ser escassa¹⁹⁴. Pel que fa la seva cronologia, tot apunta a una continuïtat en l'habitatge d'aquests indrets des del Calcolític en alguns casos, sobretot els excavats a l'àrea de Beja. Cal remarcar, també, que l'absència de la ceràmica més típica d'aquest període històric al SO, la ceràmica brunyida, és absent d'aquests jaciments, fet que ha fet pensar —encertadament, crec— als investigadors en un ús ritual i de prestigi d'aquesta ceràmica, mentre que als poblats en planura s'emprarien models més funcionals i simples.

Així doncs, a finals de l'edat del bronze ens trobem amb un territori fortament jerarquitzat, on una elit capitalitza el control sobre recursos econòmics, persones i relacions comercials en una gran capital fortificada, fet completament innovador respecte al període anterior, en què sembla que ja existien els poblats en planura, descoberts i dedicats principalment a l'agricultura i la ramaderia; aquests poblats continuarien al bronze final, però depenent d'un nucli poblacional que exerciria el control sobre un territori ampli. L'extensió d'aquest territori es podria calcular gràcies a les troballes arqueològiques més recents. En efecte, els excavadors del Castro dos Ratinhos proposen una divisió territorial força igualada, ja que els gran nuclis emmurallats estarien situats a una distància d'entre vint-i-un i vint-i-quatre quilòmetres entre ells¹⁹⁵. Podríem parlar, doncs, de petits territoris (uns 10 km²) controlats per caps que basen el seu poder en el control dels recursos econòmics, del món ideològic i sagrat i, segurament, en la violència i el control de les armes. Estem d'acord amb la proposta de Mataloto que no existiria cap estructura estatal ni protoestatal¹⁹⁶. Segurament els poblats fortificats serien independents entre ells, encara que possiblement hi hagués algun poblat que en sobresortís més, com un *primus inter pares*, però que en qualsevol moment, durant un canvi d'aliances o d'una «rebel·lió» podria caure i perdre el seu prestigi. Segons la teoria de Mataloto, es passaria progressivament d'una societat relativament poc conflictiva a l'aparició de símbols de

¹⁹³ ANTUNES *ET ALII* 2012.

¹⁹⁴ ANTUNES *ET ALII* 2012: 292-295.

¹⁹⁵ BERROCAL RANGEL *ET ALII* 2012: 180.

¹⁹⁶ MATALOTO 2012: 199; 209.

prestigi relacionats amb la guerra i creixeria la conflictivitat armada que donaria el poder a les elits guerreres, que serien representades a les esteles extremenyas.

4.2.2 ECONOMIA

Economia, hàbitat i món funerari són tres aspectes de la societat intrínsecament relacionats entre ells. És per això que, pel que fa a l'economia de subsistència, *id est* agricultura i ramaderia, principalment, poca cosa més podem afegir al capítol anterior. Coneixem l'existència de poblats situats en planures fèrtils agrícolament i també de poblats de menor entitat on es practicaria la ramaderia. No s'hauria d'oblidar, tampoc, la possible existència de població seminòmada que es dedicaria exclusivament a la ramaderia transhumant¹⁹⁷. De fet, la importància del ramat és evident al Baixo Alentejo, ja que s'ha trobat presència d'animals de granja a alguns enterraments, com ara a Cadavais, Serpa i Ourém⁷¹⁹⁸. De fet, sembla que la societat del bronze final del SO s'organitzaria en unitats familiars autosuficients principalment¹⁹⁹. Deixant de banda el que podríem anomenar economia de subsistència²⁰⁰, entrem ara de ple en l'activitat metal·lúrgica.

Sembla que durant aquesta etapa de la història l'activitat de la metal·lúrgia no fou plenament desenvolupada. En efecte, haurem d'esperar a la següent fase, l'edat del ferro, per tal de veure una pràctica més efectiva d'aquesta activitat econòmica en les societats del SO de la península Ibèrica. De totes formes, encara que la metal·lúrgia no sembla una activitat econòmica plenament desenvolupada per aquestes dates, sí que hem de remarcar les consideracions de Mederos sobre la relació entre aparició d'objectes de factura oriental a jaciments que estarien al voltant de les zones mineres més importants de Portugal, que serien Neves i el Nord²⁰¹. Així doncs, sembla clar que allò que

¹⁹⁷ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 239-240; aquesta investigadora considera en línies generals la població al bronze final del Sud de Portugal com a seminòmada, tot i la tendència, que ella mateixa remarca, cap al control del territori i el sedentarisme. Crec que, en base a les dades de què disposem avui en dia i que he sintetitzat en el capítol anterior, considerar que la població del bronze final del SO és nòmada o seminòmada és un error. Ara bé, seria possible admetre que una part de la població, segurament petita però no per això poc important, es dediqués a la ramaderia transhumant i no presentés un indret fix on viure.

¹⁹⁸ PORFIRIO 2014: 34.

¹⁹⁹ MATALOTO 2012: 209.

²⁰⁰ A tot allò que hem dit amb anterioritat s'hauria d'afegir, naturalment, altres activitats econòmiques com la caça i la pesca, però efectivament el seu pes en l'activitat econòmica és menor.

²⁰¹ MEDEROS 2009b: 258-260. A més, tema sobre el que hi tornarem més endavant, relaciona la metal·lúrgia i la presència oriental amb les esteles estremenyes i les epigrafiades del SO.

principalment buscaven els agents comercials orientals i/o del Mediterrani Central a la façana atlàntica de la península Ibèrica serien els metalls, sobretot la plata, que aquest territori contenia.

4.2.3 MÓN FUNERARI

El món funerari al bronze final del SO ha estat, i continua sent, un enigma. Entendre, emperò, el món funerari d'aquestes societats és cabdal per a la posterior comprensió del fenomen epigràfic del SO i, també, per entendre els fenòmens de les esteles alentejanes i les extremenyas, ja que totes elles apareixen d'una manera o d'altra relacionades amb el context funerari, generalment reemprades com a lloses de tombes posteriors.

En èpoques anteriors, sobretot en l'Horitzó de Ferradeira (1900-1700 aC) i durant el bronze mitjà, sembla que el ritual predominant en l'àmbit funerari és la inhumació²⁰². Ara bé, en el bronze final trobem una falta de testimonis sorprenent, no només perquè, exceptuant algunes poques romanalles, no s'ha trobat gairebé res al SO de la península Ibèrica, sinó perquè aquest fenomen també es dona a tota la façana atlàntica²⁰³. Tradicionalment s'ha cregut que la principal causa de la manca de restes arqueològiques funeràries d'aquest període es degut al tipus de ritual practicat, que no deixaria evidències arqueològiques²⁰⁴. Certament, el fet d'incinerar el mort i llençar les seves cendres al mar o al bosc, per exemple, no deixaria pas cap evidència arqueològica. D'altra banda, Marisa Ruiz-Gálvez opina que la falta de registre arqueològic d'àmbit funerari al SO de la península Ibèrica durant el Bronze final es deu a la gran mobilitat dels sectors de població, que, com ja he esmentat anteriorment, ella considera que serien nòmades o seminòmades²⁰⁵; a més, hi afegeix la desvinculació de l'individu del grup, és a dir, es passa de la col·lectivitat a la individualitat. Malgrat aquestes dues possibilitats, el que cal destacar és que no se sap amb certesa si el ritual funerari més estès és la inhumació o al incineració. En efecte, sovint les diferents cultures prehistòriques han estat definides pel seu ritual funerari, més que no pas pel seu *modus uiuendi*; per tant, és fonamental per a

²⁰² PARREIRA 1995: 133.

²⁰³ GALÁN 1993: 18; RUIZ-GÁLVEZ 1998a; CELESTINO 2001: 278.

²⁰⁴ CELESTINO 2001: 278.

²⁰⁵ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 345-348.

molts arqueòlegs conèixer el ritual funerari predominant per tal d'establir perioditzacions i cultures arqueològiques diferents. L'alternança aparentment aleatòria d'inhumació i incineració al sud de l'actual Portugal ha provocat una gran confusió entre els investigadors. El que sí que hem de destacar és que hi ha, en qualsevol cas, continuïtat entre el bronze ple i el bronze final en el ritual funerari i que la societat alentejana del bronze final mostra a la vegada una tradició de valors lligats al passat –segurament heroic en l'imaginari popular- però, alhora, també és una societat capaç d'obrir-se a innovacions provinents d'altres indrets²⁰⁶. Aquesta continuïtat queda demostrada en els resultats dels poblats en obert en què la majoria d'enterraments són per inhumació i eren habituals a dins dels mateixos poblats, cosa que els relaciona amb el tipus de ritual funerari de períodes anteriors²⁰⁷.

4.3 L'ARRIBADA DELS PRIMERS NAVEGANTS D'ORIENT

4.3.1 LA CREACIÓ DE L'ALFABET AL PRÒXIM ORIENT

En un context històric encapçalat per una profunds canvis socioeconòmics i polítics a tot el Mediterrani oriental²⁰⁸, els fenicis van acabar desenvolupant un poderós sistema comercial que exportava tot tipus de mercaderies, entre d'elles el seu propi sistema d'escriptura, que donà pas als alfabetos. Com molts altres aspectes de la nostra civilització, també l'origen de l'alfabet com a sistema d'escriptura cal anar a trobar-ho a Egipte. A la península del Sinaí, a Serabit al-Jadim, es van trobar unes inscripcions sobre roques en una mina egípcia de turquesa i foren publicades l'any 1906 per Flinders Petrie, tot i que no foren desxifrades fins una mica després, per l'egiptòleg Gardiner. Els signes, semblants als jeroglífics egipcis, eren un alfabet de trenta signes que donava suport a una llengua semítica, puix que l'origen dels treballadors de la mina era el Llevant Mediterrani, segurament presoners de guerra²⁰⁹. Aquest procés es pot datar entre els segles XVII-XV

²⁰⁶ VILAÇA 2014: 112.

²⁰⁷ ANTUNES *ET ALII* 2012: 298.

²⁰⁸ Per a una visió general, convé referenciar els següents treballs: per a l'imperi hitita, BRYCE 2001: 289-298; 339-353 i 413-420; sobre els pobles del mar, ARTZY 2007; sobre la situació general i els inicis dels viatges colonials, MEDEROS 2005; per a l'àmbit exclusivament tiri, AUBET 2009: 35-37; 57-87; una visió general es pot trobar a RUIZ-GÁLVEZ 2013: 60-100.

²⁰⁹ RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 76.

aC²¹⁰, però actualment molts estudiosos el fixen al voltant del 1700 aC²¹¹. Aquest sistema d'escriptura neix dels jeroglífics egipcis i es basa en un principi d'acrofonia per tal d'assignar valors fonètics als signes, és a dir, per al signe que en egipci antic representa la paraula casa, com que en semita casa és *bēt*, aquest signe rep el valor fonètic de /b/. Hereva d'aquesta escriptura és l'anomenada protocananea, de la qual ja en trobem una trentena d'inscripcions, la majoria breus i en puntes de fletxa, que presenten el nom del propietari, la filiació i/o el gentilici i, en alguns casos excepcionals, el seu càrrec. Aquest alfabet ja es presenta més evolucionat i és semblant a les escriptures semítiques occidentals que es desenvoluparan a continuació: el fenici, l'hebreu i l'arameu. Aquestes dues escriptures són els estadis més antics del que avui en dia es coneix com a alefat; aproximadament, la seva cronologia és 1700-1100 aC²¹², tot i que sembla més prudent datar-la entre els segles XIII-XI aC²¹³.

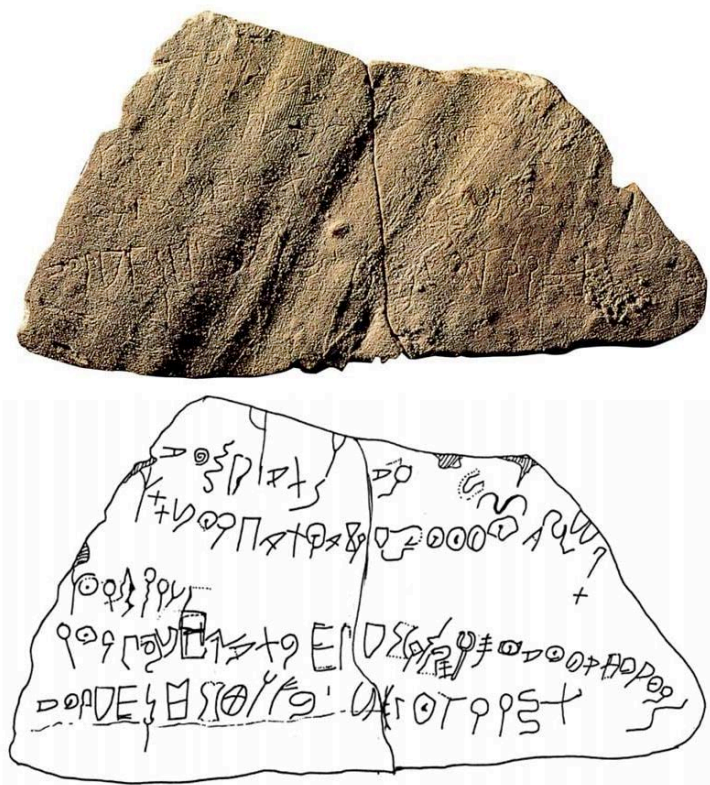

Figura 6. Abecedari d'Izbet Sartah. Font earlysemitic.weebly.com.

²¹⁰ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 42.

²¹¹ HEALEY 2003: 235-236; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 76.

²¹² NAVEH 1987: 42; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 77; VITA BARRA 2005: 49.

²¹³ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 43.

Presenta com a característica principal que la direcció de l'escriptura encara no estava fixada²¹⁴, ja que aquest procés de fixació de la direcció de l'escriptura no conclou fins aproximadament l'any 1050 aC²¹⁵, quan sempre s'escriu de dreta a esquerra. El número de signes del protocananeu és de vint-i-dos, tal com passa al fenici²¹⁶. Empra separadors de paraules, que serien unes ratlles verticals²¹⁷, cosa que en fenici lineal posterior es simplificarà en un punt superior, però sembla ser que hi ha una clara tendència a l'*scriptio continua*²¹⁸. No deixa de ser, si menys no, curiós, el fet que aquest sistema d'escriptura alfabètic, molt més fàcil d'aprendre que els altres sistemes d'escriptures vigents al pròxim orient (jeroglífics egipcis o luvites, cuneïforme, sil·labaris) aparegués en un moment en què la caiguda dels palaus afavoreix l'emergència del comerç privat i, per tant, la necessitat d'escriure surt fora del palau, el qual també monopolitzava l'escriptura i els escrivans, i aquesta es «democratitza»²¹⁹. A més, el fet que la majoria d'aquestes restes d'escriptura paleocananea, la gran part d'aquestes realitzades sobre puntes de fletxes, només presentin el nom del propietari de la fletxa, fa pensar que bona part de la població sabia, al menys, escriure el seu i, d'altra banda, també llegir-lo²²⁰. Ja per acabar amb el naixement de l'escriptura alfabètica al Pròxim Orient, cal que considerem la proposta, principalment exposada per Gelb (1976), segons la qual els alefats semítics no eren alfabet, sinó sil·labaris. No entrarem en detalls sobre la qüestió, ja que avui en dia està completament superada. Aquests antics sistemes d'escriptura, tal com passa amb els actuals sistemes d'escriptura semítics, principalment l'hebreu i l'àrab, no representen les vocals; això és, bàsicament, el que va portar a Gelb a pensar que potser no es tractaria d'alfabet (que els inventarien, doncs, els grecs) sinó de sil·labaris, on cada signe consonàntic tindria un valor de consonant + vocal, així t = t+a, t+e, etc. Avui en dia

²¹⁴ NAVEH 1987: 42; HEALEY 2003: 242.

²¹⁵ NAVEH 1987: 53; HEALEY 2003: 242.

²¹⁶ Ens ho mostra l'abecedari d'Izbet Sartah, VITA BARRA 2005: 49. Figura 8.

²¹⁷ NAVEH 1987: 36.

²¹⁸ NAVEH 1987: 62; així és com, certament, escriuen també els grecs. Això podria ser un argument en contra de la teoria proposada després per l'investigador d'un origen protocananeu de l'alfabet grec. També CUNCHILLOS I ZAMORA 2000: 34.

²¹⁹ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 43-44.

²²⁰ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 114; 133.

es tendeix a parlar d'alfabets consonàntics per referir-se a aquests sistemes d'escriptura²²¹ o, com els anomenarem sovint en aquest treball, alefats.

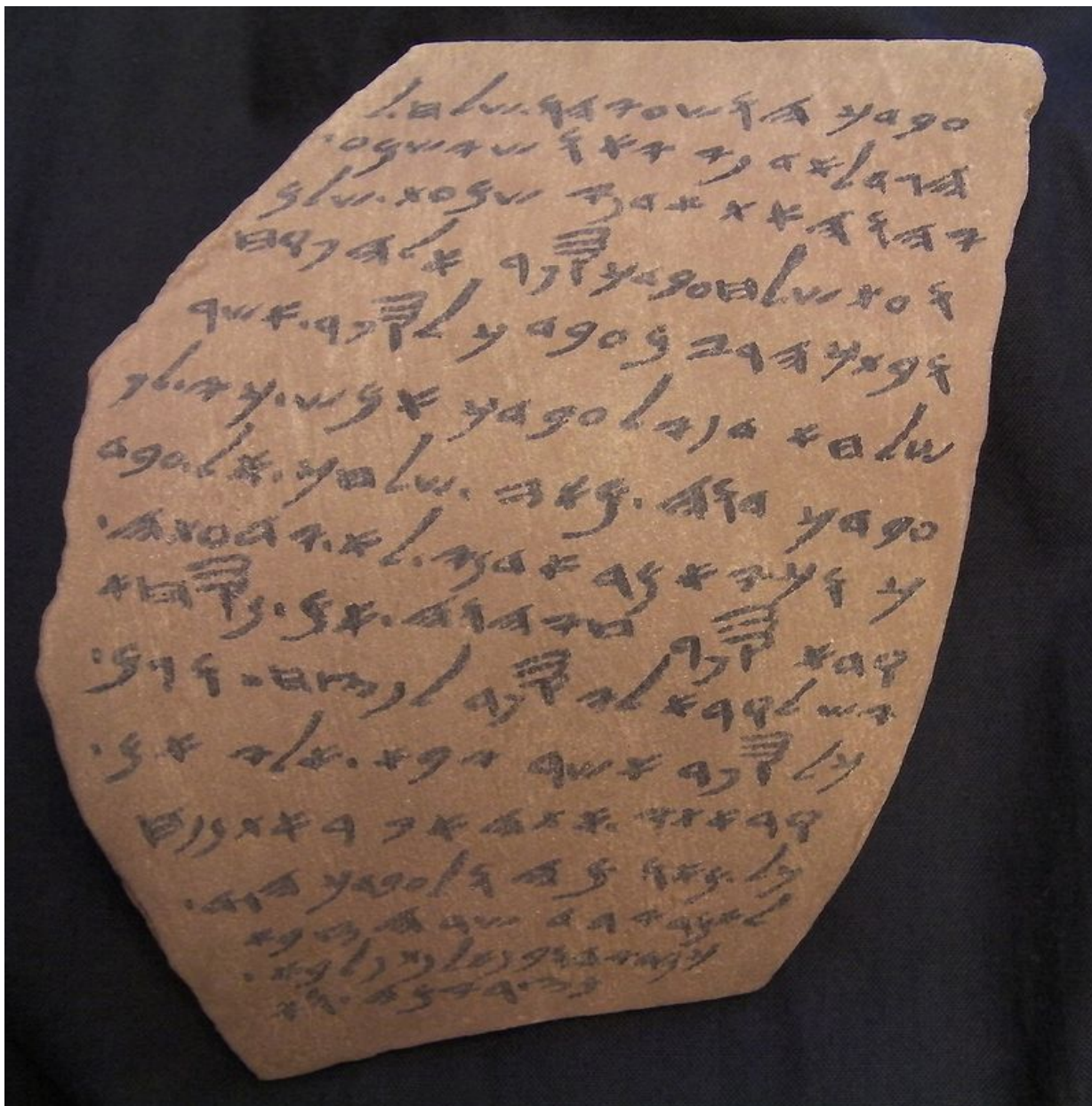

Figura 7. ὄστροκον de Laquish. Font Wikimedia commons

²²¹ HEALEY 2003: 227; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 76.

Phon. Value	Schematic Forms	Early North-west Semitic	Early South Semitic	Early Letter Names	Meaning of Names
ʔ	𐤀 𐤁	𐤀 (14th) 𐤁 (13th)	𐤀 𐤁 (Jamme)	ʔalp-	ox-head
b	𐤂 𐤃	𐤂 (17th) 𐤃 (13th)	𐤂	bêt-	house
g	𐤄 𐤅	𐤄 (15th) 𐤅 (12th)	𐤄 𐤅	gaml-	throw-stick
d	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇 (10th)	𐤆 (Jamme)	digg-	fish
ḏ	𐤈 𐤉	?	𐤈 𐤉 (Jamme)	?	?
h	𐤊 𐤋	𐤊 (10th)	𐤊	hô(?)	man calling
w	𐤌 𐤍	𐤌 (10th)	𐤌 (ʔ used for y)	wô(waw)	mace
z	?	𐤎 (16th) 𐤏 (10th)	𐤎	zê(n-)	?
h	𐤐 𐤑	𐤐 (12th) 𐤑 (10th)	𐤐	hêt(-)	fence(?)
b	𐤒 𐤓	?	𐤒 (Jamme)	ba()	hank of yarn
t	?	𐤔 (16th) 𐤕 (10th)	𐤔	têt(-)	spindle?
y	𐤖 𐤗	𐤖 (13th) 𐤗 (10th)	𐤖 (orig w)	yad-	arm
k	𐤘 𐤙	𐤘 (17th) 𐤙 (13th)	𐤘 𐤙	kapp-	palm
l	𐤚 𐤛 𐤜 𐤝	𐤚 (14th) 𐤛 (13th)	𐤚 𐤛 (Jamme)	lamd-	ox-goad
m	𐤞 𐤟	𐤞 (15th) 𐤟 (13th)	𐤞 (9th) 𐤟 (8th)	mêm-	water
n	𐤠 𐤡 𐤢	𐤠 (14th) 𐤡 (12th)	𐤠 𐤡 𐤢	nahš-	snake
š	?	𐤣 (10th)	𐤣 𐤤	(šamk-?)	?
c	𐤥 𐤦	𐤥 (12th) 𐤦 (10th)	𐤥	cên-	eye
g	𐤧 𐤨	𐤧 (15th)	𐤧 𐤨 (Jamme)	gā()	?
p	𐤩 𐤪	𐤩 (10th)	𐤩 𐤪	pu't-(?)	corner?
š/z	𐤬 𐤭	𐤬 (10th)	𐤬 𐤭	ša(d-)	plant
ḏ	?	?	𐤮	?	?
q	𐤯 𐤰	𐤯 (14th) 𐤰 (10th)	𐤯 𐤰 (Jamme)	qu(p-)	?
r	𐤱 𐤲	𐤱 (16th-14th)	𐤱 𐤲	na'š-	head of man
š/t	𐤳 𐤴	𐤳 (13th) 𐤴 (10th)	𐤳 𐤴	tann-	composite bow
š	𐤶 𐤷	?	𐤶 𐤷 (Jamme)	?	?
t	+	+ x (13th)	x + (Jamme)	tô(taw)	owner's mark

Figura 8. Alfabetos semíticos segons Naveh (1987: 25; que es basa en Albright 1966).

Sem. Laute	Westliche Alphabete				LANGALPHABET		Südtliche Alphabete					
	proto-kan.	alt-kan.	phön.		pal.		Keilform	Strichform (rekonstr.)	proto-arab.	asa.	lih.	safait.
			Ah. Byblos	Jekumite	Meša	Siloah						
א	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋
ב	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌
ג	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍
ד	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎
ה	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏
ו	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐
ז	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑
ח	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒
ט	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓
י	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔
כ	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌
ל	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍
מ	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎
נ	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏
ס	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐
ע	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑
פ	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒
צ	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓
ק	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔
ר	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌
ש	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎
ת	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏
י	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔
י	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔

Figura 9. Alfabetes semites, protocananeu, fenici, ugarític i variants sudaràbigues. VITA BARRA 2005: 56.

4.3.2 PRECOLONITZACIÓ I CONTACTES PRECOLONIALS A LA PENÍNSULA IBÈRICA

Abans de l'establiment generalitzat d'agents procedents del Mediterrani Oriental, normalment fenicis, als voltants dels segles IX-VIII aC, hi ha una sèrie d'indicis que apunten que a la península Ibèrica va haver contactes amb cultures del Mediterrani Oriental abans de l'arribada i establiment dels fenicis al SO de la península Ibèrica.

Tradicionalment aquest fenomen s'ha anomenat «precolonització»; la definició, al nostre parer, més correcta del concepte la dona Aubet²²²:

*«Por precolonización se entiende un movimiento de expansión naval y comercial, con vistas a la búsqueda de materia primas y sin asentamientos permanentes, que se revelaría habitualmente en el registro arqueológico a través de una influencia oriental sobre las sociedades indígenas implicadas, como los sardos, los sículos y los tartesios.»*²²³

Ara bé, tot i que el concepte, com acabem de veure, ha estat ben definit i precisat, últimament s'ha buscat canviar el nom per tal de definir millor el procés, ja que, com ja va plantejar Ruiz Mata, els termes «colònia», «colonització» i «colonialisme» ens recorden més a l'imperialisme europeu dels segles XVIII-XIX i a les formes de control que aquests imposaven sobre la població colonitzada que al fenomen relativament pacífic i d'intercanvi mutu que es va donar entre els segles XI i V aC per tota la Mediterrània²²⁴. Per això, Alvar proposa anomenar al fenomen de la colonització «Modo de Contacto Sistemático Hegemónico» (MCSH), caracteritzat pel control de recursos econòmics de la terra «colonitzada» per part dels «colonitzadors», la gestió de la importació dels excedents, la regulació de l'intercanvi amb els indígenes i, en base a aquesta regulació, la seva hegemonia econòmica. Ans al contrari, la precolonització seria un «Modo de Contacto no Hegemónico», perquè no presenta les característiques abans esmentades; a

²²² Ara bé, ja fa temps que existeix una tradició «anticolonialista», és a dir, que està en contra d'emprar els conceptes «colònia», «colonialisme» i derivats aplicats a les societats antigues. L'explicació és ben lògica i comprensible, ja que aquests conceptes ens remetent directament a les actituds colonialistes dels estats europeus sobre la resta del món entre els segles XVII i XIX, tristament conegudes. Degut a la gran diferència entre l'activitat colonial entre època antiga i època moderna, autors com Ruiz Mata (2001: 67) ja van cridar l'atenció sobre les diferències entre una colònia fenícia, per exemple, i el colonialisme imperialista europeu del segle XIX. Alvar (2008: 20-21) proposa una nova terminologia que en aquest treball, per continuar amb la tradició arqueològica i perquè tampoc he trobat cap treball posterior que empri la seva nomenclatura, no adoptaré. Alvar proposa, doncs, diferenciar entre «Modo de Contacto Sistemático Hegemónico» (MCSH) per evitar el terme «colonització» i «Modo de Contacto no Hegemónico» (MCnH) per «precolonització». En un aspecte amb què sí que hi estic d'acord amb Alvar és que, s'anomeni com s'anomeni, ambdós fenòmens suposaren un intercanvi desigual entre uns agents «superiors» (orientals) i uns altres d'«inferiors» (autòctons).

²²³ AUBET 2009: 217-218.

²²⁴ RUIZ MATA 2001: 67.

més, el contacte comercial no és sistemàtic, ja que es produïa esporàdicament. En tot cas, sembla que, en ambdós casos, el contacte és desigual²²⁵.

Feta aquesta precisió terminològica, passem ara a relacionar els contactes precoloniais amb el que hem vist abans sobre els pobles del Pròxim Orient entre els segles XIII-IX aC. Els contactes precoloniais, emperò, es poden detectar en una època tant antiga com en el segle XIV, època en què Torres data les ceràmiques micèniques de Montoro²²⁶. Deixant de banda els possibles contactes entre la civilització micènica amb la Península Ibèrica²²⁷, trobem principalment restes xipriotes datades al segle X aC²²⁸ i, generalitzant, la majoria de troballes orientals trobades abans de l'expansió colonial tíria es poden datar al voltant del segle X aC²²⁹. L'avantatge de les datacions proposades per Torres és que estan calibrades per dendrocronologia i, per tant, són altament fiables. La conclusió a la que arriba Torres és que hi ha tres períodes de contactes comercials i culturals entre l'Orient i la Península Ibèrica²³⁰:

- 1- Micènic (1400-1200/1100 aC)
- 2- Xipriota (1200-925/900 aC)
- 3- Fenici (925/900-825 aC)

Aquesta visió de Torres quadra amb l'escepticisme que mostra Aubet a l'hora de valorar una possible precolonització fenícia anterior al s. X aC²³¹. A aquesta categorització potser hauríem de precisar les aportacions ja citades de Mederos, seguides per Ruiz-Gálvez, sobre una possible col·laboració entre agents comercials descentralitzats²³² de diferents estats que comercialitzarien uns determinats productes

²²⁵ ALVAR EZQUERRA 2008: 20-21.

²²⁶ TORRES 2008: 62.

²²⁷ Datats per Torres (2008: 64) al període LH IIIB; d'altra banda, com bé s'ha assenyalat, no cal que necessàriament siguin micènics qui portaren aquesta ceràmica, ans podria tractar-se de xipriotes, ugarítics o una *joint venture* micènic-xiprio-ugarítica; *vid.* MEDEROS 1997; 2005 i RUIZ-GÁLVEZ 2009.

²²⁸ TORRES 2008: 62.

²²⁹ Per a veure exemples d'aquestes troballes i les seves datacions, *vid.* TORRES 2008: 64-71.

²³⁰ TORRES 2008: 77-85.

²³¹ AUBET 2009:217-219.

²³² En efecte, després de la caiguda del sistema palacial amb la convulsa irrupció dels anomenats Pobles del Mar al Mediterrani Oriental al voltant del 1200 aC, els elements que abans eren monopolitzats pel palau, com ara el comerç, l'escriptura i la comptabilitat, tasques realitzades a palau per funcionaris a servei del rei. Amb la caiguda d'aquest sistema aquestes tasques es «democratitzen», *id est*, deixen d'estar

manufacturats de prestigi a canvi de matèries primeres amb les societats del Bronze final del SO.

A banda de la polèmica ceràmica de Montoro, de què parlarem més endavant, s'han trobat nombroses referències arqueològiques a la presència –potser fins i tot permanent, com en alguns casos s'ha pensat- d'agents orientals i/o del Mediterrani central a la península Ibèrica. Un dels factors més evidents d'aquests contactes comercials són els ponderals. Aquestes petites peces de metall seguien un patró clarament identificable segons la seva procedència. Així, per exemple, un ponderal de 9,4 o 9,5 g., relacionat amb el *qdt* egipci en el seu origen, ens indicaria una presència xipriota, mentre que un ponderal de 9,3 g ens remetria indubtablement al sícle sirio-ugarític, un de 11,75 g al sícle hitita o un de 7,9 g al fenici. Tots aquests ponderals han estat estudiats i sistematitzats per a la costa portuguesa per Raquel Vilaça (1995; 2003; 2011), on s'han trobat molts a la costa Nord de l'actual territori portuguès amb cronologies que oscil·len entre els segles XI i X aC. Naturalment, l'existència d'aquests ponderals indiquen un contacte comercial amb gent procedent dels estats que els empen i representen, al meu parer, una de les evidències més innegables de comerç directe o indirecte amb el Mediterrani oriental per part de les societats del Bronze final del SO. A més, aquests objectes són considerats com a béns molt preuats ja que s'han trobat a enterraments com a aixovar, fet que demostraria que controlar el comerç seria considerat per a aquestes societats símbol d'estatus i poder dins la comunitat.

A la regió del Sud de Portugal, la zona que més ens interessa analitzar, poca cosa es pot dir amb una certa seguretat. Ja hem esmentat anteriorment els problemes de manca d'informació arqueològica que existeix al Sud de Portugal per a aquest període²³³, sobretot per a la zona de l'Algarve, que Arruda qualifica de «*deserto*». El Baix Alentejo, al contrari, cal reconèixer que presenta cada vegada més un número més gran de jaciments arqueològics que mica en mica aporten llum al Bronze final al Sud de Portugal. Repassem ara, breument, quins són els llocs on s'han trobat materials orientals relacionats amb la

monopolitzades pel palau i passen a pertànyer a la resta del poble, si vol emprar-les. En aquest context de «lliure comerç» alguns mercaders podrien aliar-se entre ells per a accions comercials puntuals o bé crear companyies comercials permanents com la de les Índies orientals en època més recent. *Vid.* els treballs de Mederos (1996; 1997; 2005; 2009a) i Ruiz-Gálvez (2008; 2009; 2013).

²³³ ARRUDA 2008: 359.

precolonització al Sud-Centre de Portugal²³⁴. A la sepultura de Belmeque (Beja), ja estudiada per l'arqueòleg alemany Schubart, es va trobar un ganivet d'electró, segurament destinat a una funció sacrificial, i amb clars paral·lels egeus²³⁵. A molts jaciments de l'anomenat grup Baiões (Al Nord de Portugal) s'ha trobat una relativament elevada freqüència d'aparició de productes de ferro a partir del segle XII aC, fet que indicaria també una elevada rapidesa i freqüència dels contactes entre Orient i la façana atlàntica de la península Ibèrica. Aquests productes de ferro provenen de l'illa de Xipre, principal productora d'un ganivet corbat de ferro de possible ús sacrificial²³⁶.

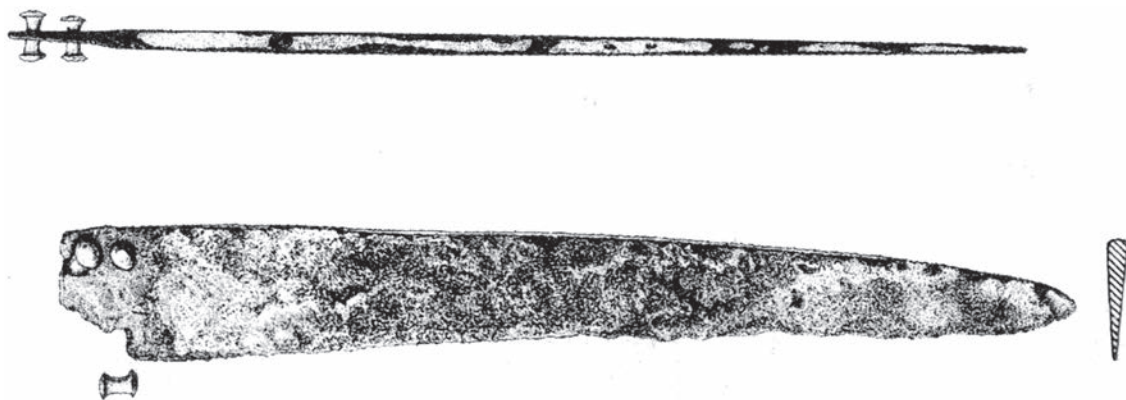

Figura 10. Ganivet de Bronze de Belmeque amb clars paral·lels egeus. Làmina segons SCHUBART 1975: lám 59/408a.

Sense entrar en més detall, ja que aquest tema sobrepassaria els límits d'aquest treball si li dediquéssim la plenitud que es mereix, citarem també altres artefactes «precoloniales» trobats en diferents jaciments de l'actual territori portuguès:

- A Quintas do Marcelo (Estuari del Tajo): en aquest jaciment s'ha trobat ceràmica amb decoració brunyida, una perla de collar d'ambre, fíbules i una navalla d'afaitar de Bronze²³⁷.
- Roça do Casal do Meio (Sesimbra): trobem una tomba en falsa cúpula, datada als segles XI-X aC, amb un aixovar poc comú en relació als gustos locals: un dels dos membres enterrats (ambdós barons) duia una pinta de ivori, unes

²³⁴ Per al Centre-Nord de Portugal i Galícia, que curiosament presenten cronologies tan antigues com les mediterrànies per a la precolonització, *vid.* MEDEROS I RUIZ CABRERA 2004-2005; MEDEROS 2009a; VILAÇA 2003 i 2008.

²³⁵ SCHUBART 1975: 258; MEDEROS 2009b.

²³⁶ MEDEROS 2009a.

²³⁷ ARRUDA 2008a: 360-361.

pinces cosmètiques i una argolla de bronze; l'altre individu duia una fíbula *ad ochio*, un fermall de cinturó i una altra pinça cosmètica²³⁸. També trobem ponderals en 9,3 i 9,4 gr., d'origen siri, que podrien indicar la presència de població semita/oriental a la península Ibèrica en època anterior a la colonització fenícia²³⁹.

- Alcácer do Sal: dues fíbules de possible origen oriental, datades entre els segles X-IX aC.
- Castelo de Arraiolos: en aquest jaciment s'han trobat fíbules i ceràmica de decoració brunyida.
- Coroa do Frade (Évora): s'ha trobat una fíbula de doble mola i una perla de collar d'ivori.
- Rocha do Vigio (Reguengos de Monsaraz): aquí s'ha trobat un motlle de grauvaca per a ferro, que sembla una importació oriental.
- Serra Alta (Moura): en aquest jaciment s'ha trobat una fíbula del tipus Ponte 1a.
- Beleizão (Beja): s'ha trobat una fíbula del tipus Ponte 1a juntament amb una sèrie de ponderals.
- Pé do Castelo (Beja): aquí s'ha trobat una peça de Bronze d'estil Mediterrani, relacionat possiblement amb el Nuràgic III de Sardenya.
- Atalaia (Ourique): aquí s'han descobert diverses perles d'un collar de pasta de vidre, d'origen oriental.
- Passo Alto (Serpa): s'ha trobat en aquest jaciment una perla de collar de pasta de vidre.
- Nossa Senhora da Cola (Ourique): aquí s'ha descobert una fíbula del tipus Ponte 1c, però sense context arqueològic i provinent d'un subgrup estrany,

²³⁸ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 295; Celestino (2001: 292) també hi està d'acord en que es tracta d'un enterrament de dos personatges del Mediterrani Central establerts entre indígenes.

²³⁹ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 297; CELESTINO 2001: 280-1; paga la pena dir que els excavadors (Vilaça i Cunha) d'aquesta tomba consideren als morts indígenes i no estrangers. Celestino (2001 : 292; 300-1) considera la tomba un enterrament de dues persones d'origen del Mediterrani Central; sens dubte si dos estrangers tenen el suficient poder com per fer-se enterrar en una tomba i, a més, que fos respectada un cop morts ambdós individus, representa un cert grau d'acceptació i presència d'elements del Mediterrani Central-Oriental a la península Ibèrica en època pre-fenícia.

típic del Nord d'Itàlia i de França, cosa que fa que la interpretació que hom pugui fer sobre aquesta troballa s'hagi de fer amb tota precaució²⁴⁰.

Tampoc hem d'oblidar que els estudis que s'han fet sobre els poblats considerats com a «capitals» demostren una clara orientalització de les elits en l'adquisició de productes de prestigi provinents de llargues distàncies; aquests caps serien, segons alguns autors, els personatges representats a les esteles diademades i extremenyas²⁴¹.

Ara donem un cop d'ull, breu també, a les troballes precoloniales que s'han trobat a altres indrets del territori de l'Estat espanyol. Els fragments de ceràmica micènica, datats a l'HRIIIA2 o HRIIIB (s. XIV aC), trobats a Montoro, Córdoba, que apareixen en un context indígena datat per tipologia ceràmica en el s. XIII aC²⁴².

- 1) En un altre jaciment andalús, a Purullena, no trobem ceràmica micènica, sinó ceràmica a torn, que troba paral·lels en àmbits greco-xipriotes. La datació de l'estrat és conflictiva, essent possibles el s. XIV²⁴³, o, més plausiblement, després de la segona meitat del s. XIII aC.
- 2) El gravat de Laxe dos Cervos en un petroglíf gallec, en què s'hi troben representats cérvols (motiu típic de la zona) i un vaixell de galeries de remers i de tipus Egeus, amb paral·lels amb els gravats de l'oasis de la Teneida o de l'àrea del mont Carmel en la perifèria de Medinet Habu. Molt a prop, en el campus de la Universitat de Vigo, es va trobar en una excavació d'urgència un gra de vidre tipus HRIIIB²⁴⁴.

²⁴⁰ ARRUDA 2008a: 362-365.

²⁴¹ Per al jaciment de Castro dos Ratinhos, *vid.* BERROCAL-RANGEL *ET ALII* 2012: 180-181.

²⁴² MEDEROS 2005; RUIZ GÁLVEZ 2009 i 2013: 274-5.

²⁴³ TORRES 2008: 62-3, *apud* RUIZ-GÁLVEZ 2013: 275.

²⁴⁴ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 278.

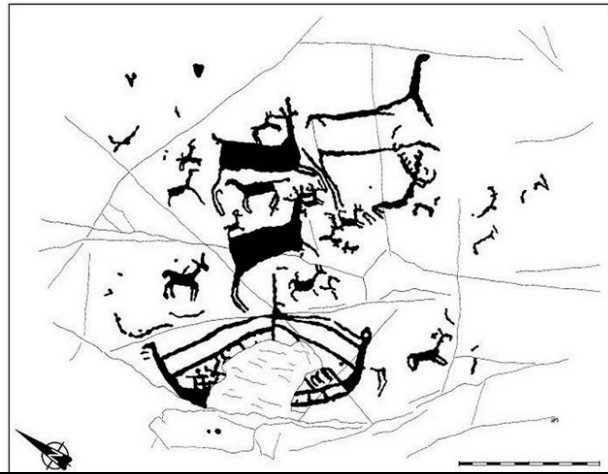

Figura 11. Calc i fotografia del petroglíf amb vaixell de Laxe dos Cervos. MEDEROS 2008b: 66.

- 3) Un altre testimoni de vaixells de tipus egeu el trobem pintat a l'Abrigo de la Laja Alta, situat en el parc de Los Alcornocales de Càdis, però aquest testimoni no sembla tan clar com l'anterior.
- 4) No sempre tenim objectes manufacturats a Orient que ens indiquen contactes entre l'orient i l'occident del Mediterrani. Algunes vegades els indicadors d'aquests contactes són els avenços tecnològics o el *know how*. En el cas que hem vist de Purullena i Montoro hi ha ceràmiques llises a torn que indiquen coneixements de tecnologia oriental, ja que abans no hi eren presents a la península Ibèrica. Trobem aquest *know how* també al jaciment de Gatas, Almeria. A més, l'aparició d'aquesta ceràmica en dos moments cronològics diferents indica la presència d'un o més artesans orientals al jaciment de Montoro i no contactes esporàdics²⁴⁵.
- 5) Tresor de Villena (Alacant); és un tresor ocult intencionadament, on es troba vaixel·la de plata i d'or i un objecte de ferro incrustat en or, cosa que fa pensar que es veia el ferro com un material exòtic i no pel seu valor pràctic. Es troben també claus i l'ús de la tècnica de batut en la xapa metàl·lica en què està fabricada la vaixel·la, cosa que ens fa pensar en l'illa de Xipre entre els segles XII-XI aC. La vaixel·la, a més, imita motius ceràmics locals, com ara els de la ceràmica de Cogotas. Per tant, ens trobem davant d'aquests comerciants *freelance* que comerciaven al gust del capítost local que, lògicament, volia motius exòtics i també d'altres que li fossin coneguts, com els de la ceràmica

²⁴⁵ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 281.

de Cogotas. Podria ser, com ha suggerit reiteradament Ruiz Gálvez que es tractés d'un regal d'ambaixada, ja que Villena està situada al curs alt del Vinalopó i és un bon eix de comunicació tant cap a l'Alta Andalusia com cap a la Meseta. De totes maneres tampoc podem descartar que es tractés d'un artesà ben assentat entre indígenes o, perquè no, un artesà itinerant que es guanyava la vida anant de poblat en poblat fabricant objectes de luxe a elits locals.

Figura 12. Tresor de Villena. Font: Wikimedia commons.

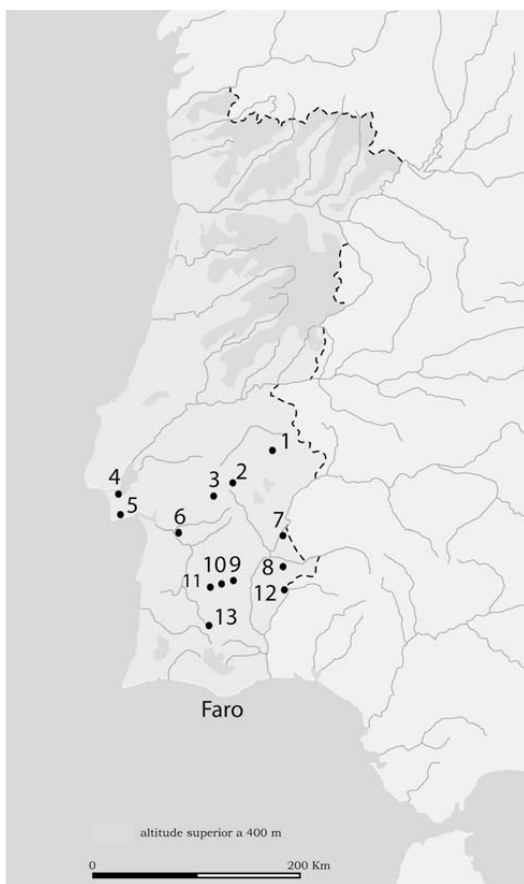
- 6) Finalment, a Badajoz es va trobar un vas de bronze bastant deformat que contenia dos torques d'or. El recipient de bronze fou fabricat pel mètode de la cera perduda, aleshores desconegut a la Península Ibèrica i es troben paral·lelismes formals de la gerra a Xipre i a Israel. Pel que fa als torques, fabricats mitjançant la tècnica de buidatge-martillatge i soldatge posterior, presenten un pes de 750 gr i 950 gr, que corresponen, respectivament, a 6 i mig i 8 vegades el sícles d'Àsia Menor d'11,75 gr, que és el patró de Síria, Xipre i el Mediterrani Central²⁴⁶.

²⁴⁶ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 276-284.

Finalment, podem veure com comptem amb un gran nombre de dades que ens permeten parlar de l'existència d'una «precolonització» o, si és prefereix, de contactes precoloniais. Aubet, a més, va més enllà i fa una precisa observació sobre un fet de no poca importància per comprendre la relació entre precolonització i colonització²⁴⁷. El fet és que, on apareixen elements precoloniais d'origen oriental o del Mediterrani Central al Sud de la Península Ibèrica (principalment les àrees del Sud de Portugal, Huelva, SE d'Andalusia i la zona de Peña Negra a Alacant) és on, posteriorment, apareixen els assentaments fenicis i també són les regions cap a on aquests focalitzen el seu comerç.

Recapitulant, la societat que conforma el bronze final del SO, tal com ens aporten les dades que he intentat resumir en aquest capítol, és una societat jerarquitzada, tant socialment com en relació a l'hàbitat, on unes elits controlen el comerç, la producció agropecuària i metal·lúrgica i, segurament tot i que les evidències són més aviat minses, també la violència. Trobem en aquest període petites «capitals» regionals que controlarien un territori d'uns 10 km² aproximadament, molt fortificades i amb bona visibilitat del territori. La base de l'economia la formarien l'agricultura i la ramaderia, sobretot al Baix Alentejo, i poc a poc veiem un apogeu de la metal·lúrgia, que es desenvoluparà àmpliament en el següent període. Els contactes amb poblacions exògenes, provinents del Mediterrani central i oriental, es van intensificant cada cop més, sobretot en les comarques on hi ha més abundància de metalls, com ara l'àrea circumdant a Neves (Baixo Alentejo) i el Nord de l'actual territori portuguès.

²⁴⁷ AUBET 2009: 225.

1 - Cabeço de Vaimonte, 2 - Castelo de Arraiolos, 3 - Coroa do Frade, 4 - Quinta do Marcelo, 5 - Roca do Casal do Meio, 6 - Alcaçer do Sal, 7 - Rocha do Ungio, 8 - Passo Alto, 9 - Baleizão, 10 - Pé do Castelo, 11 - Ervidel, 12 - Passo Alto, 13 - Castro da Cola.

Figura 1
Sítios do Bronze Final do Sul do território português que forneceram espólios «pré-coloniais».

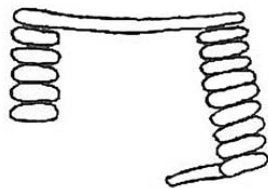

Figura 2
Fíbula de dupla mola da Quinta do Marcelo-Almada, segundo Barros (1998).

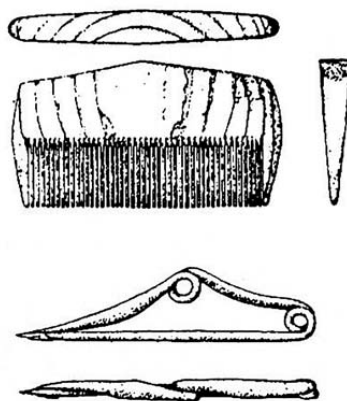

Figura 3
Pente de marfim e fibula de tipo 1ª da Roca do Casal do Meio - Sesimbra, segundo Espinosa (1973/74).

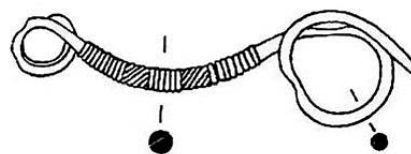

Figura 4
Fíbula do tipo 1b, segundo Ponte (2001).

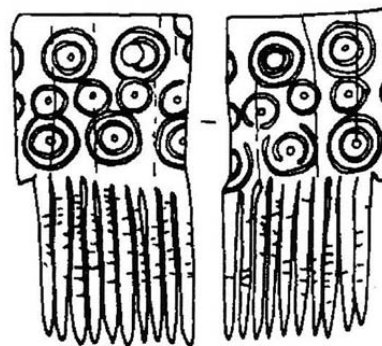

Figura 5
Pente de marfim do Cabeço de Vaimonte-Monforte, segundo Fabião (1996).

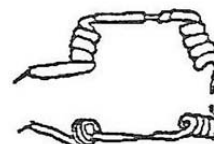

Figura 6
Fíbula de dupla mola da Corôa do Frade - Évora, segundo Arnaut (1979).

Figura 13. Materials de procedència o factura oriental trobats en context del bronze final i la localització dels jaciments segons ARRUDA 2008: 369.

4.3.3 EL BRONZE FINAL ATLÀNTIC

El terme Bronze final Atlàntic fou emprat per primera vegada per l'historiador franquista Julio Martínez Santa-Olalla entre els anys 1938-1941; tanmateix, el concepte continua vigent no només entre la historiografia espanyola (Almagro-Gorbea, Ruiz-Gálvez, entre d'altres, citats a continuació) sinó també en la historiografia universal (és un tema molt tractat per arqueòlegs com Kalb, Coffyn, Cunliffe, Hardings, Kristiansen i fins i tot Koch, lingüista, de qui parlarem amb profunditat al capítol 5, s'ha dedicat a la llengua i escriptura del SO en el marc d'un projecte d'investigació de la zona Atlàntica). Principalment, quan hom parla de bronze atlàntic fa referència a una sèrie de contactes més o menys intensos que existeixen durant tota l'edat del bronze entre diferents sectors de la costa atlàntica, principalment el SO i NO de la península Ibèrica, la Bretanya francesa i el Sud d'Anglaterra (regió de Wessex), tot i que per al període del bronze final les relacions es poden estendre a territori centreeuropeu i Escandinàvia²⁴⁸. Ocuparia massa espai i no seria gaire rellevant parlar amb extensió d'aquest interessantíssim fenomen²⁴⁹; per tant, tractarem breument els aspectes que més ens interessin i que més cal remarcar del bronze atlàntic per tal de proporcionar al nostre treball un context arqueològic clar i que ens ajudi a comprendre millor el fenomen de l'escriptura del SO: com van ser els contactes entre les diferents cultures del bronze atlàntiques, la precolonització des del punt de vista del bronze atlàntic i la relació amb les esteles.

Abans, emperò, de començar amb aquests aspectes del bronze atlàntic, es preferible dedicar unes breus línies a explicar que, tot i la nomenclatura d'aquest fenomen, bronze atlàntic, de cap manera s'ha de considerar que durant l'edat del bronze existí una cultura homogènia atlàntica, sinó que cada regió geogràfica, cada cultura, va continuar mantenint les seves variants culturals regionals, característiques de cada indret²⁵⁰. És així, doncs, com passa durant tota l'edat del bronze a les regions que conformen aquesta àrea atlàntica; durant el bronze inicial (2250-1200 aC) les regions que semblen més connectades són el Sud d'Anglaterra (Wessex), la Bretanya francesa i el NO de la península Ibèrica. Principalment, aquestes cultures presenten les característiques que el

²⁴⁸ RUIZ-GÁLVEZ 1998a.

²⁴⁹ Existeix un gran nombre de bibliografia sobre aquest tema, però nosaltres voldríem recomanar principalment la lectura de RUIZ-GÁLVEZ 1998a i KRISTIANSEN 2001.

²⁵⁰ BETTENCOURT 1998: 27; 28-29; CHAPA I DEAMOS 1997: 86-87; RUIZ-GÁLVEZ 1998a.

seu hàbitat no ens ha deixat constància arqueològica, fet que ha dut a pensar als investigadors que es tractaria de pobles seminòmades d'economia principalment ramadera²⁵¹; una altra característica important és que en aquests territoris es relaciona constantment els monuments funeraris contemporanis amb els passats, és a dir, apareixen en els túmuls armoricans del bronze inicial, *menhirs* i deesses mares del neolític final; els túmuls de Wessex es troben sempre associats a monuments funeraris anteriors i, en un cas que ja coneixem bé, les esteles alentejanes apareixen reutilitzades en contextos posteriors. En un moment posterior, el bronze final (1200-750 aC), a aquestes regions se'ls hi ha de sumar el Sudoest de França (la zona compresa entre la desembocadura del Loira i el Gironda) i l'àrea entre el Sena i el Rin, que inclou les actuals regions l'Illa de França, Picardia, Artois, Bèlgica i Seelàndia; pel que fa la península Ibèrica, a més del NO i el Sud de Portugal hem d'afegir Andalusia (sobretot Huelva i el que posteriorment serà anomenat Tartessos) i, fins i tot, la zona de llevant (Penya Negra, a Alacant). Aquesta època és característica dels depòsits d'armes als rius, de l'absència de registre funerari i, moltes vegades, també d'habitacular, i de la intensificació dels contactes entre les diferents regions de l'Atlàntic i del Mediterrani. Resumint, els pocs poblats que s'han excavat presenten generalment una fortificació i estan situats en emplaçaments estratègics i de control del territori²⁵²; els depòsits de peces de metall, generalment armes, que s'han trobat en els rius indiquen no pas una arbitrarietat a l'hora d'escollir el lloc per al depòsit, ans al contrari, s'acostumen a dipositar les peces en llocs clau dels rius (i tampoc es col·loquen en qualsevol riu, tot s'ha de dir): en guals, confluència de dos o més rius o rierols i les desembocadures dels mateixos rius.

La precolonització també va afectar en certa mesura el fenomen que s'anomena bronze atlàntic. Com de la precolonització ja hem parlat en un capítol anterior, ens limitarem a exposar un breu resum dels materials trobats i de les implicacions que aquests objectes i aquest intercanvi provocaren en les societats i cultures del bronze atlàntic. Els principals elements de cultura material que evidencien contactes entre les àrees orientals del Mediterrani amb les cultures del atlàntiques són: els escuts amb escotadura en V, cascs de banyes i cònics (provinents principalment de Xipre), espases, punyals de llengüeta, destrals de combat, elements de banquet, eines, fibules, pintes, miralls, perles de vidre,

²⁵¹ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 137-139; tot i que a partir del bronze mitjà (1650 aC) es comença a parcel·lar el camp en base a una pujança de la importància de l'agricultura (RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 140-141).

²⁵² És el cas del Sud d'Anglaterra i de la zona al voltant del riu Sena (RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 209; 226).

tecnologia (vaixells, carros, metal·lúrgia, ferro, la tècnica de la filigrana, etc.). Molts d'aquests objectes impliquen, a més, transformacions en el sistema social i polític d'aquestes cultures, puix que són elements d'estatus o béns de prestigi (armes, noves tecnologies i objectes per vestir). Principalment cal destacar que, fruit del contacte precolonial, apareix a la zona atlàntica el ritual del banquet (s'han trobat asts, calders, vasos de bronze, ganivets, suports rituals sobre rodes en forma de carro, etc.) i els primers instruments musicals (i amb ells, seria possible que també apareguessin els primers aedes?²⁵³).

Pel que fa l'origen d'aquest objectes precoloniais, s'acostuma a pensar en l'àrea sirio-xipriota-fenícia post micènica com l'originària d'aquestes restes trobades en àmbit atlàntic. No obstant, no tots els objectes semblen provenir de l'Extrem Orient del Mediterrani, encara que sí que en provindrien la majoria (armes, tecnologia i instruments musicals i de banquet); ara bé, sembla que altres objectes, com les fibules, procedirien més aviat del Mediterrani Central. Generalment, no es consideren excloents els dos estímuls, els del Mediterrani Oriental i els del Central, sinó més aviat paral·lels. Això vol dir que en el bronze final, que es quan s'acostumen a datar aquests contactes, existiria un trànsit habitual entre els diferents punts del Mediterrani (Occidental, Central, Oriental) fins arribat a l'Atlàntic, i que aquest trànsit marítim no estaria monopolitzat per cap estat ni cap poble en concret, sinó que seria de tots i entre tots²⁵⁴.

4.4 LA PRIMERA EDAT DEL FERRO

Aquest període és el més rellevant per a l'escriptura del SO ja que és aquí on es daten les troballes epigràfiques que han aparegut en contextos arqueològics relativament clars. A més, durant la I edat del ferro és quan tenim constància més fiable de la presència estable d'agents colonitzadors orientals a la península Ibèrica. Per acabar, és també durant aquest període quan obtenim les primeres referències a pobles autòctons per part d'autors exògens com Heròdot o Aviè i podríem tenir en consideració la menció dels primers etnònims peninsulars es produí durant la primera edat del ferro.

²⁵³ ALMAGRO-GORBEA 1998: 83-90.

²⁵⁴ ALMAGRO-GORBEA 1998: 93-95; RUIZ- GÁLVEZ 2013: 97; 119.

Considerem que no s'ha de parlar de la segona edat del ferro, només en clau d'epíleg, atès que sembla que l'escriptura del SO no es practicà durant aquest període i fins i tot es podria interpretar que es substituï per d'altres meridionals.

4.4.1 LA PROBLEMÀTICA DE LA INDOEUROPEÏTZACIÓ A L'EDAT DEL FERRO

Tradicionalment²⁵⁵ s'ha relacionat la llengua indoeuropea amb la cultura arqueològica dels Kurgans, procedent de les estepes eurasiàtiques i que s'anà estenent progressivament vers l'Àsia central i Sudoccidental (Iran, Pakistan, Índia), el Sud (Anatòlia) i l'Occident (Europa). Pel que fa el continent europeu, durant el seu avenç la llengua indoeuropea anà desplaçant o absorbint progressivament altres llengües, parlades pels pobles temps ençà assentats als territoris on, a poc a poc, s'hi van anar instal·lant els pobles indoeuropeus. Aquestes llengües –que podríem anomenar «primigènies»- no havien desaparegut simplement sense deixar rastre, ans haurien influït amb més o menys mesura a les llengües indoeuropees parlades pels invasors; això és el que tradicionalment s'anomena «substrat indoeuropeu».

Poc en sabem, emperò, d'aquest substrat indoeuropeu; és, dient-ho planerament, un comodí, el *joker* emprat pels lingüistes indoeuropeistes quan l'etimologia d'una paraula se'ls hi escapa. Supervivències d'aquest substrat –mantes vegades anomenat també «Mediterrani»- serien les llengües basco-aquitana, ibèrica i etrusca, entre d'altres. Cronològicament, M. Gimbutas²⁵⁶ situa l'expansió dels indoeuropeus al cinquè mil·lenni aC. Aquesta és la teoria que més acceptació ha rebut entre els lingüistes ja que és la que cronològicament encaixa amb les transformacions lingüístiques posterior que ja ens trobem quan analitzem les primeres dades de les més antigues llengües indoeuropees documentades²⁵⁷. Se situa, doncs, *grosso modo*, la indoeuropeïtzació d'Euràsia a l'era dels metalls; la península Ibèrica, com veurem més endavant, no seria, doncs, indoeuropeïtzada fins l'edat del ferro.

²⁵⁵ Bons resums sobre l'estat de la qüestió sobre l'origen dels indoeuropeus i els diversos camins que els investigadors prenen es poden veure a BOSCH I GIMPERA 1960; RENFREW 1987, per a les teories de Marija Gimbutas i anteriors. VILLAR 1991, 1996, VILLAR *ET ALII* 2011 i DE HOZ 2011: 469-498 per a autors més moderns. Sobretot aquest últim presenta una bona introducció i comentari als diferents corrents teòrics sobre l'origen indoeuropeu.

²⁵⁶ GIMBUTAS 1994.

²⁵⁷ Malgrat això, DE HOZ 2011: 526-527, n.105 proposa una data màxima de 3500 aC per a l'aparició de l'indoeuropeu, relacionant-lo, doncs, amb la cultura de Jamna.

Encara que avui en dia la teoria proposada per l'arqueòloga M. Gimbutas és la més acceptada entre els lingüistes especialitzats en indoeuropeu. L'any 1987 el també arqueòleg Colin Renfrew va proposar la seva teoria sobre l'origen dels indoeuropeus, anomenada «difusionista», segons la qual els canvis culturals atribuïts tradicionalment a invasions, són ara provocats per difusió cultural i/o «difusió dèmica», fet que no implica que hi hagi grans moviments poblacionals implicats en els canvis. Pel que fa l'indret del que provindria l'indoeuropeu, el que clàssicament s'ha anomenat *Urheimat*, Renfrew proposa Anatòlia com la pàtria original²⁵⁸. Des d'aquest bressol s'hauria anat produint una difusió dèmica mitjançant la qual es va expandir per Àsia i Europa no només l'indoeuropeu, ans també l'agricultura i la ramaderia²⁵⁹. La genètica sembla confirmar-ho, ja que ha demostrat que el nostre ADN presenta un 80% de gens paleolítics i un 20% de neolítics²⁶⁰. Cronològicament, l'origen indoeuropeu és endarrerit encara més, situant-se als voltants del 7000 aC (fins i tot podent endarrerir-se fins al 10000 aC). Cal destacar que aquesta teoria fou bàsicament acceptada per arqueòlegs, ja que molts pocs lingüistes podien acceptar unes dates tan elevades per al origen de l'indoeuropeu.

En últim lloc ens trobem davant una de les últimes teories sobre l'origen de l'indoeuropeu que, com que han tingut poc ressò dins els especialistes, nosaltres només esmentarem de passada. Es tracta de la polèmica «*teoria dellà continuità*» del lingüista italià Mario Alinei²⁶¹ que, seguint o no de prop el treball de l'arqueòleg belga M. Otte²⁶², va proposar una data molt antiga per a l'origen de l'indoeuropeu: *circa* 40000 aC. Així doncs, el lingüista italià proposa que la llengua indoeuropea va entrar a Europa amb els primers grups *d'homo sapiens* provinents d'Àfrica. Paga la pena dir, breument, que la teoria d'Alinei no és només agosarada per als lingüistes, sinó també per als arqueòlegs. Aquests proposen una antiga expansió de la llengua indoeuropea per Europa, a partir dels anys 16000-10800 aC, en què els grups *d'homo sapiens* estaven reclosos, a Europa, dins dels anomenats refugis, uns reductes més o menys habitables en el marc del període

²⁵⁸ RENFREW 1987: 145-174.

²⁵⁹ Teoria acceptada i reformulada a CAVALLI-SFORZA 1997.

²⁶⁰ CAVALLI-SFORZA 1997; VILLAR *ET ALII* 2011: 32.

²⁶¹ ALINEI 1996-2000.

²⁶² Desconeixem què fou abans. El primer treball de l'italià va veure la llum l'any 1996 i el de M. Otte l'any 1995 tot i que, segurament, es tracta d'investigacions independents que arriben a una mateixa conclusió.

climàtic glaciari tardà. Un d'aquests refugis es trobaria a la península Ibèrica, a la zona mediterrània i a la cantàbrica (són els famosos autors de les pintures d'Altamira que, segons aquesta teoria, podrien haver estat indoeuropeus); des d'aquí es proposa, per una banda, que hauria començat la repoblació d'Europa i que, com no hi ha rastres de toponímia més antiga que la indoeuropea, aquesta gent hauria, doncs, de parlar una llengua indoeuropea²⁶³; d'altra banda també s'ha proposat que la repoblació d'Europa es va fer per dues bandes: des del refugi ibèric (península Ibèrica), pels parlants d'ibero-basc, i des del refugi anatoli, per parlants d'indoeuropeu, que foren qui s'acabaren imposant als altres²⁶⁴. El problema principal que presenten aquestes teories és una confiança cega en la genètica. Efectivament, la genètica està de moda i sembla que sigui una ciència més raonable i absoluta que no pas l'arqueologia o la lingüística. En certs aspectes ho és, però quan parlem de llengües, la qüestió es complica. Colin Renfrew ja es queixava, amb raó, que “*tremendous confusion about linguistic and cultural origins has come about because Language and culture have not been properly distinguished*”. En aquest cas, es peca d'una clara relació gens-llengua. Un petit exemple: si hom analitza genèticament poblacions de parla no indoeuropea a Europa, com bascs, húngars o finesos, de ben segur que no es diferencien molt dels seus parents indoeuropeus espanyols, txecs o suecs, respectivament. El mateix podria passar si analitzem l'ADN de pobles sudamericans parlants d'una llengua indoeuropea, el castellà. Per tant, cal anar en compte amb associar gens i llengua, i no caure en un apriorisme nefast, que seria pensar que les poblacions prehistòriques eren més «pures» i que estaven menys subjectes a barreges i mestissatge, perquè de ben segur que no era així.

Per acabar amb la recapitulació sobre les teories més significatives en relació amb la qüestió de la *Urheimat* indoeuropea, anomenarem simplement la *Out of India Theory*²⁶⁵.

Recapitulant, la teoria d'Alinei proposa una expansió de la llengua indoeuropea en un moment justament posterior al període anomenat Dryas III o Recent (*circa* 10800-10300 BP, *i.e.*, entre els anys 9000-8500 aC aproximadament²⁶⁶); amb anterioritat hom

²⁶³ GAMBLE *ET ALII* 2005.

²⁶⁴ ADAMS I OTTE 1999.

²⁶⁵ Sobre aquesta teoria, sobretot desenvolupada a la Índia, *vid.* VILLAR *ET ALII* 2011: 41-47.

²⁶⁶ Anoto les referències cronològiques de FULLOLA I NADAL 2005: 108.

suposa que l'*homo sapiens* «indoeuropeu» s'hauria establert per Euràsia, però hauria reulat durant el període tardiglaciari abans esmentat, el Dryas III –un dels episodis climàtics més freds del període terciari- cap al Sud, situant-se en els refugis meridionals situats a la península Ibèrica, la península Itàlica i els Balcans, on el clima era més benigne. Des d'aquest moment es produeix la «recolonització» d'Europa, produint l'abundant hidro-toponímia indoeuropea que alguns lingüistes han analitzat²⁶⁷. A partir del Dryas III s'entra en l'holocè, l'etapa climàtica actual²⁶⁸. Segons aquest corrent investigador, més endavant en la història no s'haurien produït uns moviments poblacionals d'envergadura tal, com per considerar-los els portadors de les llengües indoeuropees a Europa²⁶⁹.

Havent vist això, hom veu lògic, doncs, formular-se la següent pregunta: podrien els celtes ser originaris de la península Ibèrica? No avançarem pas el desenvolupament que, a nostra opinió, considerem més encertat a l'hora d'intentar resoldre tan complexa qüestió. Ens enfrontarem a la qüestió cèltica en el capítol següent, dedicat a la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO.

4.4.2 LA COLONITZACIÓ FENÍCIA

Ja hem vist anteriorment que agents orientals van arribar a la península Ibèrica amb anterioritat al fenomen que es coneix tradicionalment com a colonització, tot i les nombroses crítiques modernes que rep tal denominació²⁷⁰. Ja hem parlat de l'intent d'Alvar (2008) de redefinir i canviar el nom d'aquest procés; per comoditat i perquè ens sembla més clar, continuarem en aquest treball anomenant a aquest procés «colonització». En primer lloc, Schubart pensa que només *Gadir* va assolir a la península

²⁶⁷ KRAHE 1953; VILLAR 1996: 503-514; VILLAR *ET ALII* 2011, tot el treball però especialment pp. 589-591.

²⁶⁸ És només un altre període interglaciari més. Sobre la periodització climàtica a la prehistòria *vid.* FULLOLA I NADAL 2005: 91-95 i EIROA 2003: 77-82.

²⁶⁹ Sobre la famosa teoria del vocabulari comú indoeuropeu, en el qual hom ha volgut veure indicis que relacionarien la *Urheimat* indoeuropea amb climes freds de tundra i taigà, efectivament aquests serien els paisatges que hom hi trobaria durant el Dryas III a indrets ara tan temperats com la península Ibèrica i el Sud d'Europa en general. El que costa més d'explicar és el fet que en aquest vocabulari comú indoeuropeu existeixin paraules d'arrel comuna indoeuropea tan poc paleolítiques i glaciars com ovella, llana o metall. M'agradaria remetre a un excel·lent resum sobre els paisatges de tundra i taigà a l'Europa paleolítica: ARSUAGA 2002: 167-205.

²⁷⁰ SCHUBART 2001: 193; ALVAR EZQUERRA 2008.

Ibèrica l'*status* de colònia, ja que era una ciutat; la resta de fundacions fenícies les anomena assentament o factoria²⁷¹.

Tradicionalment, Schubart situava l'expansió colonial fenícia als inicis del I mil·lenni aC (fundació de Kition, de la que ja hem parlat amb anterioritat) i en distingia dues, de fases: la primera seria una en què només existeix una petita influència fenícia sobre la població local, ja sigui comercial o de *know how* (el que s'anomena tradicionalment «precolonització») i estaria situada cronològicament entre els segles X-VIII aC²⁷². La segona fase estaria caracteritzada per l'assentament fenici generalitzat, produït, segons l'arqueòleg alemany, a partir del segle VIII aC. En aquesta mateixa línia també es va pronunciar Frankenstein, que proposava l'establiment de les factories fenícies a la península Ibèrica durant la segona meitat del segle VIII aC i inicis del VII²⁷³. D'altra banda, Aubet, que treballava amb dates calibrades de les troballes arqueològiques més antigues, indicava el segle IX aC com el punt clau de l'inici de la colonització fenícia del Sud de la península Ibèrica²⁷⁴. En efecte, gràcies a les excavacions dutes a terme recentment i les investigacions que se n'han derivat, els materials més antics de la ciutat de Huelva s'han datat per datació radiocarbònica calibrada a la primera meitat del s. IX aC²⁷⁵, mentre que els jaciments de Morro de Mezquitilla, Toscanos i Gadir (fem referència aquí a les noves excavacions realitzades al Teatro Cómico i Calle Hércules, entre d'altres) han donat unes datacions una mica posteriors, de finals del s. IX aC²⁷⁶. És per aquest motiu que Aubet proposa una primera fase de colonització, caracteritzada pels primers contactes freqüents i l'exploració més intensa de les costes, datada a la primera meitat del s. IX aC, seguida d'una fase posterior que ja podríem anomenar de colonització,

²⁷¹ SCHUBART 2001: 193.

²⁷² SCHUBART 2001: 194-196.

²⁷³ FRANKENSTEIN 1997: 159-160.

²⁷⁴ AUBET 2009: 227-228.

²⁷⁵ Per desgràcia no ens podem aturar molt en aquest importantíssim punt, però ens agradaria remarcar el fet de que les ceràmiques trobades en els estrats més antics de Huelva s'han relacionat amb ceràmiques datades al regnat d'Hiram I (aproximadament entre 975-950 aC), cosa que dona una cronologia d'inicis del s. X aC per als contactes entre els fenicis i els indígenes peninsulars, mentre que l'establiment de tiris a la península Ibèrica sembla situar-se al s. IX aC (875-825 aC); vegeu MEDEROS 2006. A continuació es veuran també les conclusions a les quals arriba Mederos recentment a l'analitzar dades obtingudes a partir del 2006.

²⁷⁶ Per a Cadis, cal veure els treballs de NIVEAU DE VILLEDARY 2019 i 2020, on també es discuteixen diferents interpretacions de les troballes i les dates obtingudes per C₁₄ i les dades d'altres jaciments. Per a una actualització de les dades de Huelva (Calle Méndez Núñez), MEDEROS 2021.

datada a partir de la segona meitat del segle IX aC²⁷⁷. Ruiz-Gálvez també va seguir la cronologia d'Aubet abans exposada i, a grans trets, situa l'inici de l'establiment permanent de fenicis a la Península Ibèrica a mitjans del s. IX aC, incloent també en aquesta data la presència fenícia a Portugal²⁷⁸. Com ja hem vist anteriorment, darrerament tenim dades que confirmen aquestes lectures —anomenades «a l'alça» en argot arqueològic— proposades amb anterioritat. Un jaciment que ha cobrat embranzida últimament és el de La Rebanadilla, a la província de Màlaga, situat al marge dret del riu Guadalhorce en la seva desembocadura al mar Mediterrani. Es tracta d'un santuari que segurament funcionava com a punt d'ancoratge en la llarga travessia de comerciants fins a indrets de la costa atlàntica²⁷⁹. El santuari tingué una vida breu (es calcula que només va estar en funcionament durant l'últim quart del segle IX aC), però confirma la presència continuada i precisa de fenícia a la península Ibèrica, com a mínim durant l'última meitat del segle IX aC²⁸⁰. Aquesta data, emperò, podria elevar-se a mitjans segle X aC segons un treball actual de Mederos. Analitzant les dades obtingudes del santuari de la Calle Méndez Núñez (Huelva) i també d'altres jaciments, conclou que les datacions obtingudes per C₁₄ per a La Rebanadilla Fase IV i Méndez Núñez són coherents entre elles i, a més, foren realitzades per diversos laboratoris independents. Les dates oscil·len entre 971-921 aC per a La Rebanadilla i 968-845 aC per a Huelva. En definitiva, Mederos conclou que existí una etapa inicial de la colonització fenícia al sud de la península Ibèrica entre els anys 950-770 aC²⁸¹.

Pel que fa els assentaments fenicis, està clar que al Sud del territori actualment espanyol hi va haver gran profusió d'assentaments fenicis, sense deixar de banda la gran colònia tíria de *Gadir*. Ara bé, no sembla tan evident si hi va haver o no assentaments fenicis a l'altra banda de *Gadir*, a la costa atlàntica de Portugal. Malgrat que Schubart ho negà, hi ha indicis que ens fan pensar en l'establiment de petits enclaus fenicis, tot i que

²⁷⁷ AUBET 2009: 228.

²⁷⁸ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 291-292; DELGADO 2008: 418; Arruda (2002: 52; 97) va situar la presència de fenicis, datable, a la primera meitat del s. VII aC, però com veurem de seguida se'n retracta a la llum de les noves dades.

²⁷⁹ SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *ET ALII* 2018: 320; SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *ET ALII* 2020.

²⁸⁰ Per al jaciment de La Rebanadilla, *uid.* SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *ET ALII* 2018, amb bibliografia anterior.

²⁸¹ MEDEROS 2021: 53.

de vegades és prou difícil distingir el que és un assentament de fundació fenícia d'un altre de fundació indígena, amb presència fenícia i molt aculturalitzat (el que s'ha anomenat assentaments orientalizants)²⁸². Sense entrar gaire en detalls sobre aquests assentaments, destacarem a la costa mediterrània els assentaments o factories de *Malaka* (actual Màlaga), *Sexi* (actual Almuñécar), *Abdera* (l'actual Adra), El Villar, Toscanos, Morro de Mezquitilla, Chorreras i Villaricos²⁸³. Pel que fa a la costa atlàntica, sense comptar la colònia de *Gadir*, trobem al territori actualment portuguès el jaciment fenici de Rocha Branca (Silves)²⁸⁴, la factoria fenícia de Castro Marím (desembocadura del Guadiana), la factoria fenícia d'Abul²⁸⁵ i l'assentament o factoria fenícia de Santa Olaia²⁸⁶, a l'estuari del Mondego²⁸⁷. Certament, queda demostrada la intensa presència fenícia en la zona de l'Atlàntic portuguès en aquestes dates i no acabem d'entendre la posició de Schubart abans esmentada. En els últims temps s'han trobat fins i tot esgrafiats fenicis a l'àrea de Lisboa en el segle VII aC²⁸⁸. No discutirem aquí en extensió la hipòtesi que plantegen Almagro-Gorbea i Torres (2009)²⁸⁹ que pressuposen una colonització del territori portuguès no pels fenicis, sinó pels tartessis, que emprarien Extremadura, concretament Medellín, com a cap de pont per tal de colonitzar el Sud de l'actual estat de Portugal, per via, doncs, terrestre. Arruda (2011) ja descarta molt bé aquesta teoria, ja que la majoria dels materials, sobretot ceràmiques, trobats a la zona «colonitzada» pels tartessis són anteriors o contemporanis als materials o jaciments de la pròpia Tartessos i, per tant, el més propi és parlar d'una colonització fenícia, ja sigui creant nous assentaments com serien el cas d'Abul i Santa Olaia²⁹⁰. Certament, en parlarem sobre aquest tema altra vegada quan tractem la paleoetnografia de la zona Sud de Portugal durant l'edat del ferro. Amb tot, la presència de fenicis, orientals o occidentals, a les costes de l'actual estat de

²⁸² SCHUBART 2001: 195; RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 292-294.

²⁸³ SCHUBART 2001: 196-198.

²⁸⁴ ARRUDA 1999-2000: 53-56.

²⁸⁵ ARRUDA 1999-2000: 86-91.

²⁸⁶ ARRUDA 1999-2000: 230-240.

²⁸⁷ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 292-293.

²⁸⁸ ZAMORA 2014.

²⁸⁹ Teoria que ja va ser presentada amb anterioritat per Torres, en solitari (2005).

²⁹⁰ També recordem que, com hem vist en seccions anteriors, la costa atlàntica de la península Ibèrica era ja freqüentada per agents orientals durant la precolonització.

Portugal se'ns presenta escassa i queda reduïda, principalment, als estuaris dels principals rius portuguesos que desemboquen a l'Atlàntic: el Guadiana (Castro Marím), el Sado (Abul), el Tajo (Almaraz i Santarém) i el Mondego (Santa Olaia). Encara a Portugal, cal destacar la gran quantitat de poblats indígenes «orientalitzants» que es troben al llarg de tota la costa atlàntica; no entrarem pas en excessiu detall sobre cadascun dels llocs, però cal destacar Castro Marím (*Baesuris*) i el Cerro da Rocha Branca a l'estuari del Guadiana, Alcácer do Sal (*Salacia*), Setúbal (*Caetobriga*) i la factoria fenícia Abul a l'estuari del Sado, *Olisippo*, Almaraz i Santarém a l'estuari del Tajo²⁹¹ i Santa Olaia i Coimbra (*Conimbriga*) a l'estuari del Mondego²⁹². Juntament amb aquests jaciments, hem d'esmentar també les necròpolis de Fonte Velha, Cômoros da Portela, Père Jacques, Alagoas²⁹³, a l'Algarve, i el tresor de Gaio a la zona del Sado²⁹⁴. Cal destacar, també, que entre la desembocadura del Guadiana fins Almaraz hi ha una notòria absència de troballes orientals, fet que ha portat a Delgado a pensar que els fenicis ja coneixien bé les rutes que seguien, que anaven cap a objectius concrets²⁹⁵. Certament, els rius Tajo, Mondego i Sado eren excel·lents vies de penetració comercial cap a l'interior i eren rutes comercials practicades amb anterioritat a l'arribada dels fenicis a la Península Ibèrica. A vegades es dubta si els fenicis foren coneixedors d'aquesta ruta per mitjà dels pobles locals amb què van tractar a la seva arribada, o si ja la van conèixer els seus predecessors en els contactes precoloniais, però amb les dades abans presentades sembla clar que els fenicis ja podrien haver conegut les rutes comercials atlàntiques de mans dels seus predecessors orientals. Aquesta ruta era interessant per a ells, perquè podien accedir fàcilment i a través de circuits comercials ja establerts a l'or i l'estany que s'extreia en les mines del NO peninsular. A l'estuari del Sado hi buscaven principalment el coure alentejà, sal i productes ramaders²⁹⁶. De fet, al contrari del que, com ja hem vist, pensen Torres (2005) i Almagro-Gorbea i Torres (2009), diversos autors senyalen que el flux orientalitzant cap a l'interior peninsular (principalment les comarques interiors de Portugal, Extremadura i

²⁹¹ Per a l'estuari del Tajo, *vid.* la informació arqueològica que dona Arruda (1999-2000: 100-224).

²⁹² Per a l'estuari del Mondego, *vid.* la informació arqueològica que dona Arruda (1999-2000: 225-256).

²⁹³ ARRUDA 1999-2000: 57-58; el problema d'aquestes necròpolis de l'Algarve és que no s'han pogut relacionar amb cap ocupació humana, s'han trobat aïllades.

²⁹⁴ ARRUDA 1999-2000: 96-97.

²⁹⁵ DELGADO 2008: 420-421.

²⁹⁶ DELGADO 2008: 427.

la Meseta) tindria el seu inici en els estuaris dels rius portuguesos, a partir dels quals, sobretot del Tajo, s'estendria la moda orientalitzant i els productes orientalitzants a l'interior, sense passar per una hipotètica colonització tartèssia²⁹⁷.

També cal entendre com, quan i on es produí l'assentament dels fenicis al territori de l'actual estat de Portugal, ja que és en aquest indret on sembla aparèixer i ecllosionar l'escriptura del SO. S'ha suposat, gairebé sempre, que aquests pobles «perifèrics» (això també serveix per a Extremadura, on també s'han trobat esteles i esgrafiats) haurien après l'escriptura dels tartessis, que eren el poble més civilitzat. Després de veure aquestes dades, caldria, doncs, preguntar-se si els propis indígenes no van poder adaptar l'escriptura directament dels fenicis. Certament, els fenicis no només van portar a la península Ibèrica els seus productes de luxe, sinó que també van portar els avenços tecnològics que ells coneixien, però que els indígenes de la península Ibèrica no. Entre aquests coneixements tecnològics o *know how*, cal destacar la introducció de la ceràmica a torn, alguns nous cultius, el ferro i la seva aplicació en fabricar eines per a l'agricultura, noves tècniques per a l'extracció de la metal·lúrgia, etc.²⁹⁸. No ens sembla del tot forassenyat pensar que entre aquestes noves adquisicions tecnològiques per part dels indígenes de la costa atlàntica de Portugal estigués l'escriptura.

Per quins motius, doncs, els fenicis decidiren instal·lar-se en la península Ibèrica? Schubart ja va assenyalar que el principal motiu que va atreure als comerciants fenicis a la península Ibèrica fou comercial²⁹⁹. En efecte, des de l'antiguitat la nostra península ha estat molt lloada per la seva riquesa mineral i metal·lúrgica. De fet, són els fenicis els qui hi porten el ferro³⁰⁰. Principalment els fenicis aprofiten la ferralla de bronze dels pobles autòctons i activen la producció de l'estany, que és el metall que més busquen. Amb menys intensitat però també activament, van incentivar l'extracció de l'or de les mines del NO de la Península Ibèrica. El motiu tradicional que s'ha postulat sobre l'expansió colonial fenícia és la pressió que Assíria va exercir sobre les ciutats fenícies, i especialment sobre Tir, que hauria provocat l'exili de ciutadans orientals a altres

²⁹⁷ CELESTINO 2008b: 32-33; DELGADO 2008: 427; ARRUDA 2011.

²⁹⁸ ARRUDA 2008b: 19-20.

²⁹⁹ SCHUBART 2001: 208-210.

³⁰⁰ Amb més quantitat, volem dir; objectes de ferro es documenten a Portugal a partir del segle XII aC, versemblantment provinents de Xipre; *vid.* MEDEROS 2009a.

contrades i la necessitat de disposar de grans quantitats de metall per tal de pagar els tributs³⁰¹.

Però Aubet destaca que els factors que motivaren l'expansió colonial tíria són diversos i responen tant a variables internes com externes³⁰². Pel que fa les variables internes, l'arqueòloga en destaca tres, que resumim de la següent manera:

- 1- El rol d'intermediari de Tir. Com d'altres ciutats en el passat (Ugarit i Biblos, per exemple), Tir va jugar el paper de gran mercat internacional, ja que feia d'intermediària entre el Mediterrani, Anatòlia, l'interior de Síria, Mesopotàmia i Orient en general (recordem les expedicions conjuntes amb Israel al Mar Roig i a Ophir).
- 2- Dèficit agrícola i superpoblació. Degut a un canvi climàtic (sequera i desforestació) que afectà aquesta àrea a partir del 2000 aC, Tir (i Fenícia en general) no es convertiren mai en potències agrícoles i van patir sempre un dèficit de cereals. D'altra banda, entre els segles X-VIII aC la ciutat de Tir estava superpoblada i sembla que una sortida d'aquesta població sobrant va ser la colonització de nous territoris, tal com va succeir en el món grec.
- 3- Producció de luxe i especialitzada. La producció artesanal i comercial de Tir estava especialitzada en productes de luxe i de gran qualitat i, per tant, també necessitava matèries primeres de luxe que costaven de trobar, com ara la plata, l'or i l'ivori, per als seus tallers.

En relació a les variables externes, Aubet també en distingeix tres:

- 1- La constant demanda de metalls. Tir, en època de Hiram I, es va convertir en el principal agent canalitzador del comerç de metalls d'Orient, prenent el relleu a Ugarit.
- 2- Establiment de circuits comercials interregionals. En aquesta variable hi podem distingir tres fases diferents: a partir de l'any 975 aC la direcció del comerç gira cap a Orient, amb el comerç amb Ophir i el Mar Roig; a inicis del s. IX s'intensifiquen els contactes amb Síria i Cilícia; finalment, a finals del segle IX trobem ja les colònies a Xipre (Kition) i al Nord d'Àfrica (Auza, Cartago).

³⁰¹ FRANKENSTEIN 1997: 31-49; AUBET 2009: 105-106.

³⁰² AUBET 2009: 108-127.

3- Per últim, les delicades relacions amb Assíria, que ja hem vist amb anterioritat.

4.4.3 L'EDAT DEL FERRO AL SUD DEL TERRITORI DE L'ACTUAL PORTUGAL

La majoria de les inscripcions del SO, com hi haurà ocasió de veure extensament i de forma més concreta més endavant, que apareixen en contextos arqueològics són de la I edat del ferro, generalment en necròpolis i com a reutilitzades. Aquesta és, doncs, el principal obstacle amb què hom es troba a l'hora de proposar una cronologia encertada sobre aquesta escriptura. Ara s'encetarà el tema amb unes breus pinzellades sobre el tipus de societat que, mitjançant les romanalles arqueològiques, hom pot descobrir quan es descriu la I edat del ferro al SO de la península Ibèrica; s'acotarà l'exposició a les modernes regions de l'Algarve i Baix Alentejo portuguès, ja que és en aquest àmbit cultural on neix i es desenvolupa l'epigrafia del SO.

La I edat del ferro s'estén cronològicament grosso modo entre els segles VIII i V aC³⁰³. La continuïtat cultural amb el període anterior és evident i alguns dels assentaments anteriors es continuen mantenint en l'edat del ferro, com Passo Alto. Les influències orientals arriben poc i tard, ja que sembla que l'Alentejo quedaria al «marge» de la «perifèria» dels territoris més orientaltzats —com per exemple Medellín—, essent el «centre» Tartessos i les colònies fenícies a la P.I³⁰⁴.

El concelho d'Ourique, un dels nuclis més importants de l'epigrafia del SO, es troba en una intersecció hidrogràfica important: la dels rius Mira i Sado, i els seus afluents. No es tracta pas d'un territori muntanyós, ans ben aviat el contrari, i es troba una mica allunyat del riu Guadiana. També s'analitzaran els diversos descobriments recents pertanyents a d'altres *concelhos*, com ara el de Beja i el de Moura, que també presenten una unitat cultural amb el d'Ourique i, en el cas de Beja, també s'hi ha trobat esteles epigrafiades del SO. Pel que fa al seu tipus d'hàbitat, la majoria de poblats del territori són petits assentaments amb una clara funció productiva primària, principalment per aprofitar els recursos agrícoles a la regió de Beja i la ramaderia a la zona d'Ourique³⁰⁵. De totes formes, les dades obtingudes de les excavacions també són minses a causa que

³⁰³ ARRUDA 2001 i 2006.

³⁰⁴ Els conceptes marge, perifèria i centre s'han d'entendre dins la teoria de SHERRAT I SHERRAT 1993.

³⁰⁵ Sobre els càlculs demogràfics per als poblats excavats a la regió d'Ourique, *uid.* ARRUDA 2001:230-234.

només s'hi ha realitzat treballs de prospecció i mai s'hi ha practicat una intervenció arqueològica extensiva. Aquests nuclis habitaculars, situats en indrets d'escasa o nul·la defensa natural, presenta, en canvi, una alta visibilitat del territori circumdant. S'hi ha trobat també evidències de centres redistribuïdors a la zona i, per tant, la continuïtat amb el sistema que hem descrit per a l'edat del bronze final és evident³⁰⁶. A més, s'han pogut dividir els poblats del concelho d'Ourique en tres zones o site clusters, que formarien uns complexos poblacionals més units; es tracta del nucli del riu Mira, del nucli d'Ourique i del nucli de Palheiros³⁰⁷. En alguns dels pobles i necròpolis excavats s'han trobat esteles epigrafiades del SO, tal com tindrem ocasió de veure més endavant quan tractem el corpus d'inscripcions.

4.4.3.1 L'HÀBITAT

En línies generals, es poden destacar uns poblats que, per les seves dimensions i les troballes efectuades en aquests jaciments destaquen en importància sobre la resta i esdevenen els candidats més fermes a actuar com a centres redistribuïdors al Baixo Alentejo, sense que es pugui descartar l'existència d'altres. Aquests poblats són Fernão Vaz, Azougada i, probablement, Passo Alto i Castello de Serpa.

Sobre Fernão Vaz, la bibliografia es relativament extensa ja que es tracta d'un jaciment conegut d'antic, malgrat que la totalitat dels seus materials mai ha estat publicada³⁰⁸. És el nucli poblacional més important del concelho d'Ourique durant la I edat del ferro, amb claredat. A Fernão Vaz existeix un edifici singular, consistent en un pati amb entrada monumental, relacionat amb els palaus-santuàries extremenys de Cancho Roano i La Mata³⁰⁹. Malgrat que Correia consideri que l'edifici monumental de Fernão Vaz és un palau³¹⁰, crec que caldria considerar l'edifici més aviat com un santuari unificador cultural del territori, segurament, coincidint aquí amb A.M. Arruda, seria l'epicentre a partir del qual sorgiren les petites famílies que formaren els petits

³⁰⁶ ARRUDA 2006.

³⁰⁷ ARRUDA 2001.

³⁰⁸ BEIRÃO 1986; CORREIA 1993; 2007b; ARRUDA 2001: 214-221.

³⁰⁹ CORREIA 2007b: 195. Recentment, no s'han de deixar de banda les impressionants troballes de Casas del Turuñuelo.

³¹⁰ CORREIA 2007b: 195-196.

assentaments pel territori d'Ourique³¹¹. En aquest sentit de poblat-santuari s'hauria d'entendre Fernão Vaz, ja que així també estaria en relació directa amb la funció d'un altre poblat important a la regió: Azougada.

Azougada es troba al marge esquerra del riu Guadiana, en la confluència dels rius Guadiana i Ardila. Tal com va passar amb Fernão Vaz, Azougada va ser excavada amb anterioritat però els seus materials no s'han publicat amb extensió. El jaciment es troba en un turó i controlava tot el territori adjacent d'una forma preeminent. Els paral·lels de la tipologia dels materials que s'hi ha trobat es corresponen, també, als jaciments extremenys de Cancho Roano i La Mata, però també als poblats tartèssics de Coria del Río, El Carambolo i Montemolín. Segons l'atractiva teoria d'Antunes, es tractaria d'una «*Rota dos Santuários*» situada al riu Guadiana, ruta que no només implicaria un sentit sacre o ritual dels santuaris, sinó un paper comercial important en què la divinitat protegiria el comerç³¹². En aquesta ruta del riu Guadiana també es trobarien els indrets de Mértola (Alentejo) i Castro Marim (Algarve). El marcat caràcter orientalitzant d'aquestes funcions del santuari ho corroboraria també les troballes de glífics tallats a la pedra actuant com a divinitats protectores, de clar origen oriental³¹³. Com es veurà també posteriorment, en aquest jaciment s'han contextualitzat diversos esgrafiats, malgrat que d'escassa importància i sense poder adscriure'n l'autoria de forma fefaent, fenícia o autòctona.

Pel que fa a Passo Alto i Serpa, del primer ja se n'ha vist la importància a l'edat del bronze final. Sembla que durant la I edat del ferro el poblat canvia la seva funció i forma, empetitint-se. S'hi ha trobat importants restes ceràmiques, a mà i a torn, indicis de la producció d'oli i treball de la metal·lúrgia. A l'actual Serpa, a set quilòmetres del riu Guadiana, s'hi ha trobat recentment restes arqueològiques pertanyents a la I edat del ferro. Cal destacar-ne l'aparició d'un fossat semblant al de Castro dos Ratinhos, construït durant el Bronze final però sembla que amb pervivència fins a l'edat del ferro. El poblat de Serpa, doncs, sembla que podia haver actuat com a element controlador del territori i com a

³¹¹ ARRUDA 2001: 234-236.

³¹² ANTUNES 2008: 330-332.

³¹³ *Ibidem*.

centre redistribuïdor, ja que s'hi ha trobat també gran quantitat de materials ceràmics provinents d'indrets més allunyats, fet que indicaria l'alta capacitat comercial de Serpa³¹⁴.

Recapitulant, el tipus d'hàbitat majoritari al Baix Alentejo és el petit assentament amb una activitat econòmica primària i principal, com ara l'agricultura, la ramaderia o la metal·lúrgia. Organitzaven el territori uns assentaments més grans, segurament punt d'origen de la població dels assentaments més petits, que s'organitzaven en unitats familiars. La relació entre assentaments, malgrat existir alguns de més envergadura i amb edificis monumentals, no seria de subordinació, com pensa Correia³¹⁵, sinó de coordinació³¹⁶. En general, hom es troba davant d'una societat poc complexa a nivell d'organització estatal, basada principalment en les relacions de parentiu, on segurament un membre destacat de la família, plausiblement un membre baró d'elevada edat, esdevindria el *primus inter pares* del territori. Tampoc cal descartar la idea de diversos *primi inter pares*, que mantindrien l'hegemonia i la unitat a partir dels rituals associats al culte. Aquest tipus de relacions familiars vindrien confirmades pels cultes propiciats en els edificis cultuals trobats a Fernão Vaz, Azougada i Castro Marím, entre d'altres. Testimonis similars els podríem trobar en les *Feriae Latinae*, cultes que unien tots els pobles del Laci en època arcaica³¹⁷.

Podria sobtar, doncs, trobar que un tipus de societat tan poc centralitzada i econòmicament poc desenvolupada, desenvolupés un sistema d'escriptura monumental, ja que tradicionalment s'admet un cert grau de desenvolupament econòmic, polític i social per a l'aparició de l'escriptura en una societat determinada. Que un sistema d'escriptura aparegui en una cultura d'aquesta mena obliga a repensar no només la seva funcionalitat en la societat en què s'emmarca, sinó també la qüestió dels orígens de les escriptures dins les societats humanes.

³¹⁴ ANTUNES *ET ALII* 2018: 137-147. Els autors de l'estudi, de fet, indiquen que la localitat romana de *Sirpens* (Serpa), a mig camí entre *Pax Iulia* i *Onuba*, recolliria una antiga ruta comercial encara practicada i reaprofitada pels romans.

³¹⁵ CORREIA 1993.

³¹⁶ ALARCÃO 1996; ARRUDA 2001: 284-285.

³¹⁷ Sobre les *Feriae Latinae*, *uid.* CORNELL 1995: 71-74 i 294-295.

4.4.3.2 ECONOMIA

L'activitat econòmica principal és la ramaderia i l'agricultura. L'agricultura seria extensament practicada a la zona de Beja, ja que el territori circumdant era i és molt fèrtil, una zona coneguda amb el nom de Barros de Beja. Al concelho d'Ourique, un indret més pobre agrícolament es practicaria una ramaderia extensiva que seria la principal activitat econòmica de la regió, ja que el territori és pla i també gaudeix d'excel·lents recursos hidràulics. El bestiar, doncs, d'ovicaprins i porcí proporcionaria el principal subistent a la regió d'Ourique, mentre que la regió de Beja combinaria les activitats ramaderes amb una important producció agrícola³¹⁸. Juntament amb aquestes dues funcions econòmiques principals, existirien petits assentaments dedicats a la mineria, com a la zona del riu Mira i a l'hàbitat de Neves-Corvo, on es va trobar, també una inscripció del SO, l'única que amb seguretat ni és pas una estela ni és funerària, ja que es va trobar a l'interior d'un edifici i sense reutilitzar. Aquesta inscripció és peculiar i interessant en sí mateixa, un *unicum* molt important que mereixerà ser comentada in extenso quan parlem sobre la funció de l'escriptura a la cultura del SO. Cal assenyalar, també, en relació a l'edifici Neves II (que no és on es va trobar l'estela però tenien ambdós una funció similar), que aquest edifici s'ha identificat com un paral·lel al palau santuari de Cancho Roano, fet que ens podria indicar clarament que aquests edificis originalment haurien funcionat com a santuaris religiosos³¹⁹.

Pel que fa la producció agrícola de caràcter més industrial, com ara l'oli i el vi, les dades aportades per les troballes més recents a la zona indiquen una producció a petita escala, segurament dedicada al consum propi del nucli poblacional més immediat i no a l'exportació a gran escala, i continuadora de la producció desenvolupada a la regió durant el bronze final³²⁰.

³¹⁸ ARRUDA 2001: 234.

³¹⁹ GARCÍA PEREIRA MAIA I CORREA 1985; malgrat això, Arruda (2001: 279-282) i més recentment Jiménez Ávila (2021: 158) han posat en dubte el caràcter religiós del jaciment, ja que el relacionen més aviat amb les grans cases aristocràtiques d'Ourique. A més, Jiménez Ávila també dubta que la inscripció es trobés en context primari i pensa en una possible reutilització del document.

³²⁰ ANTUNES ET ALII 2018: 152.

Totes aquestes dades ens remetent a una economia de subsistència, sense grans esforços dedicats al comerç exterior. La ceràmica trobada és encara feta a mà, amb motius locals o de la seva perifèria tartèssia. S'ha d'entendre, doncs, la societat de la I edat del ferro al sud de Portugal com a econòmicament autosuficient i poc dedicada al comerç exterior, del qual, emperò no n'eren pas desconeguts.

4.4.3.3 MÓN FUNERARI

Durant la primera edat del ferro, a la perifèria Occidental de Tartessos, és a dir, a les actuals províncies portugueses de l'Alentejo i l'Algarve, es coneixen una sèrie de necròpolis tant d'incineració com d'inhumació, pràctica semblant a la dels fenicis, tal com hem vist quan hem parlat de la colonització. El més interessant per als arqueòlegs són els rics aixovars orientalizants que s'han conservat, un dels més importants és el de Gaio (Sines), en què s'han trobat dues arracades i un collaret d'or, petits gots de vidre policrom per a perfums, un escarabeu encastat en un anell de plata i nombroses perles de pasta de vidre, cornalina, or i plata³²¹.

El més interessant, emperò, és el mètode de tractament funerari i els indrets. Del mode mitjançant el qual s'enterraven a aquesta regió ja l'hem vist; a més, al combinar la inhumació i la incineració, com els fenicis —repetim—, fa que no podem parlar d'un ritual estàndard d'enterrament, que ens serveixi de base per entendre el món funerari al que se suposa que les esteles epigràfiques del SO van lligades.

L'estudi de diverses necròpolis de la I edat del ferro a la zona del Baix Alentejo revela l'existència de, com a mínim, quatre tipus d'enterraments tumularis que hom pensa que descriuen moments cronològics diferents³²². De totes formes, també s'han identificat petites divergències regionals per àrees més àmplies, fet que també mereix un breu comentari ja que l'epigrafia del SO no només es desenvolupa al voltant de la regió d'Ourique, sinó que comprèn una regió més àmplia. En primer lloc, cal distingir les necròpolis segons el tipus de monuments que la integren. En aquest aspecte s'han assenyalat quatre tipus³²³:

³²¹ CHAPA I DEAMOS 1997: 146.

³²² Principalment CORREIA 1993, acceptat i ampliat per diversos autors posteriors, citats a continuació.

³²³ ARRUDA 2001: 269-270.

- I. Monuments funeraris de planta circular, al voltant dels 5-7,5 m de diàmetre. Són *tumuli* amb cambres funeràries de planta rectangular o quadrangular i, principalment, el *modus* d'enterrament és la inhumació.
- II. Monuments amb túmuls circulars. Presenten, a més, una càmera sepulcral de planta subquadrangular amb corredor. A aquests monuments s'afegeixen túmuls quadrats amb una càmera funerària central ben destacada.
- III. Monuments quadrangulars, que són els més freqüents.
- IV. Petits monuments subquadrangulars, aïllats geogràficament (Carapetal, Mestras) o que presenten una excepció a necròpolis més grans (monument número 9 de Pardieiro i número 5 de Pego). En aquests monuments és on es troben els primers indicis d'incineració en urna.

Més enllà d'aquesta classificació, s'ha proposat una lleu separació cultural, sempre en base a les dades funeràries, entre dues regions ben diferenciades: la meridional (Ourique i Castro Verde) i la septentrional (Barros de Beja)³²⁴. Concretant encara més, podem distingir entre quatre tipus de necròpolis segons la tipologia i les regions:

- I. Necròpolis orientalizants del litoral (Olival do Senhor dos Mártires, Graça, Mértola).
- II. Necròpolis amb cista, freqüents a l'Algarve (Père Jacques, Cômoros da Portela, Fonte Velha, Alagoa).
- III. Necròpolis tumulàries (Fernão Vaz, Chada, Mealha Nova).
- IV. Necròpolis amb recintes (*sic*): Palhais, Carlota, Vinha das Calças).

Amb tot, malgrat aquestes divergències regionals i tipològiques, l'estudi de les necròpolis mostren que la cultura de la regió és homogènia i clarament autòctona, amb alguns tocs d'influència oriental en els aixovars³²⁵. Així doncs, malgrat algunes diferències formals entre els grups regionals d'Ourique i Beja, que es podrien resumir en *tumuli* vs. necròpolis amb recinte, sembla que la homogeneïtat cultural de la zona, que podria ampliar-se, com ja s'ha posat de manifest, al litoral portuguès i, també, a

³²⁴ GOMES 2014-2015.

³²⁵ MATALOTO I FIGUEIREDO 2016: 361.

Extremadura i Andalusia, està assegurada per les moltes semblances no només en la tipologia de les necròpolis, sinó també pel seu aixovar³²⁶.

Sobre la quantitat i qualitat de l'aixovar funerari —i la seva possible procedència en cas de tractar-se d'objectes de fabricació forana— poca cosa podem dir amb seguretat, ja que la gran part de les necròpolis que han arribat fins als nostres temps foren violades ja des d'època molt antiga, segurament a la generació següent de l'enterrament³²⁷. Així trobem essencialment perles de pasta de vidre i altres objectes de poc valor d'importació, com algun escarabeu egipci, algunes peces de metall i diverses comptes de cornalina. D'aquest mineral només en destacaré que era usat a l'antic Egipte com a amulet funerari i que és molt probable que aquest ús a les necròpolis protohistòriques de l'Alentejo tingués també un origen oriental. De fet, sembla prou clara la procedència egípcia del mineral ja durant el bronze final³²⁸. Destaca la gran absència d'armament en aquests enterraments, fet que ha dut als investigadors a pensar en una possible absència d'una classe guerrera mantinguda per un estat centralitzat, entès com una organització de clans familiars de marcada base agrícola i ramadera, on el cap seria un *primus inter pares*³²⁹.

A les necròpolis és on s'han trobat la majoria d'esteles reutilitzades, principalment, com a tapes de tomba. Per aquest motiu algunes apareixen mutilades, ja que les havien d'escapçar per tal d'encabir-les a la tomba.

Sobre qui era enterrat en aquestes necròpolis s'ha discutit bastant, però hom està d'acord en què no tothom tenia accés a aquests enterraments tumularis en les necròpolis descobertes pels arqueòlegs. Un dels casos més discutits, sens dubte, ha estat el de la necròpolis de Fernão Vaz, que ha proporcionat diferents càlculs per tal de justificar les trenta-sis sepultures allà trobades³³⁰. Segons els càlculs demogràfics fets en altres treballs —i que exposar-los i comentar-los aquí amb detall ocuparia massa espai i ens allunyaria una mica del tema a tractar— s'ha arribat, doncs, a la conclusió que només hi era enterrada

³²⁶ MATALOTO I FIGUEIREDO 2016: 383 i 388.

³²⁷ BEIRÃO 1986.

³²⁸ GOMES 2018: 69.

³²⁹ ARRUDA 2001; 2006; ALARCÃO 1996; 2001.

³³⁰ CORREIA 1993; ALARCÃO 1996: 28-29; ARRUDA 2001: 230-232.

una part de l'elit de la societat³³¹. Les dades que ofereixen la resta de necròpolis indiquen que aquestes girarien en torn a un individu de certa preeminència social, segurament un ancià o una anciana, que tenia la posició d'element cohesiu del territori mitjanant el culte religiós.

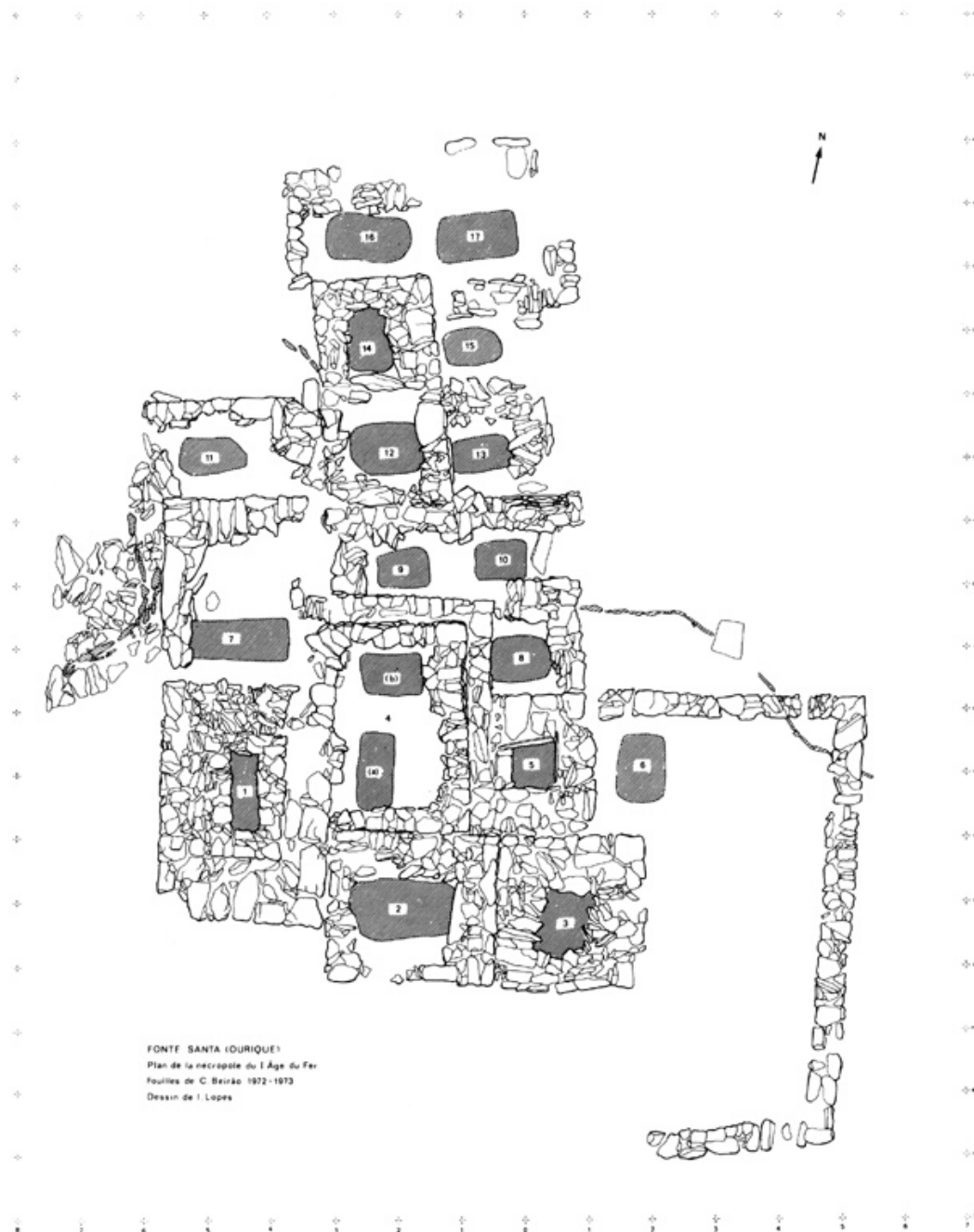

Figura 14. Necròpolis de Fonte Santa, segons BEIRÃO 1986: 70.

³³¹ *Ibidem.*

Figura 15. Necròpolis de Pardieiro, segons BEIRÃO 1990: 110.

En qualsevol cas, l'organització social del territori estudiat, ja sigui emprant dades de l'àmbit funerari com de l'habítacular, apareix com a isonòmica i eminentment familiar. Els diversos elements dispersos pel paisatge de l'Alentejo segurament estarien cohesionats no per un exèrcit i la riquesa desorbitada d'una elit autòctona enriquida pel contacte forà, ans per uns rituals i un culte comuns a tots els membres de la societat, encapçalada per uns individus amb clar caràcter cohesiu i de prestigi. Aquests cultes cohesius tindrien lloc a indrets com Azougada, Cabeço Redondo, Neves i Fernão Vaz³³².

³³² MATALOTO I FIGUEIREDO 2016: 362.

En general, es pot afirmar clarament que hi ha continuïtat entre el bronze final i la I edat del ferro³³³. La cronologia de les necròpolis i dels materials trobats en els hàbitats assenyalen un marc temporal clar per al període: finals del segle VIII – mitjans segle V aC³³⁴. De totes maneres, van haver-hi també contactes comercials (directes o indirectes) tant amb els agents orientals situats a la península Ibèrica com amb els tartessis. Malgrat això, l'orientalització d'aquestes regions va ser escassa, sobretot comparada amb Tartessos o el posterior món ibèric, i predominen les tradicions de tipus local i l'economia de subsistència. El torn encara no és plenament emprat, la metal·lúrgia no sembla estar massa desenvolupada i els motius decoratius per a la ceràmica són els mateixos per a tot el SO peninsular, exceptuant les rares però existents exportacions ceràmiques del Mediterrani oriental³³⁵.

4.5 CONSIDERACIONS FINALS

Aquesta és, doncs, la situació amb què ens trobem durant el bronze final i la I edat del ferro al SO de la península Ibèrica. Encara que hem vist que existeix una continuïtat en el poblament i en les activitats econòmiques practicades durant els dos períodes, en el cas del món funerari hom es troba amb una clara ruptura, ja que es passa d'una manca de visibilitat dels testimonis funeraris durant el bronze final cap a unes necròpolis tumulars evidents a la I edat del ferro. Pel que fa l'hàbitat, cal destacar l'absència de poblats en alçada amb element defensius destacables durant la primera edat del ferro, mentre que al bronze final sí que se'n trobaven. Això implica un canvi en el control del territori segurament provocat per un canvi cultural rellevant en la transició del bronze al ferro, potser reflectit en l'adopció de l'escriptura i l'abandonament de les esteles anepígrafes. Els santuaris actuarien de cohesionadors territorials on els poblats agrícola-ramaders serien el principal *modus uiuendi* dels pobladors.

Durant els dos períodes aquí estudiats, tenim presència marcada de contactes amb els pobles del Mediterrani Oriental, ja fossin xipriotes, ugarítics, fenicis o grecs. Els conflictes i moviments poblacionals que marcaren el canvi de l'edat del bronze a l'edat

³³³ ANTUNES *ET ALII* 2018: 152.

³³⁴ MATALOTO I FIGUEIREDO 2016: 363; ANTUNES *ET ALII* 2016: 153, especialment. Però també em remeto a la resta de la bibliografia dels jaciments i necròpolis, citada anteriorment.

³³⁵ ANTUNES *ET ALII* 2016: 152.

del ferro al Pròxim Orient (*circa* 1200 aC) i ocasionaren la caiguda del sistema polític anomenat palacial³³⁶, afavoriren una «democratització» d'elements que abans estaven monopolitzats en mans del rei i dels seus funcionaris, com ara el comerç i l'escriptura. Així a partir del segle XII aC assistim al naixement d'una nova manera de fer comerç, duta a terme per individus privats, que sovint s'ajuntaven en companyies comercials o *joint venture* per tal de minimitzar riscos i pèrdues econòmiques i compartir beneficis; aquestes companyies comercials incloïen agents de diverses nacionalitats, fet que afavorí el coneixement per part d'aquests comerciants de diverses llengües i sistemes d'escriptura.

4.6 PALEOETNOLOGIA

Es podria, amb les dades que s'obtenen de l'anàlisi del *corpus* i del registre arqueològic, identificar qui era el poble que es dedicà a practicar aquest sistema d'escriptura? Certament, en aquest punt del treball caldria intentar trobar una resposta coherent a aquesta pregunta amb les dades arqueològiques anteriorment presentades i amb altres arguments proporcionats –sobretot però no exclusivament- per geògrafs i historiadors grecollatins.

Ja hem tractat amb anterioritat el context arqueològic del SO de la península Ibèrica, però això no ens serveix especialment a l'hora d'identificar quina era la població o cultura que habità aquest indret de la nostra península; per a aquesta tasca és necessari donar un cop d'ull als testimonis o millor dit —ja que no sempre van ser testimonis directes dels territoris que descrigueren— als geògrafs greco-llatins que en les seves obres ens han donat notícia de la península Ibèrica. No pretenem presentar un exhaustiu treball sobre els testimonis que existeixen sobre la península Ibèrica i sobre la seva problemàtica, principalment perquè el tema depassaria, amb molt, l'àmbit de la nostra recerca. Deixarem de banda el gran número de fonts que parlen en major o menor mesura sobre el mític reialme de Tartessos, ja que som de la opinió que l'escriptura i l'àmbit cultural que aquí ens interessa es troba a la perifèria d'aquest territori i, encara que sí que hom hi pot trobar influències i contactes, en cap cas pensem que ens trobem davant epigrafia tartèssia o la llengua dels tartessis. Fets aquests aclariments cal acotar el número d'autors que emprarem en aquest repàs. Principalment tractarem la font més tardana però, alhora,

³³⁶ RUIZ-GÁLVEZ 2013: 49-106.

la també suposadament més antiga per a l'estudi de l'etnografia antiga de la península Ibèrica: l'*Ora Maritima* d'Aviè. A partir d'aquí, en ordre cronològic, tractarem les obres del geògraf Estrabó, la del també geògraf Pomponi Mela, l'erudit Plini anomenat el Vell, l'obra de Claudi Ptolemeu i, finalment, l'obra d'Apià. Abans de començar a tractar cada autor per separat, m'agradaria sumar-me a la reclamació de J. de Hoz de nous treballs, exhaustius, i actualitzats, sobre els testimonis greco-llatins sobre la península Ibèrica. En efecte hi ha en aquest camp una certa mancança en els estudis sobre autors antics que donen, en major o menor mesura, notícia de la nostra península i l'anàlisi crítica sobre la importància dels testimonis en si mateixos³³⁷.

Començant per Aviè, un autor que el podem situar a la Roma de finals de s. IV dC³³⁸, és un autor molt tardà, el que més dels que tractarem aquí amb profunditat, però a la vegada és llegit sovint com el testimoni més antic que ens parla de la península Ibèrica en temps pretèrits. En efecte, el mateix autor reconeix haver trobat la informació amb la qual vol il·luminar el seu company Probus en *uetustis paginis* (Avien. *Ora Mar.* 9), un *leitmotif* que es repetirà al llarg de la seva obra³³⁹. A més, Schulten creia que hauria tingut a l'abast el periple d'un autor marsellès de l'últim quart del segle VI aC que l'hauria realitzat per les costes peninsulars³⁴⁰. Sobre la qüestió de l'autoria de l'*Ora maritima* encara no hi ha acord i existeixen molts partidaris de Schulten que consideren el periple com una mera traducció d'un original grec del segle VI aC³⁴¹. Nosaltres pensem que, com que forma part d'una obra més àmplia sobre què l'autor no hauria fet una còpia, sinó un

³³⁷ Manca, certament, una bona monografia sobre el tema. Potser el millor tractament hom el pot trobar a DE HOZ 2010: 55-216; els treballs amb què també es poden comptar a l'hora d'intentar reconstruir la protohistòria i història antiga de la península Ibèrica són la col·lecció *Fontes Hispaniae Antiquae*, ja un clàssic i amb moltes mancances, i la més moderna *Testimonia Hispaniae Antiquae*. En relació a la primera col·lecció, el primer volum sobre Aviè s'ha de llegir amb molta prudència, ja que es troba ple de les fantasies d'Adolf Schulten sobre Tartessos. Els altres volums són útils en la mesura que s'evita consultar diversos volums d'autors greco-llatins i hom pot trobar les dades concentrades en pocs volums, però sempre s'han de llegir amb cautela i no sempre les edicions dels textos originals són les millors. Pel que fa a la nova col·lecció, millor anomenada que l'anterior al nostre parer, fou un projecte ambiciós i inconclús, abandonat al tercer volum i que, per tant, només pot ser tingut en compte de manera parcial, per a Aviè i per a autors grecs d'època arcaica i clàssica.

³³⁸ Per a la biografia de l'autor, *vid* VILLALBA 1986: 9- 11.

³³⁹ No només repeteix el fet d'haver llegit a autors molt antics sovint (principalment als vv. 9, 11, 17, 22, 23 i 79, per veure totes les referències d'Aviè a un autor o autoritat antiga i anònima, *vid*. *FHA* I: 5-7) sinó que també fa un llistat de les seves fonts principals als vv. 42-50.

³⁴⁰ *FHA* I: 4; arguments a favor d'un autor massaliota i de la baixa cronologia: *FHA* I: 7-9.

³⁴¹ Discussió sobre les diferents postures dels editors a VILLALBA 1986: 19-27.

veritable treball d'investigació per tal de poder descriure les costes del Mar Mediterrani, també Aviè hauria begut de moltes, diverses i antigues fonts, però que de cap manera es tractaria d'una simple còpia o traducció d'un únic periple. En efecte, pensem que les interpolacions que creu veure Schulten d'autors posteriors (al segle VI aC, s'entén) podrien ser fruit de la recopilació minuciosa d'un erudit de finals del segle IV dC, que emprava fonts molt antigues però també més modernes per complementar les seves obres³⁴². Endinsant-nos en el seu poema, ens trobem que dona poca informació sobre els pobles que aquí ens interessin. Al SO de la península Ibèrica semblen trobar-se els pobles dels *cemps* i *saefes*, que tindrien com a veïns, entre d'altres, els pobles dels *cynetes* i els *luis*, potser avantpassats dels *lusitans*³⁴³. Tots aquests pobles que s'establiren a la perifèria de Tartessos són sovint identificats com a celtes per investigadors moderns. Més endavant Aviè especifica que el límit del territori dels *cynetes* seria el riu Anas³⁴⁴. Aquestes són, doncs, les principals notícies que ens aporta Aviè sobre l'estudi de la paleoetnografia del SO: un llistat de noms mantés vegades confús, ja que sembla que els *cemps* i *saefes* abans citats s'haurien de situar més aviat al NO de la península Ibèrica, i els límits del famós poble dels *cynetes*, possible candidat a ser el productor de l'escriptura del SO. Cal destacar, ja per acabar, que l'accident topogràfic descrit com a *cynetum iugum* podria identificar-se amb el cap San Vicente, altrament anomenat pels antics com a *Cuneus*³⁴⁵.

El següent autor que tractarem serà el geògraf grec Estrabó. Sobre aquest autor hi ha menys problemes pel que fa a l'autoria de la seva obra, no dubtada per ningú. El geògraf va escriure sobre l'època d'August, aproximadament pel canvi d'era. Una dada prou important pel tema que aquí interessa, és que segurament Estrabó no va trepitjar mai la península Ibèrica i, per tant, totes les informacions per ell proporcionades són de transmissió indirecta. En primer lloc cal comentar que no menciona el poble dels *cynetes*. Sembla que en el seu lloc l'etnònim ha estat substituït pel de *conii/cunii*; en efecte, Estrabó anomena al cap de San Vicente *Cuneus*, sobre què ell dona l'etimologia següent:

³⁴² Sobre les interpolacions que veu Schulten, *vid. FHA I*: 35-47.

³⁴³ Avien. *Ora Mar.* 195-200; els *cemps* haurien tingut la seva capital a *Cartare*, potser l'antiga *Carteia*. *Vid vv.* 255-258; per a *Carteia*, *vid. IL*: 70-72.

³⁴⁴ *Ana amnis illic per cynetas effluit/ sulcatque glaebam.* (vv. 205-206); la mateixa idea es troba també als vv. 221-225.

³⁴⁵ *FHA I*: 12; VILLALBA 1986: 82, n. 63.

«en forma de falca»³⁴⁶. És interessant que Estrabó ens situï tan clarament els celtes entre els rius *Tagus* i *Anas*, encara que podem posar com a objecció en relació amb les teories que proposen la presència de pobles celtes al SO de la península Ibèrica en època protohistòrica que Estrabó està descrivint la situació etnogràfica de la península Ibèrica al segle I aC com a molt i, per tant, la informació que proporciona és interessant però no decisiva a l'hora d'establir o no pobles celtes a la península Ibèrica a la I edat del ferro, Estrabó és un dels pocs autors que sembla interessar-se més per l'etnografia i la descripció de pobles; en efecte, de les seves paraules es pot deduir que els lusitans no eren un poble celta³⁴⁷, que els túrduls tampoc ho eren pas, de celtes³⁴⁸, que els pobles celtes situats al NO de la península Ibèrica estarien emparentats amb els celtes del SO³⁴⁹, situats a la zona del Guadiana i que aquests entraren a la península Ibèrica en una data posterior a l'arribada dels fenicis³⁵⁰. La notícia potser més citada i important que Estrabó ens transmet sobre la cultura del SO de la península Ibèrica és la següent (Str. III 1, 6):

Σοφώτατοι [sc. Τουρδητανοί] δ' εξετάζονται τῶν Ἰβήρων οὔτοι, καὶ γραμματικῆ χρῶνται, καὶ τῆς παλαιᾶς μνήμης ἔχουσι συγγράμματα καὶ ποιήματα καὶ νόμους ἐμμέτρους ἑξακισχιλίων ἐτῶν, ὡς φασι· καὶ οἱ ἄλλοι δ' Ἰβηρες χρῶνται γραμματικῆ, οὐ μᾶ <δ'> ἰδέα, οὐδὲ γὰρ γλώττη <μᾶ ἄλλ'> ἰδίᾳ.

Sembla, doncs, que a la Turdetània hi hauria una tradició epigràfica i literària molt antiga i llarga, encara que, com bé va assenyalar al seu temps de Hoz (1969)³⁵¹, si hom llegeix l'aparat crític d'aquest segment es troba amb el fet que tan poden ser sis mil anys o sis mil versos. Es podria optar per llegir «versos», ja que anys és una opció improbable a no ser que es pensi en una exageració de l'autor, punt de vista molt improbable a causa

³⁴⁶ Str. III 1, 4.

³⁴⁷ Str. III 1, 6.

³⁴⁸ Str. III 2, 15; certament Estrabó diferencia els celtes, habitants de *Pax Iulia* (Beja) dels túrduls, habitants d'*Emerita Augusta* (Mèrida). També sembla que la ciutat de *Conistorgis*, encara no identificada amb certesa, seria la ciutat més famosa dels celtes a la Turdetània; en canvi, com veurem més endavant, segons Apià (*Hisp.* 57) era una ciutat molt important per als *conii*. Últimament ha estat identificada amb Medellín (ALMAGRO-GORBEA (*DIR*) 2008); *vid.* també IL: 209.

³⁴⁹ Str. III 3, 5.

³⁵⁰ Str. III 4, 5.

³⁵¹ A l'edició de Meineke hom hi llegeix ἐπῶν també; ἐπῶν és una conjuntura molt probable de Le Paulmier de Grentesmenil (filòleg humanista també conegut com a Jacobus Palmerius) basada en un passatge de Cèsar en què descriu els escrits dels druides. (*cf.* *Caes. de bello gall.* VI 14, 3: *de Druidum doctrinis uersibus plurimis enuntiantis*).

de la facilitat amb què encaixa la paraula versos dins el context i el fet que les lletres gregues τ i π són semblants i es poden confondre fàcilment en la tradició manuscrita. Malgrat aquesta opinió, cal tenir en compte que la forma $\acute{\epsilon}\pi\omega\nu$ és una conjectura que va contra tota la tradició manuscrita, així que cal prendre-la amb prudència.

Pel que fa al geògraf llatí Pomponi Mela³⁵², en la seva *Chorografia* hom hi pot trobar una breu descripció de l'orb terrestre conegut; originari segurament de la mateixa Hispània, escrigué probablement entre els anys 43 i 44 dC una obra geogràfica breu si la comparem amb la del seu immediat predecessor grec, Estrabó, i amb la del seu successor llatí, Plini³⁵³. En relació al que aquí ens interessa, Mela és tan breu i concís que amb prou feines ens diu gran cosa; és una veritable llàstima ja que, com va néixer al Sud de la península Ibèrica, la seva obra podria haver significat una transmissió de coneixements molt fidedignes sobre les ètnies, cultures i llengües de l'antiga península Ibèrica. Als escrits de Mela hom hi pot trobar una breu relació de pobles i ciutats situats al SO de la península Ibèrica a l'època en què ell escriu i, per tant, poca cosa afegeix sobre la important qüestió que aquí tractem; en efecte, ni cita el poble dels *conii/cynetes*, ni gairebé cap altre. L'únic d'interès que podem citar és que les ciutats de *Myrtilis*, *Balsa* i *Ossonoba* són situades per Mela a l'*ager Cuneus*, segurament anomenat així perquè estaria a l'antic territori dels *conii*³⁵⁴.

Plini el Vell (23-79 dC) dedicà en la seva gran obra alguns capítols al coneixement físic del món: la geografia. Al contrari que Mela i Estrabó, Plini sí que va exercir alguna magistratura a Hispània, concretament procurador a partir de l'any 73 dC i, per tant, va poder conèixer de primera mà alguns dels aspectes que tracta a la seva obra geogràfica. En general, Plini és més útil per a estudis de poblament i organització territorial en època alt-imperial que per a estudis de paleoetnografia, emperò de vegades hom hi pot trobar aclariments o detalls que són útils per a la nostra investigació. Comencem veient que celtes i túrduls tornen a aparèixer com a pobles separats ètnicament per Plini (*Nat. Hist.* III 13)³⁵⁵; els celtes viurien al *conventus Hispalensis* i, a més, provindrien de la Celtibèria: *Celticos a Celtiberis ex Lusitania aduenisse manifestum est sacris, lingua, oppidorum*

³⁵² Sobre la seva obra, biografia i cronologia, *vid.* SILBERMAN 2003: VII-XLIII.

³⁵³ En efecte, Plini i Estrabó dediquen sis llibres a la geografia i Mela només en dedica tres.

³⁵⁴ Mela III 1, 7.

³⁵⁵ *cf.* Pl. *N.H.* IV 116, on apareix la denominació «celtes túrduls».

*vocabulis quae cognominibus in Baetica distinguntur*³⁵⁶. Un aspecte remarcable de l'enumeració de ciutats que ens proporciona Plini és que conviuen al mateix indret —en aquest cas, territori celta— ciutats amb toponímia clarament celta (p. ex. *Turobriga*) amb altra considerada tartèssia (*Acinipo*, *Seripo*). Aquest fenomen també succeeix a la costa lusitana, on trobem topònims com *Olisipo* (tartessi) i *Merobriga* (celta)³⁵⁷.

En últim lloc tractarem una sèrie d'autors que, tot i no correspondre al gènere de la geografia ens han transmès dades que, per un o altre motiu, són importants o han fet córrer rius de tinta. En primer lloc parlarem d'Heròdot d'Halicarnàs, historiador grec del segle V aC que ens dona dues notícies sobre el poble dels *cynetes*. Cal, emperò, que analitzem paraula per paraula el que ens diu l'historiador sobre aquest poble; la primera cita diu així (II 33):

Ἰστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρρήνης πόλιος ῥέει μέσσην σχίζων τὴν Εὐρώπην (οἱ δὲ Κελτοὶ εἰσι ἔξω Ἡρακλέων Σηλῆων, ὄμουρέουσι δὲ Κυνησίοισι, οἱ ἔσχατοι πρὸς δυσμέων οἰκέουσι τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ κατοικημένων·

La segona és la que segueix (IV 49):

Ῥέει γὰρ δὴ διὰ πάσης [τῆς] Εὐρώπης ὁ Ἰστρος, ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν, οἱ ἔσχατοι πρὸς ἡλίου δυσμέων μετὰ Κύνητας οἰκέουσι τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ·

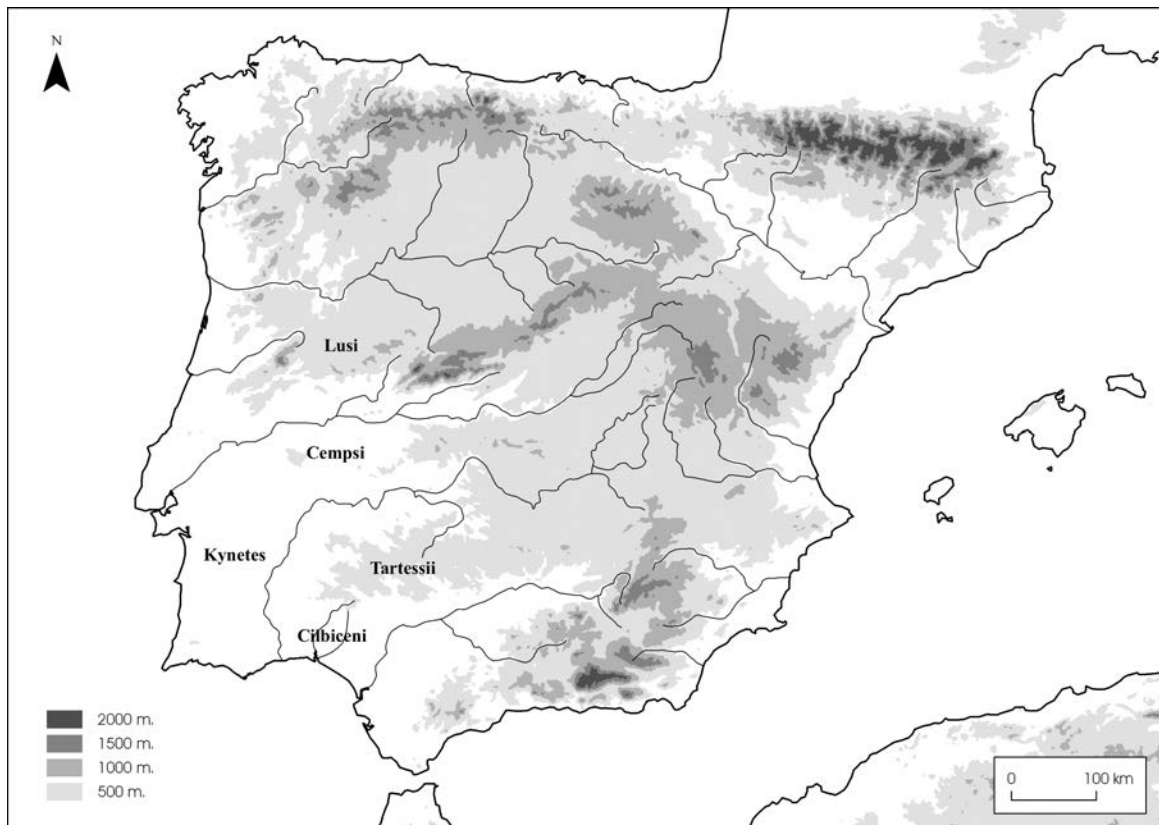
Com hom pot veure els dos fragments d'Heròdot, *pater historiae*, vénen ambdós a dir el mateix; que el riu *Istre*, el modern Danubi, neix al país dels celtes, que són un poble gran i occidental, però que més a l'occident es situen els *cynetes*. El problema rau en què últimament, però també des de ben antic³⁵⁸, es relaciona els *cynetes* amb la cultura

³⁵⁶ Sobre aquesta referència, que ha fet córrer rius de tinta, cal recalcar que es refereix als celtes assentats a la Bètica. Caldria donar un cop d'ull a l'inici del paràgraf: *quae autem regio a Baete ad fluvium Anam tendit extra praedicta Baeturia appellatur in duas diuisa partes totidemque gentes, Celticos [...], Turdulos [...]*. Per tant, encara que sovint s'ha volgut extrapolat aquest passatge a tots els celtes del SO de la península Ibèrica, ni es demostra així que els *cynetes* / *conii* eren celtes ni que els celtes de l'extrem sud-occidental provenien de la Celtibèria.

³⁵⁷ Pl. *N.H.* IV 116; no confondre amb *Mirobriga*, també ciutat celta, citada a Pl. *N.H.* 118.

³⁵⁸ *FHA* I 28 (tot i que Schulten pensava que eren lígurs, indoeuropeus malgrat tot) i IL: 193.

celta, al nostre parer sense prou arguments. Si hom llegeix bé aquests dos passatges, es donarà compte que Heròdot diu que els celtes estan a tocar dels *cynetes*, però mai diu que aquests últims són celtes³⁵⁹. És per aquest motiu pel que cal presentar aquesta nova lectura d'uns fragments molt citats, que s'han volgut interpretar en base a criteris massa subjectius per afirmar la possible existència de celtes i/o d'indoeuropeus a l'Oest de la península Ibèrica en una època tan antiga com al segle V aC³⁶⁰.

Mapa 6. Els possibles etnònims de la I edat del ferro segons Aviè i Heròdot. Elaboració pròpia.

El segon testimoni que volem tractar amb més profunditat és Apià. Apià és un historiador alexandrí nascut aproximadament al 95 dC i segurament visqué fins a finals del segle II dC³⁶¹. L'historiador dedica un llibre sencer als esdeveniments dels romans a la península Ibèrica, començant per la Segona Guerra Púnica (218-201 aC) fins a les

³⁵⁹ cf. KOCH 2013: 190-192; 2011: 29, qui mai posa en dubte que els *cynetes* siguin celtes i cita a Heròdot com a principal testimoni de l'antiguitat dels celtes a Occident; abans que ell ja s'havia defensat aquesta hipòtesi a GAMITO 1992.

³⁶⁰ Si llegim atentament els passatges tampoc queda clar que els celtes de què parla Heròdot siguin els de la península Ibèrica; podrien estar situats a un altre lloc d'Europa. Aquesta hipòtesi és la que defèn Alarcão (1988; 1996; 2001).

³⁶¹ SANCHO ROYO 1980: 8-12.

guerres de Viriat (146-139 aC), Numància (143-133 aC) i Sertori (81-72 aC). En el context de les guerres lusitanes, que Roma dugué a terme contra el capitost Viriat, Apià cita un parell de vegades el poble dels *conii*. El primer fragment fa com segueix³⁶²:

Λυσιτανῶν δ' οἱ ἐπὶ θάτερα τοῦ Τάγου ποταμοῦ, κάκεινοι Ῥωμαίοις πεπολεμωμένοι, Καυκαίνου σφῶν ἡγουμένου, Κουνέους ἐπόρθουν, οἱ Ῥωμαίοις ἦσαν ὑπήκοοι, καὶ πόλιν αὐτῶν μεγάλην εἶλον Κονίστοργιν

Aquest passatge es complementa amb el següent capítol, on Apià ens indica que Galba *διήλθεν ἐς Κουνέος καὶ παρεχέμαζεν ἐν Κονίστόργει*³⁶³. Posteriorment, durant la campanya de Servilià al SO de la península Ibèrica, ens indica Apià que aquest envaí la Betúria i empaità Viriat fins a la Lusitània, passant pel territori dels *conii*, abans de dirigir-se contra els lusitans³⁶⁴. D'aquest passatge es desprèn la següent informació: que el territori dels *conii* estava entre les regions de Betúria i Lusitània i que aquests encara no estaven sotmesos als romans.

Ja per acabar, presentarem una notícia molt important de Filòstrat sobre el temple de Melqart a Gadir, que potser —no és ni molt menys segur però volem donar constància d'aquesta possibilitat que sembla haver estat passada per alt— fa referència al sistema d'escriptura sobre què treballem, i també volem deixar una relació dels llocs on apareixen citats els *cynetes/ conii* per tal de facilitar la seva troballa per d'altres investigadors. En efecte, Filòstrat, en la seva *Vita Apollonii*, al narrar la història d'aquest personatge singular de l'antiguitat, situa l'acció a *Gades*. Allà descriu el temple d'Hèracles/Melqart que s'hi trobava, avui en dia encara en indret desconegut. El temple, en efecte, també ens és descrit per altres fonts —concretament Estrabó III 5, 5-6— però Filòstrat va encara més enllà i afegeix que el temple conté dues στήλαι (citades per Estrabó) bellament decorades i portadores d'una inscripció en llengua desconeguda. Per la seva importància, cal llegir sencer el passatge (les negretes són meves):

τὰς δὲ ἐν τῷ ἱερῷ στήλας χρυσοῦ μὲν πεποιῆσθαι καὶ ἀργύρου ξυντετηκότιον ἐς ἓν χρῶμα, εἶναι δὲ αὐτὰς ὑπὲρ πῆχυν τετραγώνου τέχνης, ὥσπερ οἱ

³⁶² Apià VI, 57.

³⁶³ Apià VI, 58.

³⁶⁴ Apià VI, 68.

ἄκμονες, ἐπιγεγράφθαι δὲ τὰς κεφαλὰς οὔτε Αἰγυπτίοις οὔτε Ἰνδικοῖς γράμμασιν, οὔτε οἷοις ξυμβαλεῖν. ὁ δὲ Ἀπολλώνιος, ὡς οὐδὲν οἱ ἱερεῖς ἔφραζον, 'οὐ ξυγχωρεῖ μοί' ἔφη 'ὁ Ἡρακλῆς ὁ Αἰγύπτιος μὴ οὐ λέγειν, ὅποσα οἶδα: γῆς καὶ Ὠκεανοῦ ξύνδεσμοι αἶδε αἰ στήλαι εἰσιν, ἐπεγράφατο δὲ αὐτὰς ἐκεῖνος ἐν Μοιρῶν οἴκῳ, ὡς μήτε νεῖκος τοῖς στοιχείοις ἐγγένοιτο μήτε ἀτιμάσειαν τὴν φιλότητα, ἣν ἀλλήλων ἴσχουσιν.

Si ens fixem en el text que hem marcat en negreta, Filòstrat menciona l'existència d'una inscripció en caràcters il·legibles, ni índics ni egipcis. Ja s'ha assenyalat, emperò, que ben bé podria tractar-se d'una inscripció fenícia antiga del segle X aC, ja il·legible fins i tot per a sacerdots púnico-fenícis posteriors, al voltant del segle VI aC. En qualsevol cas, quedí constància que també podria tractar-se d'una inscripció indígena afegida al temple que, a l'època en què es situen els fets de la *Vita Apollonii* (s I dC), podria perfectament ser il·legible per als sacerdots del temple.

Recapitulant, veiem com pel que fa el SO de la península Ibèrica en l'antiguitat, hom hi identifica principalment dos etnònims, els *conii* i els *kynetes*, que generalment són considerats com a variants onomàstiques d'un mateix poble³⁶⁵; potser no ens errem massa si considerem la variant *kynetes* com a més antiga que la *conii*³⁶⁶. En qualsevol cas aquest poble és situat, des de ben antic, a l'extrem occident de la península Ibèrica, limitant per l'Est ja amb celtes ja amb tartessis. En efecte, com es pot veure en el mapa que adjuntem a continuació, aquest poble antic ocupa l'espai geogràfic en què es desenvolupa l'escriptura del SO i, en termes generals, també sembla desenvolupar el marc cronològic. Pensem, per acabar, que si s'hauria d'identificar l'epigrafia del SO amb algun poble aquest seria el dels *conii*, però no pressuposem de cap manera que aquest poble hagi de ser celta. Si ens cenyim a una lectura atenta dels testimonis aquí citats, en cap cas s'indica que aquesta ètnia sigui celta o estigui emparentada amb aquests, ans, tot el contrari, hi ha

³⁶⁵ Vid. Recentment PANIEGO 2022: 601-605. Una opinió contrària es pot trobar a ALARCÃO 2001: 335-337.

³⁶⁶ O potser la més hel·lenitzada, o ambdues. En efecte *cynetes* apareix en els testimonis més antics que disposem (Aviè i Heròdot, el primer tot i no ser grec sembla emprar fonts principalment gregues). *Conii* apareix generalment a autors llatins (Plini, Mela) o imperials (Apià); Estrabó només cita l'accident topogràfic del cap *Cuneus* que, com ja hem vist anteriorment, ell identifica amb el mot llatí per a «falca».

una tendència dels geògrafs i historiadors antics a diferenciar-los clarament dels celtes i dels lusitans³⁶⁷.

4.7 EPÍLEG: UN DOCUMENT ESCRIT I SUPORTS EPIGRÀFICS D'ÈPOCA IMPERIAL

Com a epíleg ens agradaria fer un breu esment a la situació epigràfica al SO de la península Ibèrica en època romana. A partir del segle II aC sembla que la presència romana a la zona on temps ençà habitaren els *conii*; creiem, emperò, que tot i la major celtització de l'àrea –que anà augmentant en època romana tal com mostra la gran presència d'antropònims celtes en les inscripcions llatines³⁶⁸–, a l'extrem SO de la península Ibèrica romangué un important focus de població autòctona que podríem relacionar amb els *conii*. Tenim dos indicis sobre aquesta afirmació: el primer dels quals és un etnònim trobat a una inscripció llatina i el segon és el resultat de l'anàlisi dels tipus epigràfics trobats en època imperial al *Conventus Pacensis*, sobretot a les modernes àrees del Baix Alentejo i l'Algarve.

Primerament, una notícia que apareix a la traducció que Meana i Piñero feren del llibre tercer de la Geografia d'Estrabó³⁶⁹. En la seva nota explicant que Estrabó fa una falsa etimologia –recordem que el geògraf grec relaciona el mot *Κουνέος* el mot llatí «*cuneus*». Els autors expliquen que Estrabó dona una falsa etimologia i que en veritat el cap Coni té a veure amb el poble dels *conii*. Per donar més força a aquest argument els traductors citen una inscripció llatina on hi apareixeria l'etnònim *Couneacum*. Ara bé, la lectura presentada per Hübner al *CIL* és una altra, la bibliografia més moderna no l'ha canviada i una lectura atenta del propi document tampoc ens l'ha canviada. No es tracta pas, doncs, d'un etnònim ans d'un antropònim, ja que la inscripció es llegeix *C(aius) Coune/ancus Fusci filius Clu(niensis)* [...] ³⁷⁰. El que no podem saber amb seguretat és

³⁶⁷ A conclusions similars ha arribat Paniego recentment, argumentan també que els *cynetes/kynetes* serien els avantpassats dels *conii*, pertanyent el primer grup a la primera edat del ferro, mentre que el segon faria referència a la segona edat del ferro, segurament representant una mateixa paleoètnia però amb l'etnònim romanitzat. *Vid.* PANIEGO 2022.

³⁶⁸ *IRCP* I i II.

³⁶⁹ MEANA I PIÑERO 1998.

³⁷⁰ *CIL* II, 2390.

si sota aquest NP s'amaga una *origo* o està format sobre altra cosa. En qualsevol cas, creiem que és poc probable que aquesta inscripció, trobada al *Conventus Bracaraugustensis*, aporti cap dada sobre els *conii* i per això s'ha volgut deixar constància d'aquesta errada que pot conduir a reflexions equívocues en aquesta citada traducció de la geografia d'Estrabó.

Pel que fa l'epigrafia romana a la regió³⁷¹ que coincideix amb les actuals regions de l'Algarve i l'Alentejo, incloses en la província romana de Lusitània i, dins d'aquesta, en el *Conuentus Pacensis*, ens trobem que, a la regió on més intensitat va tenir el fenomen de les esteles epigrafiades del SO, això és, els *concelhos* d'Odemira, Ourique i Almodôvar (regions que registren trenta-cinc esteles de les contingudes en el *MLH IV*, a les que s'hi ha de sumar les noves troballes de Monte Novo do Castelinho i Mesas do Castelinho, ambdues al *concelho* d'Almodôvar. Això fa que, aproximadament, el quaranta per cent de les inscripcions es trobin en aquestes regions), l'epigrafia romana d'aquesta àrea, principalment Ourique, Aljustrel, Santiago do Cacém i Olhão, presenta un número molt elevat d'esteles funeràries, en relació amb altres regions de la zona, on pràcticament el suport epigràfic de l'estela és quasi desconegut.

Per començar, en els *concelhos* d'Ourique i Aljustrel³⁷² trobem un total de disset esteles funeràries³⁷³, sobre un total de vint-i-tres monuments descoberts a la zona, de les quals vint-i-una són monuments funeraris³⁷⁴. Això ens dona un percentatge en l'ús

³⁷¹ Aquí cal citar *IRCP*; D'ENCARNAÇÃO 1982, nº 14; CAEIRO 1983: 14-15; D'ENCARNAÇÃO 1986 nº82; ÂNGELO 2006 nº 366; D'ENCARNAÇÃO I JOAQUIM 2014 nº 528.

³⁷² Agrupats a *IRCP* a l'apartat IIIa, corresponent a la ciutat romana de Metallum Vipascense (actual Aljustrel)

³⁷³ *IRCP* 122; 123; 126-133; 135; 136; 138; 139; 141. Cal que expliquem que la inscripció 129 del corpus no és considerada pel seu autor, J. d'Encarnação, una estela, sinó una placa; Hübner (*CIL* II 71), emperò, diu el següent: *propter lapidis materiem et formam visa est originis eiusdem cum eius regionis inscriptionibus Ibericis*.

³⁷⁴ Ens basem en el càlcul no només en *IRCP*, sinó en les publicacions arqueològiques de les noves troballes a partir de 1984 a l'apèndix de la revista *Conimbriga*, *Ficheiro Epigráfico*, citades a la bibliografia; no s'han trobat en els últims trenta anys molts documents epigràfics al territori aquí estudiat. A banda dels ja esmentats caldria recollir els publicats per D'ENCARNAÇÃO I LOPES 2013 (nº 477); ALVES DIAS I GASPAR 2013 (nº 464); D'ENCARNAÇÃO I SERRA 2013 (nº483).

d'esteles funeràries del 81% sobre l'epigrafia funerària de la zona. En comparació amb la resta de regions estudiades, el percentatge és significatiu. A la regió de *Myrtilis* (actual Mértola) on només s'ha trobat una estela funerària³⁷⁵, sobre un total de vint-i-dos monuments funeraris; a la regió de *Mirobriga* (Santiago do Cacém) s'han trobat tres esteles³⁷⁶, sobre un total de vint-i-nou monuments funeraris; A la regió de *Salacia* (Alcácer do Sal) s'ha trobat una estela³⁷⁷, sobre un total de setze monuments funeraris. Certament, a la regió de *Mirobriga*, que presenta un nombre més elevat d'esteles, aquestes representen només un 10% dels monuments funeraris de la regió. A l'Algarve, trobem un interessant elevat nombre d'esteles a la regió d'Olhão, a Quinta do Marim, on s'han trobat vuit esteles³⁷⁸ funeràries, sobre un total de disset monuments funeraris, és a dir, un 47% dels monuments funeraris trobats a Quinta do Marim³⁷⁹. Tal com hem vist que passava a l'Alentejo, a la resta de regions de l'Algarve la presència de l'estela com a monument funerari és gairebé inexistent: dues esteles a Faro³⁸⁰ i una a Tavira³⁸¹.

Pel que fa els materials, les esteles d'Ourique i Aljustrel presenten generalment una factura de materials locals, predominant l'esquist i la grauvaca. Les tonalitats d'aquestes roques locals varien entre els grocs i els grisos, tot i que també n'hi ha que són de pedra clara³⁸². A la zona d'Olhão, en canvi, abunda la roca calcària i, per tant, les esteles presenten aquest tipus de pedra com a material del suport epigràfic, tal com es pot veure a la següent figura.

³⁷⁵ La de Beja, *IRCP* 113.

³⁷⁶ *IRCP* 153, 161 i 173.

³⁷⁷ *IRCP* 193.

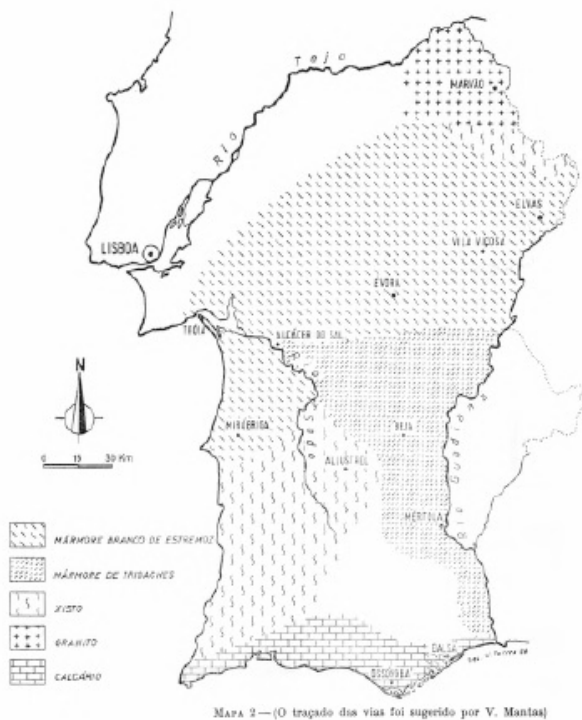
³⁷⁸ *IRCP* 39; 43; 45; 49; 51; 52; 53 i 54.

³⁷⁹ I sembla que totes provenien del mateix taller epigràfic, que podria haver estat fins i tot l'artífex de l'estela trobada a S. Luzia (Tavira; *CIL* II 14), segons *IRCP*: 140.

³⁸⁰ *IRCP* 14 i 26.

³⁸¹ *CIL* II 14.

³⁸² *IRCP* 126.

Mapa 7. Distribució dels materials dels suports epigràfics en el Conventus Pacensis. IRCP: 850.

Un últim testimoni de la presència de *conii* al SO de la península Ibèrica ens el dona l'àrab Edricí (Al-Idrissi?), al anomenar la regió a la que pertanyien les antigues ciutats de Faro, Silves i Mèrtola com a *Al-Qunu*; d'això hom extreu que rere el mot àrab *Qunu* s'amaga l'ètnia dels *conii*³⁸³.

³⁸³ CARDIM 1996: 291.

5 LA LLENGUA

La llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO és, de moment, un misteri. Arribar a qualsevol conclusió lingüística sobre un *corpus* d'inscripcions que presenta un estat de desxiframent i de desconeixement fonològic considerable, és, certament, difícil. Efectivament, la manca de dades conclusives extretes de les anàlisis tant externes com internes no ens ajuden a poder discriminar amb un mínim de seguretat la família lingüística a la qual s'hauria d'adscriure aquesta llengua; a més, queden sense resoldre un sense número de qüestions, com quins són els possibles parentescs d'aquesta llengua dins de la península Ibèrica, en Europa o el món Mediterrani; quines són les principals característiques d'aquesta llengua; finalment, és flexiva o aglutinant? Aquestes preguntes queden encara sense resoldre, encara que, com veurem a continuació, algun investigador ja dona la llengua del SO per desxifrada.

Per aquest motiu, la primera part estarà dedicada a repassar breument la història de la investigació sobre la llengua del SO fins la data d'avui en dia, per tal de veure quins han estat els mètodes emprats pels diferents investigadors a l'hora d'enfrontar-se amb el desxiframent de la llengua del SO. Un cop vistes les principals teories sobre la llengua que s'amaga a les inscripcions del SO, intentarem partir des del punt zero per tal de refer tots els processos a l'hora de desxifrar aquesta misteriosa llengua; començarem, doncs, amb l'anàlisi intern dels fonemes a la llengua del SO, els que podem extreure degut a la bona interpretació fonètica dels valors dels signes³⁸⁴. Després d'haver analitzat la freqüència d'aparició dels fonemes, cal intentar explicar si en aquesta llengua eren possibles certes combinacions fòniques freqüents, com ara diftongs, combinacions consonàntiques tipus *muta cum liquida*, agrupació de dues grafies per a representar un únic fonema, etc.

Finalment, proposem en aquestes línies una comparació externa, és a dir, una comparació de les freqüències d'aparició dels fonemes en la llengua del SO amb els d'altres llengües conegudes de l'antiguitat. Per a aquesta anàlisi he escollit tres de les principals llengües conegudes a la península Ibèrica, el celtibèric, el lusità i l'ibèric

³⁸⁴ Remetem al capítol 6 d'aquest treball, on exposo amb més extensió les lectures dels signes que proposo.

meridional³⁸⁵; fora de l'àmbit peninsular, les llengües seleccionades han estat el rètic i el lepòntic³⁸⁶.

Cal no oblidar que una de les principals dificultats a l'hora d'analitzar la llengua del SO és l'*scriptio continua*. En efecte, tal com passava a d'altres cultures epigràfiques com la fenícia, l'escriptura del SO no separa els mots els uns dels altres. Com resulta evident, aquest fet representa un problema difícil de resoldre a l'hora d'establir els límits entre possibles mots i, també, a l'hora de classificar la llengua d'una manera gramatical, ja que encara no hi ha consens sobre si es tracta d'una llengua flexiva o aglutinant.

5.1 HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Hem decidit deixar de banda, en aquest apartat, les interpretacions anteriors a la publicació del treball d'Schmoll, ja que fins aleshores la lectura dels signes era completament arbitrària i les lectures s'assemblen poc al que avui en dia llegim³⁸⁷.

Un dels treballs més influents en les beceroles de la descripció de la llengua del SO és el d'Stig Wikander, indoeuropeista, pioner en identificar certs trets identificatius de la llengua del SO com a possiblement indoeuropeus. Malauradament no hem tingut accés al document, de què només sabem alguna cosa a través de referències indirectes. Per a més referències sobre Wikander, veurem a continuació la teoria de Correa.

Correa fou el següent investigador en proposar una hipòtesi en la mateixa direcció indoeuropeista. Al principi, Correa no només pensà que la hipòtesi d'una llengua indoeuropea és possible, sinó que també ho concreta: és una llengua celta³⁸⁸. A l'estela de Puente Genil (inscripció nº 87) Correa creu veure, com ja abans Schmoll³⁸⁹, un NP en datiu singular: **T^uuraio** amb presència a la P.I³⁹⁰. Un altre NP que detecta és **Ak^oosioš**

³⁸⁵ Som conscients que l'ibèric meridional no és una llengua. Hem decidit escollir els resultats que es poden extreure de la llengua ibèrica a partir del *corpus* de l'ibèric meridional perquè s'hi pot treballar de forma més còmode degut al menor número d'inscripcions que presenta.

³⁸⁶ El motiu d'aquesta selecció ho explico *infra*, capítol 5.3.

³⁸⁷ La interpretació de Schulten, entre d'altres, queda recollida com a anècdota al seu lloc corresponent dins el capítol 2.

³⁸⁸ CORREA 1985b; 1989 i 1992.

³⁸⁹ SCHMOLL 1962.

³⁹⁰ *CIL* II 2633.

(inscripció n° 81), relacionat amb el NP *Acco*, també documentat a la P.I³⁹¹. A **Aib^uuris** (inscripció n° 70, aquí llegida **aik^uuris**) Correa llegeix un NP celta provinent d’*aiquo-rēg-s, «rei just»³⁹². Deixant de banda els antropònims, Correa també veu un teònim i un etnònim a la inscripció n° 71, on el segment **lok^ooboniirab^o** –separat de la següent manera: **lok^oobo niirab^o**- serien dos datius plurals, el primer fent referència a la divinitat documentada al NO de la península Ibèrica *Lugu* i el segon a l’etnònim dels *Nerii*, habitants també del NO de la península Ibèrica. Sobre la famosa «fórmula funerària», Correa segueix Wikander al considerar que la desinència de la fórmula **k^eentⁱ** és un verb indoeuropeu, essent *nar* (aquí llegit **na^ŋ**, ja que l’últim signe el considerem de valor fonètic dubtós) un preverbi. L’última paraula que s’analitza en els treballs de Correa és **uarb^aan**, que és considerada una magistratura, ja que deriva del superlatiu celta *uper-^omos.

En un altre àmbit, més descriptiu, Correa fa les consideracions següents: en primer lloc, que la vibrant /r/ no podia aparèixer a inici de paraula, perquè només apareix precedida de vocal³⁹³; també destaca l’absència important del segment /il/, tan important en ibèric; i, per últim, que el signe **𐌗** podria representar una africada en comptes d’una sibilant³⁹⁴. En un últim treball, que veurem amb més detall més endavant, Correa fa una anàlisi quantitativa dels signes de valor segur (considerats, aquesta vegada, com a fonemes) i ens dona dades per tal de saber com funcionava i quines eren les característiques principals d’aquesta llengua³⁹⁵.

Posteriorment, Jürgen Untermann, en la seva gran obra, també va proposar la seva teoria sobre la llengua del SO. Com a lingüista, aquest era, precisament, el seu punt fort. Principalment segueix les teories de Correa anteriorment exposades. És més extensiu, però, en l’intent de sistematització gramatical que en fa. En efecte, detecta diverses terminacions de mots: -/ea/; -/ta/; -/on/; -/kun/; -/tero/; -/ro/; -/oir/. La majoria estarien relacionades amb desinències casuals indoeuropees: -/a/ = nominatiu singular femení; -/on/ = nominatiu – acusatiu singular masculí i neutre; -/kun/ = genitiu plural; -/bo/ = datiu

³⁹¹ *CIL* II 361; 2771.

³⁹² CORREA 1985b: 391-393.

³⁹³ CORREA 1992: 94; aquest, emperò, podria ser un argument circular i no vàlid. Si la paraula anterior finalitza en vocal, /r/ pot iniciar el següent mot sense problemes.

³⁹⁴ CORREA 1992: 95-100.

³⁹⁵ CORREA 2009a; *vid.* Capítol 6.

plural³⁹⁶. També creu veure preverbis en les partícules /e/-, /ba/- i /ro/-. Es pot resumir, doncs, que Untermann també es decanta per una filiació indoeuropea de la llengua que s'amaga sota l'escriptura del SO, malgrat que a l'inici del seu discurs sobre la llengua la defineixi com a *unbekannt*³⁹⁷. També té clar que la llengua del SO tampoc estaria emparentada amb la ibèrica, fet que ja remarcà Correa al veure que no existia el prefix /il/-.

Rodríguez Ramos també va tractar breument la llengua de l'epigrafia del SO. Al contrari que en els casos anteriors, per a Rodríguez Ramos la llengua de les inscripcions del SO no pot ser, de cap manera, indoeuropea³⁹⁸. Contra Untermann critica, amb certa raó –creiem–, la poca versemblança dels seus arguments; en efecte, els termes que l'alemany compara **narkeii/bareii** i **narkentii/barentii** amb els perfets de l'hitita (*tarnai* en singular, *tarnazi* en plural) i del grec (φέρει / φέρουσι), ja de per si mostren massa problemes. Per començar, **bareii** i **barentii** són *hàpax*, és a dir, que comparar-los com a exemple de verb en llengua del SO és, si més no, perillós. En segon lloc, sembla que les desinències de singular dels dos exemples proposats per Untermann no coincideixen etimològicament i, per tant, la seva possible etimologia cau pel seu propi pes³⁹⁹. Ja per acabar, cal destacar dos punts en la reflexió de Rodríguez Ramos sobre la llengua del SO: en primer lloc, l'escassetat de la vocal /e/ en la llengua de les esteles eliminària, per si mateixa, la possibilitat que la llengua del SO pertanyés a la família indoeuropea; en segon lloc, destaca que del segment **nark^eentii**, la segona /n/ pertany a l'arrel de la paraula, fet que, tal com veurem que proposa de Hoz, podria indicar que ens trobem davant una llengua aglutinant.

En els últims temps, John T. Koch ha destacat entre els investigadors sobre la llengua del SO pel seu sorprenent desxiframent d'aquesta llengua. Ens agradaria dedicar-li un breu espai en aquest apartat, perquè ben poques vegades apareixerà citat en el que resta d'aquesta investigació; és, sobretot, pel renom internacional que han agafat les investigacions de Koch (pensem que això es deu només al fet que ell escriu en anglès i, al ser aquest una *lingua franca* en el món científic, és més llegit que els estudiosos

³⁹⁶ MLHIV: 165-166.

³⁹⁷ MLHIV: 156.

³⁹⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 2002a: 89-91.

³⁹⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2002a: 90.

portuguesos i espanyols), pel que cal esmentar-lo aquí. Certament no serem, paga la pena dir-ho, ni el primer ni l'últim en criticar les teories de Koch sobre la llengua del SO.

Primerament, no és la intenció de rebatre, un per un, tots els arguments que Koch empra en els seus dos grans treballs⁴⁰⁰ i en articles posteriors, perquè tampoc és necessari rebatre-ho tot. Molts dels aspectes tractats per Koch ja han estat degudament criticats i refusats per experts millor qualificats sobre aspectes que afecten la lingüística indoeuropea i la cèltica, en particular⁴⁰¹. Altrament, també cal considerar que un desxiframent d'una llengua com aquesta fet d'una forma tan ràpida sembla, *a priori*, sospitós. Cal centrar-se en aspectes metodològics concrets per veure que la situació no és tan fàcil com sembla. Les lectures que ell presenta sobre el signari del SO es basen, majoritàriament, en les propostes de Correa, «millorades» per Untermann. Com veurem posteriorment, aquesta lectura no està exempta de problemàtica, sobretot pel que fa al valor fonètic del signe Υ . Si corregim moltes de les lectures que fa Koch basant-se en les propostes d'Untermann, la gran part de les seves etimologies simplement s'evaporen. A més, també algunes lectures d'Untermann s'haurien de corregir, tal com quedarà palès en aquest treball. Per no fer l'exposició massa llarga, comentarem els onze punts de la teoria de Koch més debatuts.

- 1- $*m$ i $*n$ < am i an en protocèltic. Aquesta simple llei fonètica és aplicable a totes les llengües celtes; per què, doncs, un dels segments més rellevants de l'epigrafia del SO, **uarb^aan**, (provinent, recordem, de $*uper$ - o mos, encara que Koch no cita Correa, el primer en destacar aquesta possible etimologia, com ja s'ha dit) no segueix aquesta regla? És extremadament sospitós que una llei que funciona tan bé presenti una clara excepció i, a més, costa creure que la solució rau precisament en el fet que, tot i pronunciar-se «*uaraman*», s'escrigués «*uarban*» per raons mètriques que se'ns escapen⁴⁰².
- 2- $*uper$ < ua i $*upo$ < uar en «tartessi». La veritat és que el canvi vocàlic no té gaire sentit. La seva justificació, encara menys. Koch argumenta que la /a/ desenvolupada en tartessi és «*innovative*» i que es produeix per analogia amb

⁴⁰⁰ KOCH 2009 i 2011.

⁴⁰¹ PRÓSPER 2014; ESKA 2014; VALÉRIO 2014.

⁴⁰² KOCH 2011: 116 i 122.

uab^aa (recordem que, segons Koch, es pronunciaria /uama/); a partir d'aquest mot, la /a/ passaria a la resta de mots per analogia⁴⁰³.

- 3- *w. En general, és una teoria poc consistent, la del tractament fonològic de la semiconsonant /w/. La regla general de Koch és que /w/ s'assimila a la vocal precedent en tots els casos amb l'única excepció de la vocal /a/. Deixant de banda que sembla que tornem a tenir una solució *in extremis* per poder donar una explicació etimològica en clau celta a molts segments de la llengua del SO, alguns autors li han criticat el fet que això precisament que Koch descriu, no es troba en cap llengua coneguda i menys una d'indoeuropea⁴⁰⁴. Anant més enllà, Koch proposa una simplificació gràfica, és a dir, que una vocal simple, podria representar una simplificació de dues vocals reduplicades i representar una seqüència /w/+vocal.
- 4- El tartessi seria una llengua celta Q. La veritat és que sembla conservar la labiovelar /k^w/, però és massa estrany que no aparegui la enclítica *-que*, com sí que ho fa en celtibèric. Tampoc trobem exemples de pas de labiovelar a /b/ en tartessi (*k^w < p < b)⁴⁰⁵.
- 5- *g^w < b en tartessi. Per justificar l'aparició d'aquesta llei fonètica típicament celta Koch llegeix **b^aane** amb el significat de «dona» i, per tant, provinent de l'arrel IE *g^wénh. La contradicció de Koch rau en el fet que, per tal d'afirmar que aquesta llei és present en tartessi, s'oblida que, si seguim les seves directrius a l'hora d'interpretar els textos epigràfics del SO, hauríem de llegir, potser millor, /mane/ en comptes de /bane/ (amb el mateix significat, és clar; és una possibilitat que ell comenta)⁴⁰⁶.
- 6- La representació gràfica de /m/. Arribem ara a un punt cabdal de la investigació lingüística sobre l'escriptura del SO. Ha sorprès generalment el fet que aquest sistema d'escriptura sembla no tenir un signe clar per a designar el fonema bilabial nasal. És un fet molt estrany ja que aproximadament un 94,7% de les llengües conegudes del món presenten aquest fonema⁴⁰⁷. Malgrat

⁴⁰³ KOCH 2011: 116-117.

⁴⁰⁴ ESKA 2014: 429, qui també ha destacat, altrament, que no té cap mena de sentit que la /w/ es mantingui davant la vocal /a/.

⁴⁰⁵ KOCH 2011: 144-145.

⁴⁰⁶ KOCH 2011: 145-146.

⁴⁰⁷ MEDIESON 1984, *apud* VALÉRIO 2014: 450.

això, per a una llengua paleohispànica, aquesta característica és, més que no pas una excepció, un tret comú⁴⁰⁸. Si, com Koch pressuposa, l'escriptura del SO fou creada per un grup de parla celta, que sí que tenia en el seu sistema fonològic la nasal bilabial, a partir d'un sistema d'escriptura semita, que també posseïa signes per representar /m/, és molt més que estrany el fet que l'escriptura del SO no presentés un signe habitual per a representar el fonema /m/. No només això, si no que Koch proposa que aquest fonema es representaria en l'escriptura del SO mitjançant quatre signes o combinacions de signes⁴⁰⁹: els dos primers presenten moltes dificultats d'interpretació; com veurem *a posteriori*, 𐤓𐤓 sembla un error d'escriptura i 𐤓 una variant de 𐤓⁴¹⁰. Pel que fa a 𐤓 i 𐤓, ja hem comentat breument que sembla més aviat una solució *ad hoc* que no pas una explicació plausible a la manca de representació de la bilabial nasal en l'escriptura del SO. En tot cas, com ja han remarcat diversos investigadors, és una opció poc econòmica emprar quatre signes o combinacions de signes per representar un únic fonema⁴¹¹.

- 7- Diferència entre /r/ i /r̄/. Segons Koch, representen el mateix so; són, per tant al·lòfons. Només s'empraria, això sí, /r/ entre vocal o precedint-les i /r̄/ davant de consonant, notant, potser, alguna diferència fònica de la vibrat⁴¹². Després d'aquesta explicació la gran pregunta a resoldre és la següent: Per què, doncs, van haver d'inventar un signe nou per representar dues vibrants que, fonològicament, són idèntiques? Koch respon que és simplement influència de l'ibèric. No sabem si de la llengua o de l'escriptura. Deixant de banda l'hipotètic valor del signe 𐤓, no creiem pas probable que els pobles que habitaven el SO peninsular durant la I Edat del Ferro s'inventessin un nou signe per representar una vibrat si la qualitat fonètica d'aquest fonema fos molt similar al d'una vibrat simple⁴¹³. Independentment de quissvulla que sigui el valor de 𐤓, si es tracta d'una segona vibrat aquesta hauria de

⁴⁰⁸ Sembla que tant aquità, com paleobasc com la llengua ibèrica mancarien d'aquest fonema.

⁴⁰⁹ KOCH 2011: 148-150.

⁴¹⁰ VALÉRIO 2014: 448-450.

⁴¹¹ ESKA 2014: 428; VALÉRIO 2014: 450-451; PRÓSPER 2014: 478; RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 135-146.

⁴¹² KOCH 2011: 152-154.

⁴¹³ CORREA I GUERRA 2019.

representar quelcom molt diferent del d'una vibrant simple i, per tant, també s'hauria de tenir en compte aquest factor a l'hora de proposar etimologies amb segments que n'incloguin la grafia.

- 8- Diferenciació entre /s/ i /ś/. Tal com hem vist anteriorment amb les vibrants, Koch també tracta les dues sibilants com a al·lòfons⁴¹⁴. Poden representar fins a quatre fonemes diferents: /s/, /ss/, /xs/ o /ts/, segons convingui⁴¹⁵. Per posar un exemple d'un altre lingüista, només cal citar Lejeune⁴¹⁶: al tractar els dos signes per a sibilants de la llengua lepòntica, on proposa que les desinències de nominatiu singular lepòntiques en –ás es diferenciï de les de –as en que les primeres provenen de temes en dental (*-ads o *-ats), fet que afectaria a la fonètica de la sibilant. Per a les terminacions d'acusatiu plural en els temes en oclusiva també apareixeria el signe –/ś/ (per exemple, * sēd-ns < *sitesś*). Finalment, la forma lepòntica *ísos* provindria de *istos, fet que provocaria la grafia d'una sibilant diferent a la simple. Aquest tipus d'arguments, lingüísticament vàlids i basats sobre un sistema d'escriptura desxifrat i perfectament segmentat són els que s'haurien d'aplicar per al desxiframent correcte de la llengua i escriptura del SO, si tinguéssim la sort de poder comptar amb mots clarament segmentats.
- 9- Un altre punt de conflicte és la monoftongació de diftongs. Els principals arguments en contra d'aquest fenomen són dos: el primer, que en un hipotètic estrat tan antic de la llengua celta, sembla poc creïble que s'hagués donat el fenomen de la monoftongació d'una manera tan ràpidament i àmplia⁴¹⁷; el segon, relacionat intensament amb altres crítiques que ha rebut Koch, és que sembla poc sòlid argumentar que per a un únic diftong existien tres grafies diferents: **-oi** (si és locatiu singular), **-e** (si és nominatiu plural) i **-ai** (si és la tercera persona plural d'un present de veu mitjana)⁴¹⁸. És, en efecte, una notació poc econòmica del diftong /oi/ en la llengua del SO i, a més, és

⁴¹⁴ KOCH 2011: 154-156.

⁴¹⁵ Es pot comparar aquest estrany fenomen amb l'invers, que trobem al parlar del fonema /m/, pel qual Koch proposa quatre representacions gràfiques diferents.

⁴¹⁶ LEJEUNE 1971: 57-58; 88-89; 104-105 i 110-111.

⁴¹⁷ PRÓSPER 2014: 477-478; només cal donar un cop d'ull a la llarga monoftongació de certs diftongs en escriptura llatina, procés que durà més de mil anys.

⁴¹⁸ ESKA 2014: 433.

realment sospitós que es representi de forma diferent segons la qualitat morfològica del mot.

10- També s'ha trobat estranya la manera en què Koch interpreta la nomenclatura del SO. Certament aquest aspecte acostuma a ser una constant en les cultures, pel que si el nom d'una persona es cita pel patronímic, es farà sempre així; si ho és per l'etnònim, la majoria de vegades trobarem l'etnònim a la fórmula nominal... És per això, doncs, que resulten sorprenentment sospitoses les lectures de Koch sobre els noms dels suposats difunts representats a les esteles del SO. No apareix cap regla fixa, a vegades es cita per patronímic, a vegades per etnònim, es cita el marit de la dona, o únicament el nom. Aquesta varietat és infreqüent en una cultura i, a més, no és correspon amb la realitat del que sabem d'onomàstica a la P.I.⁴¹⁹. Sense abandonar l'onomàstica peninsular, també queda en entredit el fet que, segons Koch, els tartessis haurien de ser celtes perquè el nom d'un dels reis tartessis més coneguts, Argantoni, és clarament celta. Com bé ha argumentat Prósper, un únic nom no indica res i no és cap prova fefaent de la celticitat dels tartessis⁴²⁰.

11- Finalment, però no menys important, ens agradaria destacar altres dubtes que plantegen les hipòtesis de Koch. En primer lloc, com ja ha notat Prósper⁴²¹, la cosa que més salta a la vista de qui porta cert temps estudiant l'escriptura del SO és la curada selecció de referències que Koch empra en els seus treballs. Així, per exemple, argumentacions contràries a les seves són escassament citades i cal ressenyar també que el monumental treball de de Hoz⁴²², que recull quaranta anys d'estudi i dedicació a l'escriptura del SO, és vagament citat. Les hipòtesis que ell defèn i que altres autors hi van assenyalar prèviament⁴²³ tampoc apareixen citades degudament, atribuint-se, doncs, Koch, uns mèrits que no són pròpiament seus.

D'una manera molt més prudent i moderada, Javier de Hoz presenta en el seu gran treball de síntesi les seves conclusions sobre la llengua amagada dins l'escriptura del

⁴¹⁹ PRÓSPER: 2014: 482.

⁴²⁰ *Ibidem*.

⁴²¹ PRÓSPER 2014: 480.

⁴²² DE HOZ 2010.

⁴²³ Pensem, sobretot, en Wikander i Correa.

SO⁴²⁴. Fruit d'una vida dedicada a l'estudi d'aquest apassionant i misteriós *corpus*, de Hoz presenta una acurada descripció fonològica de la llengua del SO, sobre la que hi tornarem en el següent apartat d'aquest capítol. Com més endavant veurem amb detall alguns dels resultats als que arriba de Hoz, aquí només comentarem que conclou que la llengua, més que flexiva, podria ser aglutinant, ja que fins i tot la així anomenada fórmula funerària presentaria una sèrie de desinències possiblement qualificables com a aglutinants⁴²⁵. Malgrat això, com les dades fonològiques que podem extreure de l'anàlisi exhaustiu de l'escriptura del SO no són en cap cas conclouents, segueix interpretant la llengua del SO com a desconeguda.

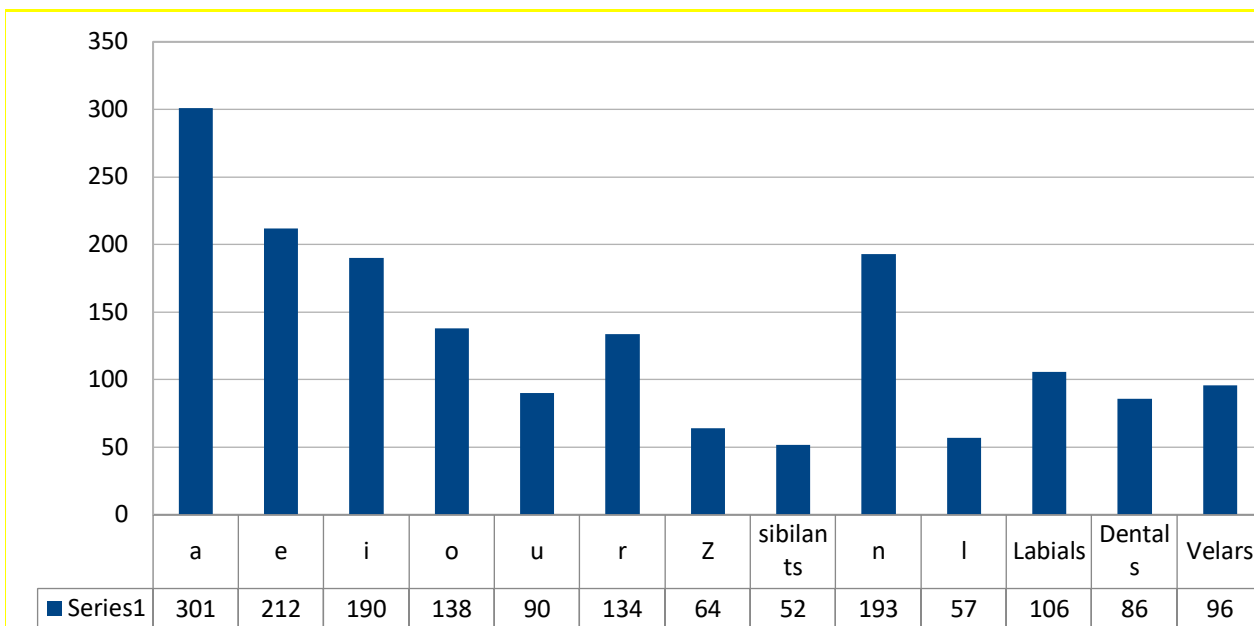
5.2 ANÀLISI QUANTITATIVA

Quines dades podem extreure de l'anàlisi quantitatiu dels fonemes de la llengua del SO? Aquest procés ha estat paral·lel al procediment emprat per tal d'assignar un valor fonètic als signes de difícil adscripció. S'ha treballat amb una taula que es veurà, *mutatis mutandis*, al capítol corresponent sobre els valors dels signes⁴²⁶. Aquesta tasca podria resultar complicada atès que no tots els signes, com veurem al capítol següent, presenten un valor fonètic de consens entre tots els investigadors, com ara el freqüent signe Υ . Ara bé, com que la majoria de signes alfabètics i sil·làbics presenten un ampli consens entre els investigadors, els resultats que aquí es presenten no són debades: els signes de consens representen un percentatge de freqüència molt elevat en l'escriptura del SO, tal com s'ha vist al capítol anterior i, per tant, les dades que d'aquí s'han extret són plenament fiables.

⁴²⁴ DE HOZ 2010: 386-402.

⁴²⁵ DE HOZ 2010: 399-400.

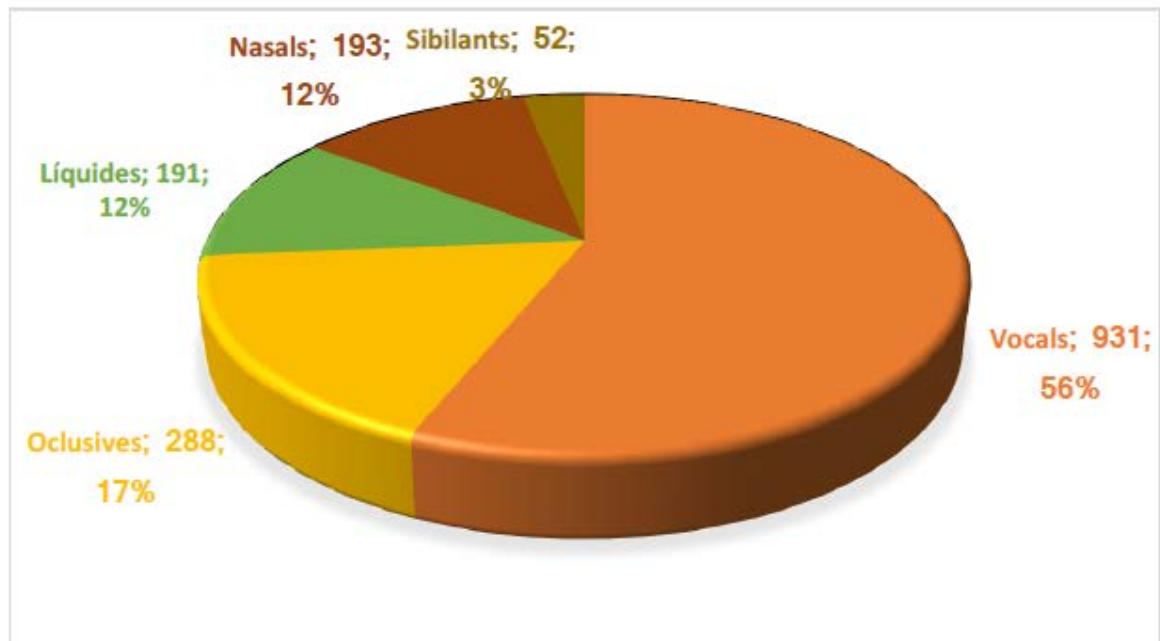
⁴²⁶ *Vid.* taula n° 38.

Taula 13. Freqüència d'aparició de signes a l'epigrafia del SO.

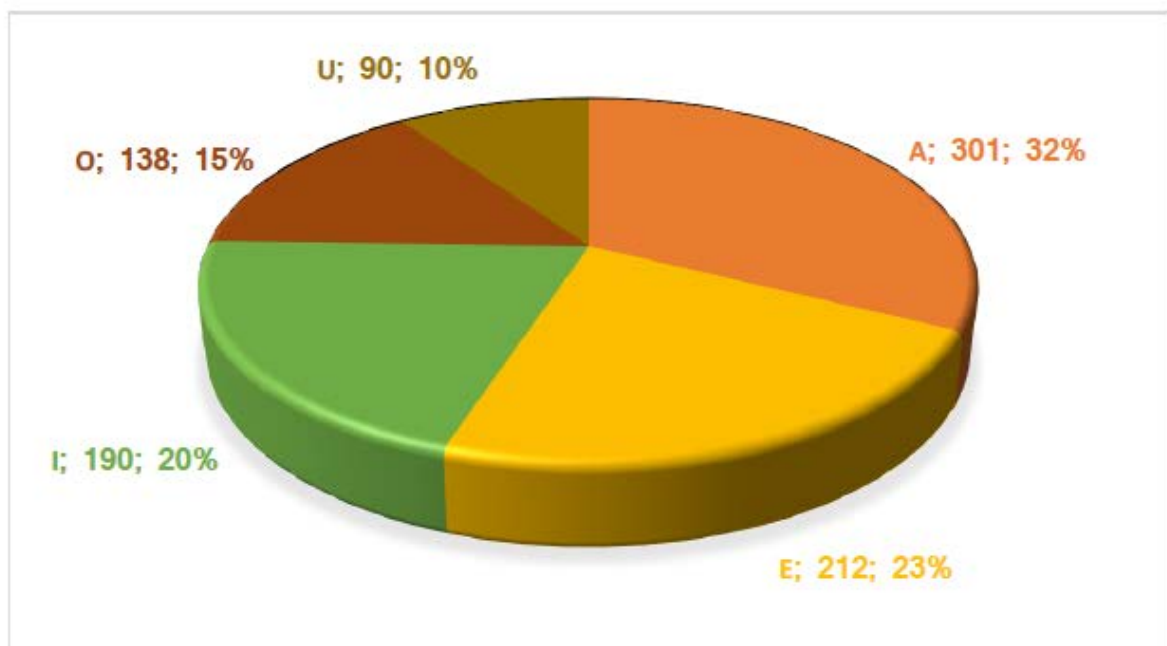
Abans d'entrar en l'anàlisi en concret dels signes i del seu valor, s'han de posar de manifest unes poques consideracions bàsiques necessàries per poder entendre quina és la base del nostre treball. En primer lloc, les dades sobre què treballem són tots els signes que apareixen a les inscripcions del SO i els esgrafiats que considerem que són pertanyents a aquest sistema d'escriptura sense cap mena de dubte⁴²⁷. Això exclou de l'anàlisi, lògicament, els esgrafiats de Huelva i els que, en general, presenten una varietat tan petita de signes que bé podrien ser fenicis bé del SO, sense que existeixi cap mètode empíric per detectar-ne una o altra autoria. Pel que fa el tractament de la redundància, hem considerat les vocals d'una banda i els pseudosil·labogrames d'una altra, és a dir, que encara que a les gràfiques hi aparegui el signe \wedge , no es refereix a la combinació de la oclusiva velar sorda /k/ juntament amb la vocal /a/, sinó que ens referim únicament i exclusiva al valor fonètic /k/ que fa referència a la velar davant de la vocal oberta /a/. A més, cal afegir que l'escriptura del SO no distingia gràficament les oclusives sordes de les sonores, fet que provoca, doncs, que les dades que n'extraïem s'apliquin en general a totes les oclusives, sense poder, doncs, diferenciar-les. Fetes, doncs, aquestes consideracions passem a veure quines dades se'n poden extreure de l'anàlisi quantitatiu de les dades de l'escriptura del SO.

⁴²⁷ Vid. Capítols 3 i 8.

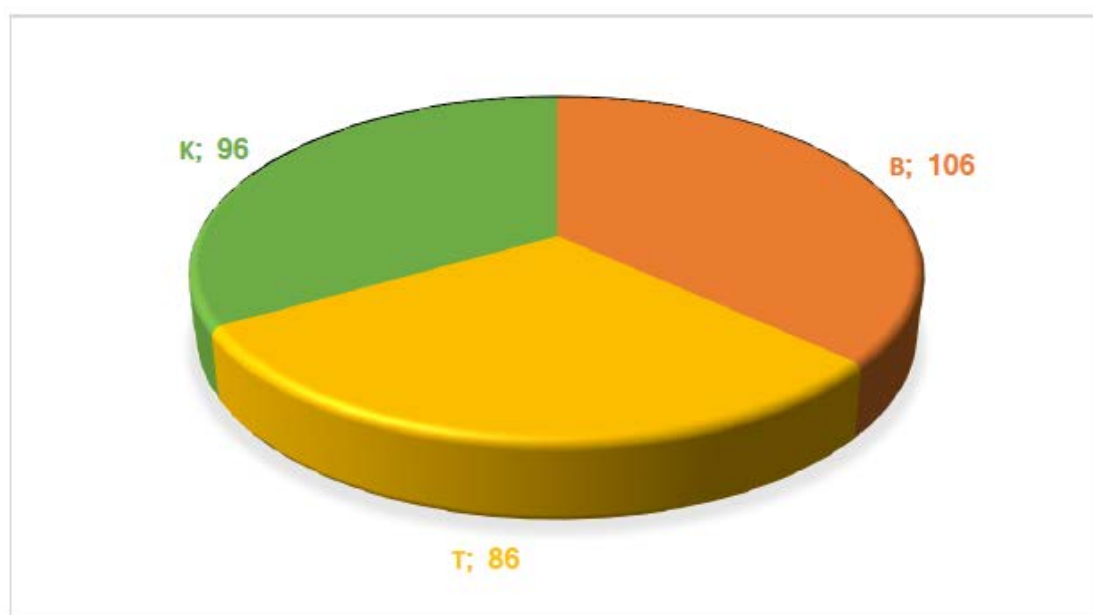
Taula 2. Distribució de fonemes dins la llengua del SO.

Com es pot veure al gràfic superior, les vocals són els fonemes més usats i representats a l'escriptura del SO amb diferència, superant el 50% del total dels signes representats. Les segueixen molt lluny en freqüència d'aparició les oclusives, líquides i nasals, quedant en últim lloc amb un testimonial 3% les sibilants.

Taula 3. Distribució de vocals llengua del SO.

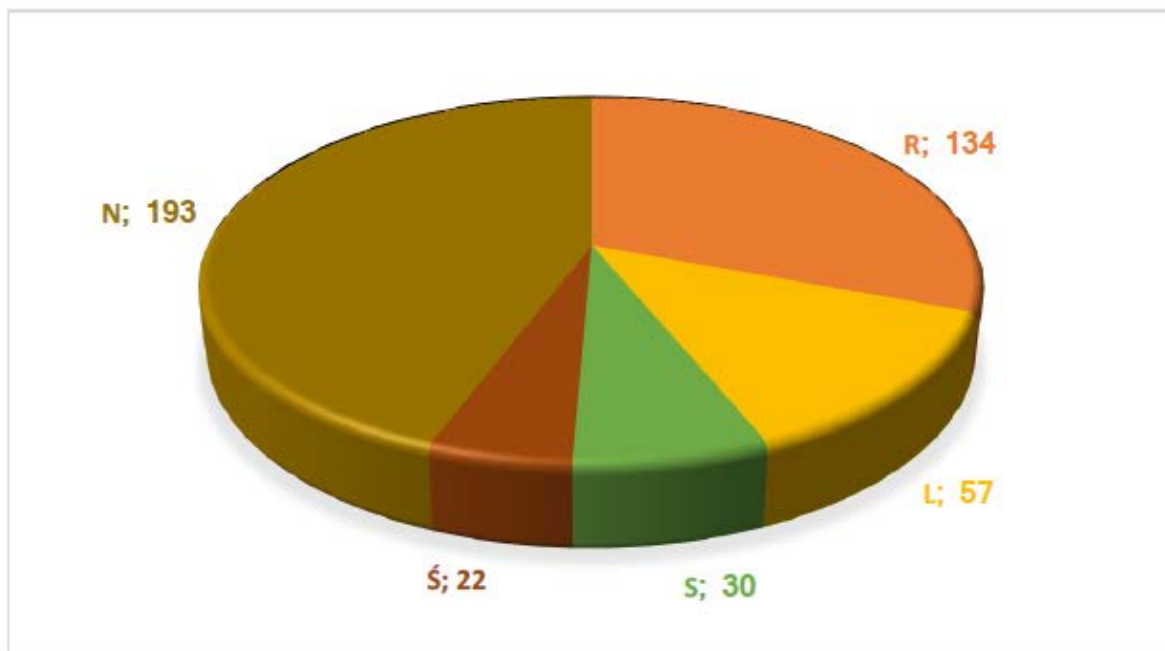
Dintre de les vocals, sens dubte la més emprada és la /a/. D'aquesta gràfica podem destacar la poca presència de vocals posteriors davant la clara superioritat en freqüència d'aparició de les anteriors. També cal remarcar que, en contra d'allò que opinava Rodríguez Ramos sobre la llengua del SO, la vocal /e/ apareix amb relativa freqüència dins el sistema vocàlic de la llengua del SO. De totes maneres, això difícilment podria considerar-se un argument a favor de la indoeuropeïtat de la llengua del SO.

Taula 4. Distribució oclusives llengua del SO.

Pel que fa a les oclusives, el més destacable és que, com ja hem dit anteriorment, al menys en forma gràfica no es diferencien els valors sords dels sonors. Les implicacions que això provocava dins la llengua del SO, no les podem saber amb certesa, tot i que hi ha indicis a la zona que sí que existia una diferenciació entre oclusives sordes i sonores⁴²⁸. En qualsevol cas, trobem un cert equilibri entre la freqüència de valors oclusius en l'escriptura del SO, sense que calgui destacar-ne cap en concret com a molt o poc freqüent.

⁴²⁸ Vid. CORREA 2009a i b. El problema d'aquestes interpretacions rau en el fet que, primerament, molts testimonis analitzats no corresponen a l'àrea nuclear de l'epigrafia del SO, sinó a la que se suposa tartèssia; en segon lloc, que els testimonis que tenim per a l'àrea del SO són d'època molt posterior i apareixen clarament elements antroponímics celtes, fet que invalida en part qualsevol dada extreta d'aquests documents perquè no sembla clar que la llengua del SO hagi de ser celta, com ja hem vist.

Taula 5. Distribució altres fonemes consonàntics.

La resta de valors fonètics els trobem representants en aquest gràfic. Com hom pot veure, per prudència s'ha exclòs el signe \tilde{n} , de valor incert, encara que molt freqüent per aparèixer en la fórmula final. Destaca per damunt dels altres l'alta freqüència de /n/, seguida d'/r/'. És possible que la no aparició d'/m/' amb un valor gràfic concret es degués a una ambigüitat de l'escriptura del SO, que empraria un sol signe per a dos valors potser fonèticament semblants a la llengua del SO, /n/ i /m/, i per això l'elevada freqüència d'aparició d'aquest signe, però al desconèixer més dades fefaents sobre aquesta llengua, no deixa de ser una simple especulació teòrica.

5.3 ANÀLISI COMPARATIVA

Una vegada hem analitzat les dades internes que ens ofereix el propi sistema d'escriptura del SO, realitzarem el que hem anomenat una anàlisi externa, és a dir, una comparació de les dades que hem extret de l'escriptura del SO amb d'altres llengües més o menys conegudes de l'antiguitat. Creiem, d'altra banda, que una comparació entre els resultats extrets del buidatge d'altres epigrafies antigues podria ajudar-nos a veure si la llengua del SO presentà coincidències fonològiques amb determinades famílies, fet que podria ajudar a la identificació lingüística –o, potser, a descartar-ne una possible filiació a causa de les diferències– i a saber més sobre el comportament de la llengua del SO.

Igualment cal remarcar que, fins a on nosaltres sabem, la similar freqüència d'aparició d'un determinat nombre de signes a una llengua no determina, per si mateixa, l'assignació d'aquesta a una família lingüística concreta.

Finalment, cal recordar que tant la llengua del SO com les llengües antigues que hem buidat no ens proporcionen una representació general de la realitat lingüística de la societat que l'emprava, ans al contrari, la d'una minoria, amb un vocabulari específic adaptat al context en què s'emprà. Per exemple, en el cas del celtibèric, la gran part de textos que han arribat fins als nostres dies mostren principalment NNP i topònims, i no en reflecteixen, doncs, la realitat lingüística. També s'ha de considerar que el vocabulari que apareix a inscripcions funeràries no serà el mateix que aparegui a una *tessera hospitalis*, per exemple. Aquesta és, doncs, la situació que trobem en gran part de les cultures epigràfiques que analitzarem a continuació –i sobretot, també, amb la llengua del SO- ja que la conservació de la seva llengua es dona en una epigrafia amb uns usos concrets, que sovint li atorguen un caràcter formular.

Hem escollit per comparar amb la llengua del SO quatre dominis lingüístics -i un exclusivament epigràfic de l'antiguitat-, tres dels quals es troben a la península Ibèrica: Ibèric meridional, Celtibèric i Lusità. L'elecció d'aquestes tres romanalles lingüístiques peninsular es deu, principalment, al caràcter pràctic de treball amb aquests *corpora* (hi ha relativament poques inscripcions i el nombre de signes es pot treballar amb una certa comoditat); també a la localització, ja que són tres cultures epigràfiques properes en l'espai a la llengua del SO, tot i que generalment s'accepta que aquestes són posteriors cronològicament al fenomen epigràfic del SO; en tercer lloc, perquè representen, cadascuna d'elles, les principals branques lingüístiques que es poden trobar a la península Ibèrica antiga: la ibèrica, encara que certament la menys incompleta, la celta i la indoeuropea⁴²⁹. Per tant, pensem que, si la llengua del SO pertany a alguna d'aquestes famílies lingüístiques, hom podrà trobar afinitats en freqüències fonètiques entre aquestes tres llengües testimoniades a la península Ibèrica. A més d'amb aquests tres testimonis, hem volgut comparar també la llengua del SO amb dues cultures epigràfiques més

⁴²⁹No es descarta, certament, l'existència de més branques lingüístiques com ara l'aquitana-basca, i alguna més relacionada amb les llengües indoeuropees del NO de la península Ibèrica, la identificació de les quals encara no és segura. *vid.* DE HOZ 2011. Sobre el lusità com a llengua indoeuropea diferent de la família celta, *vid.* PRÓSPER 2002.

properes cronològicament a aquesta, com són l'epigrafia rètica i la lepòntica. Hem escollit l'epigrafia rètica perquè, al pertànyer a la família lingüística etrusca, considerem interessant poder descartar-la (o adscriure-la, si els resultats són positius) a una altra família lingüística que no sigui la indoeuropea. Pel que fa l'epigrafia lepòntica, considerem cabdal incorporar-la a aquest estudi per tal de veure si les dades aportades per les epigrafies del SO, la celtibèrica i la lepòntica coincideixen, ja que quedaria més o menys demostrada o no la suposada celticitat de la llengua del SO, si també coincideix amb les dades aportades per la llengua celtibèrica.

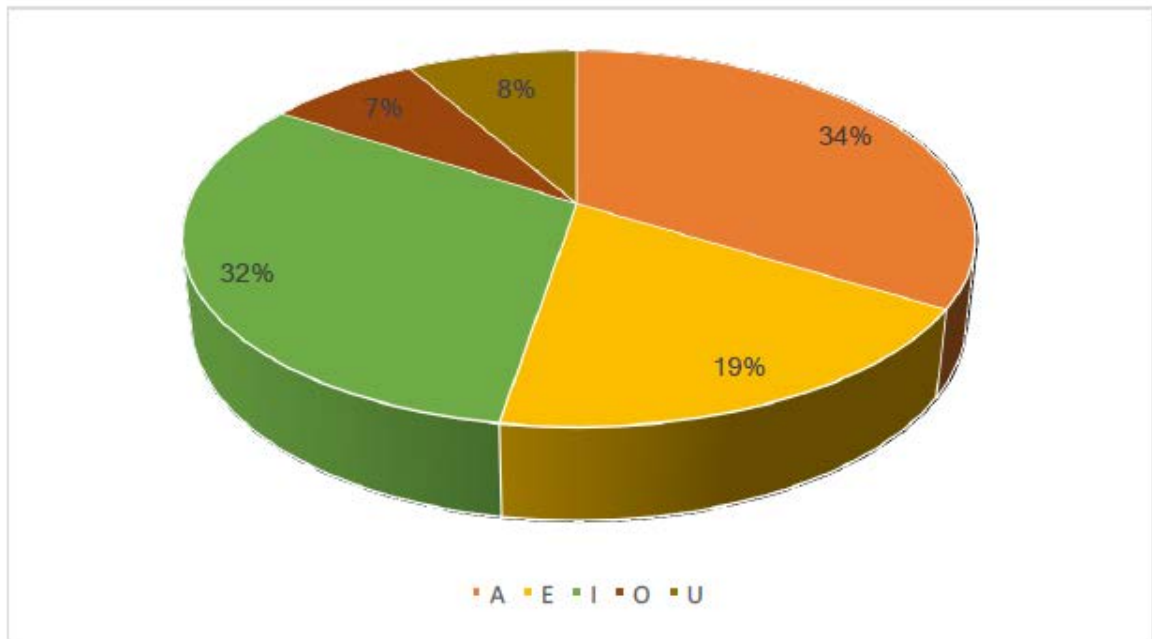
L'anàlisi quantitativa d'aquestes llengües ve precedida per un breu marc contextual, en què hom hi trobarà breus indicacions sobre la seva àrea de dispersió, la seva cronologia i breus indicacions sobre la llengua en si mateixa. En tot cas les dades aquí presentades no es volen prestar a debat, s'han agafat lectures consensuades dels signes i no es pretén, en cap mesura, analitzar amb profunditat aquestes llengües. És per aquest motiu que únicament s'ha consultat els *corpora* de referència de cada llengua, evitant entrar de ple en discussions, lectures complicades i demés aspectes que sempre acompanyen aquest tipus de llengües i escriptures testimoniades de forma fragmentària.

Ibèric Meridional

L'epigrafia ibèrica meridional, que sembla representar la mateixa llengua que la septentrional, rep el seu nom del sistema d'escriptura que emprà, diferent de l'usat a la zona ibèrica septentrional. El marc geogràfic d'aquesta cultura epigràfica es troba delimitat a l'Oest per l'àrea de Càstulo (Província de Jaén) i al Nord per la moderna província d'Alacant, essent el plom trobat a La Bastida una de les restes més septentrionals que hem trobat d'aquest sistema d'escriptura. En general es troba situat a l'est del territori nuclear tartessi i s'hi poden detectar dos àmbits epigràfics ben diferenciats: l'Alta Andalusia i la mesopotàmia entre el Xúcar-Segura. La cronologia oscil·la entre els segles V aC i I dC, tot i que la creació real d'aquest signari podria remuntar-se al s. VI aC o fins i tot abans⁴³⁰. L'epigrafia ibèrica meridional ens proporciona, aproximadament una trentena de testimonis epigràfics en diferents suports, als què s'hi ha de sumar les llegendes monetàries en aquest sistema d'escriptura. Sobre la

⁴³⁰ Es pensa que l'adopció d'aquesta escriptura es produí durant l'apogeu de Tartessos al segle VI aC i perquè, per als qui defenen que l'escriptura ibèrica meridional va ser l'avantpassada de la septentrional, l'escriptura ibèrica llewantina presenta ja testimonis datables al s. V aC i, per tant, la meridional ha de ser per força anterior a la llewantina.

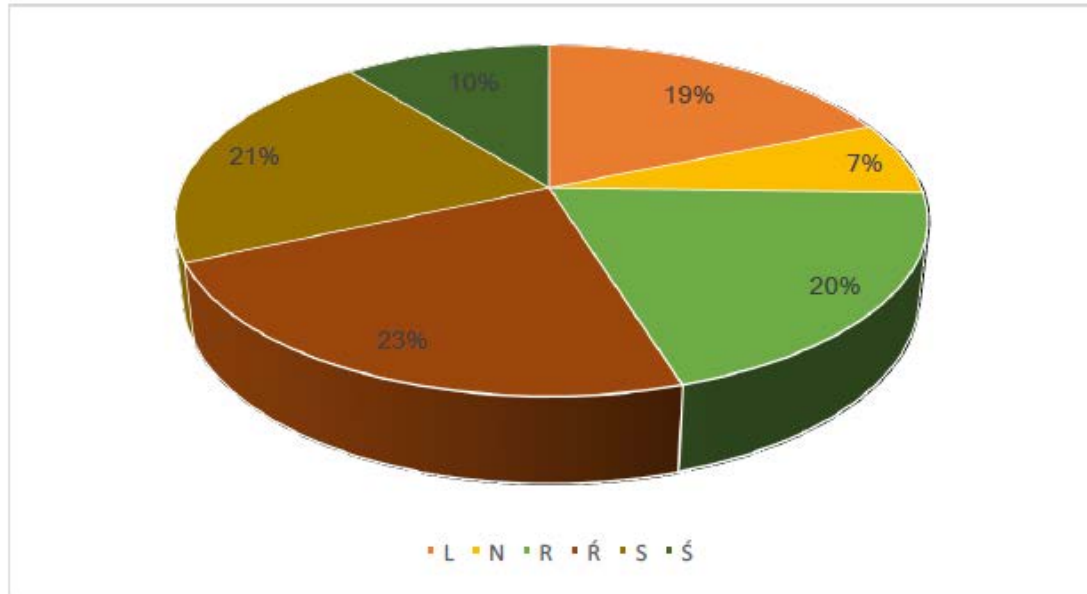
seva llengua, poca cosa podem dir amb certesa. Avui en dia l'ibèric continua sense adscripció clara a cap família lingüística i, tot i que cada vegada s'avança amb pas més ferm cap a una major comprensió dels testimonis ibèrics, no s'ha arribat encara a un consens el suficientment ampli com per poder extreure conclusions concises sobre la seva llengua⁴³¹.

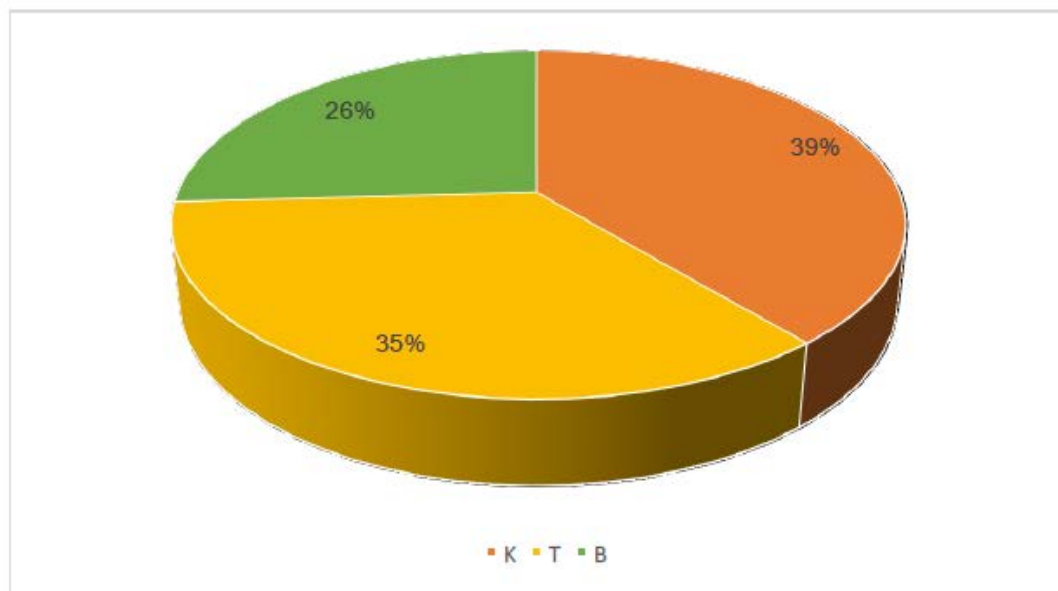
Taula 6. Distribució de les vocals en ibèric meridional.

Pel que fa a la freqüència d'aparició de vocals, veiem com l'ibèric meridional concorda pràcticament amb la llengua del SO, al menys amb la vocal més freqüent, encara que la baixa freqüència d'/e/ denota una clara diferència entre ambdues llengües.

⁴³¹ Sobre la llengua ibèrica cal veure els següents treballs: *MLH III*: VELAZA 1996; 2004; RODRÍGUEZ RAMOS 2004; MONCUNILL 2007; MONCUNILL I VELAZA 2016. Sobre la variant meridional, *uid* FERRER I JANÉ 2010.

Taula 7. Distribució consonants no oclusives en ibèric meridional.

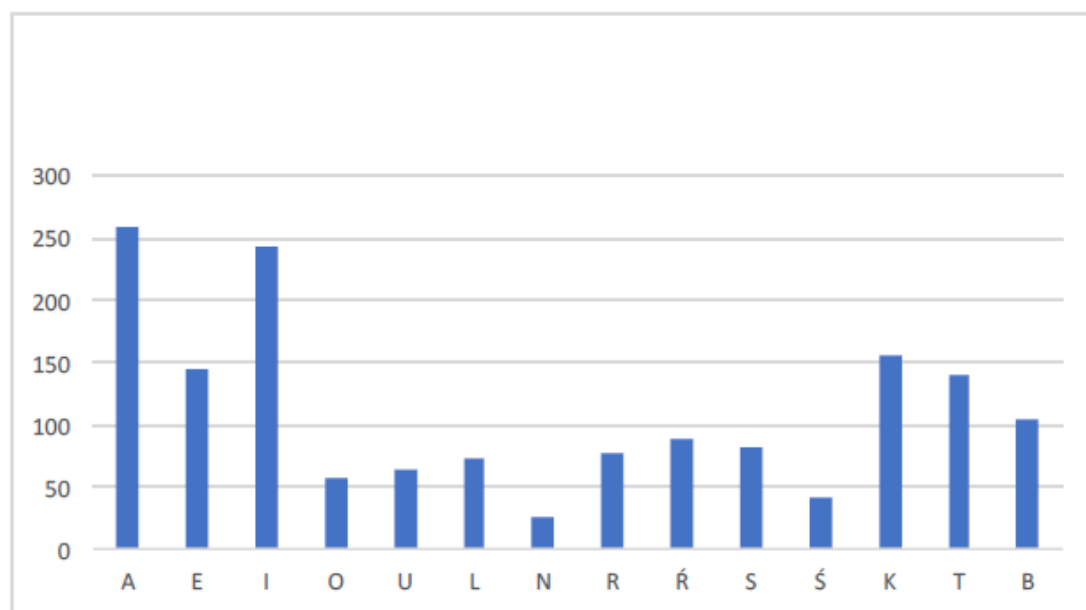
Taula 8. Distribució consonants oclusives en ibèric meridional.

Pel que fa a les oclusives, també podem veure que no en destaca cap per sobre de les altres amb molta diferència. També sabem que la llengua ibèrica diferenciava entre oclusives sordes i sonores, però no sempre gràficament⁴³².

⁴³² FERRER I JANÉ 2010.

Sí que sobta la poca freqüència d'aparició de fonemes nasals en l'epigrafia ibèrica meridional en comparació amb la del SO. Aquest podria ser un factor clau a l'hora de negar l'ibericitat de la llengua del SO.

Per últim acabarem amb una gràfica final sobre la relació de freqüència d'aparicions dels valors fonètics a la llengua ibèrica meridional.

Taula 9. Gràfic de freqüència de fonemes en la llengua ibèrica meridional.

Celtibèric

Pel que fa la llengua celtibèrica, tot el que sobre ella sabem ho devem a una centena d'inscripcions amb alfabet ibèric, unes quaranta set llegendes monetàries i una trentena d'epígrafs en alfabet llatí⁴³³. Com ja hem esmentat anteriorment, la majoria d'aquests testimonis representen, únicament, NNP, topònims i etnònims⁴³⁴. Aquesta llengua és situada a l'àrea interior del riu Ebre, concretament entre les províncies de Saragossa i Terol a l'Est, i la meitat oriental de la província de Palència, a l'Oest⁴³⁵. La cronologia d'aquest sistema d'escriptura oscil·la entre els segles II aC i I dC⁴³⁶. En relació

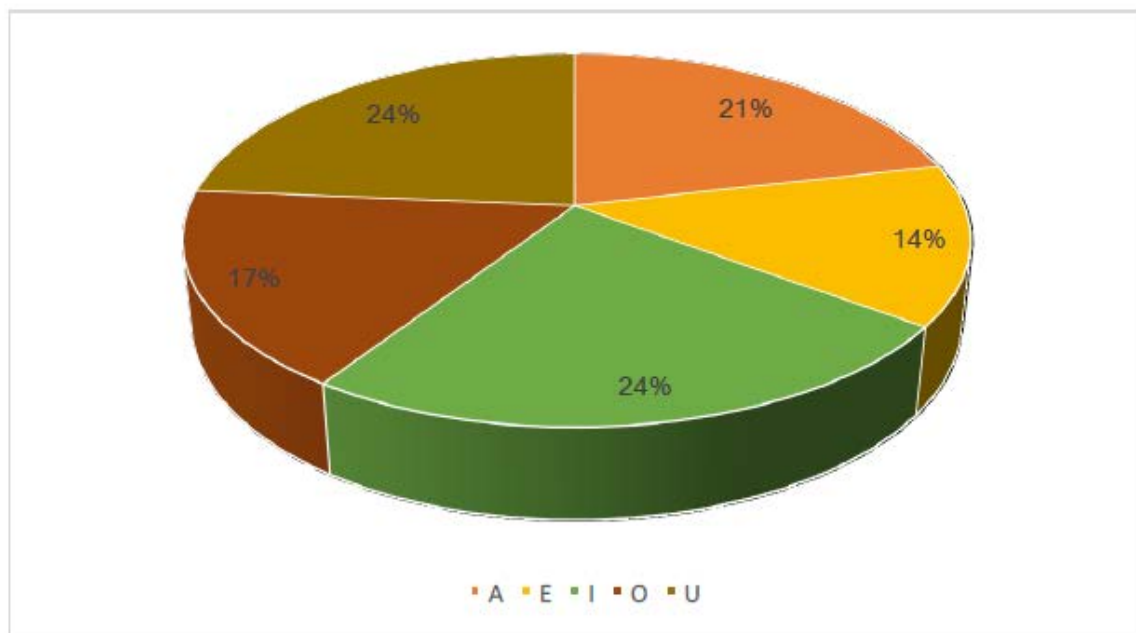
⁴³³ DE HOZ 2008: 89; Per a la cultura epigràfica celtibèrica, cal consultar a més del clàssic JORDÁN 1998, BELTRÁN I JORDÁN 2016; 2019 i 2020.

⁴³⁴ JORDÁN 1998: 3.

⁴³⁵ DE HOZ 2008: 83.

⁴³⁶ JORDÁN 1998: 1. En primer lloc decau l'ús del sistema d'escriptura ibèrica, substituït per l'alfabet llatí i, finalment, l'ús de la llengua celtibèrica en l'epigrafia pública; el final de l'ús de les llengües i escriptures

a la llengua celtibèrica, la seva adscripció a la família celta és ben coneguda⁴³⁷. Sovint ha rebut els qualificatius d'«arcaïtzant» i també és una llengua celta de les anomenades Q, és a dir, de les que mantenen la labiovelar /k^w/, com l'irlandès, gaèlic escocès i manx⁴³⁸.

Taula 10. Distribució de les vocals en celtibèric.

La distribució de les vocals en la llengua celtibèrica sembla força equilibrada, al contrari del que passa amb l'ibèric meridional i la llengua del SO. En efecte, en aquestes dues llengües les vocals /o/ i /u/ apareixen poc representades, mentre que la llengua celtibèrica presenta certa homogeneïtat en la representació dels cinc timbres vocàlics.

Pel que fa als signes consonàntics, destaca el fet que el celtibèric presenta, tal com la llengua del SO i al contrari que l'ibèric meridional, una gran abundància de fonemes nasals. En canvi, la vibrant *r* destaca per la seva poca freqüència d'aparició.

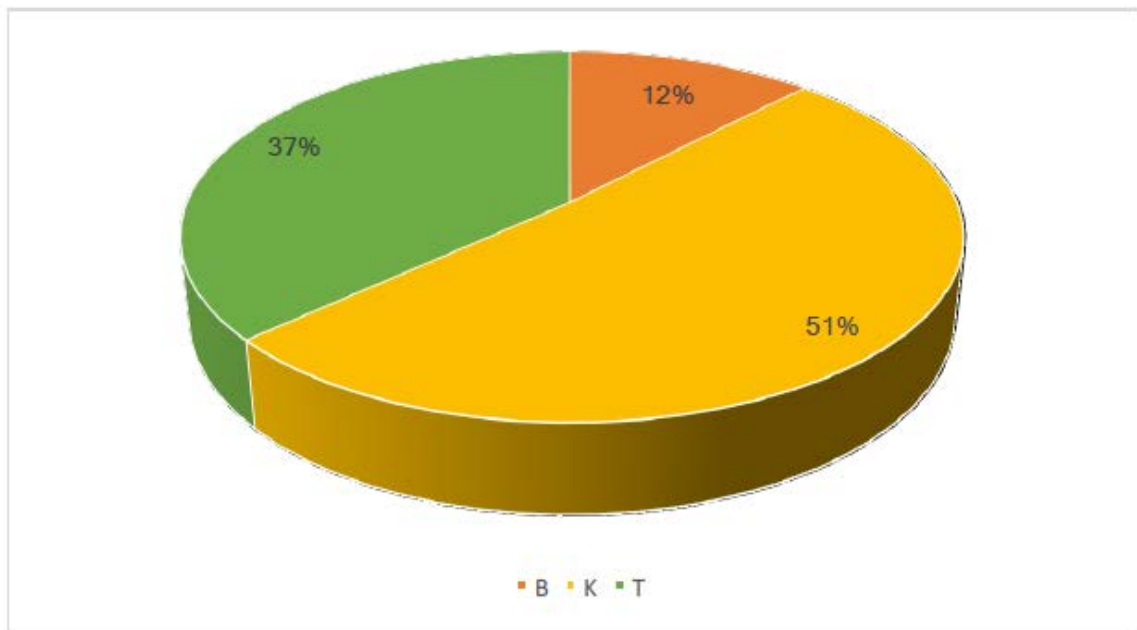
D'entre els signes sil·làbics, relacionats amb les consonants oclusives, destaca l'elevada freqüència de les velars, en comparació amb la resta de fonemes oclusius. Així doncs, malgrat la relativa homogeneïtat en la freqüència d'aparició d'aquests fonemes en les dues altres llengües estudiades anteriorment, la preferència dels fonemes velars en la

indígenes a la península Ibèrica coincideix generalment amb l'època d'August i amb la desaparició, també, de les llengües itàliques a la Península Itàlica; *vid.* SIMÓN 2013.

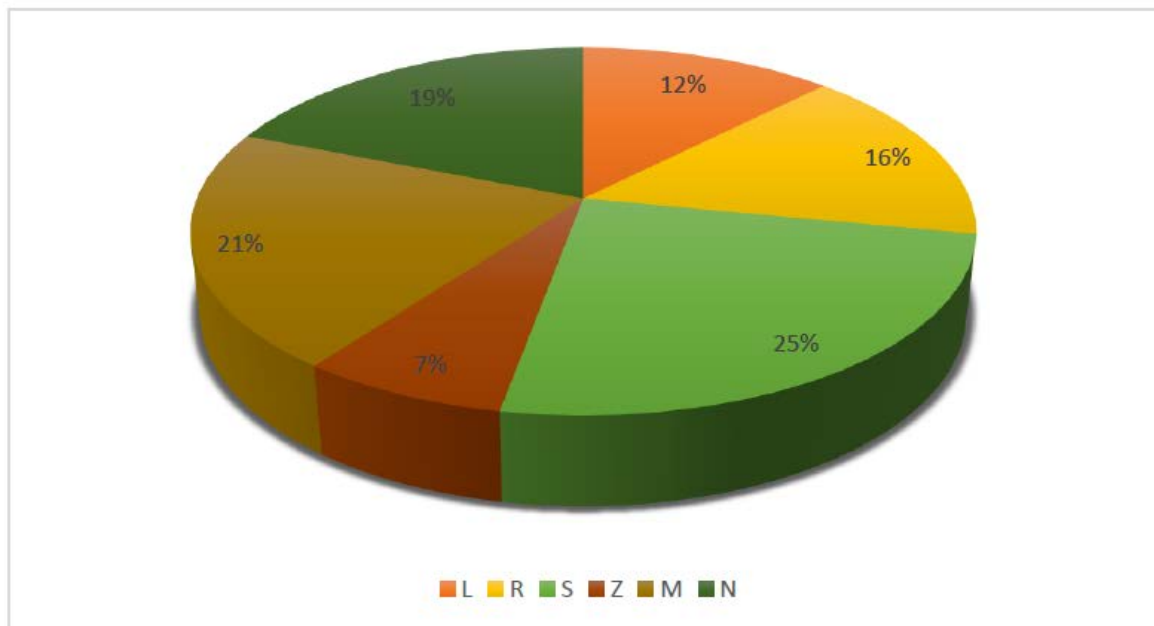
⁴³⁷ LEJEUNE 1955; VILLAR 1996; JORDÁN 1998; 2004.

⁴³⁸ JORDÁN 1998: 8-13.

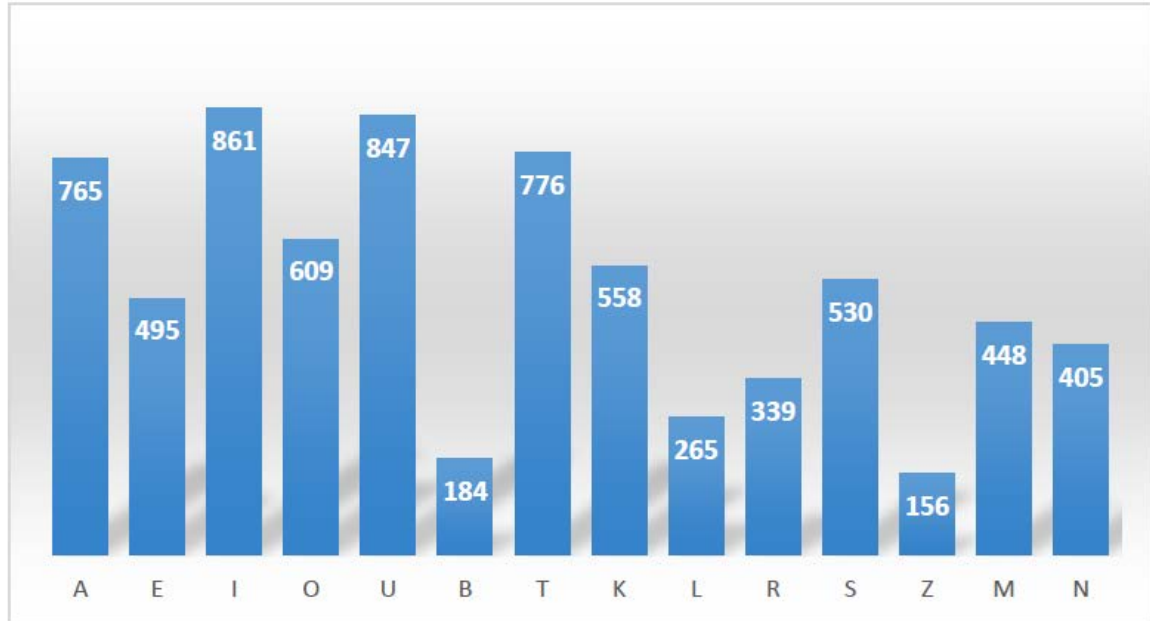
llengua celtibèrica pot ser un equívoc degut a la naturalesa dels suports epigràfics que, com ja hem dit anteriorment, són majoritàriament testimonis de antropònims i topònims.

Taula 11. Distribució de les oclusives en celtibèric.

Taula 12. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en celtibèric.

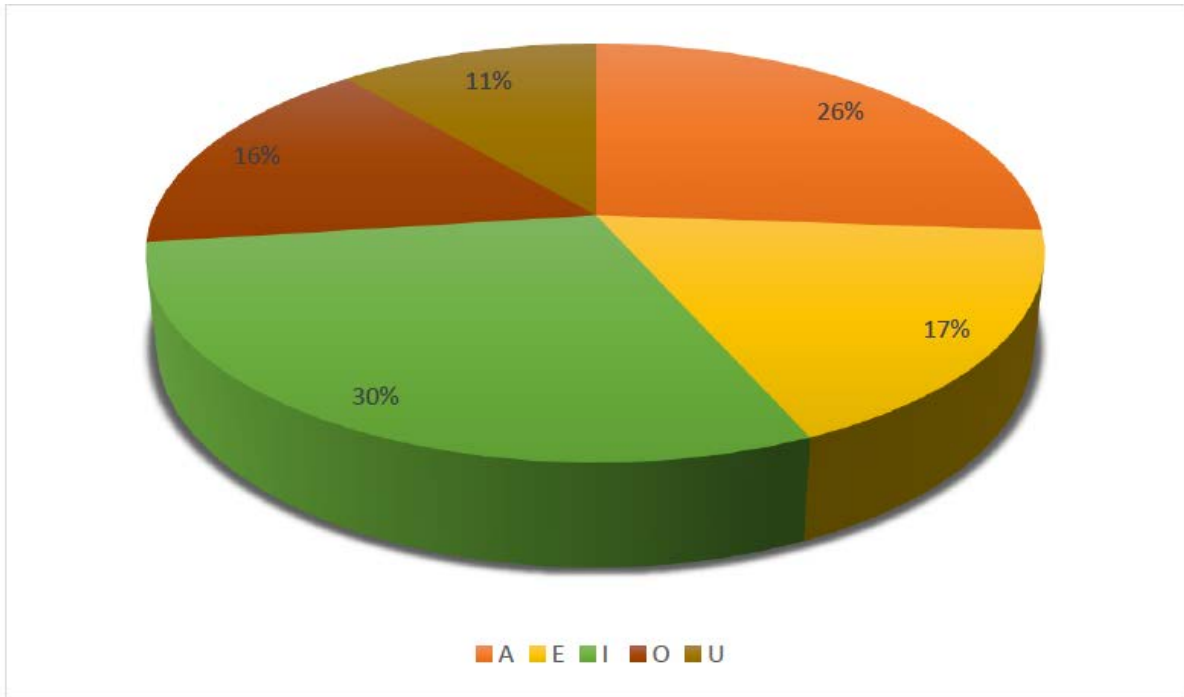
Taula 14. Gràfic de freqüència de fonemes en la llengua celtibèrica.

Lusità

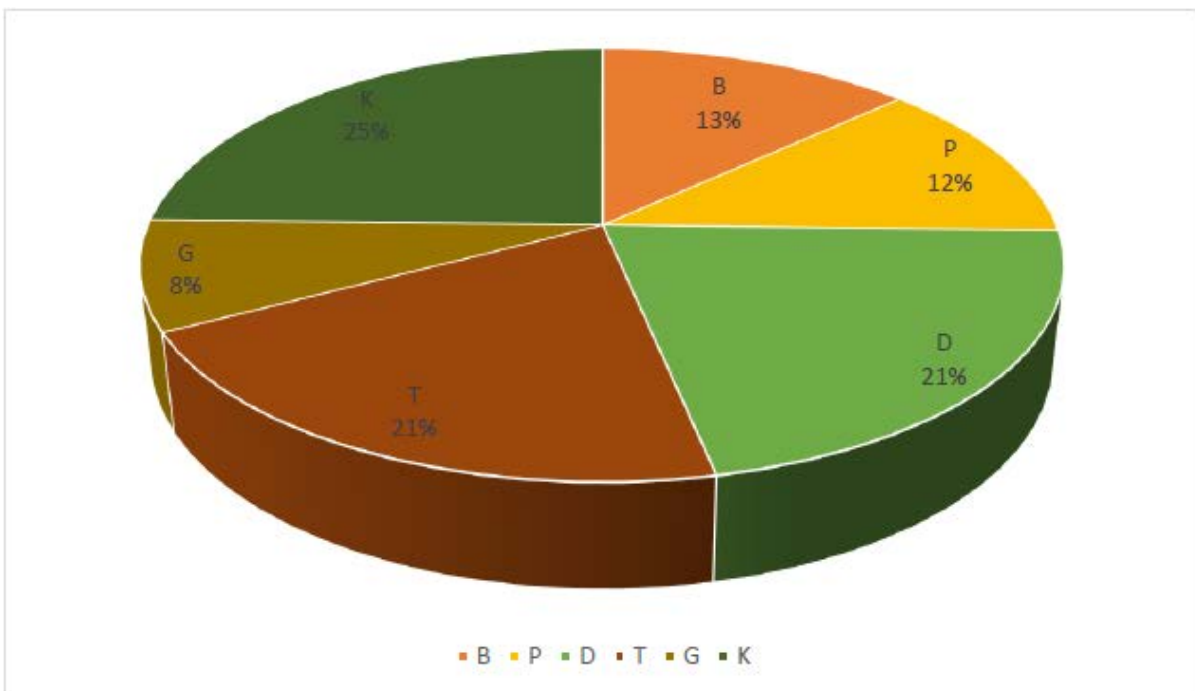
La llengua lusitana, tot i ser la més pròxima geogràficament a la del SO, és, emperò, la més allunyada en el temps. Els testimonis que hem rebut sobre aquesta llengua són escassos i tardans. També s'han generat dubtes respecte la filiació lingüística del lusità dins de la gran família lingüística indoeuropea i dubtosa és, també, la interpretació dels epígrafs. En efecte, només tenim quatre testimonis de la llengua lusitana: dues inscripcions a Arroyo de la Luz (Càceres), una inscripció rupestre a Lamas de Moledo (Viseu) i una altra de rupestre a Cabeço das Fraguas (Guarda). La cronologia proposada per aquestes inscripcions és finals s. I aC-I dC, tot i que, com ja bé sabem, és impossible datar inscripcions en pedra o rupestres amb certesa, si no hi ha res en el context arqueològic que ens pugui oferir una datació segura⁴³⁹. Sobre la seva llengua, només afegirem que estem completament d'acord amb Prósper, qui identifica la llengua lusitana com a no-celta i, segurament, afí a la família itàlica. Creiem que els arguments que dona a favor de la no celticitat de la llengua lusitana són suficients com per descartar la seva adscripció al grup celta⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Per a més informació sobre el *corpus* d'inscripcions lusitanes, *vid. MLHIV: 725-758: PRÓSPER 2002 i WODTKO 2017.*

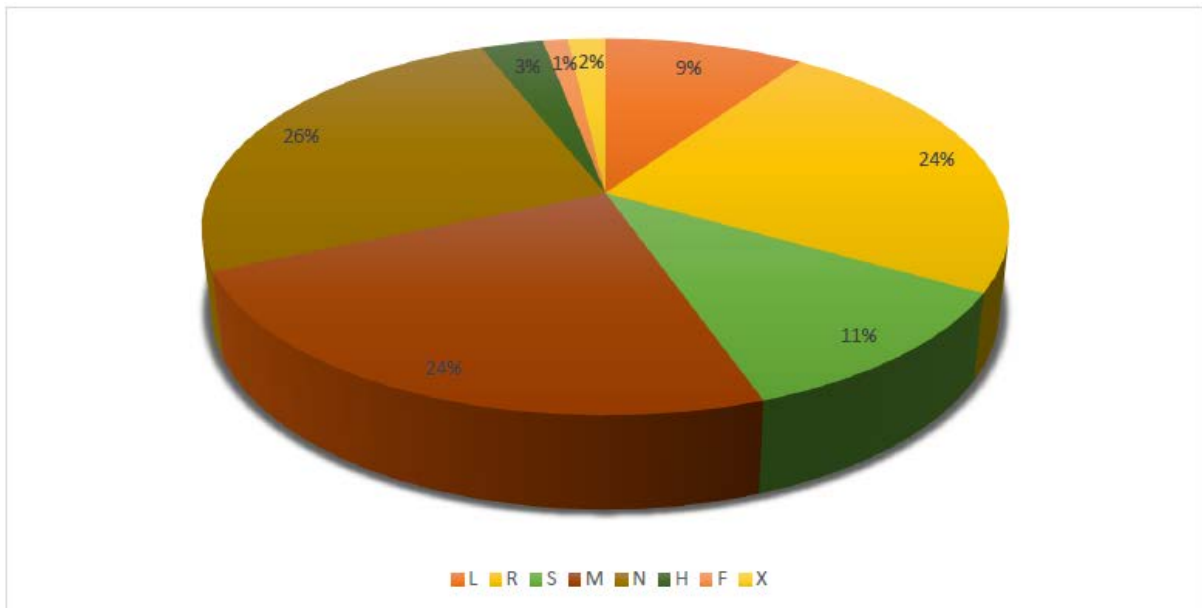
⁴⁴⁰ PRÓSPER 2002: 429-433.

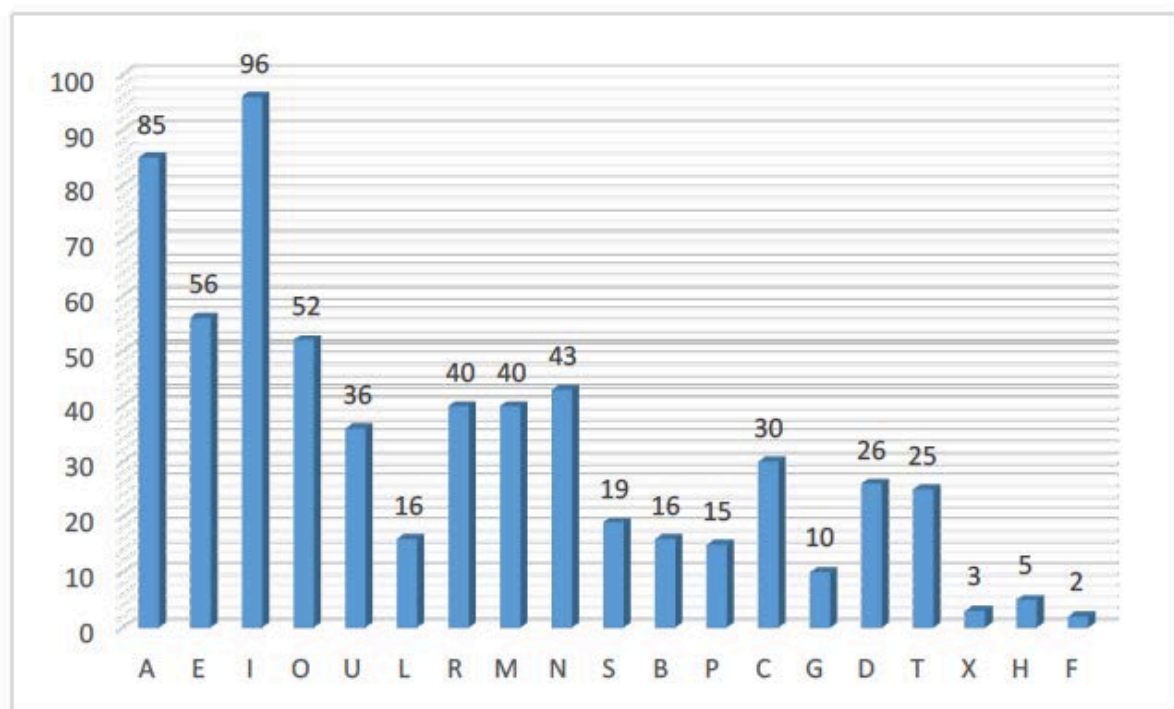
Taula 15. Distribució de les vocals en la llengua lusitana.

Taula 16. Distribució de les oclusives en lusità.

Taula 17. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en lusità.

Taula 18. Gràfic de freqüència d'aparició de fonemes en la llengua lusitana.

Pel que fa la distribució de les vocals, la llengua lusitana sembla coincidir amb la cel·tibèrica en l'homogeneïtat, al contrari que la llengua del SO i de l'ibèric meridional. Mentre que els fonemes oclusius també apareixen representats de forma homogènia, és

en la resta de valors consonàntics on el lusità s'apropa a la llengua del SO. En efecte, prevalen els fonemes nasals i el vibrant sobre tota la resta, representant gairebé un 75% de la freqüència d'aparició.

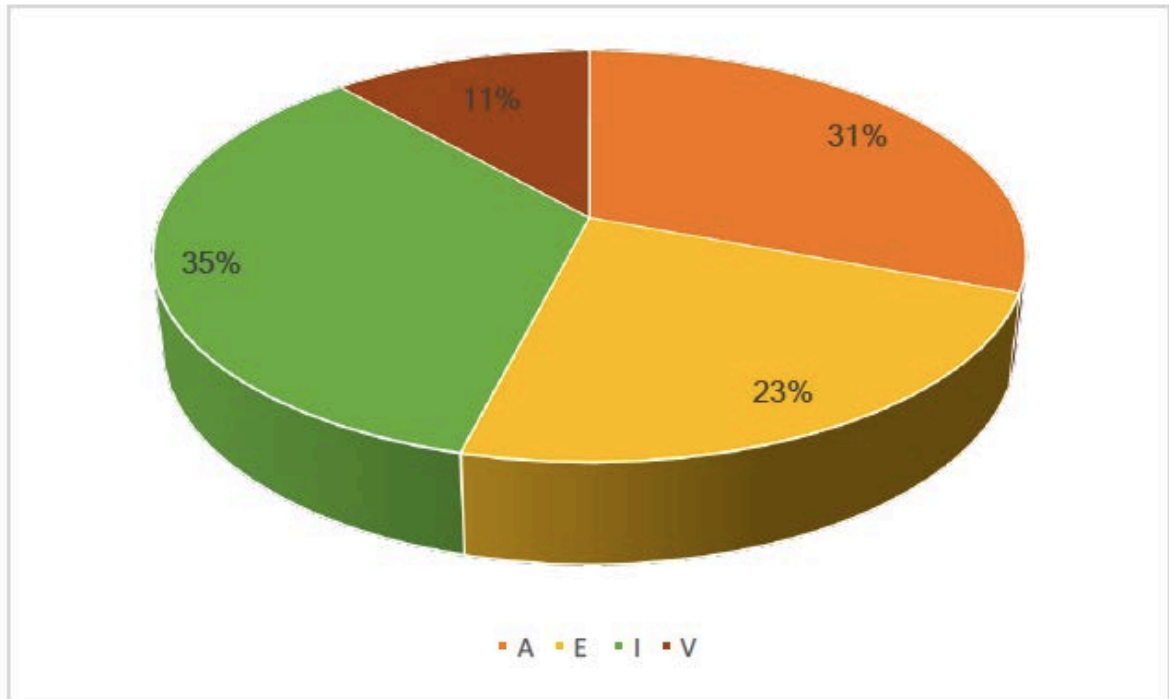
Rètic

L'epigrafia rètica es localitza, principalment, als moderns estats d'Àustria, Itàlia i Suïssa, concretament a les regions de Baixa Engandina, Trentino, Alt Edige/Südtirol, el Tirol austríac i el Vènet Occidental. Generalment s'accepta per a aquesta cultura epigràfica una cronologia que va des de finals del s. VI aC fins al segle I aC. Sembla, doncs, que, com gairebé totes les cultures epigràfiques no romanes a l'Occident de l'Imperi, amb l'ascens al poder d'August aquesta cultura epigràfica va desaparèixer completament deixant pas al monopoli de l'epigrafia llatina. Dintre de l'extens període de producció epigràfica local, es considera que la fase inicial (fins a la segona meitat del segle V a.C.) en fou la més productiva⁴⁴¹.

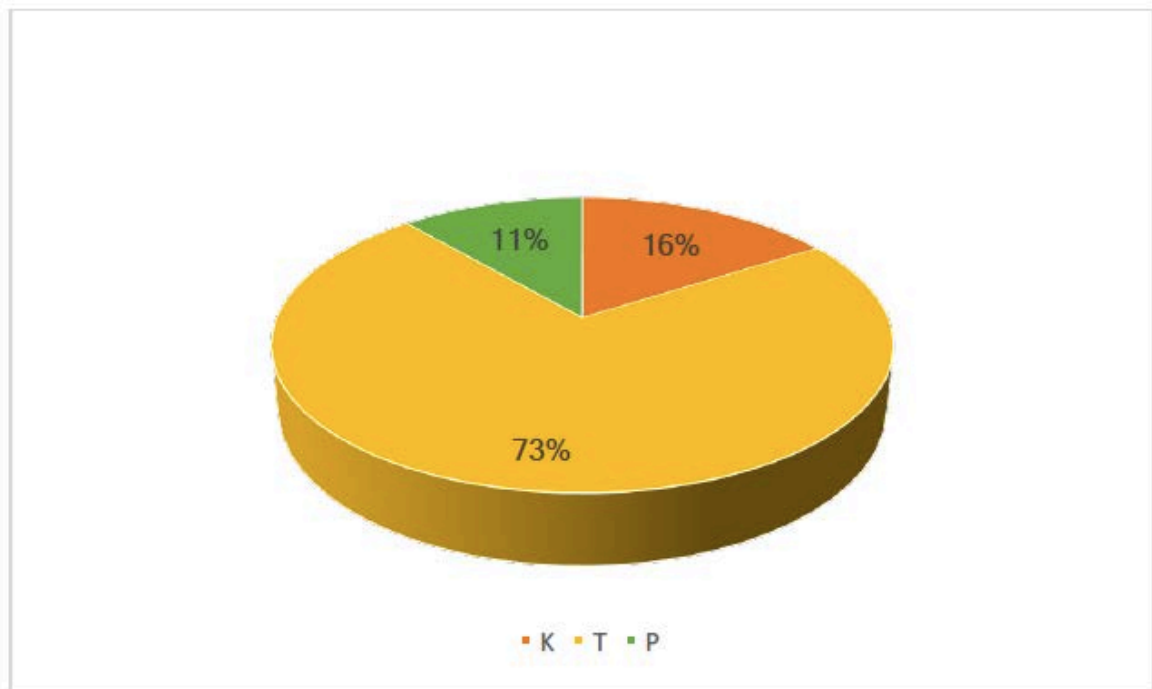
Pel que fa a la llengua rètica, tradicionalment s'ha considerat que la llengua rètica no pertanyia a la macrofamília indoeuropea; no només avui en dia es manté amb força aquesta convicció sinó que, gràcies als fruits d'una perllongada investigació, actualment s'adscriu amb seguretat la llengua rètica a la família del tirrè comú, esdevenint, doncs, un cognat de la llengua etrusca i la de l'illa de Lemnos. El *corpus* consta de 309 inscripcions rètiques⁴⁴² en diferents suports epigràfics; la pedra com a material dels suports epigràfics és dels menys usats, ja que només representa el 3,2%.

⁴⁴¹ MARCHESINI 2015: 12. *Vid.* també SALOMON 2017.

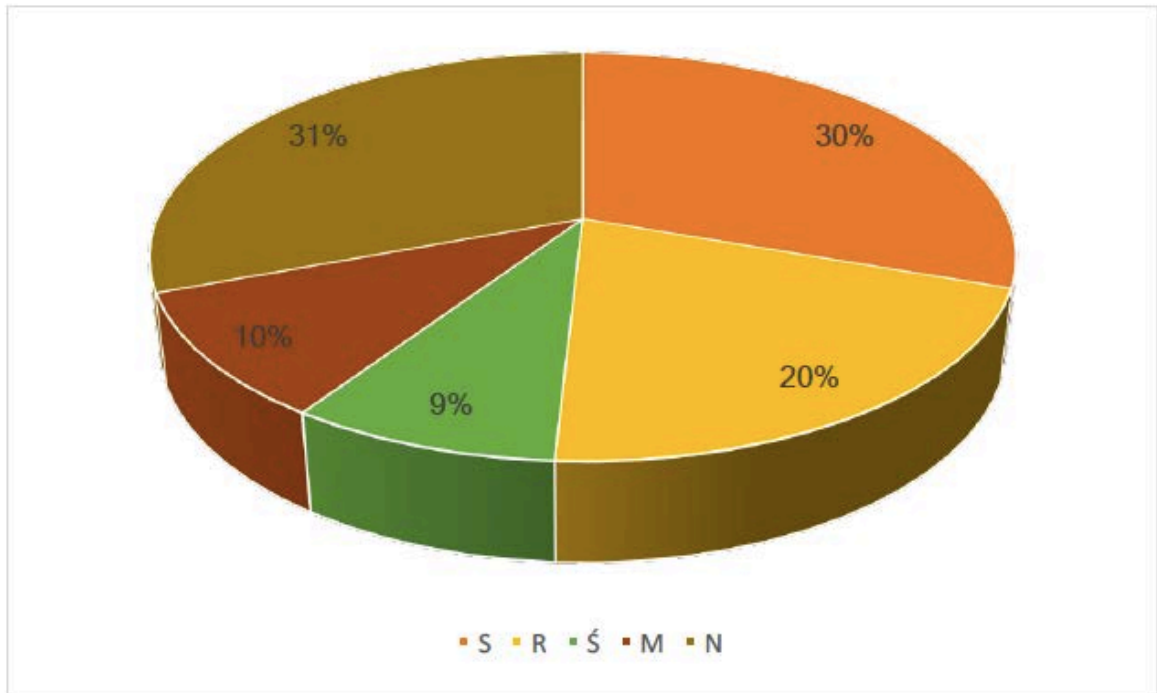
⁴⁴² En veritat 331, però vint-i-dues són considerades a l'últim *corpus* de referència *sub iudice*.

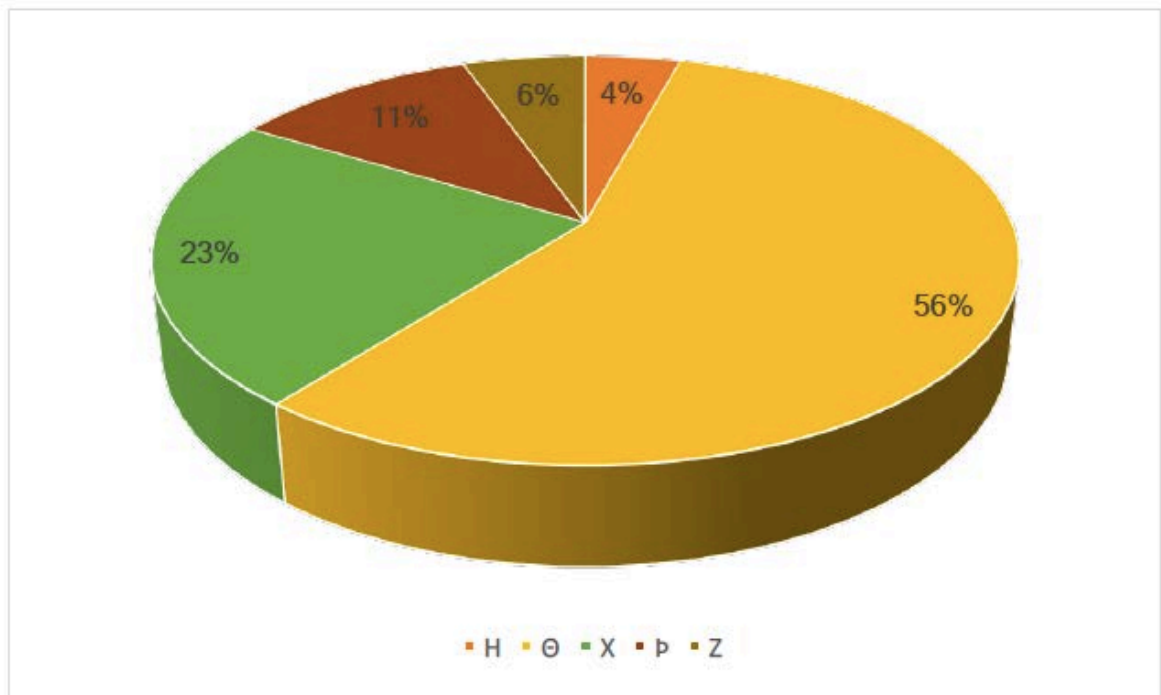
Taula 19. Distribució de les vocals en rètic.

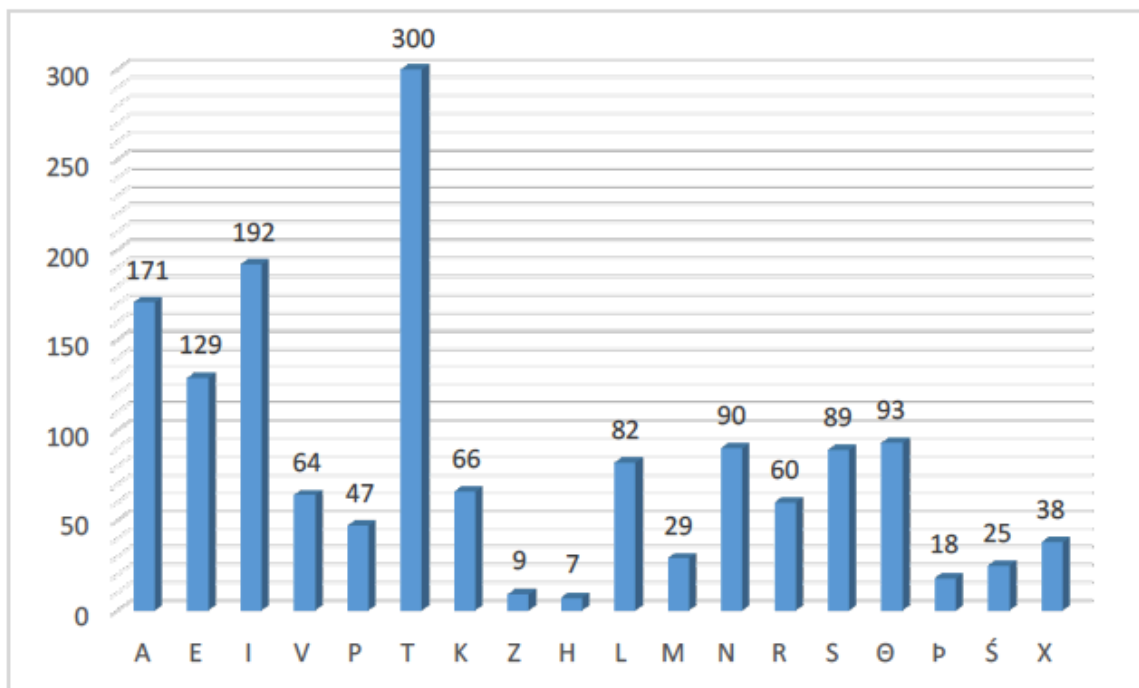
Taula 20. Distribució de les oclusives en rètic.

Taula 20. Distribució de fonemes consonàntics nasals i sibilants en rètic.

Taula 21. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en rètic.

Taula 21. Gràfic de freqüència de fonemes en la llengua rètica.

El rètic coincideix amb la llengua del SO en la poca freqüència d'aparició de la vocal /u/. En canvi, com es pot comprovar, la resta de valors que hi apareixen divergeixen bastant amb els que mostren les dades analítiques sobre la llengua del SO.

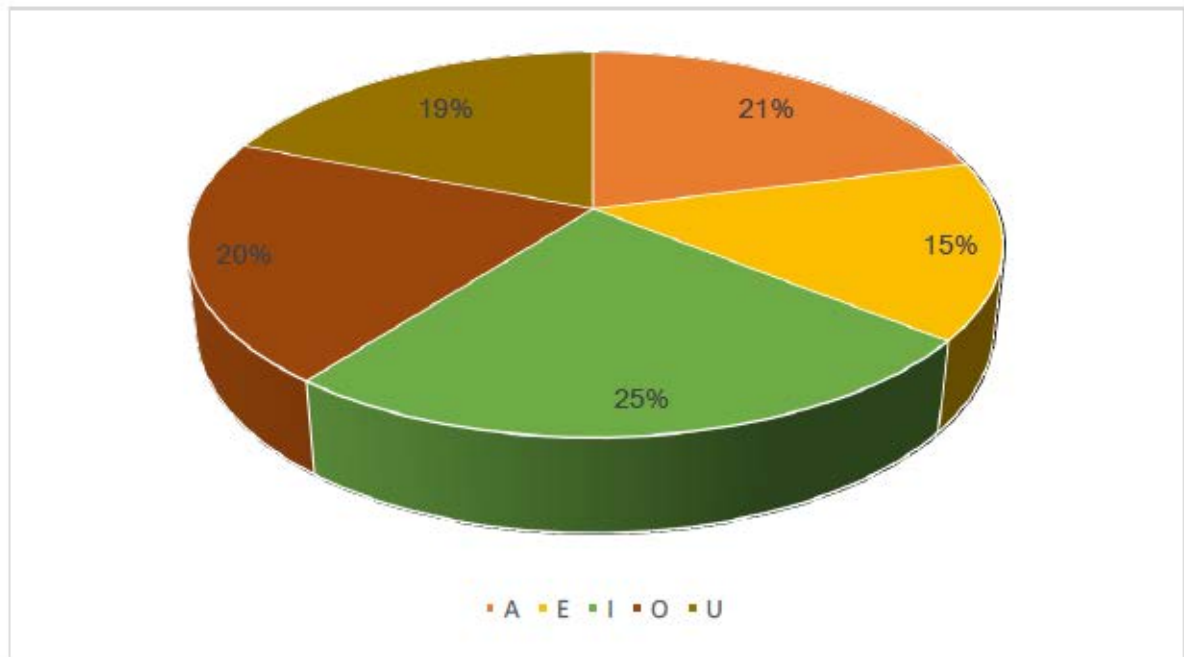
Lepòntic

L'epigrafia lepòntica es troba a l'antiga província de la Gal·lia Cisalpina (sobretot al NO), tot i que hi ha traces de NNP i de llengua lepòntica també al Vènet. Clarament és una llengua celta⁴⁴³, amb seguretat provinent de la Gal·lia. Tal com succeeix amb l'epigrafia celtibèrica, malgrat el nombre d'inscripcions (més d'un centenar) només unes quaranta poden ser realment emprades per a un estudi lingüístic, perquè la resta d'inscripcions o bé han arribat molt malmeses o bé només presenten NNP⁴⁴⁴. La cronologia en què es desenvolupà aquesta epigrafia s'emmarca entre els segles IV i I aC, malgrat que paleogràficament es pugui remuntar la datació de l'adopció de l'alfabet etrusc al segle VI aC⁴⁴⁵.

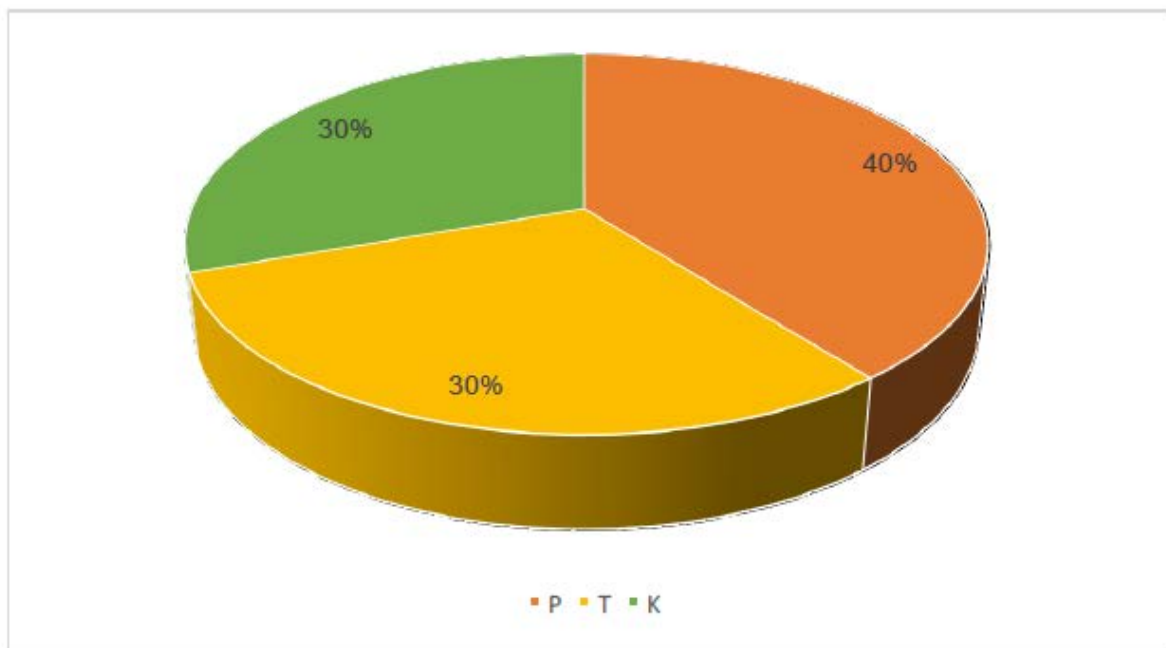
⁴⁴³ LEJEUNE 1971: 66-70; 111-123. Per a una actualització recent, *uid.* STIFTER 2020.

⁴⁴⁴ LEJEUNE 1971: 71.

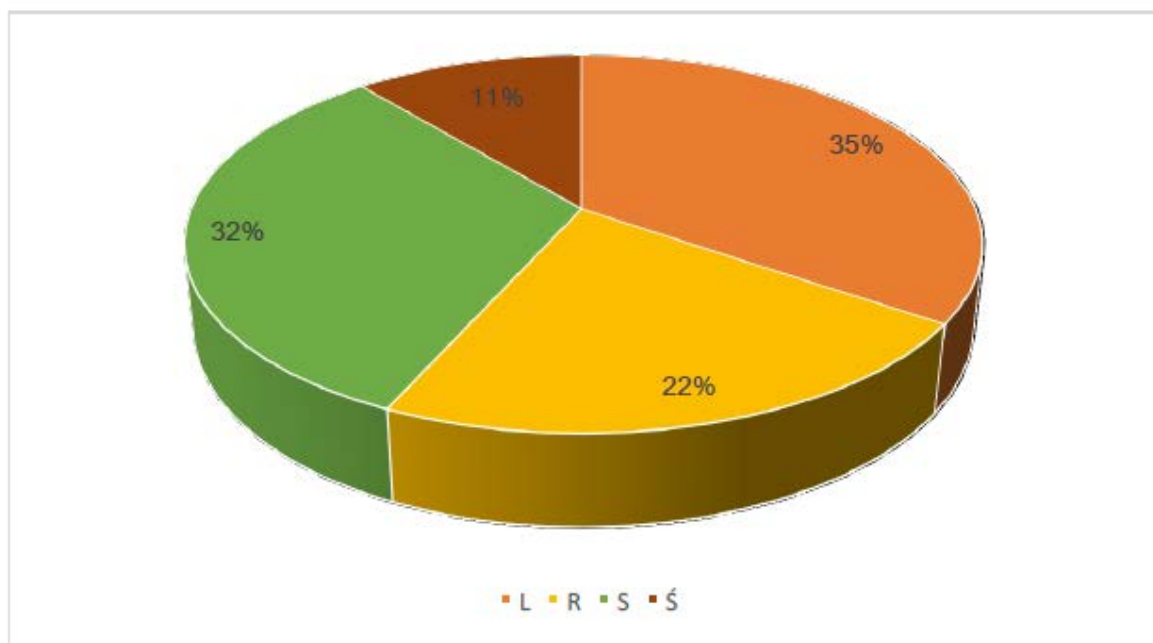
⁴⁴⁵ LEJEUNE 1971: 6; 11-12.

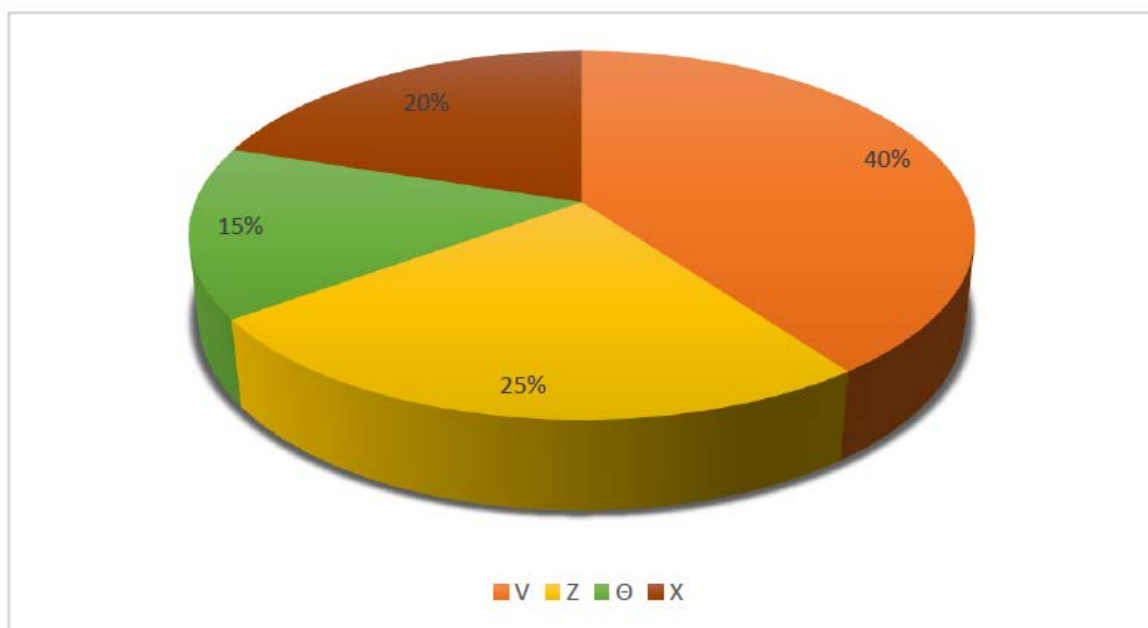
Taula 22. Distribució de les vocals en lepòntic.

Taula 23. Distribució dels fonemes oclusius en lepòntic.

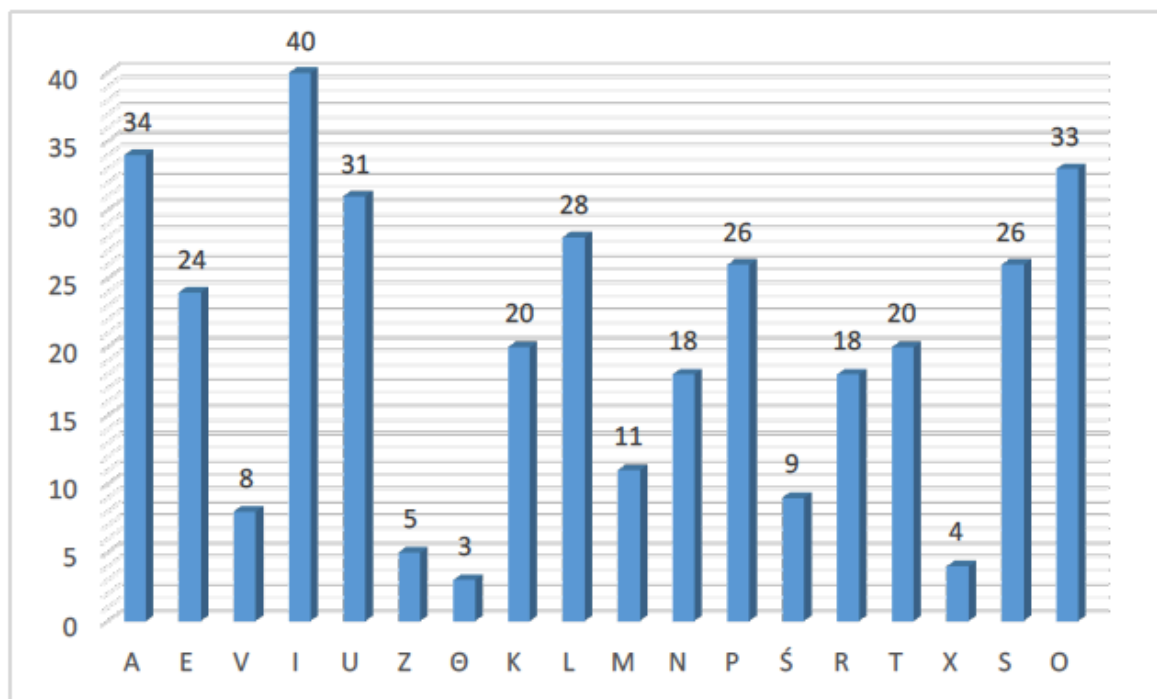

Taula 24. Distribució de fonemes consonàntics nasals, sibilants i líquids en lepòntic.

Taula 25. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en lepòntic.

Pel que fa la distribució dels fonemes en la llengua lepòntica, tots apareixen de forma bastant homogènia, fet que l'aparta d'altres llengües com la del SO o l'ibèric, que mostra preferència per certs fonemes en comptes de per altres. En efecte, com el lepòntic és una llengua indoeuropea, sembla concordar en homogeneïtat amb altres llengües indoeuropees com el celtibèric o el lusità.

Taula 26. Gràfic de freqüència d'aparició de fonemes en lepòntic.

Finalment, acabarem aquest apartat amb una taula comparativa entre totes les llengües aquí tractades on s'assenyalen els valors més propers amb la llengua del SO. Així doncs, es pot veure clarament com la llengua del SO no coincideix de manera contundent amb cap altre de les llengües antigues analitzades. Cal destacar que amb l'ibèric meridional presenta valors semblants en la freqüència d'aparició de totes les vocals, fet destacable. A la taula es presenten les dades emfasitzades dels valors dels fonemes de les altres llengües més propers als que presenta la llengua del SO. Hem assenyalat aquells que no superen un biaix del 3%, que ens ha semblat prou significatiu com per excloure'n la comparació.

Així doncs, es pot veure clarament que les dues llengües a les quals més s'hi assembla la del SO, fonològicament parlant, són la de l'epigrafia ibèrica meridional (vuit coincidències) i el lepòntic (set coincidències); a prop el segueix el rètic (sis coincidències) i més lluny quedaria el celtibèric (quatre coincidències).

Fonemes	SO	SE	Celtibèric	Lepòntic	Rètic
A	16,1	16,41	10,56	9,49	11,3
E	11,3	9,12	6,83	6,7	8,5
I	10,13	15,33	11,89	11,17	12,7
O	7,36	3,61	8,41	9,21	
U	4,8	4,05	11,7	8,65	4,2
L	3,04	4,56	3,66	7,8	5,4
M	0	0	6,18	3,07	1,9
N	10,29	1,64	5,59	5,02	5,9
R	7,14	4,8	4,68	5,02	3,9
í		5,64			
S	1,6	5,13	7,32	7,26	5,8
ś	1,17	2,59		2,51	1,6
B/P	5,65	6,5	2,54	7,26	3,11
T/D	4,58	8,87	7,7	5,58	19,88
K/G	5,12	9,8	10,72	5,5	4,3

Taula 27. Comparativa de freqüència d'aparició dels valors fonètics entre les diferents llengües analitzades. De color verd, els valors que presenten nivells de freqüència més coincidents. Elaboració pròpia.

5.4 DESCRIPCIÓ FONOLÒGICA I POSSIBLES MOTS

Abans d'encetar la qüestió dels possibles mots o segments isolables dins la llengua del SO, cal fer una descripció dels aspectes fonològics deduïbles a partir de la lectura de les inscripcions. Aquest tema, en efecte, ja s'ha tractat a bastament i, per tant, la informació que aquí s'afegirà no és del tot nova. El sistema fonològic de la llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO consta de cinc vocals, /a/, /e/, /i/, /o/ i /u/. En relació amb les consonants, estem segurs de l'existència d'una vibrant, una lateral, dues sibilants i una nasal. Malauradament, no en sabem res sobre la diferència fonètica entre les dues sibilants i s'ha optat per transcriure-les segons la tradició fenícia, que recordem és la cultura que aportà l'escriptura al sud-oest peninsular (/r/, /l/, /s/, /š/ i /n/). Pel que fa a les consonants oclusives, la diferència entre sordes i sonores sembla que no es marcaria gràficament i tampoc es considera segur el fet que n'existís diferenciació fonològica⁴⁴⁶. La causa d'aquest dubte prové del fet que els antropònims i topònims trobats en inscripcions llatines i fonts grecoromanes podrien ser d'època posterior i cal prendre'ls amb mesura i precaució⁴⁴⁷. Tot i això, podem admetre amb força seguretat que la llengua del SO distingia entre, com a mínim, oclusives labials, dentals i velars (/p/ i /b/, /t/ i /d/ i /k/ i /g/).

Aquests són, doncs, els valors segurs per a la llengua del SO. A la vista queda, doncs, el fet que manquen alguns fonemes rellevants. El primer d'ells seria el de la nasal labial /m/. La hipòtesi principal i més lògica seria la no existència en la llengua del SO, atès que el signe emprat per a /m/ en fenici es correspon amb /b^a/ en l'escriptura del SO (𐤁). Dues qüestions encara obertes serien l'existència d'una segona vibrant, com en ibèric, i l'existència d'una consonant aspirada. Sobre aquest tema, emperò, ja hem discutit prou al capítol dedicat al valor dels signes i aquest ens remetem⁴⁴⁸.

Pel que fa als diftongs, en primer lloc cal remarcar que l'*scriptio continua* de l'epigrafia del SO sempre ens porta a prendre amb cautela qualsevol combinació entre dos signes o més, atès que mai sabrem amb seguretat si els signes formen part de la mateixa paraula, si són infixos, sufixos, prefixos, etc. En qualsevol cas, l'anàlisi interna de les dades (*cf.* Capítol 6.3) ens mostra que es donen totes les combinacions vocàliques

⁴⁴⁶ DE HOZ 2010: 387.

⁴⁴⁷ DE HOZ 2010: 471-478.

⁴⁴⁸ *Vid.* Capítol 6.3.4.

disponibles, destacant-ne només l'absència d'/ue/. Les seqüències vocàliques més usades en la llengua del SO són, sens dubte, les formades per /ea/ (24 aparicions); /oi/ (20); /io/ (18); /ai/ (16) i /ua/ (16). Sobta, si pensem en clau indoeuropea, la baixa freqüència del diftong /au/ (7 aparicions). Remarcable és, en aquest sentit, el fet que la vocal /u/ és la menys emprada com a segon element en combinacions vocàliques, com ja s'ha dit en un altre lloc⁴⁴⁹. Recentment, Luján ha tornat a posar èmfasi en un aspecte de la fonètica del SO que seria la repetició de la mateixa vocal⁴⁵⁰. Aquest aspecte sovint s'ha volgut relativitzar explicant que una vocal seria final de mot, mentre l'altra en marcaria l'inici. No obstant això, tenim la inscripció n° 52 on la seqüència /aa/ apareix clarament com a inici de mot. També amb certa freqüència trobem el final d'inscripció en **-ntii** o en **-nii**⁴⁵¹. És evident, doncs, com ja va marcar Rodríguez Ramos, que aquesta reduplicació gràfica de les vocals en l'escriptura del SO havia de tenir, per força, alguna implicació fonètica que se'ns escapa⁴⁵². Un aspecte més que destaca l'estudi de Luján és el fet que, aquestes seqüències de vocals reduplicades, apareixen sempre precedides de vibrants i líquides (/aa/, /oo/ i /uu/), o nasal (/ee/ i en la majoria dels casos, també /ii/)⁴⁵³. Un aspecte destacat d'aquesta nova anàlisi de dades sobre la llengua del SO és que el signe Υ també apareix amb les reduplicacions vocàliques i això és un fet que, segons Luján, inclinaria la balança a favor de la hipòtesi que el signe representa un valor fonètic de segona vibrant com en l'escriptura ibèrica meridional⁴⁵⁴.

Pel que fa les combinacions d'/l/, combina amb totes les vocals i només la seqüència /lu/ no està testimoniada, encara que sí que apareix en el calc d'una línia avui en dia no conservada (inscripció n° 52). No apareix precedida de consonant i precedeix només signes de caire fonètic labial o dental, però no combina bé amb velars ni la resta de signes consonàntics vibrants, nasals o sibilants.

La vibrant /r/ només apareix precedida per vocals i seguida de vocal, /n/, /s/, /ś/ i qualsevol sil·labograma oclusiu.

⁴⁴⁹ CORREA I GUERRA 2019: 129.

⁴⁵⁰ LUJÁN 2021: 193-199.

⁴⁵¹ *Vid.* taules 28 i 29.

⁴⁵² RODRÍGUEZ RAMOS 2000.

⁴⁵³ LUJÁN 2021: 198-199.

⁴⁵⁴ LUJÁN 2021: 201-202.

La nasal /n/ pot anar precedida per vocal, /r/, /s/, ŋ , /l/ i /ś/. En canvi, pot anar seguida de qualsevol vocal, /s/, ŋ i qualsevol sil·labograma oclusiu.

De les dues sibilants, representades fonèticament com a /s/ i /ś/, se'n desconeix la qualitat fonològica. /S/ (ʃ) apareix precedit de qualsevol vocal, /n/ i /r/. Apareix seguit de les vocals, /n/, i els sil·labogrames oclusius. En canvi, /ś/ (ʃ), menys freqüent que l'anterior, és precedit per totes les vocals menys /u/, i /r/. Va seguit de totes les vocals menys /i/, /n/ i els sil·labogrames de naturalesa fonètica dental⁴⁵⁵.

Sobre la síl·laba, es pot admetre sense gaires dificultats l'esquema següent: l'existència de síl·labes formades per només una vocal o per una consonant i una vocal, creiem que és fora de qualsevol dubte. A causa de l'*scriptio continua*, anar més enllà és perillós, però segurament la llengua del SO coneixia l'estructura consonant+vocal+vibrant⁴⁵⁶. Anant-hi més enllà, s'entra en un terreny on només l'especulació hi té cabuda. Una controvèrsia molt rellevant que s'ha donat entre els investigadors és l'existència o no de síl·labes formades per *muta cum liquida*. En efecte, com ja s'haurà adonat el lector, l'existència de sil·labogrames en dificulta la identificació. Cal, doncs, esbrinar quin tipus d'adaptació podrien haver realitzat els escribes del SO per tal d'assenyalar aquest tipus de síl·labes. Gràcies al celtibèric, coneixem que un dels mètodes que podria emprar una escriptura semisil·làbica o sil·làbica per a notar seqüències de *muta cum liquida* seria la repetició de la vocal que segueix la líquida en el signe sil·làbic, és a dir, per a marcar el fonema /kro/ s'escriuria /koro/. Aquesta teoria és la que segueix principalment Correa, tal com es pot consultar en el seu últim treball de síntesi⁴⁵⁷. En canvi, de Hoz considera que aquest no seria el mètode adequat per a notar aquest tipus de síl·labes en l'escriptura del SO, que ens recorda que és redundant. Per quin motiu, doncs, emprar la redundància en síl·labes de *muta cum liquida*⁴⁵⁸? En efecte, sembla contraproductiu afegir-hi una vocal de més. Continuant amb el tema, tenim algunes evidències d'aquestes seqüències gràfiques en la llengua del SO. Certament apareixen les combinacions fonètiques **t^aala**, **b^aala** i **k^aala**; també **k^oolo** (tres vegades) i **b^oolo**; **b^aara**

⁴⁵⁵ A les mateixes conclusions han arribat, *mutatis mutandis*, CORREA I GUERRA 2019: 129-130 i DE HOZ 2010: 387-388.

⁴⁵⁶ DE HOZ 2010: 388.

⁴⁵⁷ CORREA I GUERRA 2019: 129.

⁴⁵⁸ DE HOZ 2010: 388.

(dues vegades); **b^eere** i **t^ooro**. Segons la teoria de Correa, caldria considerar que la transcripció fonètica d'aquestes seqüències podria ser /kolo/ o /klo/ i així amb la resta. En qualsevol cas, si les combinacions *muta cum liquida* existien en la llengua del SO, o bé no estaven notades gràficament (és a dir: la síl·laba **k^aa** podria equivaler a /ka/, /kla/ o /kra/). Recentment, l'indoeuropeista alemany Dagmar Wodtko ha proposat la interessant però per ara no demostrable hipòtesi següent: l'escriptura del SO tindria tres maneres diferents de poder marcar gràficament aquestes seqüències *muta cum liquida*. La primera seria mitjançant l'ordre consonàntic invers, és a dir, per a marcar un valor fonètic /kr/ empraria la seqüència gràfica **rk**. La segona és la que ja va plantejar Correa anteriorment i de què ja hem parlat. La tercera i última seria una fórmula zero, és a dir, una seqüència **k^aato** podria també ser llegida com a /krato/⁴⁵⁹. La qüestió segueix oberta, ja que no podem conèixer amb exactitud la naturalesa de la llengua del SO. És per això i per molts altres motius que hem anat desvetllant que és temerari ara per ara realitzar qualsevol hipòtesi lingüística sobre la llengua del SO.

Altrament, la llengua del SO sembla que coneixia també seqüències sil·làbiques del tipus (consonant)+vocal+nasal/vibrant+consonant, de l'estil **k^eentⁱ**. Més dubtosa sembla l'existència de casos de (consonant)+vocal+nasal/vibrant+sibilant, atesa la mancança que patim a l'hora d'establir on termina i acaba un mot a causa de l'*scriptio continua*. Per exemple, la seqüència -**↑ens**- de la inscripció nº 50 no sabem si tota ella pertany al mateix mot o a diferents⁴⁶⁰.

Molts pocs segments s'han pogut identificar com a mots i, fins i tot en aquest cas, la naturalesa de les desinències de la llengua del SO ens és desconeguda. Només recordar el fet que la majoria d'investigadors simpatitzants amb la teoria indoeuropeista aconseguen veure-hi desinències semblants a les desinències casuals indoeuropees, mentre que els seus detractors expliquen que, al poder segmentar les paraules en base a un criteri subjectiu, també podria tractar-se d'una llengua de tipus aglutinant o, fins i tot, emparentada amb l'ibèric.

⁴⁵⁹ WODTKO 2021: 224-232.

⁴⁶⁰ DE HOZ 2010: 388.

	Inscripció nº 38	BEJ.06.06
	Inscripció nº 37 (<i>dubia</i>) ⁴⁶³	BEJ.06.11 (<i>dubia</i>)
	Inscripció nº 36	BEJ.06.13
	Inscripció nº 75	FAR.02.05
	Inscripció nº 62	FAR.03.04
na 𐤎 ^e eni	Inscripció nº 16	BEJ.04.08
na 𐤎 ^e ent ^t ii	Inscripció nº 44	BEJ.04.15
na 𐤎 ^e enii	Inscripció nº 7	BEJ.04.19
	Inscripció nº 3	BEJ.04.20
	Inscripció nº 32	BEJ.06.03
	Inscripció nº 33	BEJ.06.04
	Inscripció nº 61	FAR.01.01
	Inscripció nº 79	FAR.04.14
na 𐤎 ^e enb ⁱ	Inscripció nº 45	BEJ.04.16
na 𐤎 ^e euu	Inscripció nº 41	BEJ.06.12
na 𐤎 ^e et ⁱ	Inscripció nº 81	CC.05.01
na 𐤎 ^r k ^e eni ⁴⁶⁴	Inscripció nº 72	FAR.02.02
na 𐤎 ^e eii	Inscripció nº 73	FAR.02.03

⁴⁶³ Només apareixen els tres últims signes. Seria, per tant, una hipòtesi, molt probable, però no una certesa.

⁴⁶⁴ Aquí s'ha optat per llegir el signe 𐤎 com un al·lògraf de K. *Vid.* Capítol 6.3.4.

	Inscripció nº 63	FAR.03.05
	Inscripció nº 66	FAR.04.02

Taula 28. Correspondència dels elements formulars amb les inscripcions en què apareixen.

Com s'ha pogut veure a la taula anterior, existeixen, després de la consonant /n/, diverses tipus de terminació per a la fórmula. La més habitual és la formada per **-t̃i** (𐌛𐌹), fet que ja va dur a investigadors com Wikander a tractar d'explicar-ho com una desinència verbal indoeuropea en *-nti*. Aquesta hipòtesi també l'han seguit investigadors com Correa, Untermann i darrerament Koch⁴⁶⁵. El problema principal que comporta considerar la desinència **-nt̃i** com una desinència verbal de tercera persona del plural és apareix en segments en què, *a priori*, la fórmula verbal va seguida d'un únic NP que en cap cas hauria de concordar amb un verb en plural. A més, l'etimologia indoeuropea del verb és molt discutida, i el paral·lel grec que Koch aporta, *ναρκάω*, a l'últim diccionari etimològic de la llengua grega apareix com a mot d'origen anindoeuropeu. Deixant de banda interpretacions diverses sobre aquest tema, que ja s'han vist anteriorment, ens interessa aquí continuar amb l'anàlisi de dades objectives. A banda de **-t̃i**, la fórmula pot anar seguida per **-b̃i**, per **-ii**, per **-ai** o fer fins i tot un final **-k̃et̃i**, sense **n**, que malgrat tot podria ser un oblit del gravador.

La segona part de la fórmula que ha cridat l'atenció de la investigació és el segment **b̃are** (𐌛𐌹𐌶𐌵), que generalment precedeix el segment format per **nãk̃e**. La freqüència d'aparició d'aquest segment és també força elevada, apareixent fins a 29 vegades en el *corpus* d'inscripcions del SO. La forma més habitual del segment és la completa, **b̃are**, convivint amb **b̃a**, **b̃arn**, **b̃re** i la variant complexa **b̃arent̃ii** (𐌛𐌹𐌶𐌵𐌹𐌶𐌹𐌶𐌹). La forma **b̃are** apareix vint vegades, a les quals segurament s'haurà d'afegir una més que no presenta redundància. D'aquests vint-i-un exemples, onze van seguits de la primera part de la fórmula, **nãk̃e**, pel que ha fet pensar a diversos investigadors en la possibilitat d'una fórmula final composta per dos mots. El fet és que en gairebé la meitat d'aparicions, **b̃are** no apareix precedint **nãk̃e**; això fa pensar que els dos segments no formen una fórmula tan estàtica com sembla. En qualsevol cas,

⁴⁶⁵ WIKANDER 1966; CORREA 1992; *MLH* IV:165-168 i KOCH 2011: 245-247. *Contra*, DE HOZ 2010: 400-401.

com a conclusió sí que es pot admetre que aquests dos elements formulars, es poden separar de la forma en què ho hem proposat aquí.

Seqüència formular	Referència <i>corpus</i>	Referència Hespèria
[...]b ^a arena ʔk ^e [ent'i	Inscripció n° 2	BEJ.01.01
[...]b ^a arena ʔk ^e en	Inscripció n° 48	BEJ.03.01
[...]b ^a arena[Inscripció n° 23	BEJ.04.13
]arena ʔk ^e enii	Inscripció n° 7	BEJ.04.19
[...]b ^a arena ʔk ^e enii	Inscripció n° 3	BEJ.04.20
[...]b ^a arena ʔk ^e enii	Inscripció n° 33	BEJ.06.04
[...]b ^a arena ʔ+[Inscripció n° 36	BEJ.06.13
[...]b ^a arena ʔk ^e e[Inscripció n° 29	BEJ.07.01
[...]b ^a arena ʔk ^e eii	Inscripció n° 73	FAR.02.03
[...]b ^a arena[Inscripció n° 68	FAR.03.07
[...]b ^a aren[a ʔk ^e e]nii	Inscripció n° 66	FAR.04.02
b ^a arena ʔk ^e ent'i[Inscripció n° 17 ⁴⁶⁶	BEJ.04.09

Taula 29. Seqüències formulars amb el segment b^aare i inscripcions on es troben.

⁴⁶⁶ Aquesta inscripció és dubtosa pel signe ʔ inicial de la fórmula, però ben bé podria tractar-se d'un error del lapidari o d'una variant local en què el signe té un valor fonètic b^a.

L'últim element que podria formar part de la fórmula podria ser el segment (**t**^e) **ero** (**†**^q^o(**H**)), que precedeix generalment el segon segment formular **b^aare**. Resulta difícil afirmar amb claredat si el segment mínim amb significat seria **ero** i el signe precedent, ja sigui **H** o ^q, és només una partícula proclítica que modifica lleument el significat, o qualsevol altra possibilitat morfològica. En efecte, l'únic que tenim clar és que acostuma a precedir **b^aare** i que, tots dos segments junts, formarien una part de la fórmula, però no massa rellevant donada la seva poca freqüència d'aparició (només a cinc inscripcions).

Mot	Referència <i>corpus</i>	Referència Hespèria
b^aa	Inscripció n° 22	BEJ.04.12
	Inscripció n° 23	BEJ.04.13
	Inscripció n° 8	BEJ.04.01
	Inscripció n° 72	FAR.02.02
	Inscripció n° 49	FAR.06.01
b^aare	Inscripció n° 2	BEJ.01.01
	Inscripció n° 48	BEJ.03.01
	Inscripció n° 8	BEJ.04.01
	Inscripció n° 17	BEJ.04.09
	Inscripció n° 22	BEJ.04.12
	Inscripció n° 23	BEJ.04.13
	Inscripció n° 44	BEJ.04.15
	Inscripció n° 3	BEJ.04.20
	Inscripció n° 33	BEJ.06.04
	Inscripció n° 38	BEJ.06.06
	Inscripció n° 36	BEJ.06.13
	Inscripció n° 25	BEJ.06.14
	Inscripció n° 29	BEJ.07.01
	Inscripció n° 71	FAR.02.01
	Inscripció n° 75	FAR.02.05

	Inscripció n° 78	FAR.03.07
	Inscripció n° 66	FAR.04.02
	Inscripció n° 55	FAR.04.05
	Inscripció n° 54 (<i>dubia</i>) ⁴⁶⁷	FAR.04.12 (<i>dubia</i>)
	Inscripció n° 79	FAR.04.14
b^aarn	Inscripció n° 6	BEJ.04.18
b^are	Inscripció n° 88	SE.02.01
b^aarentⁱii	Inscripció n° 5	BEJ.05.01
t^eero	Inscripció n° 23	BEJ.04.13
	Inscripció n° 38	BEJ.06.06
	Inscripció n° 36	BEJ.06.13
	Inscripció n° 25	BEJ.06.14
	Inscripció n° 71	FAR.02.01

Taula 30. Aparicions dels segments b^are i t^eero.

5.6 ALTRES MOTS

Un altre segment que s'ha pogut aïllar dins la llengua del SO és **uarb^aan** (𐌆𐌹 𐌶𐌆𐌹𐌺). Apareix cinc vegades la forma completa, i una vegada una forma més simplificada, **uab^aan**, possiblement un error del lapidari. Correa va proposar que aquesta forma està emparentada d'alguna manera amb el terme celtibèric **ueramos** (*uper(°)mos),

⁴⁶⁷ Apareix la forma 𐌆𐌆𐌆 𐌶.

que seria un títol dins la societat o un tractament de respecte⁴⁶⁸. Més recentment, Luján ha proposat una comparació amb *CIL* II 255, on es llegeix el següent:

L(ucius) Varbius L(uci) f(ilius) Gal(eria) Tanginus / h(ic) s(itus) e(st) [

L'element indígena *Varbius*, efectivament, s'assembla molt fonèticament a **uarb^aan**, però sempre s'ha de considerar aquestes aproximacions amb cautela degut al gran lapse temporal transcorregut entre ambdós fenòmens epigràfics i els més que possibles canvis poblacionals que es dugueren a terme en aquest temps, que impliquen canvis onomàstics i lingüístics⁴⁶⁹.

Mot	Referència <i>corpus</i>	Referència Hespèria
uarb^aan	Inscripció n° 8	BEJ.04.01
uab^aan (<i>sic</i>)	Inscripció n° 12	BEJ.04.05
uarb^aan	Inscripció n° 32	BEJ.06.03
uarb^aan	Inscripció n° 64	FAR.03.02
uarb^aan	Inscripció n° 70	FAR.03.01
uarb^aan	Inscripció n° 72	FAR.02.02

Taula 31. Freqüència d'aparició del mot *uarb^aan* en l'epigrafia del SO.

Altres segments destacats s'han relacionat amb antropònims. En efecte, al considerar-se un fenomen relacionat amb el món funerari, és lògic pensar que als elements formulars que tant es repeteixen, els precedirien antropònims. Així doncs, alguns segments que apareixen combinats amb alguns dels vistos anteriorment, s'han considerat possibles antropònims en la llengua del SO. Aquests antropònims serien: **oo^πoir**

⁴⁶⁸ CORREA 1990: 139; 1992: 101; acceptat per *MLH* IV: 160. *Contra* DE HOZ 2010: 399.

⁴⁶⁹ LUJÁN 2021: 207.

(𐌲𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌹), **eert^aau** (𐌰𐌰𐌲𐌶𐌹𐌺, llegit dextrorsament), **sarunea** (𐌹𐌰𐌶𐌹𐌲𐌹𐌺), **aik^uuris** (𐌹𐌶𐌹𐌲𐌹𐌺𐌹𐌺), **ak^oosio's** (𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺), etc⁴⁷⁰.

Un altre segment molt comentat és el format pels signes 𐌺𐌸𐌺𐌹 (**lok^o**), que apareix en dues inscripcions i s'ha volgut relacionar amb la divinitat cèltica *Lugu*⁴⁷¹.

Un últim segment que es pot aïllar és el format pels signes 𐌶𐌺𐌰 (**eb^u**, inscripcions n° 1, 36, 48, 64 (apareix sota la forma 𐌺𐌺 però sembla clarament un al·lògraf de 𐌺) i 74) que apareix diverses vegades en les inscripcions del SO. Convé destacar d'aquest segment que avançar una hipòtesi sobre el seu significat seria avui en dia molta agosarat atès que molts investigadors consideren el signe 𐌺/𐌺 un al·lògraf del signe 𐌶 i no hi ha consens en el seu significat concret. Untermann també distingeix el segment **iub^aa/iob^aa** (𐌹𐌺𐌶𐌹, inscripció n° 38 / 𐌹𐌺𐌺𐌹 dextrorsa; inscripció n° 9) / **ioua** (inscripció n° 52, llegit **noua** per mi), que serien el mateix mot escrit de forma diversa, en aspectes no formulars. Al nostre parer, la seva poca freqüència d'aparició i el fet que aparegui sempre escrit de maneres diferents no dona cap mena de suport a la hipòtesi, però en un estadi més avançat de la investigació es podrien tenir en compte aquesta mena de canvis fonètics o gràfics en l'epigrafia del SO⁴⁷².

Per últim, cal destacar els esforços d'Untermann per tal de definir també les desinències gramaticals de la llengua del SO. En efecte, l'alemany interpreta certs segments de l'escriptura del SO com a possibles desinències que es repeteixen: **-ea**, **-ta**, **-on**, **-kun**, **-oir**, **-še**, **-ne**. No és pas casualitat que en relacioni la majoria amb desinències casuals indoeuropees (nominatiu femení singular, neutre plural, genitiu plural, etc), fet que dona pas, com sempre, a segmentacions arbitràries però còmodes a les nostres oïdes indoeuropeïtzades.

Emperò, caldria fer algunes matisacions sobre **oir-** i **-ne**. Sobre aquest últim segment cal destacar el brillant descobriment de Luján al veure que aquest sufix apareix

⁴⁷⁰ Per a més referències, *uid.* CORREA 1989; 2009 a i CORREA I GUERRA 2019: 131-132.

⁴⁷¹ CORREA 1989; CORREA I GUERRA 2019: 131.

⁴⁷² LUJÁN 2021: 208 tampoc sembla acceptar-ho sense reticències.

sovint acompanyant un mot -o molt probablement un NP- justament abans de l'inici d'elements formulars⁴⁷³.

Mot+ne+fórmula	Referència <i>corpus</i>	Referència Hespèria
][.]arnete?unb ^a ane[---]b ^a arena ʔ[k ^e enti	Inscripció n° 2	BEJ.01.01
]uarb ^o oiirsaruneeab ^a arena ʔk ^e enii	Inscripció n° 3	BEJ.04.20
]u ʔnib ^e eliMonuarn b ^a ane[.]b ^a arnna ʔk ^e eu[Inscripció n° 6	BEJ.04.18
] +k ^e enilarin // re++nienb ^a ar ⁴⁷⁴ ne(.)[Inscripció n° 19	BEJ.04.11
uab ^a an ne	Inscripció n° 20	BEJ.04.06
k ⁱ ielaoe[.]r ⁴⁷⁵ sat ^e ab ^a anerob ^a k ^e eu ʔk ^e enii	Inscripció n° 30	BEJ.06.01
]saruneeaoar[Inscripció n° 32	BEJ.04.21
[...]earonb ^a arena ʔk ^e enii // ališne	Inscripció n° 33	BEJ.06.04
irualk ^u usierna ʔk ^e entišsub ^a at ^e erob ^a are ʔat ^a anelt ^e	Inscripció n° 38	BEJ.06.06
] +iirnest ^a ak ^u unb ^a aneoo ʔoireb ^a a[rena ʔ]k ^e enii[Inscripció n° 44	BEJ.04.15
][.]ananuarb ^a anek ^e ena ʔ[Inscripció n° 49	FAR.06.01

⁴⁷³ LUJÁN 2021: 209.

⁴⁷⁴ Aquest signe, que transcrivim com a r, en veritat és ʔ. El mateix passa amb l'anterior.

⁴⁷⁵ Hem transcrit per r el signe ʔ.

[...]leoinear+arie \uparrow i \uparrow ensere	Inscripció n° 50	FAR.06.02
[[.]k ^e euak ^e e[---]eb ^o ot ^e eb ^a arena \uparrow k ^e e // ne \uparrow sunt ^u ureaiub ^a a	Inscripció n° 54	FAR.04.12
b ^o ot ^o o \uparrow ar[---]+aak ^a a \uparrow nerionire	Inscripció n° 56	FAR.04.06
ib ^o oiionasuneuarb ^a aneb ^u ua \uparrow +neob ^a arb ^a ara+[---]+b ^a at ^a aore+o	Inscripció n° 64	FAR.03.02
lok ^o onane[...] \uparrow t ^e erob ^a are	Inscripció n° 71 ⁴⁷⁶	FAR.02.01
]k ^o orelib ^o on[.]k ⁱ ik ^u o \uparrow irauarb ^a ant ⁱ irt ^o osneb ^a ana \uparrow rk ^e eni[Inscripció n° 72	FAR.02.02

Taula 32. Aparicions de la seqüència possible mot+ne+fórmula final.

Sobre **-oir**, també apareix en quatre ocasions relacionat amb la fórmula, precisament amb la variant **na \uparrow k^eeni**, sense dental⁴⁷⁷. A la taula següent es poden trobar tres exemples d'aquest sufix seguit de la fórmula. Luján també marca la inscripció n° 73 perquè es basa en les lectures del *corpus* Hesperia. Llegir **-oir**, creiem, no és factible després d'haver-ne fet l'autòpsia i perquè aniria en direcció contrària a la vertadera lectura de la inscripció, que seria sinistrorsa i no dextrorsa.

-oir + fórmula	Referència <i>corpus</i>	Referència Hespèria
[...]oo \uparrow oireb ^a a[rena \uparrow]k ^e enii	Inscripció n° 44	BEJ.04.15
oo \uparrow oirna \uparrow k ^e enti	Inscripció n° 45	BEJ.04.16
soloiruarb ^a an[...] \uparrow ina[...] \uparrow ok ^a [...] \uparrow a \uparrow k ^e enii	Inscripció n° 32	BEJ.06.03

Taula 33. Segment *-oir* + fórmula final.

⁴⁷⁶ En aquesta inscripció només apareix una part de la fórmula.

⁴⁷⁷ LUJÁN 2021: 210.

5.7 RECAPITULACIÓ

Quines conclusions, doncs, es poden extreure sobre la llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO? Malgrat la dificultat que comporta l'empresa, tal com s'ha vist, intentarem sintetitzar en base a les dades que ens han semblat més segures i evidents i que conformen bons punts de partida sobre els quals la investigació pot avançar sòlidament.

En primer lloc, sobta massa la inexistència d'un signe destinat a representar el valor fonètic /m/ en l'epigrafia del SO. En efecte, com ja hem vist anteriorment, ben poques llengües prescindeixen de signe per a aquest valor i, encara menys, cap llengua indoeuropea presenta aquesta característica. Això obre diversos interrogants, com per exemple si el valor fonètic /m/ podria estar amagat sota una combinació de signes o si realment aquest valor faltava en la llengua del SO. Creiem que, fins al moment, el més econòmic i evident seria pensar que el valor /m/ mancava a la llengua del SO. Ens fa pensar això el fet que l'escriptura d'origen, el fenici, en tenia un signe i, per tant, hauria estat senzill manllevar-lo per a representar el mateix so en la llengua de destí, la del SO. Pensar en combinacions de consonants o en una hipotètica peculiaritat fonètica de la llengua del SO en què /m/ només aniria seguit de la vocal /u/, com pensen diversos investigadors⁴⁷⁸, creiem que fins al moment no s'adiu amb la solució més evident, que seria pensar en la falta d'aquest fonema per a la llengua del SO pels motius abans exposats. També, d'altra banda, es podria donar el cas que el fonema /m/ no manqués a la llengua del SO, sinó a la llengua intermèdia que va adaptar l'escriptura fenícia a la península ibèrica. Això explicaria també perquè l'escriptura ibèrica nordoriental emprà un signe creat a partir d'𐤌 per a marcar el so /m/ (𐤌) i que l'ibèric meridional tampoc tingui un signe clar per a aquest valor fonètic. Si suposem que la manca d'un signe per a /m/ és produïda per una llengua diferent a la del SO, llavors sí és lícit pensar en un ús peculiar dels signes per a marcar el valor bilabial nasal. Ara bé, l'extranya coincidència formal del signe sospitós de representar /m/ a l'escriptura del SO, 𐤌, s'assembla massa al seu homògraf fenici, 𐤌, com per poder concloure amb claredat que el signe fou manllevat d'una altra escriptura paleohispànica on tenia un valor diferent d'/m/. En qualsevol cas, podria ser una coincidència o, simplement, que els adaptadors del signari del SO

⁴⁷⁸ *MLHIV*: 172; RODRÍGUEZ RAMOS 2015; CORREA 1985: 386; CORREA 1993: 543; CORREA 1996: 69.

coneguessin alhora els signaris i llengües fenícies i tartèssies. El debat, doncs, queda obert i ens decantem per la prudència al considerar que la llengua del SO podria no tenir cap signe per a representar el valor fonètic bilabial nasal /m/.

Sobre la fórmula final, al nostre parer encara queden oberts més interrogants que no pas certes, malgrat els evidents avenços en la investigació i coneixement de l'epigrafia del SO. En primer lloc, la primera incertesa de moment insalvable que hom troba és la fórmula mateixa. En efecte, sobre una possible base $\square \text{M} \Lambda \text{N}$, semblen coexistir diverses desinències, essent algunes més comunes que altres, i alguns possibles prefixos, tal com es pot veure a les taules 28 i 29. És per això que cal cridar l'atenció sobre certes investigacions que tendeixen a simplificar la fórmula i unificar-la sota una mateixa denominació. Podria ser que fins i tot, el que generalment s'agrupa sota la denominació fórmula en realitat faci referència a dos o més mots. Una de les claus, al nostre parer, a l'hora d'esbrinar el significat d'aquesta fórmula hauria de ser tenir alguna mena de certesa sobre la funció d'aquestes esteles en la societat en què apareix la fórmula.

Tampoc es pot deixar de banda la tendència recent a considerar la llengua del SO com una llengua desxifrada en clau cèltica i, per tant, indoeuropea. Pel que hem pogut esbrinar al llarg d'aquesta investigació, encara que no neguem l'existència d'elements que podrien dur a pensar en una llengua indoeuropea, són encara massa els obstacles que s'oposen a aquesta interpretació. En primer lloc, ja s'han exposat les crítiques a considerar les desinències **-nti** o **-ni** de la fórmula com a desinències verbals de caire indoeuropeu. Més atractives són les comparacions entre segments que apareixen a l'epigrafia del SO i en NNP de caire indoeuropeu documentats especialment en l'epigrafia llatina peninsular, ja que no seria impossible la penetració d'individus culturalment celtes a la regió que practicava l'epigrafia del SO i haver deixar constància dels seus noms.

Poca més s'ha de dir sobre la fórmula i la llengua en aquest treball. Malgrat els esforços d'alguns investigadors en demostrar la indoeuropeïtat de la llengua, en distingir paraules i segments formulars, les incògnites continuen essent elevades en relació amb les certes. La *scriptio continua*, la desconexió del valor segur de determinats signes i també del grup paleoètnic al qual pertanyia la societat que practicà aquest tipus d'escriptura són només alguns dels factors més importants que ens allunyen d'una possible interpretació lingüística de l'epigrafia del SO. Necessitem, doncs, més dades en relació amb els valors dels signes, el funcionament dels segments aïllats i la funció de

l'epigrafia sobre pedra en la societat del SO per tal de poder aportar dades més segures i fiables sobre aspectes lingüístics concrets. Llavors, sense descartar la possible i esporàdica aparició d'elements indoeuropeus a l'escriptura del SO –com ara possibles antropònims, teònims i etnònims–, una conclusió sòlida a què podem arribar seria la següent: la llengua del SO seria una llengua de tipus aglutinant, en la qual podem distingir clarament dos segments que podrien esdevenir nuclis lexemàtics: **na^ʾk^e** i **uarb^aan**. A aquests, sobretot al primer per pertànyer a la fórmula, podrien seguir prefixos i sufixos com **t^eero-**, **b^aare-**, **-ntⁱ**, **-ni**, etc. Aquesta hipòtesi, de ser confirmada algun dia, també podria justificar l'ús de l'*scriptio continua* en l'epigrafia del SO i la manca de separadors de paraules, ja coneguts pels fenicis, en l'epigrafia del SO.

6 EL VALOR DEL SIGNARI

Per tal de poder estudiar qualsevol aspecte de l'escriptura i llengua del SO cal abans esbrinar quin valor fonètic concret s'amaga sota cada signe. El desxiframent del signari del SO és cabdal a l'hora de profunditzar en qualsevol aspecte relacionat amb la llengua i escriptura del SO i encara queden diversos aspectes per resoldre en aquest sentit. En efecte, ens trobem davant una escriptura paleohispànica que sembla presentar un elevat número de signes *hàpax* o de molt baixa freqüència, cosa que potser no seria el cas dels emprats per a la representació de les llengües ibera i celtíbera. Això fa, com és comprensible, molt difícil l'establiment del valor dels signes per aportar una lectura completament fiable de les inscripcions.

El mètode seguit per al desxiframent del signari, descrit breument a l'apartat 6.1, és la combinació entre factors externs (escriptures fenícies i ibèriques, de les quals se'n coneix la llengua que representa) i interns (anàlisi quantitativa i qualitativa). Els dos mètodes s'han de combinar per tal d'arribar a una solució adequada a l'hora de desxifrar el valor fonètic que s'amaga darrere els signes del SO, una epigrafià sota què, recordem, s'amaga una llengua encara desconeguda.

Aquesta tasca, però, no comença *ex nihilo*. Certament nombrosos investigadors ja van atènyer aquesta feina fins a tal punt d'èxit, que avui en dia ens el trobem pràcticament en la seva totalitat desxifrat⁴⁷⁹. Aquí presentem una reflexió més encaminada als signes que encara no generen consens entre els investigadors, però sense deixar de banda els signes consensuats, revisant-ne les dades corresponents. Per a tal tasca ens hem valgut del mètode d'anàlisi quantitativa, ja usat per molts altres investigadors i la comparativa, sobretot amb l'alefat fenici i amb el signari ibèric meridional, els dos sistemes d'escriptura coneguts amb més relació de parentiu amb l'escriptura del SO que es pot trobar.

6.1 BREU HISTÒRIA DEL DESXIFRAMENT

Ens agradaria, abans d'analitzar el valor dels signes a l'escriptura del SO, fer un breu repàs de la història del seu desxiframent. Ara bé, com ja s'ha tractat la història de la

⁴⁷⁹ Vid. Capítol 2, 6.1 i l'estat de la qüestió més recent a FERRER I JANÉ 2016 i 2022.

investigació a bastament al segon capítol, per tal d'afavorir la fluïdesa en la lectura d'aquesta introducció hem suprimit les referències, les quals es poden consultar al capítol esmentat.

Malgrat que ja a finals del s. XIX va sorgir el primer intent d'investigar i catalogar les escriptures paleohispàniques amb un mètode que podríem anomenar científic, no va ser fins ben entrat el s. XX que es van identificar les diferències entre llengües i sistemes, ja que, en el primer treball sistemàtic sobre les escriptures paleohispàniques realitzat per l'epigrafista alemany Hübner, aquest no diferenciava entre les diferents llengües i escriptures, i per això el va intitular *Monumenta linguae Iberae*, en singular.

Això va canviar ràpidament quan amb els treballs de desxiframent de l'escriptura ibèrica de Gómez-Moreno es va esbrinar que existien diferents sistemes d'escriptura i diferents llengües a la protohistòria peninsular. És aquí, doncs, on comença la història del desxiframent, entre d'altres, de l'escriptura del SO. Els primers que es van encarregar d'aquesta tasca feixuga, àrdua i apassionant varen ser don Manuel Gómez-Moreno i Ulrich Schmoll, de forma simultània i independent l'any 1962. Del treball de Gómez-Moreno poca cosa en destacarem, atès que no va adonar-se de la peculiaritat epigràfica de la reduplicació vocàlica, fet rellevant a l'hora d'establir, entre d'altres, el valor de les vocals, que Gómez-Moreno errà. Amb tot, devem a Gómez-Moreno l'encert de desxifrar que les escriptures paleohispàniques són semisil·làbiques, és a dir, presenten signes amb valor alfabètic per a vocals i consonants no oclusives, mentre que per a les consonants oclusives els signes tenen un valor sil·làbic.

Ulrich Schmoll, per la seva banda, en un treball impecable per a l'època, va establir una de les bases principals de l'estructura de l'escriptura del SO: la redundància vocàlica. L'alemany va esbrinar, amb encert, que els signes sil·làbics de les consonants oclusives van precedits per la vocal corresponent, és a dir, que el signe equivalent al sil·labograma /ta/, **X**, va precedit de la vocal /a/, **A**. Aquest fet té implicacions més profundes que una simple peculiaritat epigràfica, com veurem més endavant⁴⁸⁰.

⁴⁸⁰ Vid. Capítol 6.4.

En efecte, gràcies a les investigacions d'Ulrich Schmoll la investigació va fer un gran salt endavant i va propiciar que investigadors espanyols, a la dècada dels 70 i 80, continuessin desxifrant el signari. Aquests foren Javier de Hoz i José Antonio Correa, que van establir unes lectures de què som en gran part deutors, així com tots els investigadors posteriors. Gràcies a aquests investigadors, va quedar establert el fet que l'escriptura del SO no distingia entre oclusives sordes i sonores, així com que tenia cinc vocals i, per tant, hauria d'haver-hi quinze signes sil·làbics. Establert això, només quedava, doncs, establir-ne el valor vocàlic de cada sil·labograma, així com el consonàntic. El primer cas sembla, *a priori*, fàcil, degut al cas de la redundància vocàlica, de què ja hem parlat. El segon, es podria deduir comparant l'escriptura del SO amb l'escriptura mare, el fenici, o bé amb l'ibèric meridional, llengua de la qual se'n coneix alguna característica fonètica més. Malgrat tot, la solució no sempre és tan senzilla com indica la teoria i com es veurà posteriorment. Ara bé, gràcies a de Hoz i Correa partim d'una base segura sobre la qual es poden reconstruir valors fonètics per a molts dels signes de manera segura. El seu estudi continuat de l'escriptura és, al nostre parer, la clau del seu èxit i de la seva importància, atès que la majoria de casos abans citats d'investigadors només tracten l'escriptura del SO de forma casual. A partir d'ells, apareixen autors rellevants com J. Rodríguez-Ramos, V.H. Correia, J. Untermann, Valério i Ferrer i Jané que accepten la base teòrica de Correa i de Hoz i proposen noves teories per als signes de difícil identificació. És per això que, en el nostre treball -com en d'altres-, es parlarà de signes de consens i no consensuats. Abans d'entrar, emperò, en detall sobre aquests signes, cal parlar de la metodologia que s'empra en el desxiframent d'aquesta escriptura.

6.2 EL MÈTODE COMPARATIU

Ja s'ha demostrat en altres treballs que el millor mètode per tal de poder arribar a un desxiframent fiable del valor dels signes del SO és el mètode comparatiu⁴⁸¹. Amb quins altres sistemes, doncs, s'ha de comparar l'escriptura del SO? En els últims treballs sobre

⁴⁸¹ RODRÍGUEZ-RAMOS 1992, citat al segon capítol.

l'escriptura del SO, s'ha comparat principalment amb l'escriptura ibèrica meridional⁴⁸². No obstant, pensem que no s'ha d'oblidar mai la comparació amb el sistema d'escriptura matern: el fenici. En efecte, com ja hem vist, els treballs pioners en el desxiframent de l'escriptura del SO de de Hoz i Rodríguez-Ramos, principalment, la comparació amb l'alefat fenici és cabdal per tal d'establir un valor fonètic amb seguretat a un signe del SO. De fet, creiem que és més fiable establir en primer lloc una comparació amb el fenici que no pas amb l'ibèric meridional, perquè partim de la base que les llengües ibèrica i la del SO no són la mateixa. És per això que, també al pressuposar una adaptació directa o quasi directa de l'alefat fenici per part de la cultura del SO, pensem que la comparació més fiable amb l'escriptura del SO s'ha de fer amb l'alefat fenici i no pas amb l'ibèric meridional.

6.3 ELS VALORS DELS SIGNES

Passem ara a veure quin valor fonètic presenten els signes de l'epigrafia del SO. Per tal de seguir un ordre coherent hem decidit dividir els signes segons siguin de valor vocàlic, de valor consonàntic, sil·labogrames i signes fora de consens. Per tal de fer més clara l'argumentació d'alguns punts, en què fem referència a altres signaris com el fenici i l'ibèric meridional, entre d'altres, adjuntem a continuació una sèrie de taules per tal que el hom trobi còmodament les referències a què farem esment *a posteriori*.

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊
kaf	yod	tet	het	zayin	waw	he	daleth	gaml	bet	aleph
×	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕
tau	shin	rosh	qof	tsade	pe	ayin	samek	nun	mem	lamed

Taula 34. Signes estàndards de l'alefat fenici, en ordre en direcció sinistrorsa.

⁴⁸² Pensem sobretot en FERRER I JANÉ 2016.

		G / K	B	D / T				
A	Λ	Λ	⤿ ⤿	+	S	≡	M	
E	○ Ψ	⤿	≡	⤿ □	Ś	M	N	Υ
I	⤿	⊙ ⤿	↑ ⤿	⊙ Ψ	R	⤿	Μ	
O	≡	⊗	⊗		Ŕ	⤿		
U	⤿		□	Δ	L	⤿		

Taula 35. Valor dels signes de l'escriptura ibèrica meridional segons CORREA 2004. En blau, els signes de consens i en vermell, els considerats encara ara dubtosos.

6.3.1 VOCALS

A

El signe adaptat per a la vocal /a/, Λ, prové de l'*aleph* fenici (⤿). Tal com passa amb altres sistemes coneguts d'escriptura provinents del fenici, com l'alfabet grec, el so consonàntic de l'*aleph* es va eliminar i es va emprar el signe per al valor vocàlic següent. El valor del signe Λ és, a més, corroborat pel valor que té a l'epigrafia ibèrica meridional.

o

El signe prové d'*ayin* (○) fenici. A les beceroles de la investigació sobre el desxiframent de l'escriptura del SO es pensava que tenia un valor fonètic d'/o/, com al grec, però gràcies a les acurades investigacions d'Schmoll sabem amb certesa que aquest signe tenia, en veritat, el valor fonètic /e/. Aquest s'explica fàcilment a partir de la monoftongació de l'inici vocàlic del signe, /ai/, en /e/. Com sempre quan es tracta d'aquests signes, la redundància i la comparació amb l'ibèric meridional, escriptura de què coneixem una mica la llengua, són claus per a assegurar-ne el valor.

⤿

Aquest signe prové directament de la *iud* (⤿) fenícia. És un signe compartit per totes les escriptures paleohispàniques. Només destacarem que en l'alefat fenici aquest era un signe consonàntic, només usat com a vocal en les anomenades *mater lectionis*.

#

El signe d'origen del que al signari del SO va adoptar el valor fonètic de la vocal /o/, va ser objecte de controvèrsia⁴⁸³. El seu valor, en canvi, és ben clar, confirmat per l'ibèric meridional i per la redundància dels sil·labogrames.

4

El signe que el signari del SO va emprar per a la vocal /u/, 4, prové de la consonant fenícia *waw* (𐤆). Aquest sistema d'escriptura emprava el signe com a consonant, però a la vegada també servia com a *mater lectionis* per a indicar-ne el so vocàlic.

6.3.2 SIGNES CONSONÀNTICS

1

Aquest signe també prové, clarament, de la fenícia *lamed* (𐤍). El valor fonètic com a /l/ és confirmat pel seu valor en el sistema d'escriptura original i també en l'escriptura ibèrica meridional.

7

També prové clarament del fenici (𐤑). Igualment té un valor fonètic nasal /n/, com a la llengua d'origen. Aquest valor també estaria confirmat pel valor del signe a l'ibèric meridional i el septentrional (en celtibèric, curiosament, té valor /m/).

9

El valor d'aquest signe com a vibrant /r/ es confirma no només pel seu valor en el sistema d'escriptura d'origen, el fenici, (𐤓)sinó també per les escriptures ibèrica meridional i grega.

⁴⁸³ Vid. Per exemple ADIEGO 1993.

⌘

El valor d'aquest signe com a sibilant és clar, encara que n'ignorem la naturalesa, atès que n'hi ha un altre signe amb aquest valor i se'n desconeix la diferència dels valors fonètics. El significat d'aquest signe ve donat pel sistema d'escriptura original, el fenici, (⌘) i també per adaptacions epicòriques de l'alefat fenici a Grècia i l'ibèric meridional.

⌘

El seu valor fonètic és el de segona sibilant, transcrita habitualment com a *ś* tot i que com ja s'ha dit al punt anterior no és possible distingir-ne la diferència fonètica. El significat fonètic és segur, i ve donat tant per l'ibèric meridional com per l'escriptura d'origen (⌘).

6.3.3 SIL·LABOGRAMES

×

El valor consonàntic d'aquest signe ve donat, en efecte, pel de la seva escriptura mare, el fenici. Clarament prové de la *tau* (×) fenícia, amb valor oclusiu dental sord. El valor vocàlic és clarament identificable atesa la gran freqüència d'aquest signe seguit de la vocal /a/ (de divuit aparicions a les inscripcions, quinze van seguides de la vocal /a/).

⌘

Sobre el valor d'aquest signe, la investigació n'ha dubtat més, degut a l'inexistència d'una equivalència estable ni en fenici ni en l'escriptura ibèrica meridional. Que la inspiració gràfica per a aquest signe prové de l'alefat fenici, no n'hi ha cap mena de dubte. En efecte, prové de *het*, (⌘) però en fenici tindria una equivalència fonètica a una laringal faríngia sorda, i no pas a una dental. El seu valor com a dental es dedueix del fet que és un sil·labograma en vocal /e/ (de dinou aparicions a l'epigrafia del SO, tretze vegades apareix seguit de la vocal /e/). Això sembla clar i evident si hom revisa la taula nº 34, on s'exposen les equivalències de sil·labogrames amb les seves respectives vocals. Com que podem establir un valor segur als signes emprats per a /ke/ i /be/, el pas següent,

donat que tampoc existeix cap altre signe que presenti una elevada freqüència seguit per la vocal /e/, és adjudicar a aquest signe el valor de /t^e/.

Ⓣ

Morfològicament podria ser una variant gràfica del signe fenici *thet*, (Ⓣ) fet que donaria validesa al seu valor fonètic consonàntic de oclusiva dental. Apareix seguit amb molta freqüència per la vocal /i/, fet que n'assegura la lectura (de vint-i-tres aparacions del signe, vint-i-dues ho fa seguit de la vocal /i/).

Ⓛ

Aquest signe és una clara modificació de la *dalet* fenícia (Ⓛ), que en escriptura del SO adquireix el valor de /to/. El seu valor sembla clar i evident, a la llum de l'escriptura fenícia i de la del SO, on apareix molt sovint seguit d'/o/ (de les úniques quatre vegades que apareix, les quatre va seguit de la vocal /o/).

Ⓛ

El signe prové de la consonant fenícia *dalet* (Ⓛ), que presenta un valor oclusiu dental sonor. Que la vocal que l'acompanya és /u/ ho demostra la mateixa escriptura del SO per la freqüència amb què aquesta vocal acompanya al signe consonàntic (de vuit aparicions del signe, set les fa seguit d'/u/).

Ⓛ

El signe prové de la consonant fenícia *gamml* (Ⓛ). El seu valor consonàntic relacionat amb les oclusives velars vindria d'aquesta part; la relació fonètica amb la vocal /a/ ve donada per la freqüència d'aparició d'aquest signe després del sil·labograma, (onze vegades de les dotze que apareix el signe) seguint les regles de la redundància vocàlica.

Ⓛ

El signe morfològicament prové de la *kaf* fenícia (Ⓛ). El valor consonàntic oclusiu velar és clar, així com també la vocalització en /e/, atesa l'elevada freqüència amb què apareix el signe seguit d'aquesta vocal (de 52 vegades, 50 va seguit d'/e/).

Ⓛ

Morfològicament el signe és l'hereu de la consonant fenícia *qof* (Ⓛ). El valor consonàntic del signe també és clar, atès el seu valor oclusiu velar en la llengua

d'origen. L'elevada freqüència amb què és seguit per la vocal /i/ també justifiquen aquesta lectura (d'onze aparicions, deu ho fa seguit de la vocal /i/).

⌘

Aquest signe no té paral·lels morfològics amb el fenici. S'ha considerat, doncs, amb raó, un signe creat *ex nouo*, ja que no es troben paral·lels morfològics en cap altre escriptura egea. La seva forma és geomètricament molt simple, fet que dona suport a la hipòtesi de la creació del signe *ex nihilo*. El valor oclusiu velar d'aquest signe, doncs, no és pas confirmat pel sistema d'escriptura fenici, com en molts dels casos anteriors, sinó que vindria confirmat per l'escriptura ibèrica meridional, sistema en què aquest signe presenta el valor fonètic /ko/. El valor vocàlic en la llengua del SO sembla clar atesa la freqüència d'aparició d'aquesta vocal seguint el signe (sempre apareix el signe seguit de la vocal /o/).

⌘

És una variant gràfica del signe anterior. En la investigació precedent s'ha dubtat sovint del seu valor com a consonant oclusiva velar, però últimament s'ha anat arribant a un consens sobre aquest valor. Va seguit de la vocal /u/ sempre. La seva semblança morfològica amb el signe anterior el fan un clar candidat a tenir el valor /k^u/, malgrat que en ibèric meridional es creu que tindria un valor fonètic de /bo/.

⌘

Mentre que el valor vocàlic d'aquest signe està força clar, /a/, (de 69 aparicions del signe en l'epigrafia del SO, 62 ho fa seguit de la vocal /a/). el valor consonàntic no ho era tant, ja que és difícil trobar un paral·lel convincent per a aquest signe en l'alefat fenici. Com s'ha arribat a l'opinió consensuada, llavors, que aquest signe pertany a les oclusives bil·labials? Com ja deia Rodríguez-Ramos (2002), mitjançant l'opció d'omplir caselles. En efecte, al tenir ja establerts els valors per als sil·labogrames /t^a/ i /k^a/ amb molta certesa, només falta trobar-ne un per al valor /b^a/. Per tant, aquest hauria de ser aquell signe seguit reiteradament per aquesta vocal i, a més, un signe d'elevada freqüència. Tot això apunta a aquest signe com el millor candidat.

⊙ / ʃ

Morfològicament el signe prové de la *beth* fenícia (𐤁), fet que permet adjudicar-li el valor consonàntic d'oclusiva labial. A més, l'elevada freqüència amb què el signe va seguit de la vocal /e/ (de tretze aparicions del signe, deu ho fa seguit de la vocal /e/), el fan de fàcil identificació i consens.

↑

Sobre el valor consonàntic d'aquest signe, creat *ex nouo* o a partir d'un altre signari que no és el fenici, ja que és un signe que apareix a signaris egeus com el Lineal A (signe A 303) i el xipriominoic amb valor /ti/, /di/ o /thi/, no n'hi ha un consens entre els investigadors. Malgrat això, a causa de la teoria d'omplir forats, sembla que l'indret indicat per al sil·labograma seria aquest. El valor vocàlic del sil·labograma, malgrat tot, no sembla segur, atesa la seva inestabilitat vocàlica: de set aparicions, tres les fa davant /i/, dues davant /e/ i una davant /a/.

□

Morfològicament és un signe que pertany als anomenats pels investigadors «escaliformes», encara que aquesta forma no presenta els graons. Curiosament, també, ni lineal A ni B, que sí que presenten altres escaliformes com veurem a continuació, contenen aquest signe sense graons. El seu valor consonàntic vindria establert, doncs, per l'elevada freqüència davant la vocal /o/, fet que n'estableix la categorització com a sil·labograma i, per la teoria d'omplir forats, passaria a representar el valor de les oclusives bil·labials (de vint-i-quatre aparicions del signe, disset ho fa seguit de la vocal /o/).

≡

Es tracta d'un altre escaliforme, possiblement derivat del *heth* fenici, però amb paral·lels clars als signes de lineal A i B 56 i 57. En qualsevol cas, les variants d'aquest signe, que en serien dues les principals, solen anar seguides de la vocal /u/ (de només sis aparicions en l'epigrafia del SO, cinc ho fa seguit de la vocal /u/) i, per la teoria d'omplir

espais, l'únic espai que quedaria lliure per a un sil·labograma en -u seria el de l'oclusiva labial.

Acabada aquesta repassada, com hem vist, en molts indrets l'ibèric meridional no aporta llum als valors dels signes de l'escriptura del SO, principalment en els sil·labogrames pertanyents a les vocals /o/ i /u/.

	JAC	JdH (2010)	JRR (2015)	MLH (1997)	VHC (1996)	JFJ (2016)	MV (2016)
ʌ	a	a	a	a	a	a	a
◻	e	e	e	e	e	e	e
ʏ	i	i	i	i	i	i	i
ʝ	o	o	o	o	e/o	o	o
ɥ	u	u	u	u	u	u	u
×	ta	ta	ta	ta	ta	ta	ta
ʰ	te	te	te	te		te	te
⊖	ti	ti	ti	ti	ti	ti	ti
ʌ	to	to	to	to/tu	to	to	to
Δ	tu	tu	tu	to/tu	tu	tu	tu
ʌ	ka	ka	ka	ka	ka	ka	ka
ʎ	ke	ke	ke	ke	ke	ke	ke
ϕ	ki	ki	ki		ki	ki	ki
χ	ko	ko / ku	ko	ko	ko	ko	ko
⊗	bu	bu	ku	bu	ko	ku	ko
ʒ	ba	ba	ba	ba	pa	ba	ba

⊙	be	be	be	be	pe	be	be
↯							
↑		bi	bi			bi	bi
□	bo	bo / bu	bo	bo	po / pu	bo	bo
≡	ku		bu	ku		bu	bu
↑	l	l	l	l	l	l	l
↯	n	n	n	n	n	n	n
≠	s	s	s	s	s	s	s
Ⓜ	ś	ś	ś	ś	s	ś	ś
↯	r	r	r	r	r	r	r
↯	í	Z	í	í	m	í	í

Taula 36. Comparativa entre les lectures del signari del SO dels diversos investigadors (només signes principals). Elaboració pròpia.

Els signes anteriors, generalment, podem afirmar que gaudeixen d'un consens entre la gran part dels investigadors o, al menys, que el seu valor podria quedar establert amb certa seguretat. Els que veurem a continuació, d'altra banda, són aquells que produeixen dubtes a l'hora d'interpretar-los i existeixen divergències en l'atorgar un valor fonètic determinat. Alguns signes són *hàpax* i, evidentment, aixequen per si mateixos problemes de lectura, atès que apareixen en inscripcions fragmentàries i, a més, només una única vegada o diverses vegades però en una única inscripció. Altres, emperò, són signes de relativa aparició i, en el cas d'↯, d'elevada freqüència, atès que apareix en l'anomenada fórmula final. Aquest fet, entre d'altres, és el que complica la comprensió del sistema d'escriptura del SO. La dificultat d'aquests signes rau en algun o més dels aspectes següents:

- No tenen paral·lel ni en escriptura fenícia ni en ibèric meridional.
- Tenen paral·lels en l'alefat fenici i/o en ibèric meridional, però hi ha motius per dubtar-ne del valor fonètic, sobretot perquè no són sil·labogrames.

- Són signes *hàpax* que només apareixen en alguna inscripció.
- Hi ha signes de valor establert, com **H**, però que a determinades inscripcions (com la n° 70) apareixen seguits de diferents vocals.

Prenent totes les precaucions possibles, passem a analitzar i a intentar desxifrar els signes el valor dels quals encara és un misteri i no hi ha consens entre els investigadors.

π

Podria ser un signe creat *ex nouo* per l'escriptura del SO, encara que trobem paral·lels egeus, previs, del signe (per exemple al Lineal A **Σ**). No apareix en fenici, encara que podem trobar-ne un semblant en algunes epigrafies egees. La significació com a alfabètica, creiem, està fora de tot dubte. Apareix amb molta freqüència perquè forma part de la fórmula, seguit preferentment de **λ**, encara que també pot anar seguit d'una altra consonant o vocal. La majoria d'investigadors l'accepten amb el valor fonètic de segona vibrant, generalment transcrit com a **ř**⁴⁸⁴. D'altra banda, Rodríguez Ramos, malgrat acceptar-ne el valor vibrant al principi, finalment proposa que el signe representi una tercera sibil·lant⁴⁸⁵. L'última reticència a acceptar la significació vibrant del signe la trobem a de Hoz, qui considera el signe indesxifrat⁴⁸⁶.

L'argument més favorable per a considerar el signe amb una significació fònica vibrant es troba a l'epigrafia ibèrica meridional. En efecte, el signe hi apareix amb un valor de segona vibrant. A més, Ferrer i Jané argüeix que la consonant vibrant **ϣ** sempre va precedida de vocal, amb algunes excepcions com els signes **ϣ̃** no redundants. Un altre argument de l'investigador és que l'expressió que apareix a les inscripcions seria un error d'escribà a causa de la confusió amb el valor fonètic dels dos signes, que serien vibrants⁴⁸⁷. Malgrat aquesta atractiva solució, cal considerar el següent: en primer lloc, la llengua del SO ens és desconeguda i, per tant, assignar un valor fonètic a un signe del SO en base a la llengua ibèrica, sembla *a priori* una solució una mica esbiaixada. Certament,

⁴⁸⁴ CORREA 1996: 69; *MLHIV*: 171; VALÉRIO 2008: 134; CORREIA 2014: 93.

⁴⁸⁵ RODRÍGUEZ-RAMOS 2000:30; RODRÍGUEZ-RAMOS 2015: n.18.

⁴⁸⁶ DE HOZ 2010: 620.

⁴⁸⁷ FERRER I JANÉ 2016: 57-58.

cal no oblidar mai que l'escriptura meridional usada per a la llengua ibèrica podria haver adoptat per a un signe amb valor fonètic de segona vibrant un signe amb un valor fonètic no usat en llengua ibèrica però sí en la llengua del SO. En segon lloc, aquesta teoria no explica l'origen del signe, que no sembla creat *ex nouo*, sinó una variant d'algun signe procedent del signari fenici. En aquest sentit, un cop identificat el signe, podríem hipotetitzar sobre el seu valor fonètic segons el valor del signe en la llengua d'origen, més que no pas en una derivació epigràfica local corresponent a una llengua diferent.

Sobre l'origen del signe Υ existeixen dues teories possibles: la primera, que proposa Valério, és que provingui de la *tsade* fenícia, ja que el portuguès considera que el signe Υ prové de *sin* (Σ)⁴⁸⁸. Rodríguez-Ramos, d'altra banda, considera que el signe provindria de *zayin* (Υ)⁴⁸⁹. La proposta de Valério ens sembla satisfactòria en termes paleogràfics, però no acaba de convèncer la seva aportació al valor del signe. Valério creu que el signe representaria originalment un valor fricatiu /z/ que rotatitzaria a /r/ en determinades circumstàncies i per això el seu valor acaba essent el d'una segona vibrant. Al nostre parer, la complicada explicació fonològica no seria necessària si pensem en un signe que representi en la llengua del SO un valor fonètic diferent del vibrant. Creiem que el problema rau al justificar, precisament, el valor vibrant de Υ en l'escriptura del SO. Com que els coneixements que posseïm sobre la llengua del SO no són els òptims com per entrar en qüestions de lingüística històrica i d'evolució de fonemes, En segon lloc, perquè el rotacisme és un procés fonètic i no gràfic. En la llengua llatina, per exemple, el rotacisme de /s/ no fa canviar el valor de cap signe, simplement es canvia el signe per a la sibilant /s/ pel de vibrant /r/. D'altra banda, Luján ha tornat a reivindicar un valor fonètic vibrant per al signe, basant-se en una bona argumentació sobre el comportament del signe a l'epigrafia del SO⁴⁹⁰. En efecte, el signe Υ presenta similituds de comportament amb la vibrant Υ , atès que gairebé sempre apareix en posició intervocàlica. En aquest sentit ens sembla interessant la solució darrera de Rodríguez Ramos que el relaciona amb un so a cavall entre una vibrant i una sibilant, com en osc «rs»⁴⁹¹.

⁴⁸⁸ VALÉRIO 2014: 130-131.

⁴⁸⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2002: 205.

⁴⁹⁰ LUJÁN 2021: 201-202.

⁴⁹¹ RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 133 n. 18.

Malgrat aquest bon raonament sobre un possible valor vibrant del signe 𐤒 a l'epigrafia del SO, considerem més prudent deixar-lo com a no-desxifrat i no l'hem transcrit. Pensem que evitant donar un valor de vibrant al signe 𐤒 podem tenir més perspectiva a l'hora de tractar la llengua del SO, ja que molts autors fan comparacions amb les llengües indoeuropees sense tenir en compte que, en el cas que aquest signe representés una segona vibrant, en desconeixem el valor fonètic concret i es fa, doncs, difícil extreure'n conclusions científicament acceptables. A més, si tenim en compte el possible origen del signe en la *zayin* fenícia, el valor de sibilant dental podria encaixar amb una altra proposta de lectura del signe. No obstant això, no descartem que, en efecte, el signe pot representar un valor fonètic vibrant tal i com proposen els autors abans esmentats.

Aquest signe té un clar paral·lel en l'alefat fenici: *het* (𐤇). En la llengua semítica el signe presenta, clarament, un valor fonètic d'aspiració. Malauradament, el coneixement poc precís de què disposem a l'hora d'analitzar algunes característiques fonètiques de la llengua del SO, ens impedeix atorgar-li un valor fonètic d'aspirada al signe sense més reflexió. A més, existeixen dos factors que en compliquen l'adscripció fonètica: en primer lloc el fet que, de les quatre úniques aparicions del signe en l'epigrafia del SO, sempre va seguit de la vocal 𐤀. Aquest fet obre la possibilitat d'una nova sèrie de signes amb significació sil·làbica, en cap cas confirmada per les dades que actualment posseïm. Si, en canvi, aquesta fos la solució, queda per resoldre si sota el signe 𐤇 s'amaga un nou valor oclusiu o pertanyeria a una nova sèrie de consonants aspirades⁴⁹². El segon factor a tenir en compte és que sovint el signe també va precedit de vocal, fet que ens faria pensar més en un valor consonàntic no aspirat. Per la seva part, Rodríguez-Ramos considera que el vocalisme posterior en 𐤀 podria venir donat pel seu valor semblant a les de les laringals indoeuropees, que, de fet, donen pas a la vocal /a/, que no existia en indoeuropeu⁴⁹³.

⁴⁹² Tal com pensa, entre d'altres, FERRER I JANÉ 2016: 74.

⁴⁹³ RODRÍGUEZ-RAMOS 2000: 38-39.

Segons l'investigador, podria tractar-se també d'una aspirada usada únicament davant Λ . De Hoz, per la seva banda, considera el signe indesxifrat, atès que té paral·lels amb un signe de l'ibèrica meridional amb valor de /be/ segons Correa⁴⁹⁴. Podria tractar-se, doncs, d'una variant del signe ξ quan aquest no apareix a la inscripció?. Valério considera plausible assignar al signe un significat fonètic fricatiu bilabial /f/, mentre que Ferrer i Jané considera creïble la possibilitat que aquest signe manifestés una quarta sèrie de sil·labogramas en l'escriptura del SO, seguint Correa i *MLH*⁴⁹⁵. D'aquesta possible quarta sèrie en parlarem al final del capítol.

En general, preferim considerar-lo com a indesxifrat, pensem segurament en un valor aspirat però això només és donat degut al valor fonètic que representava a l'escriptura d'origen.

□

Aquest signe presenta dubtes entre els investigadors sobre la seva existència⁴⁹⁶. Per a de Hoz i Rodríguez Ramos seria un al·lògraf de λ , per comparació entre dues inscripcions⁴⁹⁷. Correa i Correia, en canvi, no l'identifiquen entre el *corpus* de signes que proveeixen⁴⁹⁸. Correa, en un dels seus últims treballs, el consideraria un sil·labograma en /m/, però tenint en compte que fa referència a la llegenda moneda de Salacia i al fet que – com ell mateix ja admet – no concorda clarament amb una única vocal, aquest plantejament s'ha de prendre amb precaució⁴⁹⁹. Untermann pensa en un possible valor /b^e/, mentre que Valério en /t^e/⁵⁰⁰. Finalment, Ferrer i Jané el considera pendent d'identificar, encara que considera plausible el seu valor com a al·lògraf de λ ⁵⁰¹. En

⁴⁹⁴ DE HOZ 2010: 376.

⁴⁹⁵ CORREA 1996: 69; *MLH* IV: 172; VALÉRIO 2016: 27; FERRER I JANÉ 2016: 73-74.

⁴⁹⁶ Vegeu la discussió a FERRER I JANÉ 2016: 66.

⁴⁹⁷ RODRÍGUEZ RAMOS 2000:39; DE HOZ 2010: 381.

⁴⁹⁸ CORREA 1996: 69; CORREIA 2014: 93.

⁴⁹⁹ CORREA 2011: 109.

⁵⁰⁰ *MLH* IV: 171; VALÉRIO 2016: 134.

⁵⁰¹ FERRER I JANÉ 2016: 67.

definitiva, nosaltres coincidim plenament amb la primera teoria exposada i sempre apareixerà transcrit amb el valor de /k^c/. Creiem que els arguments que donen els autors ja citats són suficientment coherents per tal de considerar que el signe seria un al·lògraf de \mathfrak{M} , un signe, igualment, difícil de gravar i, per tant, podria tractar-se d'una simplificació. A banda de factors paleogràfics, la seva elevada freqüència d'aparició seguit de la vocal /e/ també ens convencem de l'encert d'aquesta hipòtesi.

¶

El signe apareix a quatre inscripcions, sempre seguit de la vocal \mathfrak{H} . Podria aparèixer una cinquena vegada si es considera el signe \mathfrak{N} un signe ¶ mal gravat. Tradicionalment, la majoria d'investigadors han pensat que aquest signe presentaria un valor fonètic labial nasal /m/. Untermann i Rodríguez Ramos el veuen com un signe alfabètic, mentre que Correia l'associa a una sèrie sil·làbica /m^u/502. D'altra banda, Correia, Valério i de Hoz creuen veure, plausiblement, un simple al·lògraf de \mathfrak{M} 503. Una tercera hipòtesi la trobem en Ferrer i Jané, qui considera el signe un sil·labograma en - \mathfrak{H} d'una quarta sèrie de sil·labogrames de naturalesa fonètica incerta504. Nosaltres considerem el signe una variant de \mathfrak{M} , atès que en les aparicions del signe no hi apareix l'altre. Ara bé, que sempre aparegui justament seguit de la vocal /u/ obre la porta a la incertesa i a estar amatent a noves descobertes que puguin portar llum a l'enigma.

¶

És un signe de naturalesa incerta i que, fins i tot, alguns investigadors ni tan sols tracten en els seus treballs sobre el signari del SO505. En qualsevol cas, és un signe de poca freqüència, que només apareix amb seguretat dues vegades i seguit de vocal diferent. Per a Correia seria un signe de valor incert, transcrit com a *w* (*sic*)506. Untermann el considera un sil·labograma en - \mathfrak{M} , mentre que de Hoz no dona cap significació concreta al signe507.

502 *MLH* IV: 172; RODRÍGUEZ RAMOS 2015; CORREA 1985: 386; CORREA 1993: 543; CORREA 1996: 69.

503 CORREIA 1996: 38; VALÉRIO 2008: 134.

504 FERRER I JANÉ 2016: 63.

505 VALÉRIO 2016; FERRER I JANÉ 2016.

506 CORREIA 2014: 93.

507 *MLH* IV: 146; DE HOZ 2010: 381.

Podria tractar-se, morfològicament, d'una variant dels signes \uparrow o \uparrow , però llavors es fa molt difícil explicar per què el signe apareix de nou a l'escriptura ibèrica meridional amb el valor de /bi/. Aquest fet és el que explica raonaments com els que segueix de Hoz al exposar una elaborada, complicada i en certs punts inversemblant teoria segons la qual l'escriptura del SO i la del SE serien hereves d'un sistema d'escriptura més complex que tindria més signes. Segons ell, ocasionalment algun d'aquests signes podrien aparèixer a les escriptures meridionals com a *hàpax*⁵⁰⁸.

La veritat és que el signe podria provenir de la *zayin* (I)fenícia i podria haver quedat descartat (però no oblidat) del signari del SO a causa de la no necessitat d'incloure un signe amb aquest valor fonètic. Podria aparèixer en algunes variants epicòriques ocasionalment, per a representar potser fonemes aliens a la llengua original o un altre fonema sense signe fixe assignat. Però tot això no deixa de quedar-se en l'element de la hipòtesi. Amb les dades que disposem en aquest moment, ens decantem per mantenir-lo com a no-desxifrat.

Escaliformes

⊞

Aquest signe apareix nou vegades en l'epigrafia del SO: tres vegades va seguit d'⊞; tres d'⊞; dues d'⊞ i una d'⊞. Tal com es pot veure, doncs, caldria considerar, a primera vista, el signe com a alfabètic. D'altra banda, aquesta seria una solució simplista i que demostraria un coneixement mínim del funcionament de l'escriptura del SO. El més raonable seria considerar el signe un al·lomorfe d'altres signes escaliformes més ben coneguts i de més freqüència (H , \square , H), atès que no apareixen a les inscripcions on apareix aquest signe. Els escaliformes, tal com ja afirmava de Hoz, tendeixen a confondre's i no seria gens inusual trobar-nos un escaliforme "comodí"⁵⁰⁹.

⊞

Apareix dues vegades, però a la mateixa inscripció (la n° 70) una seguit d'⊞ i una altra d'⊞. La hipòtesi més plausible seria considerar el signe un al·lògraf de H , sobretot en base a la seva morfologia física. Cal remarcar que la inscripció presenta alguns altres

⁵⁰⁸ DE HOZ 2010: 384.

⁵⁰⁹ DE HOZ 2010: 378-379. Sobre això en parlem més endavant a 6.5.

signes peculiars i que, exceptuant □, no apareix cap altre escaliforme. Podria tractar-se, doncs, d'un ús regional del signe H per /ta/ i /te/.

≡

Aquest signe escaliforme apareix una vegada seguit d'Λ, una d'∩, una altra d' † i dues d'∪. També acostuma a anar precedit de vocal. Com ja bé senyalava de Hoz i també s'ha anat remarcant al llarg d'aquest treball, és molt difícil, en l'actual estat de coneixement —o desconeixement, com es vulgui anomenar— de l'escriptura, discernir entre signes diferenciats, al·lògrafs i/o variants epicòriques d'un mateix signe⁵¹⁰. Al nostre parer, la hipòtesi més factible seria considerar el signe equivalent a l'escalimòrfic escaient segons la vocal que el segueix: H, □ o H. Amb tot, aquesta decisió es fa difícil de justificar quan el signe va seguit de les vocals Λ i ∩, fet que no deixa d'afegir més problemes que no pas certes cap al desxiframent complet de l'escriptura del SO.

Hàpax

∩

Aquest signe només apareix en una inscripció (nº 13), seguit del signe □ i precedit pel signe Λ. El signe sembla un derivat d'∩. A l'epigrafia ibèrica septentrional, té un valor fonètic nasal bilabial /m/; malgrat això, sembla curiós que l'escriptura celtibèrica no l'adoptés per a representar aquest mateix valor, i que aquest tampoc aparegui a l'epigrafia ibèrica meridional. Aquest fet podria indicar una creació del signe *ex nouo* en l'escriptura ibèrica meridional, havent de considerar, doncs, aquest signe com un ∩ preciosista. D'altra banda, Rodríguez Ramos arriba a plantejar la hipòtesi d'un al·lògraf del signe † davant □, que quedaria doncs modificat⁵¹¹. No creiem que aquesta sigui la teoria encertada i, per tant, ens decantem per llegir-lo com un al·lòmorf preciosista de ∩.

∩

Aquest signe, que només apareix a la inscripció nº 42, sembla, clarament, una variant de ∩, capgirada i amb una punta de fletxa més. El signe va seguit, a més, per la vocal ∩ que seria la que pertocaria al signe ∩. Aquest fet enforteix la idea que el signe és una variant al·lòmòrfica de ∩. A favor d'aquesta teoria s'hi troba Rodríguez Ramos

⁵¹⁰ DE HOZ 2010: 379.

⁵¹¹ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 41.

(encara que també considera plausible considerar el signe un al·lògraf de Ⓛ), mentre que Ferrer i Jané el considera el mateix signe que Ⓢ ⁵¹². També s'ha de tenir en compte la possibilitat d'una segona aparició del signe a la inscripció n° 71. En conclusió, doncs, el considerem un signe equivalent a Ⓢ , amb el valor d'oclusiva labial seguida d'/i/.

Ⓢ

Aquest *unicum* epigràfic no presenta paral·lels amb cap altre escriptura paleohispànica coneguda. Apareix a la famosa i alhora peculiar inscripció n° 71. Malgrat això, sembla evident la semblança d'aquest signe amb Ⓢ , del qual creiem que seria al·lomorf. Va seguit de la vocal Ⓢ , fet que en reforça l'argumentació. Contràriament a aquesta hipòtesi, al nostre parer més econòmic, trobem la de Rodríguez Ramos, que el considera al·lomorf de Ⓢ ⁵¹³. Tampoc podria descartar-se que fos un signe al·lomorf de Ⓢ .

Ⓢ

Aquest signe apareix a la inscripció n° 2. Tampoc presenta cap paral·lel identificable amb cap altra escriptura paleohispànica. Tant per autòpsia com per fotografia i calc, el que sí que sembla és un signe mal esgrafiat que es va quedar a la inscripció. En efecte, en aquest sentit pensem que podria tractar-se d'un signe Ⓢ , d'un signe Ⓢ ⁵¹⁴, un al·lògraf de Ⓢ ⁵¹⁵ o fins i tot una Ⓢ ⁵¹⁶. La nostra proposta és, doncs, considerar el signe com un error de gravat que es quedà a la pedra. Ara bé, com ja comentarem més endavant quan analitzem el *corpus* d'inscripcions, fer aquest tipus de raonaments és forçar arriscat. Per tant, sempre obrim la porta a noves descobertes que ens permetin assegurar si el signe és un simple error o era un signe realment emprat per la cultura epigràfica del SO.

Ⓢ

Aquest signe, d'aparició únicament a la inscripció n° 28 del nostre *corpus*, sí que apareix a una altra escriptura paleohispànica: la ibèrica meridional, on és un al·lògraf de Ⓢ . Aquesta és la teoria que segueix Correa, seguit també per Untermann, per a donar-li

⁵¹² RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 41; FERRER I JANÉ 2016: 64-65.

⁵¹³ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 39.

⁵¹⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 40.

⁵¹⁵ FERRER I JANÉ 2016: 61-62.

⁵¹⁶ CORREIA 1996: 129; VALÉRIO 2008: 132.

valor fonètic al signe⁵¹⁷. A l'epigrafia del SO, en canvi, potser seria més escaient pensar en una variant del signe \mathbb{H} , segurament una variant inacabada del signe. El problema per a aquesta teoria és que va seguit d' \mathbb{A} i no d' \square , com s'esperaria per la llei de la redundància. Per aquest motiu, Rodríguez Ramos, seguit per Valério i Ferrer i Jané, planteja la hipòtesi d'un al·lògraf de \mathbb{H} ⁵¹⁸. Al nostre parer, s'hauria de descartar que fos una variant epicòrica d'escaliforme perquè no apareix a la zona meridional de l'àmbit epigràfic del SO el qual, com veurem al capítol 6.6, correspon a l'actual Algarve portuguès. Això no deixa d'afegir més incertesa sobre la interpretació d'aquest signe, que només apareix en una inscripció que, de fet, presenta més signes problemàtics, com l'altre hàpax \mathbb{X} .

\mathbb{H}

Aquest signe apareix dues vegades, però a la mateixa inscripció (nº 70), sempre seguit de la vocal \mathbb{A} . Aquest fet ha portat alguns investigadors a considerar que la significació fonètica del signe podria ser /t^a/. Aquesta teoria podria ser vàlida ja que, encara que la inscripció és llarga, no apareix en cap moment el signe \mathbb{X} . Sense acceptar ni descartar la hipòtesi, que considerem raonada i ben fonamentada, només ens queda esperar l'aparició d'aquest signe en una altra inscripció per veure si es pot confirmar. Seria un exemple, doncs, d'un escaliforme davant \mathbb{A} , segons la teoria epicòrica de Rodríguez Ramos⁵¹⁹, que veurem més endavant. El signe tampoc presenta paral·lels morfològics amb cap altra escriptura paleohispànica.

\mathbb{X}

Apareix seguit de la vocal \mathbb{M} . És probable que no sigui un signe hàpax, perquè apareix a l'estela de Monte Gordo (inscripció nº 25) i a la de Màrtola (nº 28), en ambdós casos seguit d' \mathbb{M} . El fet d'anar seguit de la vocal /i/ ha dut a Ferrer i Jané a obrir la porta al signe dins la quarta sèrie de sil·labogrames⁵²⁰. Un fet en contra d'aquesta hipòtesi és el fet que a la inscripció nº 25 entre el signe i la vocal es veuen clarament dos punts, que podrien ser indicador de separació de mots. Altrament, de Hoz considera el signe una

⁵¹⁷ Correa 1996: 71; *MLH* IV: 150.

⁵¹⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 42; VALÉRIO 2008: 132; FERRER I JANÉ 2016: 64.

⁵¹⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 36; FERRER I JANÉ 2016: 60-61. *Vid* capítol 6.5.

⁵²⁰ FERRER I JANÉ 2016: 64-65.

variant de \sqcup , mentre que Rodríguez Ramos el relaciona amb el signe ⊕^{521} . A més, també apareix a una marca de propietat (marca nº 8), sol. En definitiva, creiem que el més assenyat en aquesta situació és considerar el signe com a no desxifrat.

⊕

Aquest signe apareix només a la inscripció nº 49. Presenta característiques morfològiques similars a la de diversos signes de l'escriptura del SO: \sqcup , ⊕ i ⊖ . El fet que aparegui dins un segment conegut de la llengua del SO, transcrit com a **uarb^aan**, ha dut a Correa, seguit per Rodríguez Ramos, a considerar el signe un al·lògraf de ⊕^{522} . Nosaltres coincidim plenament amb aquesta interpretació i així el transcrivim. Seria, simplement, un detall preciosista del lapidari.

⊕

Aquest signe apareix a la inscripció nº 73, seguit de la vocal ⊖ ; fet que, al nostre parer, permet afirmar amb poc marge de dubte que seria un al·lògraf del signe ⊕ , donades les característiques morfològiques dels dos signes⁵²³. Creiem, doncs, en un altre detall preciosista del lapidari.

6.3.4 TEORIES ALTERNATIVES SOBRE EL SIGNARI

Considerem adient incloure en aquest apartat un parell de teories dignes de menció sobre el sistema d'escriptura del SO. La primera és l'anomenada dels signes «muoides» de Rodríguez Ramos. La segona, amb més tradició bibliogràfica, és la hipòtesi d'una quarta sèrie de sil·labogrames.

La primera teoria és relativament nova. Rodríguez Ramos recull una sèrie de signe que derivarien de ⊕ i que ell anomena «muoides», a partir de la lletra *mu* fenícia (𐤍). Per a aquest investigador els signes derivats gràficament d' ⊕ serien ⊓ , ⊔ , ⊕ i ⊖ . La teoria presenta, al nostre parer, el principal problema que els signes que ell considera «muoides» són *hàpax* en la seva majoria i la solució que ell proposa a això, és a dir, que siguin una evolució posterior per tal de senyalitzar millor un fonema /m/ que anteriorment no existiria a la llengua del SO, no encaixaria dins d'un esperat ampli desenvolupament de

⁵²¹ DE HOZ 2010: 381-382 n. 463; RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 42.

⁵²² CORREA 1992: 92; RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 40.

⁵²³ *Vegeu* DE HOZ 2010: 379.

la bilabial nasal /m/⁵²⁴. La considerem interessant perquè relaciona gràficament una sèrie de signes que podrien derivar d'𐌛 i indicar, potser, alguns tractaments peculiars dels fonemes nasals a la llengua del SO. Per exemple, al mateix article Rodríguez Ramos exposa una teoria plausible segons la qual no existiria el fonema /p/ i per això es desdoblà el signe 𐌛̇, provinent de la *mem* fenícia, que en comptes de marcar la diferència b/p marcaria una diferència b/m⁵²⁵.

La segona teoria, que fa referència a una quarta sèrie de sil·labogrames, ja fou plantejada per autors com Correa i Correia als anys 90, i fa ben poc foren de nou proposada per Ferrer i Jané⁵²⁶. Les versions de Correa i Correia van ser matisades o abandonades *a posteriori*, per això comentarem més aviat la proposta de Ferrer i Jané sobre aquest assumpte⁵²⁷. La teoria podria ser factible, però a la vista salten diversos problemes de difícil explicació: el primer seria establir el valor fonètic de la quarta sèrie. Les teories inicials de Correa i Correia van plantejar una sèrie en /m/, però llavors resulta difícil explicar perquè l'escriptura del SO fou l'única paleohispànica que creà una sèrie de (pseudo-)sil·labogrames per a un valor consonàntic diferent de l'oclusiu i, en segon lloc, perquè aquesta quarta sèrie és molt menys freqüent que les altres tres. De fet, la problemàtica és tan gran que ni tan sols Ferrer i Jané s'atreveix a proposar un valor consonàntic a aquesta quarta sèrie, que, a més, s'hauria de completar amb signes hàpax, fet que fa encara més improbable la seva existència.

6.3.5 EL VALOR DEL SIGNARI DEL SO

Recapitulant, creiem que aquestes dues teories de moment no són demostrables en base a les dades que posseïm. Sobre la possible existència d'una quarta sèrie de sil·labogrames, al nostre parer aquesta teoria no es pot sostenir i cau per ser extremadament difícil de defensar. A més, la majoria de signes que podrien completar-la pertanyen, al nostre parer, a signes que serien al·lògrafs d'altres ja coneguts, com 𐌛̇ o 𐌛̈. Pel que fa la teoria dels «muoides» de Rodríguez Ramos, és plausible però a l'hora massa complexa. De totes maneres, explica força bé l'absència *a priori* d'un signe que representi

⁵²⁴ Sobre la problemàtica al voltant d'/m/ a la llengua del SO, *uid.* capítol 5.7.

⁵²⁵ RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 134-146.

⁵²⁶ CORREA 1992: 93 i 114; CORREIA 1996: 40; FERRER I JANÉ 2016: 74.

⁵²⁷ Rectificacions a CORREA 1996: 69 i CORREIA 2014: 93.

Vocals		B/P	T/D	K/G	Alfabètics	
A	Λ	𐤀	×	Λ	S	𐤌
E	◊	𐤁 ◊	𐤂	𐤃 ◊	Ś	𐤄 𐤅
I	𐤆	↑	⊕	⊖	R	𐤇
O	𐤈	◻	Λ	⊗	L	𐤉
U	𐤊	𐤋	Δ	⊗	N	𐤌

Taula 38. Taula amb la nostra proposta de valors per als signes del signari del SO.

Fenici	SO	Valor fonètic	SE	Fonètica
𐤀	Λ	/a/	Λ	/a/
𐤁	◊	/b ^e /		
𐤂	Λ	/k ^a /	Λ	/ka/ o /ga/
𐤃	𐤄	?	𐤄	/be/
𐤄	𐤅	/u/ o /w/	𐤅	/u/ o /w/
𐤅	𐤆 𐤇	?	𐤆 𐤇	Vibrant i /ki/ o /gi/
𐤆	𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍	/t ^e / / b ^o / / b ^u /	𐤈 ◻	/de/ o /te/ / /bo/
𐤇	⊕	/ti/	⊕	/di/ o /ti/
𐤈	𐤉	/i/ o /y/	𐤉	/i/ o /y/

כ	כ	/k ^e /	כ	/ke/
ל	ל	/l/	ל	/l/
מ				
נ	נ	/n/	נ	/n/
פ	פ	sibilant	פ	sibilant
ק	ק	/e/	ק	/e/
ר	ר	/p/	ר	/ba/ o /bi/
ש				
ת	ת	/k ⁱ /	ת	/ki/ o /gi/
צ	צ	vibrant	צ	vibrant
כּ	כּ	sibilant	כּ	sibilant
ט	ט	/t ^a /	ט	/ta/

Taula 39. Comparació entre l'alefat fenici i els signaris del SO i ibèric meridional. En blau, signes de valor consensuat i en vermell, signes de valor controvertit.

6.4 UN SEMISIL·LABARI?

No sembla forassenyat, arribats a aquest punt, preguntar-nos: és de veritat l'escriptura del SO un semisil·labari? En efecte, les escriptures paleohispàniques millors

conegudes, com l'ibèrica septentrional, la meridional i les celtibèriques, són clarament semisil·labaris. Aquestes escriptures juntament amb la del SO tenen dues categories diferents de signes: els consonàntics i els sil·làbics. És per això que aquests sistemes d'escriptura s'acostumen a anomenar «semisil·labaris». És, però, l'escriptura del SO un semisil·labari? *A priori* es podria considerar aquest sistema gràfic un semisil·labari, atès que, com ja s'ha esmentat abans, tradicionalment s'ha classificat els signes segons siguin consonàntics o sil·làbics. El problema, al nostre parer i el d'alguns investigadors, és si considerar els signes sil·làbics com a plenament sil·làbics o si es podrien considerar alfabètics⁵²⁹. En efecte, la redundància vocàlica és una peculiaritat epigràfica del SO. S'entén per redundància vocàlica la llei per la qual després d'un sil·labograma el signe següent és la mateixa vocal que hauria d'anar inclosa en el mateix sil·labograma. És per això que, tradicionalment, es transcriu el sil·labograma de la següent manera: b^a per b seguit d'a, b^e per b seguit d'e, bⁱ per b seguit d'i, etc. Les formes de transcriure els signes, emperò, poden variar però aquí s'ha optat per seguir aquesta, que és en certa manera la majoritària. És per tant lícit preguntar-nos si, en l'epigrafia monumental sobre pedra practicada al SO de la península Ibèrica existia un sistema gràfic semisil·làbic o si, pel contrari, es podria considerar purament alfabètic. Creiem que aquest sistema és essencialment alfabètic, però que provenia sens dubte d'un sistema d'escriptura semisil·làbic. Si el sistema d'escriptura paleohispànic inicial era semisil·làbic, per què, doncs, la redundància vocàlica? De Hoz argumenta, segurament amb raó, que podria tractar-se d'un tipus d'hàbit epigràfic que tingué èxit, i que només buscava l'efecte de donar més cos al text. Sembla que la redundància vocàlica és menys freqüent en esgrafats que en pedra, fet que podria confirmar aquesta atractiva hipòtesi⁵³⁰.

- 1 Pel que fa la paleografia, pel poc nombre d'inscripcions conservades, considerem que les variants paleogràfiques dels signes són massa elevades, en comparació sempre amb altres epigrafies conservades, ja siguin paleohispàniques o no. En aquest sentit, ens recorda l'epigrafia fenícia, de la qual procedeix precisament l'escriptura del SO, i s'allunya d'altres epigrafies com la ibèrica o la romana, sovint més estandarditzades. Aquesta estandardització, en part, es deu al fet de l'existència d'una cultura epigràfica professionalitzada a la societat romana amb la presència de tallers

⁵²⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 22-23; 2015. VALÉRIO 2008 i 2016.

⁵³⁰ DE HOZ 2010: 507-512.

epigràfics anomenats *officinae epigraphicae*. El fet que la cultura epigràfica del SO presenti tantes variants al·lomòrfiques de signes, que emprí molts signes sil·làbics amb valors vocàlics diferents segons la zona, entre d'altres problemàtiques habituals en l'epigrafia del SO, ens porta a una conclusió molt clara i evident: que no existia una cultura epigràfica uniforme al SO, fet que descarta l'existència d'*officinae epigraphicae* i ens apropa a concloure que l'hàbit epigràfic era eventual i no especialitzat, al menys l'epigrafia monumental sobre pedra⁵³¹. Un altre aspecte, digne de menció a les conclusions finals d'aquest treball, serà veure perquè la societat del SO va adaptar l'escriptura dels fenicis i de quina manera es va estendre aquest sistema d'escriptura per les diferents regions.

6.5 ELS SIGNES DEL SO I EL SIGNARI D'ESPANCA

La investigació sobre l'epigrafia del SO va fer un gir radical quan el 1987 es va descobrir un dels seus monuments més singulars: la placa d'Espanca. Titllada de signari, d'alfabet, aquest excepcional document va permetre teoritzar sobre l'origen de les escriptures paleohispàniques meridionals, en concret sobre la del SO i l'ibèrica meridional. L'eufòria inicial, emperò, va ser contrastada pel fet que, més que afegir certes, semblava afegir-ne dubtes. Malgrat que va acabar de servir com a prova d'un origen clarament fenici del signari meridionals, també va representar una font de noves qüestions: per què els signes 𐤒 i 𐤓 no apareixen a Espanca? Per què hi apareixen dos signes que a l'escriptura del SO no? Si en veritat és la representació d'un sistema d'escriptura tancat, què en fem, doncs, de tots els signes que apareixen a l'epigrafia del SO i no ho fan a Espanca? Trobar la solució a totes aquestes respostes no és tasca fàcil. Ara intentarem, malgrat la dificultat, fer un esbós raonable de les implicacions d'Espanca per a l'epigrafia meridional i, concretament, en la del SO i qüestionar una mica certs apriorismes que, al nostre parer, s'han comès a l'hora de valorar correctament el rol d'aquesta placa dins del sistema d'escriptura del SO, en particular, i meridional, en general.

En primer lloc, ens permetem recordar que, més endavant, al seu lloc corresponent al *corpus* d'inscripcions, es pot una descripció i comentari epigràfic sobre el monument⁵³². Quin era, doncs, el seu rol dins les epigrafies meridionals? És difícil

⁵³¹ DE HOZ 2010: 480.

⁵³² *Vid.* Inscripció n° 26.

contestar aquesta qüestió sense abans revisar a quines conclusions han arribat altres investigadors i amb quin argumentari. Una de les primeres conclusions a les quals s'ha arribat pertany a l'àmbit cronològic: sovint s'ha considerat que el signari d'Espanca representaria un estadi anterior a l'epigrafia del SO. Seria, doncs, el model a partir del qual es desenvolupà aquesta escriptura⁵³³. La pregunta que nosaltres ens proposem és la següent: és anterior o posterior a l'epigrafia del SO? Geogràficament parlant, és clar que s'emmarca en el context cultural epigràfic del SO. Epigràficament parlant, però, sembla estar més a prop del signari ibèric meridional que no pas del SO, tal com ja remarcava Correa⁵³⁴, encara que la diferència és mínima. En efecte, amb el signari ibèric meridional coincideixen tots els signes, llevat Υ , que ja hem dit que no hi apareix o, al menys, d'una forma gràfica que no és l'habitual. L'únic signe que no apareixeria seria l'estrany \equiv , d'altra banda recentment descobert en l'epigrafia del SO. Les divergències amb el signari del SO són més rellevants, ja sigui per mancances, és a dir, signes del signari del SO que no apareix a Espanca i viceversa, ja sigui per variants paleogràfiques dels signes i, fins i tot, perquè alguns dels signes del SO que apareixen a Espanca són de molt baixa freqüència i/o de valor controvertit (Υ , \equiv , \downarrow , \searrow). La pregunta, doncs, que ara sembla evident fer-se seria la següent: és el signari d'Espanca un testimoni de l'epigrafia del SO? Amb això coincidim amb la totalitat dels investigadors que assenyalen que aquest signari representaria un sistema d'escriptura diferent de l'emprat a l'epigrafia del SO però, en certa manera, emparentat. Una vegada establerta, doncs, la relació entre el signari del SO i el signari d'Espanca, cal revisar si el signari d'Espanca representa un moment cronològicament anterior o posterior a l'epigrafia del SO. En aquest aspecte, la majoria d'investigadors asseguren que és anterior o contemporani. Certament, existeix una tradició dins l'arqueologia hispànica a considerar l'entitat de Tartessos com una cultura arqueològica avançada i capaç d'estendre la civilització i cultures orientals a àmplies regions de la península Ibèrica, especialment les zones de l'actual sud de Portugal, Extremadura, Andalusia, Múrcia i sud del País Valencià, considerades la seva perifèria. Una de les conclusions a les quals es podria arribar al trobar el signari d'Espanca, degut

⁵³³ CORREA 1993: 550; RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 24; *MLH* IV: 329; DE HOZ 2010: 492.

⁵³⁴ CORREA 1993: 553-554.

al caràcter conservador que presenten la majoria de signaris, és que fes referència al signari original, el tartessi, del qual no n'ha quedat gaires romanalles epigràfiques⁵³⁵.

Una altra qüestió, estretament relacionada amb l'anterior, és considerar més antic el signari d'Espanca que l'escriptura del SO. En efecte, aquesta és l'opinió majoritària, atès que consideren el signari una romanalla d'un sistema d'escriptura primordial, del qual s'emprarien a les epigrafies del SO i del SE alguns signes, d'altres no i funcionarien alguns derivats de signes (com els escaliformes) que no hi eren al signari primigeni. L'opció de Ferrer i Jané no la fa necessàriament més antiga, però sí contemporània, representativa del sistema d'escriptura turdetà. Voldríem proposar, a mode d'hipòtesi, que el signari d'Espanca representaria un signari posterior a l'escriptura del SO, a cavall entre la del SO i la del SE. En efecte, aquest fet podria ser possible atesa la troballa de Neves, molt propera a Espanca i de cronologia segurament posterior a la majoria d'esteles del SO (s VI-V aC)⁵³⁶. En aquesta àrea s'han excavat alguns indrets habitaculars de la II edat del ferro i que, com sabem gràcies a la troballa de Neves, encara mantindrien l'hàbit epigràfic de la I edat del ferro. En aquest sentit també encaixaria la nostra proposta de considerar el signari d'Espanca, juntament amb ὄστρακον de Villasviejas del Tamuja, com una mostra d'escriptura posterior al fenomen epigràfic desenvolupat al SO durant la I edat del ferro⁵³⁷. Sobre l' ὄστρακον de Villasviejas del Tamuja, a més, paga la pena remarcar que el fet que hi aparegui clarament el signe \sqcap , que no apareix de forma evident a Espanca –ni ho fa en l'ordre que li correspondria– i que l'escriptura de l'ὄστρακον és dextrorsa i no sinistrorsa com Espanca, també podria ser representativa d'un estadi posterior de la cultura epigràfica.

Recapitulant i prenent en consideració tot l'exposat anteriorment, entenem que el signari representat a la placa d'Espanca podria ser també una mostra d'escriptura meridional que ha evolucionat a partir d'escriptures més antigues o primigènies, com la del SO o la tartèssia, si de veritat van practicar l'escriptura. En efecte, ja que considerem l'escriptura ibèrica meridional posterior a la del SO i també les romanalles epigràfiques

⁵³⁵ Ferrer i Jané, darrerament, ha definit una cultura epigràfica turdetana (no tartèssia) a la zona nuclear tartèssia, però seria d'època posterior. El signari d'Espanca representaria, precisament, aquesta escriptura turdetana. FERRER I JANÉ 2020. Crítiques a les propostes de Ferrer i Jané es poden trobar a RODRÍGUEZ RAMOS 2022.

⁵³⁶ JIMÉNEZ ÁVILA 2021: 157-159. GOMES 2021.

⁵³⁷ També JIMÉNEZ ÁVILA 2021: 180-183.

darrerament classificades com a turdetanes per Ferrer i Jané, es podria interpretar el signari d'Espanca com un estadi posterior de l'escriptura del SO⁵³⁸. En resum, la placa d'Espanca és un document únic per a les escriptures meridionals, ja que bé podria representar un signari cronològicament proper al primer signari autòcton de la península Ibèrica, bé un signari representatiu d'una cultura epigràfica meridional inadvertida durant molt de temps com seria la turdetana, o bé un pas intermedi entre una tradició epigràfica més arcaica com la del SO, cap a uns sistemes d'escriptura nous com l'ibèric meridional.

6.6 LA TEORIA EPICÒRICA DE RODRÍGUEZ RAMOS

Rodríguez Ramos, en un treball que resumia les conclusions a les quals arribava en la seva tesi de llicenciatura de 1992, exposa una teoria que, donada la seva agudesesa i la poca repercussió que, al nostre parer, ha tingut en treballs posteriors, cal que revisem i analitzem en detall en aquest treball⁵³⁹.

En efecte, Rodríguez Ramos assenyala que hi ha una sèrie de signes en l'escriptura del SO que procedeixen del signe *het* fenici que apareix seguit de la vocal Λ en textos trobats en cert territori, mentre que en els altres territoris es troba el signe «regular». Els signes afectats serien \times i alguns escaliformes. La teoria de Rodríguez Ramos diu que en el territori pertanyent avui en dia a l'Algarve portuguès es va desenvolupar una variant epicòrica de l'escriptura segons la qual el signe \times no és usat i, en el seu lloc, empran alguns signes escaliformes. En efecte, fins al moment, malgrat les noves troballes, la hipòtesi es confirma⁵⁴⁰. L'explicació que dona Rodríguez Ramos sembla satisfactòria: en alguns indrets s'emprà el signe \mathbb{H} per a /t^a/. Aquest ús peculiar de \mathbb{H} explicaria, també, certes inscripcions, com la n° 70, en què el signe apareix seguit per la vocal Λ i no per \square , com esperaríem. D'aquí podrien sorgir variants epigràfiques per a no confondre \mathbb{H} de la $\mathbb{H}+\Lambda$: \mathbb{H} (inscripció n° 70); \mathbb{H} (inscripció n° 71); \mathbb{H} (inscripció n° 74); \mathbb{H} (inscripció n° 55).

⁵³⁸ Aquest fet ja es sospitava a CORREA 1993: 550 i ss; RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 24.

⁵³⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 36-38.

⁵⁴⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 129-133; FERRER I JANÉ 2016.

Inscripció	Escaliforme «mal» usat	Escaliforme «ben» usat	Valor
Inscripció nº 3	𐌹 + 𐌺		b ^o
Inscripció nº 36	𐌺 + 𐌱; 𐌺 + 𐌶	𐌹, 𐌺	b ^u
Inscripció nº 52	𐌹 + 𐌶		b ^u
Inscripció nº 54	𐌺 + 𐌺		t ^e
Inscripció nº 55	𐌺 + 𐌱		t ^a
Inscripció nº 64	𐌹 + 𐌶 _i 𐌺		b ^u i b ^o
Inscripció nº 69	𐌺 + 𐌺		b ^o
Inscripció nº 70	𐌹 + 𐌱		t ^a
Inscripció nº 71	𐌺 + 𐌱 _i 𐌺	𐌺	t ^a i t ^e
Inscripció nº 72	𐌹 + 𐌺	𐌹	t ^e
Inscripció nº 73	𐌺 + 𐌺 // 𐌹 + 𐌱	𐌹	t ^e // t ^a
Inscripció nº 76	𐌹 + 𐌶 _i 𐌺		b ^u i b ^o
Inscripció nº 77	𐌺 + 𐌺 // 𐌹 + 𐌱	𐌹	t ^e i t ^a
Inscripció nº 78	𐌹 + 𐌺		t ^e

Inscripció nº 80		□	
------------------	--	---	--

Taula 40. Inscripcions on apareix un ús irregular de l'escaliforme i valors proposats. Elaboració pròpia.

Ferrer i Jané considera la proposta plausible i fa referència també a una proposta més antiga de Correa sobre la diferenciació regional de dos signaris del SO, un corresponent a la zona de l'Alentejo i un altre corresponent a la de l'Algarve⁵⁴¹. Existeixen, emperò, excepcions a l'ús d'un derivat de *heth* davant /a/ a les inscripcions nº 64 i 76⁵⁴².

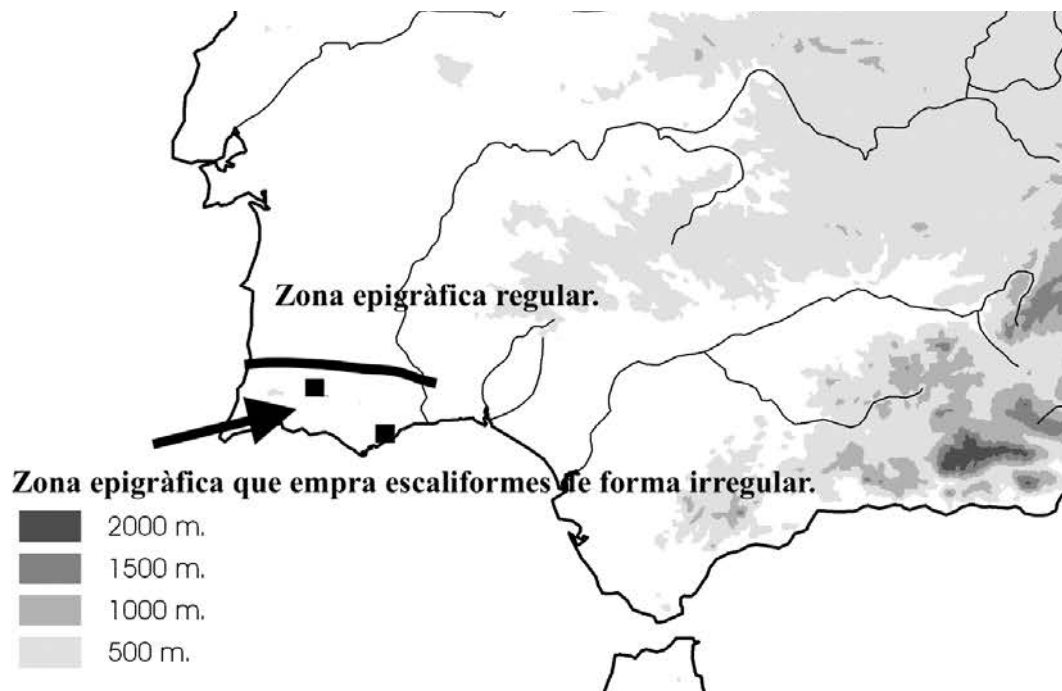
De Hoz, sempre prudent, també fa menció a les teories de Correa i Rodríguez Ramos. No les accepta completament però tampoc les descarta⁵⁴³. En efecte, al nostre parer, la teoria és molt atractiva i cal ser considerada, però sempre amb prudència. Com succeeix amb moltes altres qüestions, el *corpus* d'inscripcions amb què comptem és molt reduït i això provoca que puguem aportar poques dades amb què sostenir qualsevol hipòtesi. Les dades aportades a la taula anterior demostren que el fenomen no és infreqüent a la regió de l'Algarve i que sobretot davant les vocals /a/ i, en menor mesura, /e/, /o/ i /u/ existeixen variants regionals dels signes més habituals per als valors /t^a/, /t^e/, /b^o/ i /b^u/. En el cas de /b^u/, però, cal remarcar que l'ús de l'escaliforme «correcte» 𐤁 o 𐤁 seria l'habitual, i que la forma 𐤁 podria indicar un cert preciosisme al afegir més traces que les habituals però res més enllà d'això.

Esperarem, com sempre, que noves troballes confirmin o desmenteixin aquesta atractiva teoria. També cal recordar, a favor de l'investigador, que podria existir alguna diferenciació cultural entre les cultures epigràfiques corresponents a les actuals regions de l'Algarve i l'Alentejo atès que fins i tot l'anomenada fórmula final és més freqüent a l'Alentejo que no pas a l'Algarve.

⁵⁴¹ CORREA 1996; FERRER I JANÉ 2016: 73.

⁵⁴² Aquesta última inscripció no presenta redundància i és d'interpretació controvertida, però la qüestió és que hi apareix el signe X.

⁵⁴³ DE HOZ 2010: 378-379.

Mapa 8. Distribució aproximada de les dues zones epigràfiques del SO segons la teoria de les variants epicòriques. Els quadrats indiquen les dues inscripcions que no presenten les variants a la regió de l'Algarve. Elaboració pròpia.

7 ESTUDIS SOBRE EL *CORPUS*

Abans de començar el catàleg d'inscripcions pròpiament dit, cal fer una introducció al conjunt epigràfic del SO per tal de poder copsar i també presentar les dades que se n'extreuen de les esteles, esgrafiats i demés documents epigràfics en sistema d'escriptura del SO. Conceptualment podem dividir la introducció en dos blocs, el primer més descriptiu i el segon més interpretatiu.

És aquest una extens i variat estudi on hom hi trobarà breus notícies relacionades amb els materials i suports epigràfics, l'ús de l'escriptura en la societat del SO i la cronologia proposada per a l'epigrafia del SO, encara no consensuada, entre d'altres. Hem dedicat un ampli espai a tractar el suport epigràfic de l'epigrafia del SO, no només l'estela que és sens dubte el més emprat, sinó també la resta. En efecte, una de les grans mancances encara ara en la investigació epigràfica és extensos estudis sobre suports epigràfics, necessaris, al meu parer, per poder comprendre una cultura epigràfica en la seva totalitat. He intentat, doncs, que aquesta mancança general (potser on menys es nota és en l'àmbit de l'epigrafia llatina, però encara falten més treballs sobre suports epigràfics) no fos tan notòria en l'àmbit epigràfic del SO de la península Ibèrica. A banda dels suports, també hi haurà un breu apartat sobre els materials usats per inscriure.

En últim lloc, es tractarà sobre dos temes cabdals per tractar de comprendre l'epigrafia del SO: la funció de l'escriptura dins la societat i l'origen d'aquesta. A més, també s'intentarà veure per quin motiu van adaptar l'escriptura aquestes societats, pregunta relacionada precisament tant amb l'origen del signari com amb la funció que l'escriptura realitzaria a la societat del SO.

7.1 CRONOLOGIA DEL SIGNARI

Sobre l'espai cronològic durant el qual es va escriure el signari del SO poca cosa es pot dir amb seguretat. Cal distingir, sobretot, entre la cronologia de les inscripcions en les esteles i entre la cronologia dels esgrafiats. En un altre apartat, tractarem també l'origen hipotètic de l'escriptura del SO en relació amb el seu origen fenici, cosa que ens proporcionarà una altra datació, per bé que teòrica, sobre l'adopció del signari.

Cal destacar que la gran majoria de testimonis d'aquesta escriptura que s'han trobat estan arqueològicament descontextualitzats, o són molt difícils de datar⁵⁴⁴. A l'inici de l'investigació s'havia establert la cronologia de les inscripcions com a posteriors al s. VI aC⁵⁴⁵; concretament es va situar el *floruit* de l'epigrafia del SO entre els ss. III-II aC, una data molt tardana⁵⁴⁶. Posteriorment, es van revisar les dades arqueològiques i es va proposar una datació anterior; específicament es va donar com a *terminus ante quem* el s. VII aC i el *floruit* seria el s. VI aC⁵⁴⁷. De Hoz, afinant més, proposa com a data de les inscripcions de les esteles mitjans del s. VII aC⁵⁴⁸. Rodríguez Ramos⁵⁴⁹ proposa una datació entre els segles VI-V aC, tot i que assegura que la creació del sistema d'escriptura succeí *ca.* 800 aC.

Pel que fa els esgrafiats, cal suposar una cronologia semblant a la de les esteles⁵⁵⁰, atesa la semblança epigràfica amb els signes trobats a l'epigrafia en pedra; aquesta estaria datada a cavall entre els segles VII i VI aC, però gràcies a nous descobriments podem estirar la cronologia a inicis del s. VII aC⁵⁵¹.

Poques vegades, emperò, s'ha tractat l'aspecte de quan aquesta escriptura va deixar de ser emprada⁵⁵². Una única referència, la de l'esgrafiat de Garvão, ens indica que a mitjans del segle II aC seria el límit final de l'escriptura del SO⁵⁵³. En tot cas, podríem tenir en compte una notícia de Filòstrat⁵⁵⁴ en què parla sobre unes paraules indesxifrables que hi ha al temple de Melqart a Gàdir. Aquesta segurament fa referència a un signari fenici arcaic que ja no era llegible al segle I dC, però es podria obrir la incògnita de si

⁵⁴⁴ Ja Maluquer de Motes (1968: 95-6) destacava que l'arqueologia del territori ens és mal coneguda. Tot i els evidents avenços poca cosa nova podem dir.

⁵⁴⁵ MALUQUER 1968: 98.

⁵⁴⁶ MALUQUER 1968: 99.

⁵⁴⁷ *MLHIV* : 136.

⁵⁴⁸ DE HOZ 2010 : 361.

⁵⁴⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 2002a: 87.

⁵⁵⁰ CORREA I ZAMORA 2008: 189.

⁵⁵¹ *Ibidem*; precisament aquesta nova cronologia més alta es deu a la troballa a la Torre de Doña Blanca del esgrafiat tartessi que descriu l'article.

⁵⁵² Una notable excepció seria l'article de SIMÓN 2013.

⁵⁵³ CORREIA 2009: 311. Com veurem posteriorment, considerem l'esgrafiat de filiació dubtosa. *Vid.* Capítol 8.6.

⁵⁵⁴ FIL. *Vit. Ap.* V 5.

també estarien gravades en escriptura del SO o una de semblant, potser una escriptura anterior. Si ho poguéssim confirmar, sabríem perfectament que ningú era capaç de llegir el signari que aquí treballem i, per tant, tindríem un *terminus post quem* per al final de la vida d'aquest sistema d'escriptura. Tenim, d'altra banda, el grafit de Garvão i algunes llegendes monetals de la seca de *Salacia* (Alcácer do Sal), tradicionalment relacionades amb l'escriptura del SO, que marcarien el final de l'escriptura del SO al s. II aC⁵⁵⁵. Però en relació a la seca de *Salacia*, cal remarcar que la seva adscripció a l'epigrafia del SO és qüestionable i, per exemple, en aquest catàleg es troba entre les inscripcions *dubia uel suspectae*.

En conclusió, proposem la següent cronologia per al sistema d'escriptura del SO: 700-500 aC. És una cronologia que s'adapta a la perfecció amb les dades que coneixem gràcies a l'arqueologia i, per tant entre els segles VII i VI aC s'hauria d'establir el *floruit* d'aquesta cultura epigràfica⁵⁵⁶. No s'ha de confondre aquesta cronologia que aquí proposem amb la de l'origen del signari, la qual es pot remuntar encara més amunt en el temps, però aquí només hem tractat una cronologia en relació a les evidències reals que tenim d'aquesta escriptura.

7.2 SUPORTS DE L'EPIGRAFIA DEL SO

Els suports poden aportar molta informació sobre la cultura epigràfica, sobretot, com és en el nostre cas, si encara ens trobem amb una llengua i un sistema d'escriptura per desxifrar i que, per tant, no entenem en molts dels seus aspectes. L'anàlisi dels suports epigràfics i dels materials amb què estan fets són indicis usables per estudiar, per exemple, la possible funció de l'escriptura i la importància que aquesta tenia dins la societat; per exemple, si s'importaven materials per a la realització d'aquests monuments epigràfics o si només s'empraven materials locals. Considerem, doncs, cabdal, l'estudi dels suports epigràfics (en concret l'estela) i dels material per tal d'obtenir el màxim d'informació possible sobre la cultura epigràfica del SO. A més, la comparació entre l'ús d'un suport específic entre diferents cultures epigràfiques també pot ajudar a millorar el nostre coneixement sobre la cultura epigràfica del SO.

⁵⁵⁵ SIMÓN 2013: 167.

⁵⁵⁶ GOMES 2021: 99. *Contra*, amb datacions més a la baixa per a l'escriptura del SO, JIMÉNEZ ÁVILA 2021.

7.2.1 L'ESTELA

L'estela és el principal suport epigràfic de l'escriptura del SO. És un suport tan majoritari, que la molts investigadors parlen directament d'esteles del SO, ja que n'hi ha, és ben cert, ben poques inscripcions en escriptura del SO que no siguin esteles⁵⁵⁷. És per això que es dedicarà gran part de les següents pàgines a l'estela com a suport epigràfic, fora de la península Ibèrica i dins de la mateixa, per tal de poder extreure'n els millors indicis per poder entendre millor el fenomen de l'escriptura del SO a nivell, sobretot, cultural i social.

7.2.1.1 L'ESTELA COM A SUPORT EPIGRÀFIC EN LES CIVILITZACIONS MEDITERRÀNIES

Començarem l'anàlisi de l'estela com a suport epigràfic de l'escriptura del SO repassant, breument, l'ús d'aquest suport per inscriure entre diverses cultures de l'antiguitat. Al nostre parer, es tracta d'un assumpte gens menyspreable ja que, molt sovint, es tracta l'estela com un monument inscrit únicament de caire funerari, deixant de banda mantes vegades que l'ús de l'estela com a suport epigràfic votiu, religiós, territorial i commemoratiu és ben conegut en certes cultures. És cert que en l'actualitat la paraula «estela» va sovint seguida de l'adjectiu «funerària». Tot i això, no s'ha de considerar que, *a priori*, totes les esteles són funeràries; ans al contrari, un estudi encara que superficial sobre la història de l'estela com a suport epigràfic demostra que aquesta compleix amb diverses funcions al llarg del temps i entre les diverses cultures que la empraren com a suport epigràfic.

En primer lloc –i, sense cap mena de dubte, cal mencionar-los en primera posició– citarem la civilització egípcia, una de les dues primeres civilitzacions en crear l'escriptura i la primera en emprar l'estela com a suport epigràfic. En llengua egípcia l'estela es pot dir, principalment, de dues maneres diferents: o bé s'empra el terme *udj* (𓏏𓏏) «monument», o bé el mot *ahau* (𓏏𓏏𓏏) «que està erigit, clavat al terra». A Egipte, l'estela

⁵⁵⁷ Els esgrafiats, que n'hi ha en bona quantitat, mantes vegades s'han considerat com d'adscripció dubtosa a l'escriptura del SO, ja que podrien ser o bé fenicis o bé representatius d'una altra cultura epigràfica paleohispànica present al Sud de la península Ibèrica i també desenvolupada a través del contacte amb l'epigrafia fenícia. El cas més destacable de suport epigràfic que no sigui estela és la inscripció trobada a Neves.

és un dels suports més emprats per inscriure-hi i sembla que fou creat *ex professo* per rebre textos en escriptura jeroglífica⁵⁵⁸. L'estela fou utilitzada per la cultura egípcia per manifestar tota mena d'inscripcions, principalment les quatre principals que hom pot trobar en qualsevol cultura epigràfica desenvolupada: funerària, votiva o religiosa, commemorativa i territorial⁵⁵⁹.

A Mesopotàmia també l'ús de l'estela és ben documentat des d'antic. En efecte, l'anomenada «estela dels voltors», que commemorà la victòria del rei Eannatum de Lagash sobre la ciutat d' Umma, l'«estela de la victòria» de Naram-Sin d'Acad i el posterior codi d'Hammurabi, entre d'altres, serien els exemples més famosos i antics de l'ús de l'estela com a propaganda política i també com a suport de textos legislatius i datarien entre els anys 2450aC (estela d' Eannatum) i 1750 aC (codi d'Hammurabi).

Els hitites, un poble d'origen indoeuropeu que s'assentà a la península anatòlica als voltants del segon mil·lenari abans de la nostra era, també són coneguts per l'ús de l'estela com a suport epigràfic, encara que d'una manera més limitada que no pas l'egípcia. Destacable és, sens dubte, l'ús com a element votiu en la religió hitita, ja sigui inscrita o no, de l'estela. Aquesta, anomenada en hitita «pedra *huwaši*», fou utilitzada per la civilització hitita com una representació de la divinitat a la terra i sovint, dins del ritual religiós hitita, l'estela era fins i tot rentada i objecte de libacions, com una divinitat. De fet, qualsevol estela hitita podia ésser considerada com una divinitat, a excepció del déu atmosfèric hitita, que sempre fou representat per la figura d'un toro⁵⁶⁰. A banda d'aquest ús peculiar de l'estela com a representació de la divinitat, sobre el que hi tornarem seguidament quan tractem les esteles al Pròxim Orient antic, els hitites també empraren l'estela com a suport epigràfic freqüent.

Sense moure'ns encara del Pròxim Orient antic, les civilitzacions semítiques antigues, principalment la fenícia, també empraren l'estela com a suport epigràfic. Conservem diversos exemples de esteles amb inscripcions en alefat fenici no només a la zona nuclear fenícia, sinó arreu de tot els indrets pels quals es mogueren. Així tenim

⁵⁵⁸ CERVELLÓ AUTUORI 2015: 139.

⁵⁵⁹ Cf. BELTRÁN 2015a, on també divideix en aquestes quatre categories l'epigrafia romana. Més detalls sobre l'epigrafia egípcia utilitzant l'estela com a suport a CERVELLÓ AUTUORI 2015: 139-144. *Vid.* Her. II 102 i 106, on s'explica que el faraó Sesostri col·locava esteles als territoris per ell envaïts.

⁵⁶⁰ GURNEY 1977: 25-43.

esteles a Anatòlia, com la de Kilamuwa i Sardenya (Nora); sobre aquests dos documents epigràfics hi tornarem més endavant ja que s'han utilitzat sovint com a argument paleogràfic per a la datació de l'escriptura del SO. L'estela de Kilamuwa és un document epigràfic redactat per exaltar un rei local anomenat Kilamuwa. Tradicionalment, s'ha emmarcat el document dins la tradició pròxim oriental de propaganda reial, però una revisió recent del document ha portat un nou punt de vista que apuntaria a un marcat caràcter funerari de l'epígraf, sense abandonar el propòsit propagandístic de l'estela⁵⁶¹. A més, Sanders ha posat èmfasi sobre l'eclecticisme del monument, que recolliria tradicions epigràfiques diverses com la luvita, la mesopotàmica i la semítica per a crear un document epigràfic únic. Tot i això, les lectures del monument divergeixen segons els autors i és difícil obtenir-ne una de segura. Cronològicament pertany als anys 830-825 aC.

Un altre document epigràfic fenici que cal destacar és l'estela de Nora (Sardenya). Aquest document fou descobert l'any 1773 i compta amb una llarga tradició investigadora. Malgrat això, encara recentment s'escriuen textos sobre el significat que s'amaga en aquesta inscripció. Paleogràficament s'ha datat a la mateixa època que la de Kilamuwa, fet que ens dona una cronologia de finals del segle IX aC. Tal com passa amb el document epigràfic anterior, el significat de l'estela és objecte de controvèrsia, però una lectura recent d'Émile Puech proposa que el text s'inicia amb el segment *btrss*, “cap a Tarsis”, identificada potser amb la cultura tartèssia. Segons Puech, el significat del document seria el següent: un exvot monumental, un epígraf dedicat per un agent oriental a la divinitat *Pumay* (última línia) que tornava d'Occident a l'època de Pigmalió (831 – 785 aC)⁵⁶².

⁵⁶¹ BARNETT, LEVEEN I MOSS 1948; COLLINS 1971; SWIGGERS 1981. Per al punt de vista més modern, SANDERS 2013.

⁵⁶² PUECH 2020.

Figura 16. Inscripció fenícia del rei Kilamuwa. Font: Wikimedia commons.

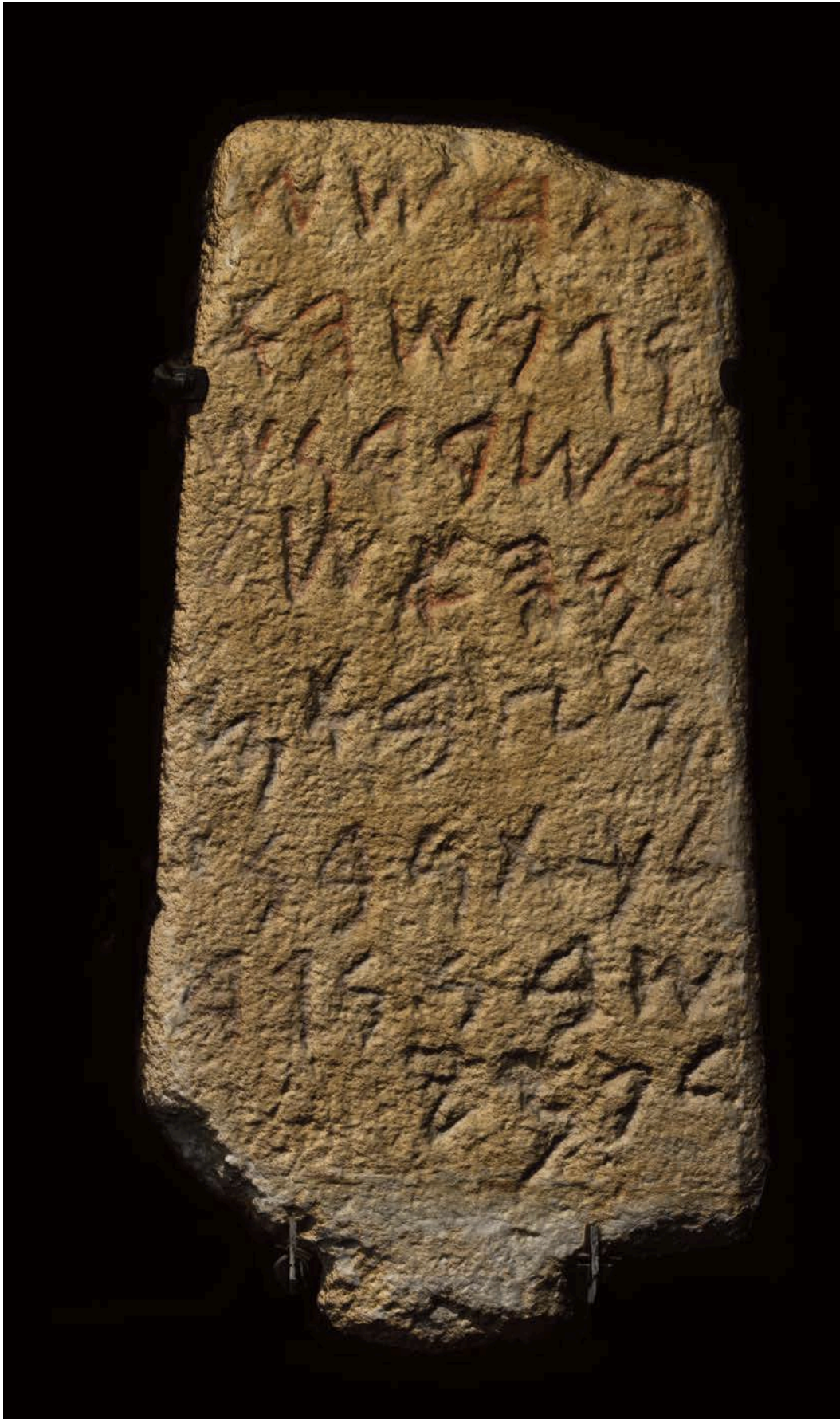

Figura 17. Inscripció fenícia de Nora. Font: Wikimedia commons.

Una nova troballa a Lisboa ens revela una estela fenícia, datable al segle VII aC per paleografia, de difícil lectura però de gran importància per tractar-se d'un dels monuments més antics d'escriptura oriental a la península Ibèrica. L'estela es va trobar en posició secundària, inserida com a material de construcció dins d'un mur d'època romana⁵⁶³. A banda de l'antiguitat de la troballa, els autors que la publiquen opinen que es tractaria d'una manufactura local feta per un indígena en llengua fenícia⁵⁶⁴. Es tractaria, doncs, d'una estela funerària indígena, on aquest ha assumit no només el suport epigràfic

Figura 18. Estela fenícia de Lisboa. Imatge extreta de NETO ET ALII 2016.

i l'escriptura, sinó també la llengua del poble colonitzador, segurament com a marca de prestigi⁵⁶⁵.

A banda d'aquest ús, estrictament epigràfic, els pobles semítics occidentals - i especialment els fenicis- també rendiren un culte anicònic a les seves divinitats, semblant al que hem vist abans que practicaren els hitites, que mantes vegades foren representades per esteles. Tant és així que la principal divinitat tíria, Melqart, apareix representada a unes monedes datades entre els segles III i IV dC per mitjà de dues esteles⁵⁶⁶.

En resum, l'estela fou un suport emprat pels fenicis amb funcionalitats diverses i és difícil establir-ne una com a principal. Així doncs, la comparativa entre aquestes epigrafies no ens serveix, de moment, per esclarir quina seria la funció que l'estela tenia dins la societat del SO.

⁵⁶³ NETO ET ALII 2016.

⁵⁶⁴ La primera paraula llegible de l'estela seria 𐤌𐤑𐤔𐤁 (*mšbt*), estela.

⁵⁶⁵ Tot això si la interpretació dels autors de la publicació de la troballa és correcta; l'estela és molt malmesa i presenta no pocs problemes de lectura, encara que el que sí que es pot afirmar amb certesa és que l'alfabet és fenici i no indígena, ja que hi manquen tots els signes que podrien funcionar com a vocals de l'alefàt fenici i, per tant, ens queda un text consonàntic típic de les escriptures semítiques.

⁵⁶⁶ METTINGER 1995: 95.

Posteriorment, la civilització grecoromana continuà emprant l'estela com a suport epigràfic. De fet, devem a la civilització grega l'actual nom d'aquest suport monolític⁵⁶⁷. No entrarem ara en una anàlisi exhaustiva sobre l'ús de l'estela al món grecoromà, però sí que citarem encara que només sigui de passada els possibles usos epigràfics que es donà a aquest suport⁵⁶⁸. A l'antiga Grècia, abans de la dominació romana, tenim constància al menys per textos de l'època clàssica que les esteles s'empraven per a inscriure-hi lleis, tractats, ordenances i decisions de les assemblees⁵⁶⁹, a banda de servir també com a monument commemoratiu i, amb posterioritat, adoptar els usos funeraris romans.

Concretament, en l'àmbit hel·lè -àtic principalment- les lleis i els decrets de l'assemblea acostumaven a gravar-se en esteles⁵⁷⁰, generalment de marbre⁵⁷¹. Juntament amb els decrets trobem les lleis; aquestes sovint acostumen a anar incorporades en els decrets mateixos, però també en trobem exemples de lleis publicades per separat en esteles. Cal dir, però, que l'ús de l'estela per publicar lleis sembla gairebé exclusiu d'Atenes, ja que fora de la ciutat àtica poques es poden trobar en esteles⁵⁷². Finalment, un altre ús de l'estela està relacionat amb les proscripcions; en efecte, es proscriu mitjançant l'estela i als proscrits se'ls anomenava *στηλίται*⁵⁷³.

Al món romà l'estela sembla que continuà tenint usos públics, com els que hem anat descrivint fins ara, però poc a poc s'anà difonent com a suport funerari, fet que

⁵⁶⁷ Efectivament, el mot llatí *stela* prové del grec *στήλη*, que també s'emprava per referir-se a la fita, per exemple la situada a les curses de carros per senyalar l'indret per on s'havia de donar la volta. *vid.* Soph. *El* 720.

⁵⁶⁸ Cal ressenyar que en l'únic (que coneguem) manual d'epigrafia grega en llengua hispànica no hi ha cap mena de referència al suport epigràfic, fet més que preocupant; *vid.* COPETE 1999: 85-105, on no hi apareix la paraula estela malgrat parlar d'un tipus d'epigrafia que emprava aquest suport epigràfic en la majoria de representacions. En d'altres llengües, les referències a les funcions dels diferents suports epigràfics és minsa i l'única cita directa que es pot trobar és de REINACH 1885: 299-300.

⁵⁶⁹ *Ar. Ach* 727; BELTRÁN 2015: 99.

⁵⁷⁰ Moltes esteles ja presenten la següent fórmula: ἀναγράψαι τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλι λιθίνῃ.

⁵⁷¹ REINACH 1885: 299; GUARDUCCI 1970: 35; exemples també n'hi ha d'esteles de bronze, tot i que avui en dia la majoria s'han perdut, *vid.* Thuc. V 18.

⁵⁷² GUARDUCCI 1970: 61-63.

⁵⁷³ REINACH 1885: 300.

influencià en altres cultures epigràfiques com ara la ibèrica⁵⁷⁴. De fet, ens agradaria reproduir la definició d'estela que trobem al manual d'ús en llengua hispànica:

*«Pieza monolítica –generalmente funeraria, de ahí que a veces el término se haya empleado como sinónimo de “monumento funerario”– en la que –en principio– predomina la altura sobre la anchura y sobre el espesor [...] y que, por tanto, está pensada, sobre todo, para una visión frontal»⁵⁷⁵. La funció principal de l'estela és, doncs, assenyalar on és el sepulcre. En relació amb el *corpus* total d'inscripcions romanes, l'epigrafia funerària representaria al voltant d'un 90% del que ha perviscut⁵⁷⁶. Dins de l'epigrafia funerària romana, sembla que l'estela fou un dels suports més emprats -si no el que més- juntament amb altars i àrules, plaques i cupes⁵⁷⁷.*

També tenim alguna notícia de la utilització de l'estela com a suport epigràfic amb funció votiva a Àfrica⁵⁷⁸, però el seu ús com a tal es deu més a un costum indígena que no pas a un romà⁵⁷⁹.

De moment ens sembla que la informació donada fins ara és suficient per comprendre quina era la importància de l'estela en algunes de les civilitzacions antigues més importants del Pròxim Orient i Europa. Ara bé, per entendre la importància de l'estela com a suport epigràfic en l'escriptura del SO també s'haurà de tractar separatament la tradició de l'estela com a suport –en aquest cas, en parlar de pobles prehistòrics, evidentment anepigràfic– a la península Ibèrica, sobretot en moments anteriors a l'escriptura del SO.

⁵⁷⁴ Sobre la influència de l'epigrafia romana sobre els suports epigràfics ibèrics, *vid.* MAYER I VELAZA 1993.

⁵⁷⁵ ANDREU 2010a: 72.

⁵⁷⁶ ECK 1987, *apud* ANDREU 2010b: 321, segons els seus càlculs sobre la ciutat de Roma.

⁵⁷⁷ ANDREU 2010b: 330.

⁵⁷⁸ RIVES 2015: 428; 439.

⁵⁷⁹ Sobre les esteles romanes a la península Ibèrica, concretament a la zona del SO, hi tornarem més endavant, per tant que el lector no s'espanti si s'ha adonat que l'hem deixat de banda.

7.2.1.2 ANTECEDENTS A LA PENÍNSULA IBÈRICA

7.2.1.2.1 LES «LLOSES» ALENTEJANES

Quan volem referir-nos al precedent més immediat i proper al fenomen que estudiarem en aquest treball, les esteles amb escriptura del SO, sens dubte hem de parlar de les (mal)anomenades «lloses» alentejanes. Tot i que generalment s'ha considerat que l'escriptura del SO és la continuadora natural del fenomen conegut com a esteles «guerrer» o esteles extremeñyes –a les que dedicarem un capítol posteriorment– degut, sobretot, a l'àmbit geogràfic considerem com un antecedent més important a les esteles del SO les «lloses alentejanes»⁵⁸⁰. Abans, però, d'entrar de ple en la problemàtica que presenta aquest *corpus* de vint-i-vuit «lloses», dedicarem unes breus línies a la qüestió de la terminologia; hem titulat el capítol «lloses» alentejanes perquè és, certament, el seu nom tradicional. Ara bé, s'ha demostrat durant els llargs anys d'investigació que en veritat eren esteles que anirien clavades al terra, tot i que la majoria de romanalles s'han trobat reutilitzades com a lloses en tombes posteriors (cal destacar que això mateix és el que passa amb les esteles del SO, en origen esteles que anirien clavades al terra però trobades com a lloses reutilitzades en enterraments posteriors)⁵⁸¹.

Les esteles alentejanes es troben principalment a la fèrtil zona de Beja⁵⁸², a l'Alentejo portuguès⁵⁸³, i són principalment gravades sobre pissarra⁵⁸⁴. Generalitzant, hi apareixen representades armes ofensives⁵⁸⁵ i unes figures no identificades, anomenades

⁵⁸⁰ Ara bé, Celestino (2001: 280) ja considera la possibilitat que les esteles alentejanes serien els antecedents de les esteles del SO, assenyalant el fet de la continuïtat cultural i geogràfica; malgrat això, considera que l'antecedent immediat de les esteles amb escriptura del SO són les esteles extremeñyes (CELESTINO 2001: 287; 299). Segons Varela i Pinho (1977: 203) el que diferencia les esteles alentejanes de les extremeñyes és que aquestes últimes haurien rebut un estímul indoeuropeu.

⁵⁸¹ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 179; 308.

⁵⁸² SCHUBART 1975: 107-108; Varela i Pinho (1977: 199-200) proposen com l'origen del fenomen l'Oest de Beja; posteriorment el fenomen s'expandiria cap a Occident (Abela i Defesa) i cap al Sud (Castro Verde, Panóias i Gomes Aires).

⁵⁸³ S'han trobat dos fora d'aquesta zona, a Càceres (Valencia de Alcántar) i a Còrdova (El Torcal), vid. DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 293.

⁵⁸⁴ SCHUBART 1975: 100; tot i que sembla que no s'han fet estudis concrets sobre la procedència d'aquesta pissarra, tot apunta a que es tractaria de pedra local (DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 293-294).

⁵⁸⁵ Schubart (1975: 100) destaca l'absència d'armes defensives identificables a les esteles alentejanes.

tradicionalment «ancoriformes» perquè la seva forma recorda a una àncora, tot i que no s'ha arribat a cap acord unànim sobre el seu significat o funció. S'acostumen a tractar com un fenomen independent respecte al posterior fenomen de les esteles extremeñyes, tot i la seva proximitat cronològica i geogràfica⁵⁸⁶. La diferència principal rau en la seva iconografia i en el mètode de gravat: el relleu en el cas de les esteles alentejanas⁵⁸⁷, la incisió en el cas de les esteles extremeñyes⁵⁸⁸. Pel que fa la tècnica del relleu en les esteles alentejanas, hom pot distingir dos tipus de relleu: l'un, més rudimentari i pressuposadament antic, on l'escultor es limita a profunditzar el relleu de la figura, sense rebaixar la resta de la superfície (Castro Verde, S. Salvador, Trigaxes II, Assento); l'altre consisteix en polir tota la superfície on l'escultor realitzarà el relleu (Pedreirinha, Mombeja I, Panoias de Ourique, Santa Vitória, Mombeja II, Trigaxes I i Marmelete)⁵⁸⁹.

Schubart⁵⁹⁰ va datar les esteles alentejanas entre els anys 1200-900/800a.C., és a dir, en el bronze final; tal com passa amb tot el fenomen de les esteles extremeñyes, establir-ne una cronologia exacta és una missió gairebé impossible: la majoria de romanalles es troben descontextualitzades arqueològicament o reutilitzades; a més, cal recordar que de la pedra no es pot obtenir cap datació arqueològica concreta. No obstant això, després de passats llargs anys d'investigació a l'estudi principal de l'arqueòleg alemany, es van calibrar les dates en què l'alemany basava la seva cronologia (principalment el vas tipus Ordiellas), cosa que fa que la datació es pugui endarrerir fins els anys 1500-1300 aC⁵⁹¹. Alguns altres estudiosos consideren que el període en què apareixen les esteles alentejanas és més dilatat en el temps i, per tant, proposen una cronologia més àmplia, elevant, sobretot, l'inici del fenomen. Aquest és el cas, per exemple, de l'arqueòloga portuguesa Oliveira que les data entre els anys 1700-1300/1200 aC.⁵⁹² L'arqueòloga Ruiz-Gálvez també proposa una datació *grosso modo* de bronze

⁵⁸⁶ PINGEL 1989: 219.

⁵⁸⁷ Hi ha, emperò, una excepció (la que confirmaria la norma, en aquest cas) que seria l'estela de Sao João de Negrilhos, que està gravada. Aquesta teoria tradicional podria veure's refusada pel fet que moltes de les esteles gravades en relleu també mostren elements gravats per incisió (DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 299).

⁵⁸⁸ MEDEROS 2012: 424-425.

⁵⁸⁹ VALERA I PINHO 1977: 179.

⁵⁹⁰ SCHUBART 1975: 108; Varela i Pinho (1977: 193) també segueixen aquesta cronologia.

⁵⁹¹ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 29-30.

⁵⁹² OLIVEIRA 1999: 114.

inicial/mig fins al 1300 a.C.⁵⁹³. Interessant és la proposta de Mederos, que relaciona l'inici de l'extracció de l'estany a la zona minera de Neves amb l'inici del fenomen de les esteles Alentejanes i de les esteles epigràfiques del SO en dates que també es remunten al bronze inicial/mig per a les esteles Alentejanes⁵⁹⁴.

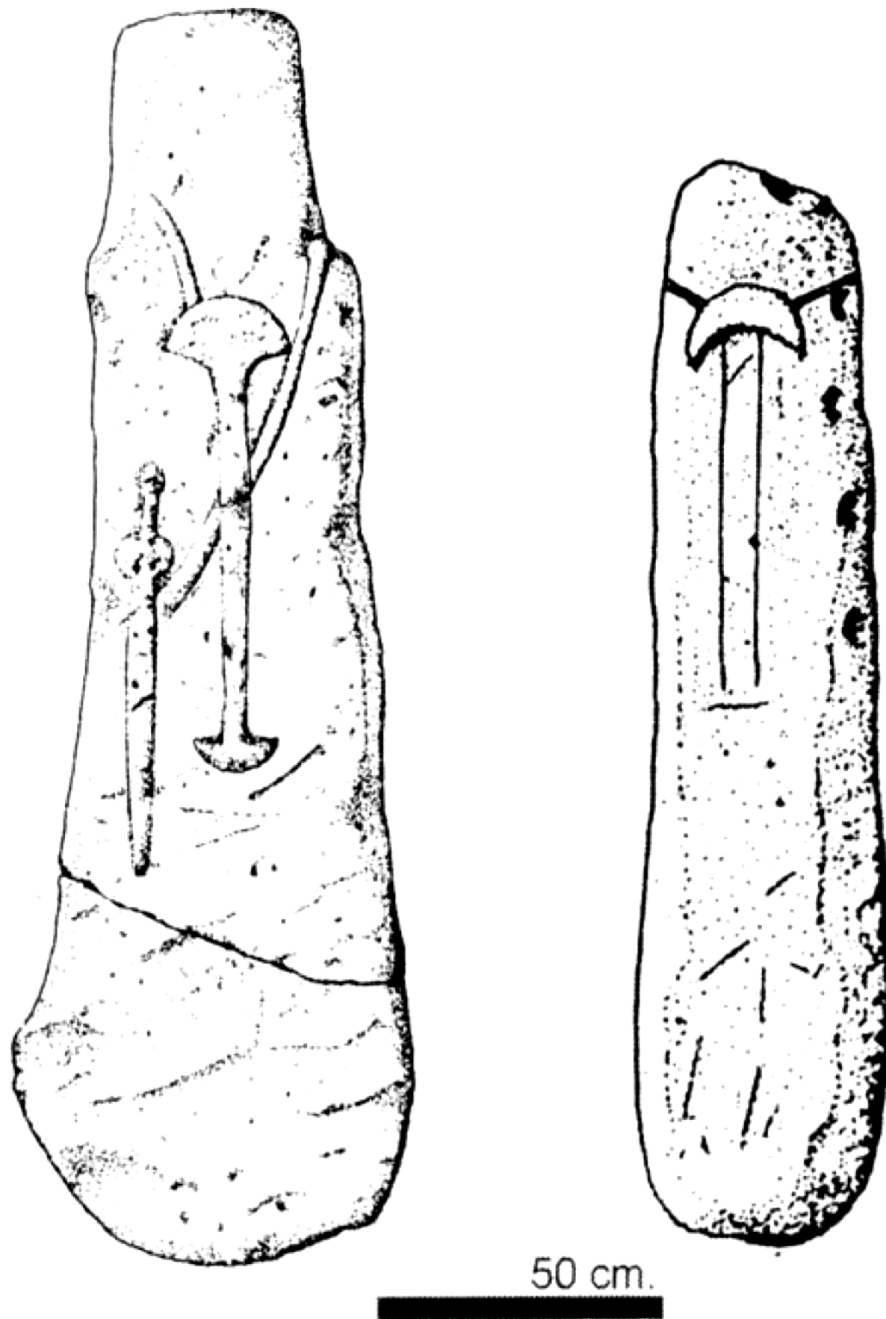

Figura 19. Esteles alentejanes de Tapada da Moita i d'Alfarrobeira, segons BUENO, BALBÍN I BARROJO 2005: 615.

⁵⁹³ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 165 i 183.

⁵⁹⁴ MEDEROS 2009b: 259-260.

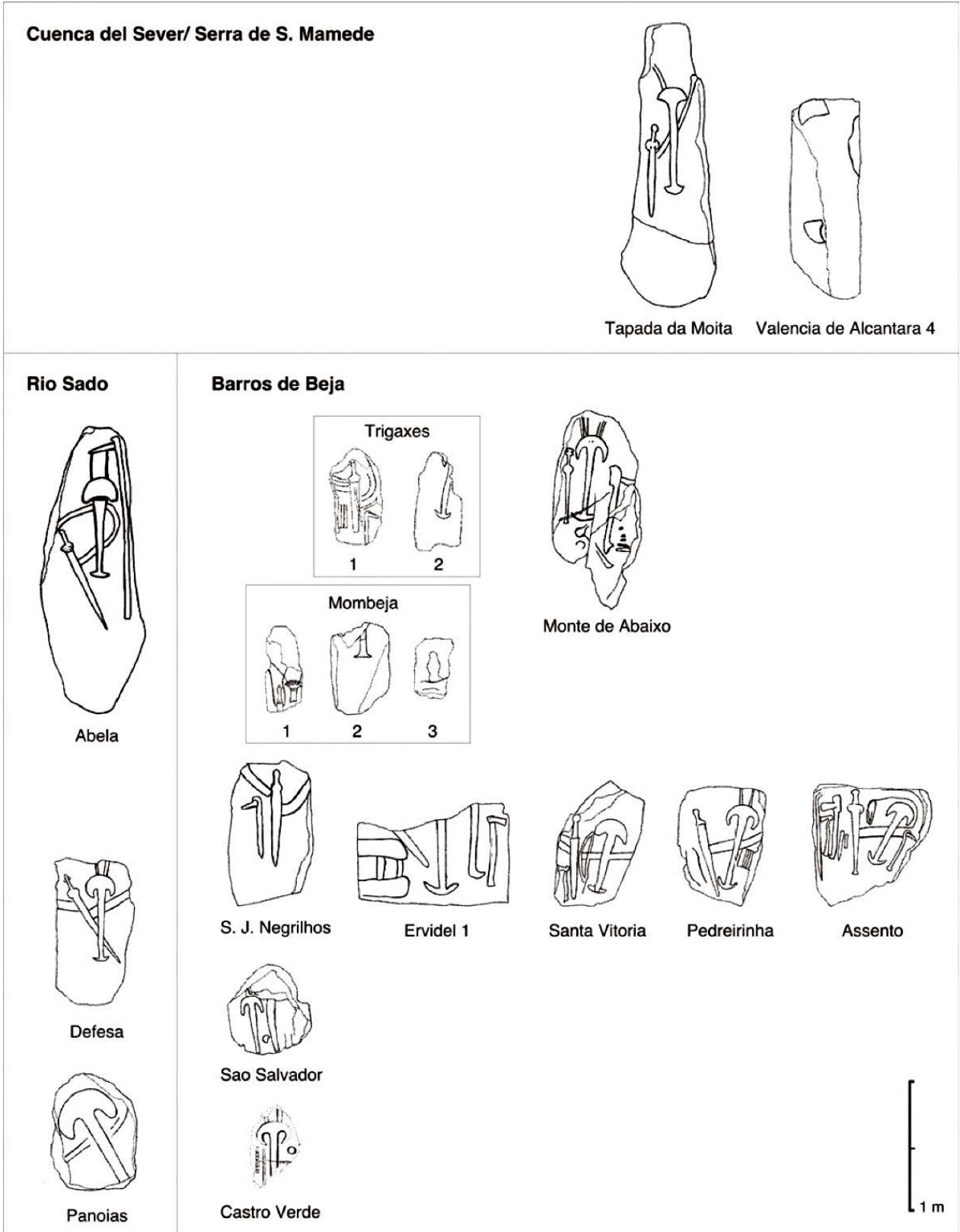

Figura 20. Calc esquemàtic de les esteles alentejanes per DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 296.

7.2.1.2.1.1 L'ANCORIFORME

Pel que fa a la iconografia, cal destacar que mai hi apareix el cos humà, tot i que en algunes esteles apareixen peus⁵⁹⁵. Un dels elements principals que apareixen a les esteles alentejanes és l'anomenat ancoriforme⁵⁹⁶. És un objecte no identificat en l'aixovar funerari de cap indret, cosa que en fa la interpretació encara més complicada⁵⁹⁷. La importància en les esteles alentejanes n'és tal, que Varela, mitjançant l'anàlisi intern, ha destacat tres tipus d'estela alentejana segons la posició de l'ancoriforme⁵⁹⁸:

-A. ancoriforme al mig, sovint relacionat amb alabarda o espasa. Són els més grans i els més antics (1600/1500 a.C.).

-B: Anomenades "esteles panòplia"; l'ancoriforme perd importància en l'estela i també apareixen altres elements de la panòplia militar com ara els punyals. Datades 1500-1300 a.C.

-C: Protagonisme de la figura de l'espasa, sola o acompanyada d'alabarda o sandàlies. Són de petites dimensions i es daten 1300-1200/1100.

Varela i Pinho divideixen el grup d'esteles en dos subgrups: els que només presenten espasa i ancoriforme i els que hi afegeixen més elements⁵⁹⁹.

Les alabardes

Les alabardes també són uns elements peculiars en les esteles alentejanes. Mitjançant l'anàlisi tipològic de les alabardes s'ha arribat al consens que representen un tipus d'una cronologia molt antiga, que ronda entre els anys 2000-1700 aC. El motiu pel qual aquestes alabardes foren representades en esteles datades entre els anys 1600-1300 aC. podria ser la transmissió hereditària per motius de prestigi, que hauria provocat que

⁵⁹⁵ Esteles de Gomes Aires i Ervidel II.

⁵⁹⁶ VARELA I PINHO 1977: 181.

⁵⁹⁷ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 30; 300.

⁵⁹⁸ VARELA 1995a: 135.

⁵⁹⁹ VARELA I PINHO 1977: 183.

l'objecte passés de generació en generació durant segles, o al menys la seva imatge com a símbol de poder⁶⁰⁰.

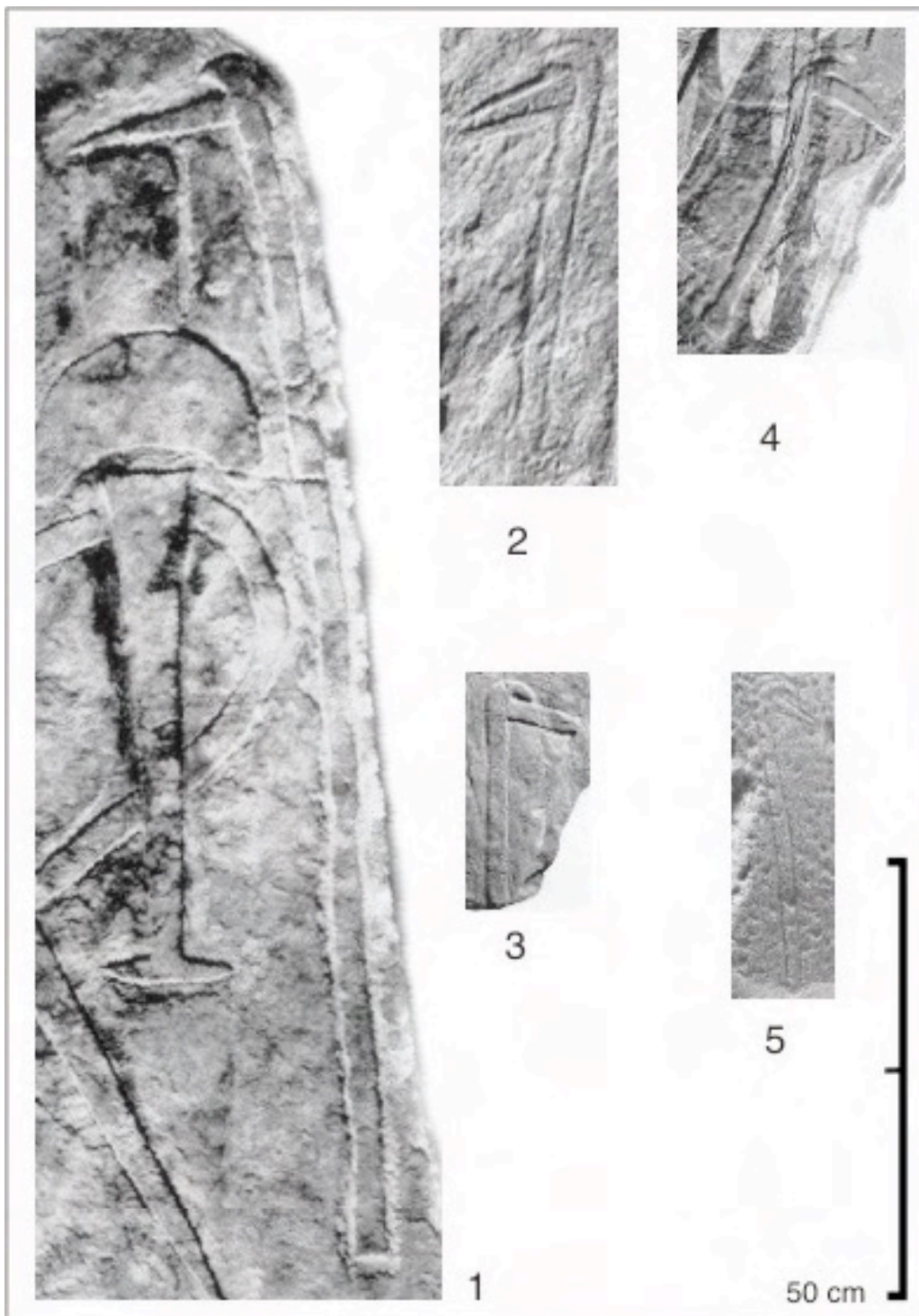
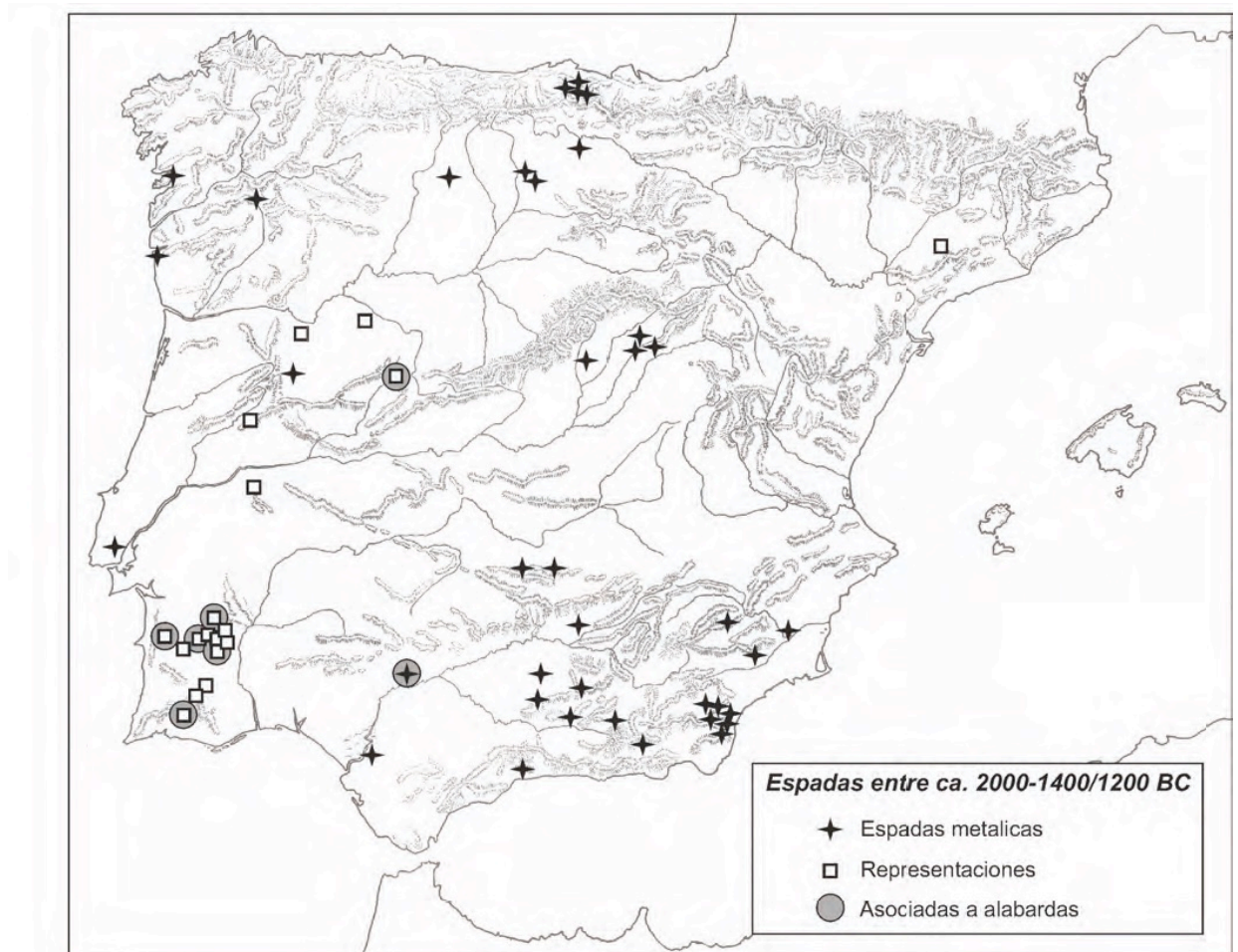

Figura 21. Representacions d'Alabardes: 1, Abela; 2, S. Joao de Negrilhos; 3, Trigaxes 1; 4, Assento; 5, Passadeiras 1. Díaz-Guardamino 2010: 301.

⁶⁰⁰ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 301-304; RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 179-180; VARELA 1995a: 135.

7.2.1.2.1.2 ESPASES

Les espases també són un element important en les esteles alentejanes, ja que hi apareixen amb seguretat en divuit esteles⁶⁰¹. Apareixen sempre dins la beina i a l'esquerra de l'ancoriforme⁶⁰². Com passa amb la resta d'elements, no apareix cap exemple real en els aixovars funeraris de la zona, tot i que sí que han aparegut exemplars en altres llocs de la península Ibèrica⁶⁰³.

Mapa 9. Distribució d'espases atribuïdes al bronze antic i mig i representacions de les mateixes en esteles o estàtues-menhir; DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 305.

⁶⁰¹ No s'ha de destacar l'aparició en més esteles, ja que moltes s'han trobat fragmentades.

⁶⁰² VARELA I PINHO 1977: 181.

⁶⁰³ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 304-306.

7.2.1.2.1.3 ALTRES OBJECTES

Tanmateix a les esteles alentejanes també es representen altres objectes; aquests són destrals, que només apareixen en quatre esteles, l'arc, el cisell, i el baldric⁶⁰⁴. El fet que apareguin en un percentatge tan baix d'esteles fa que l'anàlisi interna no sigui significativa a l'hora de tractar el tema de les esteles alentejanes, però, al mateix temps, no es poden deixar de tenir en compte quan se n'estudia el fenomen. La disposició dels motius d'aquestes esteles, com bé remarquen Varela i Pinho, és regularitzada⁶⁰⁵:

«La existencia del modelo compositivo que se ha puesto en evidencia, cubriendo una región relativamente amplia y continuándose durante casi tres siglos sin sufrir grandes alteraciones estructurales y, por otra parte, la sólida maestría de una tecnología compleja, sugieren que las estelas son el producto de un grupo de especialistas que conservaban los “secretos” formales y técnicos de su ejecución, transmisibles en un círculo restringido y cerrado.»

Tanmateix, el problema principal que se'ns presenta a l'hora d'estudiar els objectes que apareixen a les esteles és el següent: no s'han trobat els objectes reals en els jaciments excavats, ja que les necròpolis excavades pertanyents al bronze antic i mig presenten, generalment, un pobre aixovar de vasos de ceràmica⁶⁰⁶. És per aquest motiu, al contrari del que succeeix amb les esteles extremenyas, que al no disposar dels objectes model dels representats a les esteles la datació d'aquestes i la seva interpretació es fa encara més difícil. Per exemple, el fet que hi apareguin alabardes que semblen de gran antiguitat (podrien datar-se entre els anys 2000-1700 aC⁶⁰⁷) no indica que aquesta elevada cronologia s'hagi d'aplicar a les esteles, sinó que més aviat cal considerar les alabardes com un element de prestigi que va seguir en vigor fins al bronze final al Sud de Portugal⁶⁰⁸.

⁶⁰⁴ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 301; 307-308.

⁶⁰⁵ VARELA I PINHO 1977: 182; aquesta regularitat de les esteles alentejanes també ha estat destacada per BUENO, BALBÍN I BARROSO 2005: 605.

⁶⁰⁶ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 30.

⁶⁰⁷ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 301.

⁶⁰⁸ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 301-304.

Amb tota aquesta problemàtica, les conclusions que cadascú extreu del fenomen, com sembla evident, no són unànimes. Existeixen diverses teories sobre la funció que tindrien per a la societat del bronze mig al Sud de Portugal. La primera que cal esmentar és la de Ruiz-Gálvez que, tot i que no descarta la funció funerària perquè la majoria d'esteles alentejanes es troben reaprofitades posteriorment com a lloses de tombes, proposa que aquestes també tindrien la funció de ser indicadors del territori que, segons l'autora, es veuria amenaçat constantment per les migracions de pobles provocades per l'empitjorament del clima. A diferència del que passa amb les esteles extremenyas, que les considera marcadors de vies de pas, les esteles alentejanes tindrien més a veure amb el control dels recursos que no pas amb les vies d'accés a aquests. El motiu pel qual van començar a aparèixer aquestes esteles, doncs, seria el següent: en temps de crisi s'intenta marcar més i millor la propietat dels recursos⁶⁰⁹.

De manera similar, Varela creu que el fenomen de les esteles alentejanes, a més del seu caràcter funerari i, fins i tot, sacre (el portuguès arriba a considerar la possibilitat que els ancoriformes fossin símbols lunars, relacionats amb les llunes calcàries del calcolític), es pot relacionar amb el desenvolupament de la metal·lúrgia a la zona i el control del territori agrícola. Per tant, les teories de Varela i Ruiz-Gálvez estan estretament relacionades⁶¹⁰ i serien complementàries.

En un article anterior, Varela, juntament amb Pinho Monteiro, proposava que la funció principal de les esteles alentejanes era realçar en l'àmbit funerari a algun individu destacat per les seves qualitats guerreres i/o administratives⁶¹¹.

Oliveira suggereix que les esteles, que no són antropomorfes (l'única excepció, la que confirmaria la regla, seria l'estela de Tapada da Moita, que sí que és antropomorfa; la resta caldria considerar-les esteles-panòpia⁶¹²), estan relacionades amb el poder polític i amb el control del territori. Es declara, ella mateixa ho diu, seguidora de la teoria de Galán, que ja citarem quan parlem de les esteles extremenyas, que considera que el fenomen de les esteles neix com un símbol del poder de les elits i de control del territori.

⁶⁰⁹ RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 180-183; 331-332; 338-340.

⁶¹⁰ VARELA 1995: 135.

⁶¹¹ VARELA I PINHO 1977: 198.

⁶¹² OLIVEIRA 1999: 115-120.

Resumint: sense descartar, emperò, la funció funerària⁶¹³, dona a les esteles la funció de simbolitzar la importància política i social dels morts.

Díaz-Guardamino arriba a una conclusió semblant i aglutinadora, ja que no descarta cap dels motius anteriors ni en destaca cap com a principal. Certament, per a la investigadora la funció funerària de les esteles alentejanes seria indubtable, ja que la majoria de les vegades estan associades a monuments o complexos funeraris⁶¹⁴. No obstant això, també sembla que les esteles alentejanes estan relacionades amb zones on es voldria controlar els seus recursos econòmics, ja fossin agrícoles, miners o ramaders, i les vies de pas. Ara bé, com bé posa de manifest la investigadora, a la zona del Baix Alentejo existeix una continuïtat entre diferents tradicions d'esteles entre el bronze mig, bronze final i l'edat del ferro⁶¹⁵. Díaz-Guardamino incideix en el fet que les esteles o les estàtues-menhir poques vegades apareixen relacionades amb necròpolis o enterraments, sinó que més aviat semblen ser marcadors de territori o de vies d'accés i recursos. Podria ser que el seu paper mortuori fos indirecte, és a dir, que no estiguessin associades a enterraments sinó que els representats fossin avantpassats morts que actuaven com a «divinitats» protectores. Aquesta relació entre les esteles alentejanes i les estàtues menhir megalítiques estableix una continuïtat cultural i ritual al territori sudportuguès entre el Calcolític i l'edat del ferro; com bé resumeix Díaz-Guardamino:

«Estos casos de contigüidad o agregación material entre menhires, sepulcros megalíticos, estelas y/o estatuasmenhir, y la variedad de situaciones que presentan, ilustra muy bien el papel de la estela y su iconografía como medio material a través del cual se estructuran las relaciones sociales. Como restos que persisten en el paisaje, estas iconografías en piedra y los lugares en los que se encuentran ejercen una atracción clara. Pueden formar parte de una tradición extinta o de una tradición viva, pertenecer a un pasado remoto o reciente, pero son reinterpretadas o connotadas en función de relaciones que están en constante estructuración y que se mueven en unos parámetros

⁶¹³ OLIVEIRA 1999: 114.

⁶¹⁴ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 429-448. També opinen això BUENO, BALBÍN I BARROSO 2005: 622.

⁶¹⁵ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 430-434.

reiterados que remiten al pasado, los ancestros, las genealogía y la reproducción social.»⁶¹⁶

En general, Díaz-Guardamino està d'acord amb la teoria de Galán (1993) i Ruiz-Gálvez (1998a) que les esteles, en aquest cas les alentejanes, serien un marcador del territori i de les vies de pas; els personatges representats en les esteles (recordem que en el cas de les alentejanes s'ha suposat que la figura humana seria la pedra, ja que aquesta no hi apareix representada) serien líders o personatges importants de la societat, perquè no tothom tenia el dret a ser-hi representat en elles, tal com passava en els enterraments megalítics, on sembla que no tothom tenia el dret de ser-hi enterrat allà. A partir, doncs, de la neolitització, sembla produir-se una «ancestralització» del paisatge on les esteles hi jugarien un paper molt important⁶¹⁷.

7.2.1.2.2 LES ESTELES «GUERRER»

Sota aquesta denominació s'agrupen un gran conjunt d'esteles decorades, anomenades generalment esteles «guerrer», esteles decorades, esteles del SO o esteles extremenyas. Preferim la denominació esteles extremenyas, malgrat que tenim exemples fora d'Extremadura perquè ens sembla més precisa que la denominació «guerrer», que, a més, implica que l'individu representat (quan hi és; n'hi ha que no tenen ni tan sols la figura antropomorfa) és un guerrer, fet avui dia encara en discussió. Descartem la denominació esteles del SO perquè coincideix amb el nom que nosaltres preferim per a la llengua i escriptura que apareix a les esteles epigrafiades posteriors i que no es corresponen geogràficament ni cronològicament amb les esteles extremenyas. La denominació d'esteles decorades també la descartem pel seu ampli significat: en el fons totes les esteles des de les alentejanes fins a les epigràfiques podríem dir que estan decorades.

La localització de les esteles es dona, principalment, entre els rius Tajo, Guadiana i Zújar; generalment estan situades en zones muntanyoses i d'alta visibilitat i, per tant, zones poc fèrtils agrícolament parlant, fet que ha dut als investigadors a afirmar que el

⁶¹⁶ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 439-440.

⁶¹⁷ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 443-447.

poble de les esteles extremeñyes seria essencialment nòmada o seminòmada⁶¹⁸. Fora del que seria el seu nucli central (Extremadura), s'han trobat esteles al SO de Portugal i prop del riu Genil (esteles Écija I-V), llocs propers a troballes posteriors d'esteles epigràfiques del SO⁶¹⁹.

El suport de les esteles és, majoritàriament, pedra local (l'única excepció sembla l'estela d'Ategua) i principalment la forma de l'estela és rectangular o en forma de betil. L'amplada i el gruix de les esteles és homogeni. La tècnica de gravat és la incisió i el relleu, la tècnica del rebaix; sembla que s'hauria emprat una gran varietat d'estrils per a gravar les esteles i per a Celestino totes les esteles haurien estat produïdes per persones diferents, cosa que el porta a concloure que els artesans gravadors de les esteles del SO serien artistes eventuals, no professionals. De fet, en algunes esteles es poden detectar errors, correccions i afegits posteriors⁶²⁰.

Figura 22. Estela de Solana de Cabañas. Wikimedia commons.

⁶¹⁸ GALÁN 1993: 33-35; RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 239-240; CELESTINO 2001: 45-47.

⁶¹⁹ CELESTINO 2001: 78.

⁶²⁰ CELESTINO 2001: 79-91.

Com en el cas de les esteles alentejanes, i posteriorment les epigràfiques, les esteles extremeñyes es troben en la seva gran majoria fora de context arqueològic o reutilitzades i, per tant, la seva cronològica és difícil. Per regla general, s'acostuma a pensar que són anteriors a l'escriptura i, doncs, el seu període cronològic correspondria, *grosso modo*, a l'edat del bronze final; malgrat això, Pingel les relaciona amb el món de Tartessos, proposant, doncs, una datació posterior, entre els segles VIII-VII aC⁶²¹. D'altra banda, la major part dels investigadors posen la fi del fenomen de les esteles precisament amb l'arribada dels fenicis a la península Ibèrica, això és, justament amb l'eclosió de Tartessos, període defensat per l'arqueòleg⁶²². Celestino les situa entre el bronze mig i el bronze final, mentre que Mederos data l'inici de les esteles extremeñyes al 1325 aC (el seu bronze final II), mentre que les esteles alentejanes serien de l'etapa anterior (bronze final I A-C, 1625-1325 aC⁶²³).

L'enigmàtica decoració de les esteles ha estat ja extensament estudiada en els últims anys⁶²⁴ i, per tant, només remarcarem els aspectes més importants i generals que presenta aquesta decoració⁶²⁵. De manera general, les esteles presenten diversos objectes que podríem anomenar principals, com són l'escut, la figura humana i, generalitzant, panòplia militar i elements de prestigi. No obstant això, cap de les anteriors és imprescindible per a la composició decorativa de les esteles, exceptuant-ne l'escut. La presència de l'escut és tan marcada que Mederos ha arribat a parlar d'hopolatria⁶²⁶. Deixant de banda els models reals dels elements que apareixen a les esteles i les seves cronologies⁶²⁷, cal destacar que les esteles també ajuden a detectar els contactes precoloniais a la península Ibèrica dels agents orientals o del Mediterrani Central, puix que hi trobem representats a les esteles diversos objectes (com ara un ast d'estil xipriota,

⁶²¹ PINGEL 1989: 211; 230-231.

⁶²² GALÁN 1993: 79.

⁶²³ MEDEROS 2012: 418.

⁶²⁴ CELESTINO 2001 i DÍAZ-GUARDAMINO 2010.

⁶²⁵ Per a una anàlisi completa de la iconografia, vegeu CELESTINO 2001: 99-232 i DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 327-414.

⁶²⁶ MEDEROS 2012: 430 i ss.

⁶²⁷ Un tractament ampli del tema es troba a la bibliografia ja citada i, en relació a les armes, a MEDEROS 2012.

datat al segle X aC⁶²⁸, pintes d'origen oriental⁶²⁹, fibules d'arc i de colze, cascs amb banyes o cònics, miralls, instruments musicals i carros⁶³⁰) que indubtablement posen de

Figura 23. Estela de Cabeza del Buey IV. Font Wikimedia commons

manifest aquest contacte precolonial. Aquests elements, emperò, no procedeixen d'una única zona d'Orient, ja que alguns models corresponen al Mediterrani Central, com ara les fibules, d'altres al món Egeu, com els cascs amb banyes i els carros, i d'altres al llevant mediterrani⁶³¹.

En relació amb la funció de les esteles, hi ha principalment tres teories: Galán i Ruiz-Gálvez defenen que les esteles són indicadors de zones de pas i de territoris. De fet, Galán va més enllà i arriba a distingir sis territoris diferents en base a els diferents grups formals d'esteles⁶³². L'altra gran teoria és la que defensa una funció funerària⁶³³, ja que les esteles apareixen reutilitzades en un context funerari i, com ha assenyalat Rodríguez Ramos, les esteles semblen representar un individu tombat amb el seu aixovar, com si es tractés d'una tomba⁶³⁴.

Aquesta teoria és la tradicional i la més acceptada, tot i que actualment tampoc es

⁶²⁸ CELESTINO 2001: 151.

⁶²⁹ CELESTINO 2001: 167-168.

⁶³⁰ CELESTINO 2001: 311.

⁶³¹ *Ibidem*.

⁶³² GALÁN 1993: 47-48; RUIZ-GÁLVEZ 1998a: 265-269.

⁶³³ És la visió tradicional del fenomen de les esteles, defensada per investigadors com ALMAGRO BASCH 1966, ALMAGRO GORBEA 1977 i CELESTINO 2001.

⁶³⁴ RODRÍGUEZ-RAMOS 2002a: 85-86.

perd de vista la teoria dels marcadors de territori i de vies de pas⁶³⁵. Una tercera teoria, innovadora i poques vegades citada, és la que proposen els investigadors Tejera Gaspar, Fernández Rodríguez i Rodríguez Pestana que consideren que les esteles podrien tenir més aviat una funció religiosa⁶³⁶. Els investigadors proposen, basant-se tant en l'arqueologia com en el geògraf grec Estrabó, que les esteles, que normalment apareixen relacionades amb altres pedres, potser posades allà intencionadament, formarien part d'un conjunt religiós i d'un ritual, ja sigui a una divinitat o a un heroi divinitzat; situen, doncs, el fenomen de les esteles extremenyas com els antecedents dels grans centres religiosos posteriors, com Cancho Roano (on s'ha trobat una estela reutilitzada en el recinte) o Pocito Chico⁶³⁷. Per acabar, Mederos considera que no es pot deixar de relacionar el fenomen de les esteles amb la mineria, el seu control, sobretot l'estany⁶³⁸. Pensa que la distribució de les esteles marcaria la ruta de l'estany des de l'interior fins al mar; la ruta seguida seria, en un inici, la del riu Tajo, però posteriorment pren força la ruta del Guadalquivir, que evita l'Atlàntic per sortir directament al Mediterrani.

7.2.1.2.3 LES ESTELES EN L'EPIGRAFIA ROMANA AL SO DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

Pel que fa a l'epigrafia romana a la regió que coincideix amb les actuals regions de l'Algarve i l'Alentejo, incloses en la província romana de Lusitània i, dins d'aquesta, en el *Conuentus Pacensis*, ens trobem que, a la regió on més intensitat va tenir el fenomen de les esteles epigrafiades del SO, això és, els concelhos d'Odemira, Ourique i Almodôvar (regions que registren trenta-cinc esteles de les contingudes en el *MLH IV*, a les que s'hi ha de sumar les noves troballes de Monte Novo do Castelinho i Mesas do Castelinho, ambdues al *concelho* d'Almodôvar. Això fa que, aproximadament, el quaranta per cent de les inscripcions es trobin en aquestes regions), l'epigrafia romana d'aquesta àrea, principalment Ourique, Aljustrel, Santiago do Cacém i Olhão, presenta un número molt

⁶³⁵ CELESTINO 2001.

⁶³⁶ TEJERA GASPAR, FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ I RODRÍGUEZ PESTANA 2016: 152-156.

⁶³⁷ *Strab* III 1, 4; TEJERA GASPAR, FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ I RODRÍGUEZ PESTANA 2016: 131-132.

⁶³⁸ MEDEROS 2012: 445-448. Recordem que la mateixa hipòtesi llença sobre el naixement de les esteles alentejanes a MEDEROS 2009b: 259-260.

elevat d'esteles funeràries, en relació amb altres regions de la zona, on pràcticament el suport epigràfic de l'estela és quasi desconegut.

Per començar, en els *concelhos* d'Ourique i Aljustrel⁶³⁹ trobem un total de disset esteles funeràries⁶⁴⁰, sobre un total de vint-i-tres monuments descoberts a la zona, de les quals vint-i-una són monuments funeraris⁶⁴¹. Això ens dona un percentatge en l'ús d'esteles funeràries del 81% sobre l'epigrafia funerària de la zona. En comparació amb la resta de regions estudiades, el percentatge és significatiu. A la regió de *Myrtilis* (actual Mértola) on només s'ha trobat una estela funerària⁶⁴², sobre un total de vint-i-dos monuments funeraris; a la regió de *Mirobriga* (Santiago do Cacém) s'han trobat tres esteles⁶⁴³, sobre un total de vint-i-nou monuments funeraris; A la regió de *Salacia* (Alcácer do Sal) s'ha trobat una estela⁶⁴⁴, sobre un total de setze monuments funeraris. Certament, a la regió de *Mirobriga*, que presenta un nombre més elevat d'esteles, aquestes representen només un 10% dels monuments funeraris de la regió. A l'Algarve, trobem un interessant elevat nombre d'esteles a la regió d'Olhão, a Quinta do Marim, on s'han trobat vuit esteles funeràries⁶⁴⁵, sobre un total de disset monuments funeraris, és a dir, un 47% dels monuments funeraris trobats a Quinta do Marim eren esteles⁶⁴⁶. Tal com hem vist

⁶³⁹ Incorporats a *IRCP*, apartat IIIa, agrupats sota la denominació *Metallum Vipascense*, antiga denominació d'Aljustrel.

⁶⁴⁰ *IRCP* 122; 123; 126-133; 135; 136; 138; 139; 141. Cal que expliquem que la inscripció 129 del corpus no és considerada pel seu autor, J. d'Encarnação, una estela, sinó una placa; Hübner (*CIL* II 71), emperò, diu el següent: *propter lapidis materiem et formam visa est originis eiusdem cum eius regionis inscriptionibus Ibericis*.

⁶⁴¹ Ens basem, per al càlcul, no només en *IRCP*, sinó en les publicacions arqueològiques de les noves troballes a partir de 1984 a l'apèndix de la revista *Conimbriga, Ficheiro Epigrafico*, citades a la bibliografia; no s'han trobat en els últims trenta anys molts documents epigràfics al territori aquí estudiat. A banda dels ja esmentats caldria recollir els publicats a D'ENCARNAÇÃO I LOPES 2013, n° 477; ALVES DIAS I GASPAR 2013, n° 464; D'ENCARNAÇÃO I SERRA 2013, n°483.

⁶⁴² La de Beja, *IRCP* 113.

⁶⁴³ *IRCP* 153, 161 i 173.

⁶⁴⁴ *IRCP* 193.

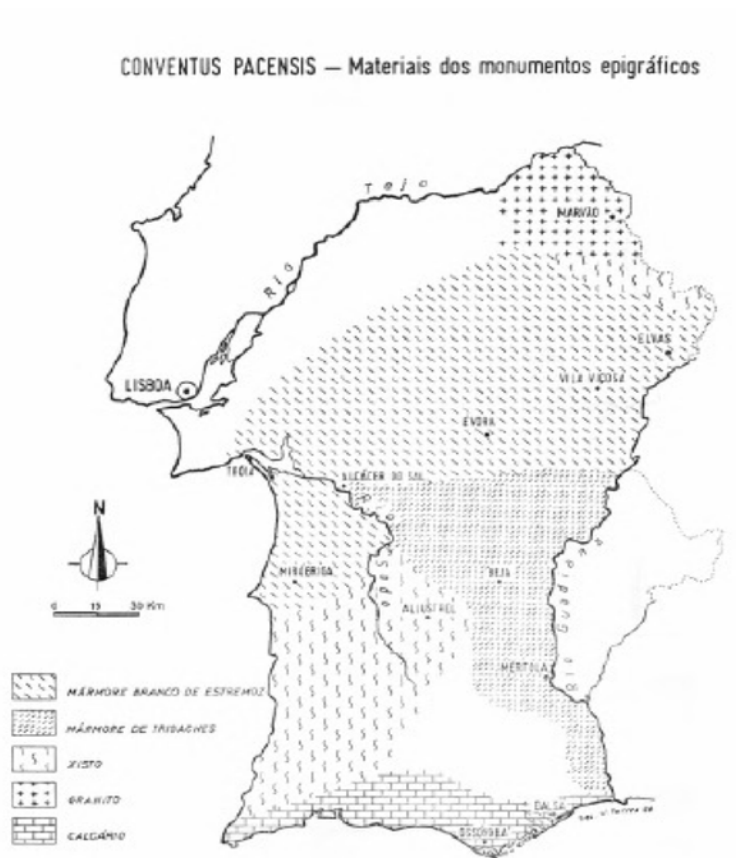
⁶⁴⁵ *IRCP* 39; 43; 45; 49; 51; 52; 53 i 54.

⁶⁴⁶ I sembla que totes provenien del mateix taller epigràfic, que podria haver estat fins i tot l'artífex de l'estela trobada a S. Luzia (Tavira; *CIL* II 14), segons *IRCP* 140.

que passava a l'Alentejo, a la resta de regions de l'Algarve la presència de l'estela com a monument funerari és gairebé inexistent: dues esteles a Faro⁶⁴⁷ i una a Tavira⁶⁴⁸.

Pel que fa els materials, les esteles d'Ourique i Aljustrel presenten generalment una factura de materials locals, predominant l'esquist i la grauvaca. Les tonalitats d'aquestes roques locals varien entre els grocs i els grisos, tot i que també n'hi ha que són de pedra clara⁶⁴⁹. A la zona d'Olhão, en canvi, abunda la roca calcària i, per tant, les esteles presenten aquest tipus de pedra com a material del suport epigràfic.

En resum, ens trobem amb característiques epigràfiques similars en dos períodes ben marcats en el temps: durant l'epigrafia del SO, com veurem a l'apartat 7.3, l'estela, fabricada a base de pedra local, és el suport epigràfic majoritari de la zona, tal com succeeix amb l'epigrafia romana d'època imperial a la zona.

Mapa 10. Mapa de materials de construcció dels monuments epigràfics del conuentus pacensis. Font IRCP : 849.

⁶⁴⁷ IRCP 14 i 26.

⁶⁴⁸ CIL II 14.

⁶⁴⁹ IRCP 126.

7.2.1.3 RECAPITULACIÓ

L'estela és un dels suports epigràfics més usats per les cultures mediterrànies. Des de l'antic Egipte i Mesopotàmia i arribant fins Roma, l'estela és un suport omnipresent. En aquest sentit ens sembla més interessant la comparació entre les esteles prehistòriques peninsulars i l'epigrafia fenícia. Un dels aspectes que ens agradaria destacar és el fet que les inscripcions del SO, en la disposició de l'escriptura, no recorda gens a la cultura epigràfica fenícia. Certament les epigrafies mediterrànies tendeixen a l'escriptura horitzontal, mentre que l'epigrafia del SO és circular. Aquest fet recorda més a la disposició de les figures decoratives de les esteles extremeñyes que no pas a la disposició horitzontal dels textos fenicis⁶⁵⁰. En aquest sentit cal destacar que l'epigrafia del SO barreja una forta tradició autòctona, representada en el format que usa per a la representació de l'escriptura (l'estela, la disposició de l'escriptura) i una tradició exògena, centrada en l'adopció de l'escriptura per part dels fenicis⁶⁵¹.

7.2.2 ALTRES SUPORTS

Encara que majoritari, l'estela no és l'únic suport epigràfic per a l'escriptura del SO. En el *corpus* epigràfic que presentaré en aquest treball, hom hi pot trobar inscripcions en altres tipus de suports, com ara ceràmica, plaques i, potser, moneda. Com en altre indret hom podrà trobar més consideracions sobre les peces en particular, només destacarem aquests altres suports epigràfics, més enumerant-los que no pas fent-ne una anàlisi exhaustiva.

Començarem amb la única evidència segura sobre pedra d'una inscripció en llengua del SO que no és una estela: la placa de Neves⁶⁵². Aquesta, trobada en el seu context original, sense reutilitzar, en una construcció excavada a l'antic poble miner de Neves, Castro Verde. L'epígraf és excepcional en tots els sentits: no presenta la «fórmula», el sentit d'escriptura sembla gairebé aleatori i demostra que l'escriptura del SO serví per quelcom més que no pas una mera representació social d'una classe determinada dins la cultura del SO. L'edifici on es va trobar l'epígraf podria ser un edifici

⁶⁵⁰ Aquest fet ja va ser assenyalat per LUJÁN 2020: 572-573.

⁶⁵¹ LUJÁN 2020: 581.

⁶⁵² Més endavant, al capítol 7.4, es trobarà un comentari més extens i precís sobre els documents sobre pedra que segurament no serien esteles.

religiós i, en aquest cas, la funció de l'escriptura del SO estaria envoltada d'un caràcter sacre o commemoratiu⁶⁵³.

Els esgrafiats són, generalment, petits fragments de ceràmica amb algun caràcter presumiblement indígena, però no sabem en qualsevol cas si podria tractar-se també de signes fenicis, signes fenicis per representar una llengua no semítica o signes paleohispànics d'un sistema d'escriptura diferent al del SO però depenent també de l'alefat fenici. Certament els esgrafiats, estiguin escrits en la llengua que sigui, demostrin que la *literacy* a la península Ibèrica durant la I E.F. era relativament elevada i capaç de donar-nos testimonis d'aquesta cultura que, encara que precàriament, coneixia al menys uns quants signes del seu propi sistema d'escriptura.

Per últim, la moneda de l'antiga ciutat romana de *Salacia* (avui en dia Alcácer de Sal). No sabem amb certesa en quin sistema d'escriptura es gravà la moneda d'aquesta ciutat en època republicana, però la semblança amb l'escriptura del SO sovint l'ha relacionat amb aquesta. Deixant de banda el significat de l'epígraf en suposada escriptura del SO, és interessant pensar que l'escriptura del SO podria haver tingut el suficient reconeixement local i la suficient extensió cultural com per ser gravada en les produccions de moneda local a la localitat de *Salacia*.

7.3 MATERIALS

En general, els materials emprats en l'epigrafia del SO són pedra i ceràmica. Com ja s'ha vist, aquests són els dos suports en què, majoritàriament, es troba inscrita l'epigrafia del SO. Pel que fa a la pedra, no podem destacar-ne cap tret important. És considerablement elevada la freqüència amb què hom troba pedra local, destacant-ne el gres de Silves a la regió de l'Algarve i l'esquist de color fosc a l'Alentejo. Sembla ser, doncs, que no hi havia una especial cura per part de la societat que practicava l'escriptura al SO de la península Ibèrica de buscar determinats tipus de pedres o de, fins i tot, escollir-ne els exemplars més aptes per a l'escriptura. A conseqüència d'això trobem pedres en què la inscripció fou de lectura difícil ja des d'un inici a causa de la poca idoneïtat del material en què s'estava realitzant la inscripció. En aquest sentit també cal destacar la inexistència d'*officinae epigraphicae*, fet clarament palès per la manca d'unitat a l'hora d'inscriure els signes del SO, cosa que no només es veurà ara al tractar la paleografia i el

⁶⁵³ GOMES 2021.

valor dels signes, sinó també pel fet que les inscripcions del SO presenten una aleatorietat extrema en la disposició textual, fet que no existiria (o no n'existiria una de tan gran) si hi hagués una escola epigràfica amb tallers homogenis a la cultura del SO. La utilització d'aquest suport epigràfic queda limitada a l'interior, no trobant-se cap exemple a indrets costaners.

Pel que fa als esgrafiats, la majoria són realitzats sobre ceràmica, al torn o no, autòctona la majoria, *post cocturam*. Com ja es veurà al seu torn en l'apartat dedicat a ells en el *corpus* epigràfic, no presenten un interès lingüístic ni epigràfic gaire elevat. Aquest tipus de documents escrits es troben principalment a la costa o a llocs d'interior importants, com ara Medellín, Abul o Garvão⁶⁵⁴.

Per acabar, sobta la manca d'indicis d'epigrafia en altres suports, com ara la plata i el plom, exemples dels quals en trobem a les cultures epigràfiques del SE i del NE, entre d'altres.

7.4 FUNCIO DE L'ESCRITURA

Principalment, quan hom menciona la possible funcionalitat d'aquesta escriptura a la societat que la practicava, no pot deixar de fer referència a un del seus antecedents més immediats: les esteles extremeñyes⁶⁵⁵. Així doncs, Rodríguez Ramos⁶⁵⁶, que és un dels investigadors que s'ha aturat a reflexionar amb més profunditat sobre la funcionalitat de l'escriptura a la societat que practicà la del SO, ens remet a un suposat ús funerari de l'estela extremeña, les quals són molt sovint considerades com les immediates avantpassades de les esteles epigràfiques del SO. Efectivament, per a les esteles extremeñyes s'ha suposat una clara utilitat funerària i aquesta opinió ha estat la més difosa i seguida per part dels investigadors, però ben cert és també que avui en dia s'ha arribat a una opinió més sincrètica i, per tant, menys absolutista en aquest sentit: tot i que gairebé ningú nega l'indubtable caràcter funerari que degueren tenir, en major o menor mesura, les esteles extremeñyes, s'ha arribat a una mena de solució de compromís en què, a banda de recordar els avantpassats més importants en la societat ja traspassats, també es podria

⁶⁵⁴ Vid. Capítol 8.4.

⁶⁵⁵ Vid. Capítol 7.2.1.

⁶⁵⁶ RODRÍGUEZ RAMOS 2002a.

estar marcant, alhora, el territori del grup particular i/o el culte heroic a l'avantpassat afegint-hi, per tant, un component religiós. Tot això ja s'ha vist amb una mica més de profunditat en un apartat anterior i, per tant, només interessa, ara per ara, aquest breu resum per tal de situar al lector en la via a través de la qual es mourà el meu discurs.

No només les esteles anepígrafes peninsulars, com les extremenyas o les alentejanes han de ser considerades com a influències del fenomen epigràfic de les esteles del SO. En efecte, els fenicis, poble que portà l'escriptura a aquesta societat –de forma directa o indirecta– podrien també haver jugat un paper important a l'hora d'establir una funcionalitat determinada a les esteles del SO. Malauradament, les esteles fenícies arcaïques presenten diversos problemes interpretatius que provoquen que les lectures dels documents siguin diverses, dificultant-ne la identificació de la funcionalitat. A més, com ja hem vist, sembla que el suport s'emprava de forma diversa, ja sigui com a propoganda reial (estela de Kilamuwa), àmbit funerari (estela de Lisboa) o un exvot (estela de Nora). Un gran avenç en aquest sentit el proporcionaria el desxiframent de la llengua del SO, però encara ens trobem en un punt llunyà.

Tal com quedarà de manifest en la presentació del *corpus* epigràfic, la major part d'inscripcions s'han trobat o bé reutilitzades o sense un context arqueològic concret, fet que dificulta molt qualsevulla anàlisi que es vulgui fer no només sobre la cronologia i la localització exacta del monument, sinó també sobre la determinació de quina seria la seva funcionalitat originària en la societat. Pel que fa a les inscripcions reutilitzades, la majoria d'aquestes apareixen com a lloses de tombes, situades en necròpolis datades, generalment, a cavall entre la I edat del ferro i la II. Malgrat el seu estat de conservació – gairebé no ens n'ha arribat cap, de sencera-, hom pot veure clarament que la seva posició primordial no era pas servir com a llosa d'una tomba, ans aniria clavada al terra, com una estela⁶⁵⁷, ja que presenten la majoria un clar espai inferior en blanc, sovint entre 40 i 50 cm, per tal d'anar clavades al terra en posició vertical. Aquest fet és evident i indiscutible⁶⁵⁸. Així doncs, ens trobem davant d'un altre fenomen d'esteles, enllaçant amb la tradició anterior d'esteles alentejanes i extremenyas; tradició que, com ja hem vist amb anterioritat, continuarà fins a l'època imperial romana. Com que les esteles epigràfiques

⁶⁵⁷ Vull recordar en aquest moment que el mateix es creia de les mal anomenades «lloses» alentejanes, finalment considerades unànimement com a esteles.

⁶⁵⁸ En efecte, creiem que ningú ho ha posat mai en dubte.

s'emmarquen, doncs, dins una tradició autòctona, no trobem cap inconvenient en assignar-li una funció semblant a la que –crec- tenien les seves avantpassades, és a dir, segurament una funció funerària principal, potser religiosa i de delimitació territorial (per a les esteles del SO, sembla improbable de moment aquesta teoria), potser ampliades amb restes d'un culte a l'heroi ja sigui familiar, ja grupal. A més, sabem que els fenicis també empraven l'estela amb aquestes funcionalitats; podríem considerar que l'estela de Kilamuwa seria, a més de propaganda del rei, una manera de delimitar el territori recordant qui mana.

Ens resta preguntar-nos, doncs, si totes les inscripcions trobades en escriptura del SO són esteles. Ja ha quedat palès com, al menys, es troben quatre notables excepcions a la majoria de documents epigràfics, un fet que mereix un breu comentari a cadascun dels documents.

Tipus de suport	Nombre	Percentatge sobre el total
Estela	76	86,3
Placa	9	10,2
Dubtós	3	3,5

Taula 41. Taula on es veu el suport de les inscripcions i el seu percentatge en relació al total del *corpus*. Elaboració pròpia.

El primer que analitzaré és el petit fragment inscrit trobat a Carapetal (inscripció n° 20) on es poden llegir sencers dos caràcters mentre que el tercer, escapçat, podria tractar-se del signe Λ (lectura **jera**)⁶⁵⁹; segons la mida del document epigràfic (14x10x1,5), Untermann arriba a l'assenyada conclusió que, degut a la seva poca amplada, en cap cas pot tractar-se d'una estela i, per tant, l'alemany anomena al document «placa»⁶⁶⁰.

⁶⁵⁹ *MLH* IV: 294.

⁶⁶⁰ *Ibidem*.

Cosa semblant succeeix amb dos fragments d'esquist trobats a la localitat de Biscoitinhos (inscripció n° 21), l'amplada dels quals no supera el centímetre. La inscripció també se'ns presenta trencada i és, també, molt breu. Com que precisament la inscripció està escapçada per la part superior, els tres signes no es poden llegir correctament; malgrat això, la lectura proposada per Untermann pot ser correcta: **lib^o**[⁶⁶¹]. Cal destacar que el suport epigràfic, en aquest cas, ha estat degudament allisat i preparat per a inscriure-hi, fet que tampoc és molt comú dins l'epigrafia del SO.

Un exemple notori sobre l'ús de l'escriptura sobre un suport petri diferent de l'estela és el que representa la placa de Neves (inscripció n° 27), sobre què quelcom ja s'ha dit amb anterioritat. Trobada en context arqueològic primari, és a dir, aparentment no reutilitzada, en una paret d'una construcció que fou datada al voltants del s. VI aC. Tot i trobar-se fragmentada en nou peces, la placa presenta una gran varietat de signes llegibles i l'«única» dificultat d'interpretació rau en l'ordre caòtic de lectura, que no sembla seguir ni l'habitual de les esteles ni cap altre de lògic. El que més interessa d'aquesta inscripció és, doncs, el fet que sembla que la posició original de la peça seria estar penjada a la paret d'un edifici, de funcionalitat sacre segons els seus excavadors, com a element decoratiu, de prestigi i/o informatiu⁶⁶².

El quart cas el trobem a la cèlebre –i mal anomenada– «estela» d'Espanca (inscripció n° 26), car certament no és pas una estela. Com ja ha estat sovint assenyalat⁶⁶³, es tracta d'una placa de només 2 cm de gruix que presenta una forma més aviat rectangular. Aquesta placa serví per practicar l'escriptura del signari i és un dels pocs «alfabets» complets que tenim en una escriptura paleohispànica⁶⁶⁴. En efecte, es van traçar vint-i-set signes (cap d'ells apareix repetit) en dues fileres, on tradicionalment s'ha suposat que el mestre va escriure la primera filera (desgraciadament la més malmesa) i

⁶⁶¹ *MLH* IV: 294.

⁶⁶² Molts dubtes es plantegen a l'hora d'estudiar aquest document. En primer lloc, l'edifici on es va trobar; quina funcionalitat tenia? Era un edifici privat, públic, de caràcter religiós? En segon lloc, què hi deia? Eren les instruccions per celebrar un ritual religiós? Contenia un relat mitològic? O bé era un encomi del propietari privat de l'edifici, a l'estil dels que es troben a la casa del Trimalció petronià? Sobre aquesta inscripció hi tornarem més endavant.

⁶⁶³ *MLH* IV: 327.

⁶⁶⁴ Sobre els signaris paleohispànics, *uid.* FERRER I JANÉ 2018 i 2021.

l'alumne va repetir els signes que el seu mestre havia escrit abans⁶⁶⁵. Segurament, doncs, la placa es va inscriure al terra i es va quedar a l'indret original, ja que després de practicat l'exercici d'escriptura segurament fou abandonada com si fos brossa. En contra d'aquesta hipòtesi, cal considerar el següent: quan els estudiosos han tractat aquesta extraordinària peça, sempre s'ha parlat d'un exercici d'escriptura, on l'alumne aprenia l'alfabet. Això, emperò, sembla poc econòmic, ja que la placa d'Espanca és un suport difícil de treballar, poc transportable i poc útil per a aquesta tasca. Generalment hom aprèn a escriure mitjançant suports tous i que poques vegades deixen constància arqueològica. Així doncs, o bé tenim un exemple de preparació, en què un mestre ensenya al seu deixeble a inscriure les lletres a la roca però segurament també ensenya quines són les millors pedres per inscriure i la tècnica per fer-ho, o bé una altra possibilitat seria que el signari d'Espanca formés part d'algun ritual màgic, tal com proposa Velaza en relació amb d'altres alfabetats trobats a la península Ibèrica⁶⁶⁶. En aquest sentit, s'hauria d'interpretar la inscripció a dues mans com a dos *deuouentes* o potser podria formar part d'un ritual comunitari, on els líders serien els inscriptors de la pedra⁶⁶⁷. Ara bé, potser dins la pròpia epigrafia del SO es pot trobar un document que ajudi a comprendre millor la inscripció d'Espanca. Ens referim a la inscripció nº 11, que nosaltres considerem una placa en comptes d'una estela. Aquest epígraf presenta la mateixa seqüència de signes escrita per les dues bandes de la pedra: **ainest^aalat^a**. Com es pot comprovar, no es tracta d'un signari atès que apareixen signes diferents. Ben cert és que no en conservem la totalitat, però el fet de trobar una altra inscripció feta clarament a dues mans amb el mateix text podria indicar alguna cosa més enllà que simples exercicis d'escriptura. Una possible interpretació de la inscripció nº 11, a la llum d'aquesta teoria, podria ser que inclogués el nom d'una divinitat, part d'una fórmula sagrada o màgica de protecció i que dos *deuouentes* dediquessin el monument per a salvaguardar la comunitat d'algun mal.

A banda d'aquestes quatre inscripcions també comptem amb els esgrafiats i una moneda en escriptura sovint atribuïda a l'escriptura del SO. Pel que fa als esgrafiats, la majoria són massa petits i els signes representats no asseguren que la interpretació s'hagi

⁶⁶⁵ CORREA 1993: 550; RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 24; DE HOZ 2010: 492; LUJÁN 2020: 564-565.

⁶⁶⁶ VELAZA 2012 i 2014.

⁶⁶⁷ Sobre la màgia de recitar o escriure series alfabètiques, *uid.* el clàssic DORNSEIFF 1925: 69-81.

de fer en clau paleohispànica. De fet, com ja hem vist i veurem, Mederos i Ruiz Cabrera⁶⁶⁸ ja van posar en dubte la paleohispanitat de la gran part dels esgrafiats ja fa temps⁶⁶⁹. En aquest treball he intentat recollir el màxim possible de testimonis escrits atribuïbles a l'escriptura del SO i, per tant, encara que segurament força esgrafiats podrien ser fenicis, un percentatge no gens menyspreable pertanyien molt probablement a l'àmbit de l'escriptura del SO, fet que indica que, a banda de l'escriptura de les esteles o –com ja ha estat anomenada- monumental⁶⁷⁰, l'escriptura del SO també s'emprava en contextos més privats i quotidians, ja fos com a marques de ceramista o de propietat, que és el que sembla que són la majoria d'esgrafiats que ens han arribat⁶⁷¹. És significatiu, també, que els *graffiti* es trobin en poblacions costaneres, on les relacions personals i comercials amb navegants orientals i del Mediterrani Central eren més freqüents⁶⁷². Les dades semblen indicar, doncs, que a la costa la *literacy* era d'un nivell potser més elevat que a l'interior, atès que hi comptem amb més esgrafiats⁶⁷³. Al contrari, l'escriptura sembla usada a l'interior de forma monumental en un àmbit funerari i religiós, més que no pas en un àmbit més comercial i privat.

Una interessant hipòtesi de Rodríguez Ramos⁶⁷⁴ ens proporcionaria una nova interpretació sobre la funcionalitat de l'escriptura en la societat del SO; efectivament, ell proposa corregir la lectura proposada pels editors de l'esgrafiat nº 12 (Niebla)⁶⁷⁵ de tal manera que trobaríem un segment identificable amb aquells que apareixen a la anomenada fórmula «funerària». En primer lloc podríem afirmar que en ambdós indrets existeix la mateixa llengua, fet que no s'havia pogut demostrar per l'epigrafia de les

⁶⁶⁸ MEDEROS I RUIZ CABRERA 2001.

⁶⁶⁹ En general, sobre la problemàtica dels *graffiti*, *vid.* BEIRÃO I VARELA 1985; DE HOZ 2010: 361-368; CORREA I ZAMORA 2008; CORREA 2011 i el capítol 8.4.

⁶⁷⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 2015.

⁶⁷¹ La decisió que hem pres sobre quins esgrafiats es podrien incloure dins l'escriptura del SO i quins no, es pot consultar al capítol 8.4, 8.5 i 8.6.

⁶⁷² *vid.* el meu mapa anterior sobre la distribució de les inscripcions del SO.

⁶⁷³ *Contra* RODRÍGUEZ RAMOS 2022: 98-99, que proposa un grau alt de *literacy* per al SO de la península Ibèrica, basant-se en el seu ús en suports tous que no ens haurien arribat.

⁶⁷⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 126-127.

⁶⁷⁵ TOSCANO I CORREA 2014. Igualment, vegi's la discussió a l'esgrafiat nº 12, on tampoc sembla clara la lectura proposada per Rodríguez Ramos.

esteles per als documents trobats a Andalusia, cosa que ens permetria observar una unitat lingüística més àmplia per al SO de la península Ibèrica; en segon lloc, ens convida a fer una reflexió sobre el possible significat del segment **b^aare** en la llengua del SO. Si apareix tant en una inscripció monumental com en un esgrafiats, podria tenir un valor més comú, semblant al verb llatí *fecit* o fins i tot un mot com *filius*. Altrament, trobem exemples d'exvots a divinitats o textos màgics i/o religiosos en esgrafiats com el de Niebla, sobretot en contextos fenicis, fet que podria proporcionar evidències d'una funcionalitat sacra d'aquests fragments de ceràmica, un ús probablement adaptat dels fenicis. Això obre la porta a considera que les esteles del SO podrien tenir una funcionalitat religiosa. Ja hem vist abans una interessant hipòtesi que relaciona la religió amb les esteles extremeñyes⁶⁷⁶. A favor del possible aspecte religiós de les esteles epigrafiades del SO es podria una dada més: la troballa d'una estela al santuari protohistòric de Medellín, que presenta un marcat caràcter sacre⁶⁷⁷. El fet que posteriorment s'hagin ressituat en necròpolis no implica *per se* que el sentit de les esteles no fos religiós: és ben conegut que, encara avui en dia, religió i món funerari estan íntimament relacionats.

Així doncs, es pot pensar que no s'hauria de considerar l'escriptura monumental del SO com el fruit d'una expressió únicament funerària, encara que aquesta sembla ser la seva funció principal. El context arqueològic en què s'han trobat les inscripcions, el caràcter formular de la majoria i els antecedents a Extremadura i l'Alentejo, tot això apunta a una clara finalitat funerària. No obstant això, també coneixem l'existència de l'ús de l'escriptura en d'altres suports que no són esteles. Els casos més paradigmàtics i rellevants serien la placa de Neves, probablement de caràcter religiós o commemoratiu, i el signari d'Espanca, amb una funcionalitat educativa o, millor, màgica. Fins que no s'aconsegueixi desxifrar completament l'escriptura del SO i la seva llengua només podem, malauradament i de moment, teoritzar sobre l'ús que se li donava a aquesta.

Recapitulant, doncs, és lícit afirmar que l'escriptura del SO, tot i que reuneix dues funcions principals (utilitària i lloa/propaganda/autorepresentació de l'elit), no apareix a tots els llocs per igual; és a dir, sembla existir una acusada diferència entre la costa, on l'escriptura tindria una difusió més estesa en forma d'esgrafiats i *ostraka*, i l'interior, on

⁶⁷⁶ TEJERA, FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ I RODRÍGUEZ 2006; TEJERA I FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 2012.

⁶⁷⁷ És curiós com, encara que aquest fet és força conegut, molt poques vegades es té en compte aquest testimoni per a la reflexió sobre la funcionalitat de l'escriptura del SO.

l'escriptura estaria més aviat monopolitzada per les elits, en la forma de les esteles. També es pot destacar el fet que l'epigrafia en esteles no apareix a la costa⁶⁷⁸ mentre que els esgrafiats son menys freqüents a l'interior. En aquest sentit també podem concloure que l'epigrafia en esteles sembla producte d'una elit de l'interior, segurament molt lligada a la terra⁶⁷⁹ i a la ramaderia, i que segurament per motius de diferenciació i d'engrandir els textos, van adoptar la redundància vocàlica com a moda epigràfica⁶⁸⁰. En canvi, a la costa, un ús més extens de l'escriptura, en aquest cas sense redundància, allunyada de les modes interiors, semblaria més evident en base a les poques dades que tenim. Ara bé, aquestes afirmacions són principalment hipòtesis llençades a partir de les dades de què actualment disposem i som ben conscients que una nova troballa o un correcte desxiframent del signari i llengua del SO pot canviar ràpidament el resultat i la validesa d'aquestes afirmacions.

7.5 ORIGEN DEL SIGNARI I SITUACIÓ DE L'ESCRITURA DEL SO ENTRE LES ESCRITURES PALEOHISIPÀNIQUES

Ja s'ha tractat en aquest treball sobre la cronologia d'ús del signari del SO. Ara bé, paleogràficament aquest sistema d'escriptura presenta certes peculiaritats que ens porten a pensar en un origen arcaic d'aquest signari. Indefectiblement l'estudi de l'origen d'aquest sistema d'escriptura ens durà a reflexionar sobre el lloc que li correspon a aquest signari dins les escriptures paleohispàniques meridionals. Convé destacar dues teories sobre l'origen del signari del SO: la primera, encara que sembla que no és la més idònia, és la que defensa un origen mixt del signari del SO, és a dir, que dependria de l'alefat fenici i de l'alfabet grec; la segona, defèn un origen únicament fenici.

La teoria mixta ha trobat com a principals defensors J.Untermann i X.I. Adiego⁶⁸¹. Aquesta teoria pressuposa la influència grega en l'adaptació de l'alefat fenici en

⁶⁷⁸ Pocs exemples tenim d'esteles epigràfiques del SO a tocar de la costa; *vid.* el meu mapa anterior.

⁶⁷⁹ En aquest sentit, *vid.* ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2006 i 2007; RODRÍGUEZ DÍAZ 2011: 62 i ss.

⁶⁸⁰ DE HOZ 2005.

⁶⁸¹ *Vid.* ADIEGO 1993 : 11 -18.

l'escriptura del SO a l'ús d'un sistema fonètic pur⁶⁸². S'ha volgut veure la influència grega en l'escriptura del SO en els següents aspectes:

- 1) L'existència de signes per representar vocals.
- 2) La forma derivada d'*aleph*, que és igual a l'alfa grega.
- 3) La posició de la *waw* rere *taw* en el signari d'Espanca.
- 4) Untermann⁶⁸³ ha volgut veure també la influència del grec en els signes א, א, מ, ם⁶⁸⁴.

També s'ha volgut veure en l'alefat fenici un caràcter molt conservador, que no permetria l'ús de *matres lectionis*⁶⁸⁵ i, per tant, la innovació d'introduir signes per a les vocals hauria vingut a través dels comerciants grecs. Els arguments que Rodríguez Ramos⁶⁸⁶ va afegir semblen convincents i suficients per invalidar aquest raonament, ja que sabem que d'altres escriptures alfabètiques sortides de l'alefat com les índies o les etiòpiques van desenvolupar vocals, sense tenir cap contacte amb el món grec, i que, a més, llengües semítiques antigues, com ara l'ugarític, ja empraven *matres lectionis* ben definides, com ara *aleph* per a la vocal /a/. Tant l'escriptura del SO com l'alfabet grec van adaptar les vocals semítiques /a/, /i/ i /u/ dels mateixos signes (*aleph*, *yod* i *waw*, respectivament), punt que sembla donar suport a la teoria dels grecs com a inventors de vocals i que les van traspasar al sistema d'escriptura del SO⁶⁸⁷. Ara bé, com s'explica, doncs, que per a les vocals /e/ i /o/, necessàries tant en grec com en qualsevulla que fos la llengua que parlessin al SO peninsular en aquella època, s'adaptessin diferents signes de l'alefat fenici per al grec i per al signari del SO⁶⁸⁸? Efectivament, fent un cop d'ull a aquestes dues vocals, es veu que /e/ prové en grec de *het*, en canvi l'escriptura del SO

⁶⁸² ADIEGO 1993: 17.

⁶⁸³ *MLH* III: 136.

⁶⁸⁴ Per tal de no estendre'ns més, contrarguments a DE HOZ 2010 : 496.

⁶⁸⁵ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 190.

⁶⁸⁶ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 188-190.

⁶⁸⁷ L'elecció d'aquests símbols per a les vocals /a/, /i/ i /u/ es justifica fàcilment per acronímia (CORREA 2005 : 142).

⁶⁸⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 192; DE HOZ 2010 : 498-500.

adopta *ayin*⁶⁸⁹. En el cas d'/o/, el grec adopta *ayin* i el signari del SO *aleph*⁶⁹⁰. Pel que fa als punts dos i tres de l'argumentació a favor d'un origen mixt, cal destacar que el signe *aleph* en forma d'*alfa* grega ja existia en signaris de Canaan en el segon mil·lenni aC⁶⁹¹. Per tant, és possible que els grecs també l'adoptessin d'aquest signari paral·lel al fenici. En el cas de la *waw*, el fet que estigui en última posició podria ser un fet aleatori. A més, no podem descartar la idea que la posició final de la *ypsilon* en l'alfabet grec tingui un origen ugarític, on *aleph* encapçalava l'alfabet i tenia un valor vocàlic clar i *waw* el tancava⁶⁹². En contra, i ja per acabar, de la teoria d'un origen mixt del signari també podem destacar les grans diferències que hi ha en l'adaptació de les lletres fenícies *het* (𐤃), *mem* (𐤌) i *samek* (𐤎) entre el grec (que adapta H/η, M/μ i Ξ/ξ respectivament) i l'escriptura del SO (que adapta 𐤀, 𐤁 i 𐤂 respectivament)⁶⁹³.

Abans de centrar-nos en l'origen exclusiu de l'escriptura del SO a partir de l'alefat fenici, cal que parlem sobre la història de l'escriptura fenícia al Pròxim Orient, per tal de poder comprendre millor com i en quin moment es traspassa l'escriptura fenícia als pobles del sudoest de la península Ibèrica. L'inici de l'alefat fenici és, sens dubte, el protosinaític⁶⁹⁴, representat per una sèrie d'inscripcions breus que adapten acrofònicament els jeroglífics egipcis a una llengua semita occidental. Hereva d'aquesta escriptura és l'anomenada protocananea, de la qual ja en trobem una trentena d'inscripcions, la majoria breus i en puntes de fletxa, que presenten el nom del propietari, la filiació i/o el gentilici i, en alguns casos excepcionals, el seu càrrec, com ja hem vist anteriorment⁶⁹⁵. Aquestes dues escriptures són els estadis més antics del que avui en dia

⁶⁸⁹ L'elecció d'*ayin* (𐤀) en el cas del signari del SO és absolutament raonable: el principi d'acronímia, que sembla funcionar en tota l'adopció de l'alefat fenici al signari del SO també funciona aquí, ja que el diftong "ai" sembla ser que pateix monoftongació en "e" ja des de l'edat del bronze (CUNCHILLOS I ZAMORA 2000: 40 i 42); per tant, la consonant fenícia *ayin* es pronunciaria "en". Vid. CORREA 2005: 142, amb bibliografia.

⁶⁹⁰ Això és el que opina Rodríguez Ramos (2002b : 192), però Correa (2005: 143) no està segur de quin signe fenici prové el de la vocal *o*; ell proposa *aleph*, *zayin* o *samek*.

⁶⁹¹ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 192.

⁶⁹² *Ibidem*.

⁶⁹³ DE HOZ 2010: 497.

⁶⁹⁴ VITA BARRA 2005: 38-48; NAVEH 1987: 23-5; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 77.

⁶⁹⁵ Vid. Capítol 4.3.2.

es coneix com a alefat; aproximadament, la seva cronologia és 1700-1100 aC⁶⁹⁶. I presenta com a característica principal que la direcció de l'escriptura encara no estava fixada⁶⁹⁷, ja que aquest procés de fixació de la direcció de l'escriptura no conclou fins aproximadament l'any 1050 aC⁶⁹⁸, quan sempre s'escriu de dreta a esquerra. El número de signes del protocananeu és de vint-i-dos, tal com passa al fenici⁶⁹⁹. Empra separadors de paraules, que serien unes ratlles verticals⁷⁰⁰, cosa que en fenici lineal posterior es simplificarà en un punt superior, però sembla ser que hi ha una clara tendència a l'*scriptio continua*⁷⁰¹. Del fenici trobem en total unes deu mil inscripcions, que es poden classificar en commemoratives, votives i funeràries⁷⁰². Entre els segles X i IX aC el fenici esdevé una escriptura de prestigi i és emprada fora del territori, tal com ho corroboren l'estela de Kilamuwa i la inscripció de Karatepe⁷⁰³. Els sistemes d'escriptura hebreu i arameu són hereus del fenici, escriptura que es va extingir en època imperial, on trobem els últims exemples datables entre els segles II i III dC a *Leptis Magna*⁷⁰⁴.

El model que fa derivar l'escriptura del SO de l'alefat fenici fou proposat per J. de Hoz⁷⁰⁵ en contra dels models anteriors de Gómez Moreno⁷⁰⁶, que afirmava que l'escriptura paleohispànica provenia d'un model Egeu del segon mil·lenni aC, i d'Untermann⁷⁰⁷ que defensà l'origen mixt del qual hem parlat ja. No cal ja tornar a repetir quin és l'origen de les vocals, que ja hem vist; el principal obstacle que ha de salvar aquesta teoria és el fet de passar d'un alfabet a un semisil·labari, el qual sembla poc

⁶⁹⁶ NAVEH 1987: 42; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010: 77; VITA BARRA 2005: 49.

⁶⁹⁷ NAVEH 1987: 42; HEALEY 2003: 242.

⁶⁹⁸ NAVEH 1987: 53; HEALEY 2003: 242.

⁶⁹⁹ Ens ho mostra l'abecedari d'Izbet Sartah, VITA BARRA 2005: 49.

⁷⁰⁰ NAVEH 1987: 36.

⁷⁰¹ NAVEH 1987: 62; així és com, certament, escriuen també els grecs. Això podria ser un argument en contra de la teoria proposada després per l'investigador d'un origen protocananeu de l'alfabet grec. També CUNCHILLOS I ZAMORA 2000: 34.

⁷⁰² CUNCHILLOS I ZAMORA 2000: 20.

⁷⁰³ NAVEH 1987: 54.

⁷⁰⁴ NAVEH 1987: 62.

⁷⁰⁵ DE HOZ 1986.

⁷⁰⁶ GÓMEZ MORENO 1962 : 15-7, *apud* de DE HOZ 2010 :486-7.

⁷⁰⁷ *MLH I* : 70-1; *MLH III* : 135-6.

econòmic i no sembla encaixar amb l'evolució natural de les llengües. Ara bé, ja s'ha assenyalat sovint que passar d'un sistema d'escriptura alfabètic a un de semisil·làbic o plenament sil·làbic no és un fet tampoc molt estrany⁷⁰⁸. La relació que el signari del SO presenta amb l'alefat fenici és evident, ja que n'adapta directament alguns grafemes i d'altres se'n va alterar el valor fònic⁷⁰⁹ per tal de representar millor les realitats fonètiques de la llengua parlada a la zona, que era diferent de la semítica parlada a Fenícia. Pel que fa els sil·labogrames, hom pot pensar raonablement que, com que teòricament no distingien entre oclusives sordes i sonores, es van agafar dos signes de les labials (*bet* i *pe*), tres de dentals (*dalet*, *tet* i *taw*) i tres de velars (*gimel*, *kaph* i *qof*) per reproduir els sil·labogrames⁷¹⁰. Els sil·labogrames que contenen la vocal /o/ sabem que o bé són inventats o modificacions d'altres signes⁷¹¹.

Pel que fa la relació entre l'alefat fenici i el signari del SO, les quatre regles generals que distingeix Rodríguez Ramos sobre el procés d'adaptació de l'alefat al signari del SO⁷¹²:

- 1) Dos principis en relació a les formes dels signes: el principi de verticalitat i el principi de geometrització.
- 2) El tret distintiu d'un signe no hi és exclusivament a la part inferior.
- 3) a) principi de desdoblament: els signes es poden desdoblar.
b) principi de simplificació: es poden unificar, posteriorment, els signes oclusius redundants d'/a/ i /e/ o d'/o/ i /u/.
- 4) Les oclusives emfàtiques fenícies s'associen a la vocal anterior /i/.

Una qüestió que ja s'ha avançat en l'apartat anterior gira sobre la cronologia de l'adaptació de l'alefat. En la majoria dels signes existeix una cronologia massa àmplia com per poder extreure'n conclusions, però n'hi ha uns quants que s'adapten d'una determinada forma del seu original fenici i ens poden donar una idea del segle en què s'agafaren aquests signes per al signari del SO. Aquests signes són deu: *aleph* (s. IX-VIII

⁷⁰⁸ DE HOZ 2010: 488, n. 7 amb bibliografia sobre el tema.

⁷⁰⁹ DE HOZ 1986: 76-9; 2010 : 490-1.

⁷¹⁰ CORREA 2005a: 145.

⁷¹¹ CORREA 2005a: 146.

⁷¹² Per a un desenvolupament exhaustiu, *vid.* RODRÍGUEZ RAMOS 2002b: 204-210.

aC), *bet* (s. X aC), *gimel* (s. X aC), *dalet* (s. X–IX aC), *waw* (s. IX–VIII aC), *tet* (*terminus ante quem* : 700 aC), *kaf* (s. IX–VIII aC), *mem* (s. X–IX aC), *qof* (*terminus ante quem* 700 aC) i *taw* (s. IX aC). Vist això, es pot extreure la següent conclusió: que l'escriptura del SO es va adaptar d'un alefat fenici al voltant del s. IX aC, preferiblement⁷¹³. A més, l'escriptura fenícia i la del SO presenten una diferència general d'estil, cosa que apropa més aquesta última a la inscripció «esteatita» del vas de Xipre, les fletxes en protocananeu del Líban i Palestina i l'ὄστρακον d'Izbet Sartah⁷¹⁴. Com ja hem vist, els paral·lels que de Hoz troba per al signari del SO no són fenicis, són protocananeus. L'alefat fenici de la ciutat de Tir, la impulsora de la colonització a la península Ibèrica i el signari de la qual sempre s'ha mirat com a model de l'escriptura més antiga d'Hispania, la del SO, no explica del tot satisfactòriament el sistema d'escriptura indígena. Amb més facilitat ho fa l'antic estadi d'escriptura, no exclusivament fenici, al Llevant Siriopalestí: l'anomenat Protocananeu⁷¹⁵. De Hoz⁷¹⁶, però, descarta la presència d'altres orientals que no fossin fenicis a la península Ibèrica, ja que, per a l'estudiós, això representaria una hipòtesi poc econòmica, atès que seria més complex explicar l'arribada d'objectes forans i de l'alfabet per més d'un poble oriental, quan tot això pot quedar explicat per l'arribada dels fenicis a la península Ibèrica. Nogensmenys, la solució de de Hoz es proposa una adaptació de l'alefat fenici a la península Ibèrica als segles VIII–VII aC, fet que s'adeia amb la recerca arqueològica de la colonització durant el segle passat, que era quan de Hoz escrivia.

No volem entrar en discussions sobre qui fou l'adaptador del signari, si un autòcton⁷¹⁷ o un fenici⁷¹⁸, ja que no ens sembla rellevant per al treball un exercici hipotètic

⁷¹³ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 196-7; proposa la data ca 820 aC, per la comparació amb la inscripció fenícia de Tel Dan, on els caràcters fenicis allà inscrits presenten una gran similitud amb els signes del signari del SO. A. Rodríguez Mayorgas (2010: 81), més conservadora, situa l'adopció de l'escriptura a partir de l'alefat fenici a la península Ibèrica al segle VIII aC. Per a un tractament nostre més profund sobre això, *vid.* capítol 7.5.

⁷¹⁴ DE HOZ 1986: 79.

⁷¹⁵ CORREA 1996: 246; tot i que l'investigador descarta la teoria, suposem perquè la veu arqueològicament improbable.

⁷¹⁶ DE HOZ 1986: 81-2.

⁷¹⁷ CORREA 2005 : 140.

⁷¹⁸ RODRÍGUEZ RAMOS 2002b : 203; De Hoz (1986 : 76-9) també dona una cronologia dels signes fenicis adaptats al signari del SO. En definitiva, la conclusió a la que també arriba és que la majoria dels signes presenten una cronologia anterior al s. VIII aC.

que tampoc aporta cap mena de llum a les qüestions principals que mirem de respondre, com ara l'adaptació, la cronologia o mirar d'explicar la redundància, per exemple. De fet, malgrat que això es va tractar fa alguns anys, creiem que no és necessari pressuposar un únic adaptador de l'alefat fenici cap a un nou sistema d'escriptura. El que sí que seria necessari seria reflexionar sobre el procés de creació d'una escriptura, procés que de ben segur s'ha dut a terme en un ambient de bilingüisme acusat, ja que o bé l'adaptador de l'escriptura fou un fenici coneixedor de la llengua del SO o bé uns personatges autòctons del SO peninsular que tenien molt bona coneixença de la llengua i epigrafia fenícies. En aquest sentit cal recordar que l'estela fenícia trobada a Lisboa darrerament, segons els seus editors, podria haver estat gravada per un autòcton⁷¹⁹.

D'altra banda i ja per finalitzar aquest capítol, cal destacar quin paper va jugar l'escriptura del SO dins la resta de sistemes d'escriptura paleohispànics. En efecte, a la vista queda després de les dades aquí aportades, que l'escriptura del SO és la més antiga escriptura paleohispànica conservada. Ara bé, això la converteix ineluctablement en l'escriptura mare de la resta de sistemes d'escriptura peninsulars? Les dades de què disposem en l'actualitat ens condueixen a pensar en un origen dual del fenomen epigràfic del SO. En primer lloc, com ja s'ha dit en un altre lloc, la confluència de la tradició estel·lar anepígrafa autòctona de la península Ibèrica i la cultura escripturària fenícia conviuen en el fenomen de l'epigrafia monumental sobre esteles del SO⁷²⁰. Però igualment creiem que existí una cultura epigràfica autòctona ibèrica anterior a la del SO perquè si no, costaria molt d'explicar el perquè de la redundància vocàlica. En efecte, la redundància apunta a una adaptació indirecta de l'escriptura atès que, si haguessin volgut emprar una escriptura alfabètica per a la seva llengua, podrien haver manllevat *mutatis mutandis* l'alefat fenici. Una qüestió molt important també és establir quina és la relació entre les diferents llengües paleohispàniques, tant cronològicament com de parentiu. En aquest sentit, Rodríguez Ramos va plantejar l'*stemma* més simple de tots els que veurem

⁷¹⁹ NETO ET ALII 2016; Vid. Capítol 7.2.1.1.

⁷²⁰ Vid. Capítol 7.2.1.3.

a continuació, proposant un sentit lineal on l'escriptura del SO evoluciona en l'ibèric meridional i l'ibèric meridional en ibèric nordoriental⁷²¹.

Correa, seguit per Valério, proposa un model una mica més complex: d'una escriptura original tartèssia, de la qual només quedarien algunes restes en els esgrafiats meridionals de difícil classificació, naixerien l'escriptura del SO i l'ibèrica meridional. D'aquesta naixeria, al seu torn, l'escriptura ibèrica nordoriental⁷²².

Anant una mica més enllà, de Hoz proposà una escriptura meridional no ibèrica, paral·lela a la del SO i descendent del mateix avantpassat tartèssi, representat pel signari d'Espanca. D'aquesta escriptura meridional no ibèrica naixerien les cultures epigràfiques ibèriques del SE i del NO. Castillo, d'altra banda, proposa que les tres epigrafies millor conegudes: la ibèrica del SE, la del NO i l'escriptura del SO tindrien un mateix avantpassat en la cultura epigràfica original tartèssia⁷²³. La proposta més complexa i fins al moment més elaborada és de Ferrer i Jané⁷²⁴. L'investigador proposa un origen de les escriptures paleohispàniques a partir d'un port fenici del Mediterrani. D'aquí sorgirien dues escriptures originals duals, la meridional i la septentrional. De la meridional naixerien les escriptures del SO, turdetana i ibèrica del SE mentre que de la septentrional naixerien les ibèriques NO i el celtibèric.

⁷²¹ I, evidentment, de l'ibèric nordoriental a celtibèric. No l'explicitarem per no fer quadres massa grans i complexos, però després de l'ibèric nordoriental hi ha una evolució cap als signaris celtibèrics. Per a la proposta de Rodríguez Ramos cal veure el seu treball RODRÍGUEZ RAMOS 2004: 91.

⁷²² CORREA: 1989; VALÉRIO 2016.

⁷²³ CASTILLO 2006: 22 i 43.

⁷²⁴ FERRER I JANÉ 2017.

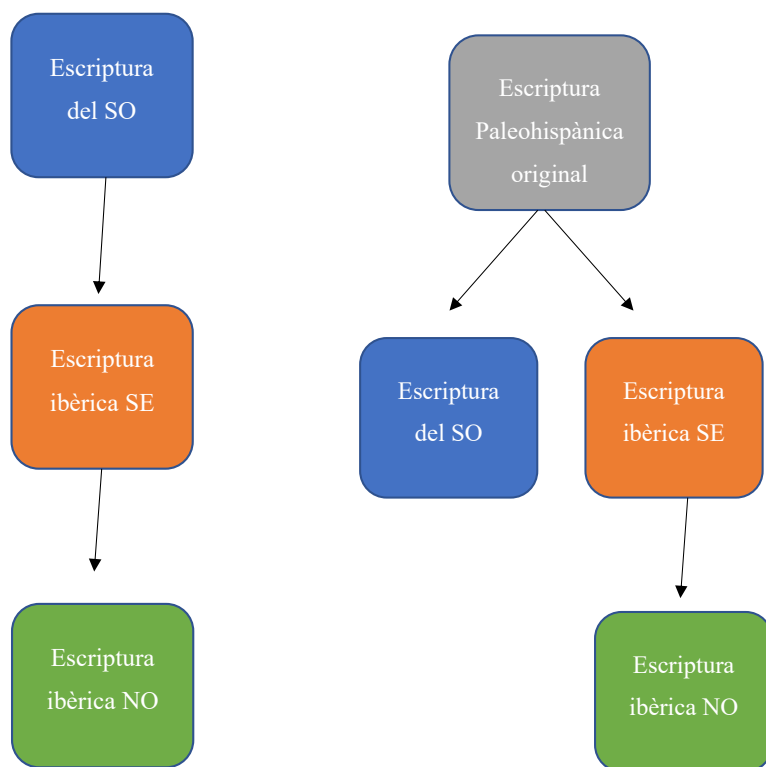

Figura 24. A l'esquerra, representació de la teoria de Rodríguez Ramos sobre les escriptures paleohispàniques. A la dreta, la de Correa, seguit per Valério.

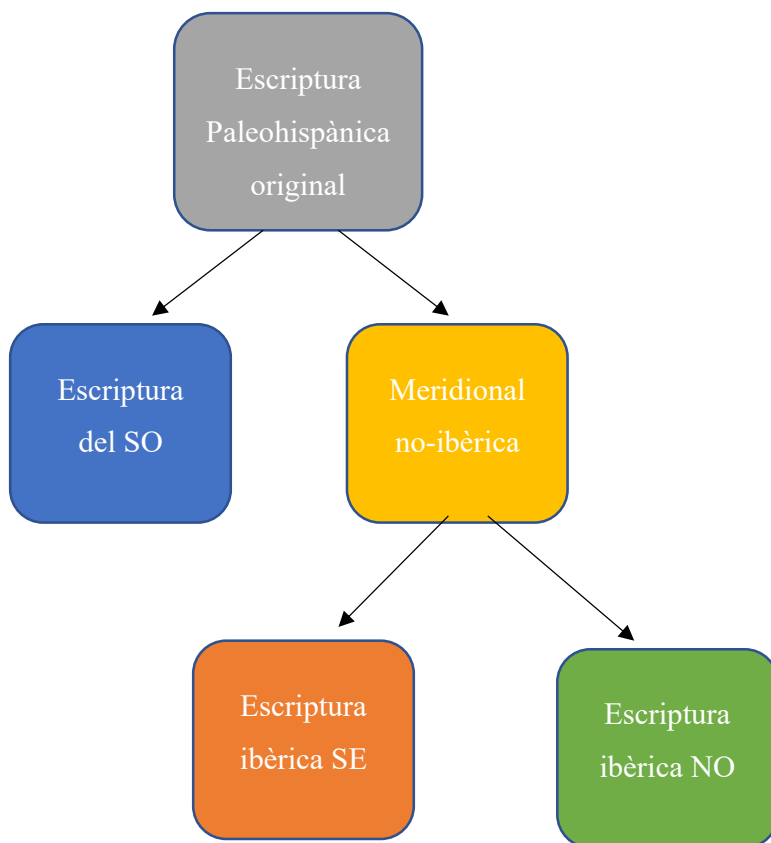

Figura 25. Proposta de Javier de Hoz. Elaboració pròpia.

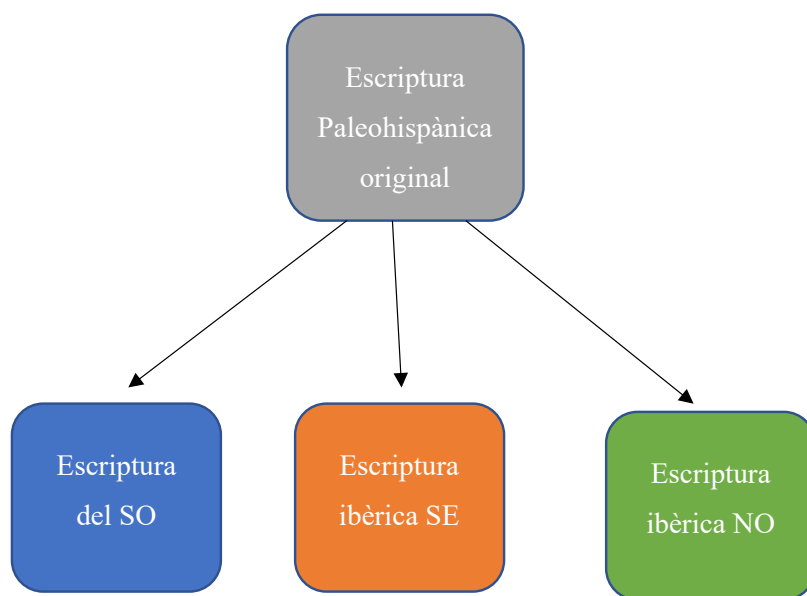

Figura 26. Proposta de Castillo. Elaboració pròpia.

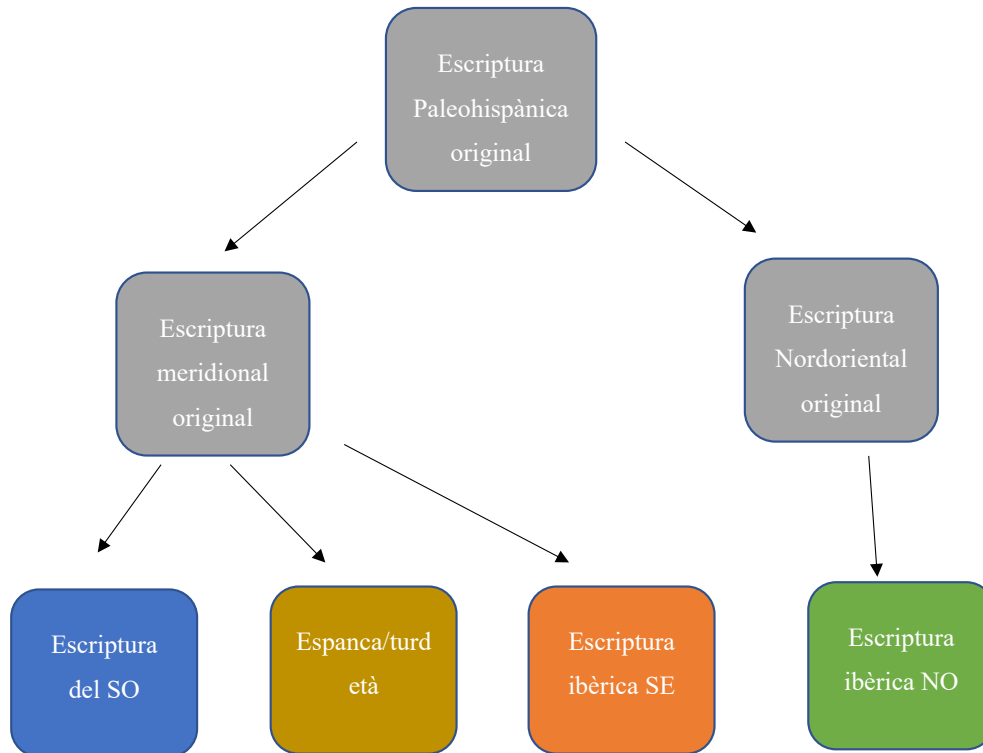

Figura 27. Adaptació pròpia de la proposta de Ferrer i Jané.

Nosaltres proposem un nou *stemma* sobre l'origen de les escriptures paleohispàniques, en concret de la part meridional. Certament creiem, en base a les dades que posseïm actualment, que els fenicis es van establir a la zona de forma segura al segle IX aC⁷²⁵. Després de l'anàlisi paleogràfica, suposem que una cultura prèvia a la de la primera edat del ferro al SO de la península Ibèrica va adaptar un signari fenici arcaic. Possiblement, aquesta cultura degué coincidir amb allò que tradicionalment anomenem Tartessos. Aquests van adoptar un semisil·labari de l'alefat fenici, degut a característiques especials de la seva llengua que se'ns escapen. D'aquesta escriptura tartèssia en derivà la del SO, que tindria una vida d'uns dos cents anys aproximadament (700-500 aC). També en derivaren, segurament, l'escriptura turdetana, representada pel signari d'Espanca, i hereva sens dubte de la tradició tartèssia i també la ibèrica meridional, que pogué, al seu torn, rebre influències de l'escriptura turdetana contemporània a la ibèrica meridional. En efecte, pressuposem un contacte entre diferents cultures epigràfiques autòctones, un bon

⁷²⁵ Vid. Capítol 4.4.2.

exemple seria l'esgrafiati nº 14 (la tassa de plata de Padrão), que recorda l'epigrafia ibèrica meridional però es trobà en ple territori del SO.

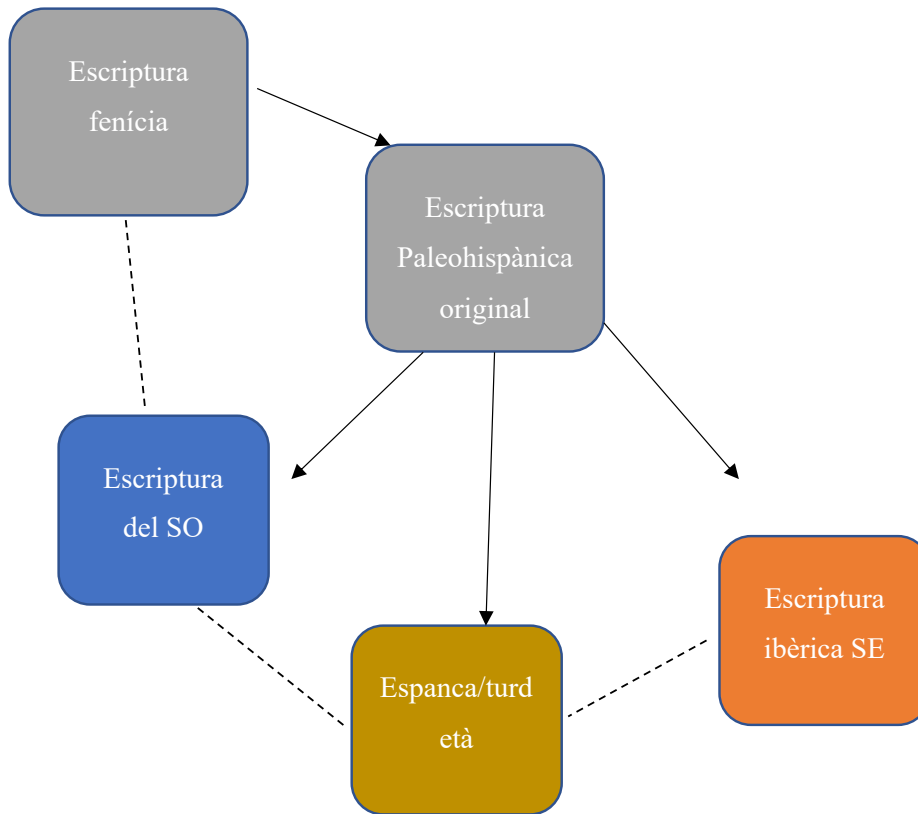

Figura 28. La nostra proposta sobre la genealogia de les escriptures paleohispàniques. En línia discontinua influències indirectes entre signaris.

8 CATÀLEG D'INSCRIPCIONS

8.1 INTRODUCCIÓ AL CATÀLEG

Aquí hom hi trobarà un catàleg amb les inscripcions que considerem que s'han d'incloure dins el catàleg epigràfic del SO. Abans de presentar-lo, es comentaran breument els treballs anteriors al meu per tal d'establir amb la millor claredat possible influències i discrepàncies amb els treballs anteriors⁷²⁶. S'ha intentat complementar el catàleg amb referències arqueològiques que mancaven als altres *corpora* i un comentari personal que intenta posar en relleu els aspectes més significatius de cada inscripció.

8.1.1 ELS CORPORA ANTERIORS

En primer lloc m'agradaria destacar dos *corpora* rellevants per a la investigació - un més que l'altre, és cert- i, sobretot, per al desxiframent del sistema d'escriptura: els de Ulrich Schmoll i don Manuel Gómez-Moreno. El primer *corpus* presenta un bon desxiframent de l'escriptura i un bon estudi filològic preliminar. Gràcies a Schmoll podem avui en dia parlar de redundància vocàlica i saber una mica millor com funciona l'escriptura del SO. Com a *corpus* en si, el seu treball no presenta ni bones ni moltes imatges sobre les inscripcions, com tampoc una anàlisi epigràfica dels monuments. En aquest sentit, el treball d'Schmoll no pot servir avui en dia com a base per a un estudi del *corpus* epigràfic del SO.

Pel que fa a Gómez-Moreno, el seu treball coetani al d'Schmoll és, en general, un *corpus* més complet que el de l'alemany, ja que inclou aspectes epigràfics de certa importància, com la mida i la localització de les inscripcions i hi ha un cert intent de descripció tipològica dels monuments. Malgrat això, el d'Schmoll és més acurat filològicament, ja que les lectures que presenta Gómez-Moreno són avui en dia considerades errònies i deixades de banda per la investigació.

S'ha de viatjar més de vint anys per a trobar un altre catàleg d'inscripcions del SO. En aquest cas, és l'arqueòleg portuguès de Mello Beirão qui publica aquest catàleg d'esteles. Com ja he assenyalat doblement, cal parlar més de catàleg que no pas de *corpus*, ja que la informació epigràfica i filològica és més aviat minsa, encara que s'agraeix

⁷²⁶ Referències més exhaustives que el breu resum que ara es veurà es poden trobar al capítol 2.

enormement el context arqueològic que presenta. I és que fou l'excavador principal durant els anys 80 i 90 a Portugal especialitzat en l'època protohistòrica i, a més, gràcies a les seves intervencions el *corpus* es va gairebé doblar en molt poc temps. Nogensmenys hom hi troba una falta de precisió filològica i epigràfica (cal recordar que no era la seva especialitat, ans era arqueòleg) que fa que no sigui el catàleg més complet, malgrat que la seva publicació va suposar un evident salt qualitatiu.

El següent que trobem també ve de mans d'un arqueòleg portuguès, deixeble de Beirão, V.H. Correia, qui el va publicar arran de la seva tesi doctoral. És un *corpus* complet, amb força informació arqueològica i filològica, encara que en aquest últim aspecte els seus comentaris són breus. Nogensmenys es tracta d'un *corpus* complet i seriós, de referència obligada sobretot pel que fa a l'àmbit arqueològic.

El *corpus* de referència fins fa ben poc es tracta del que va realitzar el filòleg alemany Jürgen Untermann, publicat l'any 1997. Sens dubte es tracta d'un treball complet, tant filològicament com arqueològic, i que publica tots els documents descoberts fins l'època, que són gairebé tots els que avui en dia coneixem. La seva principal innovació és la presentació de fotografia i calc per a la gran majoria de les inscripcions, així com la inclusió també a part de les que se'n dubta l'adscripció al *corpus* i dels esgrafiats. A més cada inscripció presenta el seu comentari acurat, amb bibliografia, diverses interpretacions, dades arqueològiques i filològiques, etc.

Sens dubte darrerament el *corpus* de referència de qualsevol escriptura paleohispànica ha de ser el *corpus Hesperia*⁷²⁷. Aquesta base de dades inclou informació sobre totes les escriptures paleohispàniques i bona part del seu catàleg és d'accés obert. En relació a l'escriptura del SO, malgrat trobar-se encara en procés de redacció, hom pot trobar informació exhaustiva sobre tots els documents adscrits a aquesta cultura epigràfica, bibliografia, context arqueològic, lectures, transcripcions, imatges, etc. A més, hi ha estudis generals i complementaris sobre totes les llengües i escriptures paleohispàniques estudiades, com mapes, bibliografia general i específica, imatges. Es poden fer cerques per lèxic, onomàstica, inscripcions, regions concretes i també es poden emprar les referències d'altres *corpora* com *MLH*. Les fitxes estan en constant revisió per experts de diverses universitats espanyoles i portugueses, fet que, al contrari del que

⁷²⁷ <http://hesperia.ucm.es/>

succeeix amb els *corpora* en paper, assegura una actualització constant de la base de dades.

8.1.2 INTRODUCCIÓ A AQUEST CATÀLEG

L'estructura del catàleg d'inscripcions que presentarem a continuació és la següent: les inscripcions han estat ordenades seguint criteris quantitius i geogràfics. Quantitius en el sentit que hem començat per la regió que presenta més esgrafiats, anant de més a menys (Beja – Faro – Extremadura – Andalusia). Geogràfics, perquè s'ha seguit un criteri Nord-Sud per a ordenar les inscripcions dins de cada regió. Així doncs, la primera inscripció del *corpus* seria la més septentrional de la regió de Beja, i s'aniria recorrent l'actual Portugal de Nord a Sud, sempre intentant tenir en compte els indrets precisos de localització de les troballes.

La fitxa de cada inscripció és detalla de la forma següent: primerament la bibliografia sobre la inscripció; una petita descripció física i paleogràfica del monument, així com el lloc actual de conservació i si el monument s'ha pogut estudiar mitjançant autòpsia; el seu context arqueològic, si n'hi ha; la transcripció del text en caràcters del SO, amb un aparat crític de transcripcions diferents proposades per altres autors; la lectura de la inscripció, juntament amb lectures d'altres investigadors; un comentari general sobre la inscripció i, finalment, la imatge del monument epigràfic.

El mètode que s'ha seguit a l'hora de realitzar aquest catàleg ha estat el més epigràfic possible. És a dir, s'ha agafat com a marc de referència les abreviatures de l'*Oxford Handbook of Roman Epigraphy* per tal d'assenyalar amb la major precisió possible l'estat de la lectura i la transcripció dels signes⁷²⁸. L'única remarca que farem serà que, en comptes d'un punt subscript per a indicar que de la lletra només se'n pot llegir una part, però que és visible, emprarem el subratllat, per motius ofimàtics. La resta de signes seran els emprats convencionalment en l'epigrafia llatina:

- Quan el signe s'ha perdut en part i no se'n pot deduir el valor: +
- Quan el signe s'ha perdut completament, però sabem que falta un signe: [.]
- Quan el signe no es pot llegir complet però se'n dedueix el valor: subratllat.
- Si falta una quantitat indeterminada de signes: [---]

⁷²⁸ BRUUN I EDMONSON (eds) 2015.

A més, per tal de facilitar la comprensió del catàleg d'inscripcions, hem unificat els criteris dels diferents investigadors. És a dir, encara que a *MLH* o Correia, els dos *corpora* més citats, no s'empri aquest sistema, nosaltres els hem estandarditzat per tal de facilitar-ne la comprensió.

8.2 CATÀLEG D'INSCRIPCIONS

INSCRIPCIÓ N° 1. BEJ.02.01

Bibliografia

MARQUES DE FARIA I SOARES 1998; MARQUES DE FARIA I SOARES 2014.

Descripció

Fragments d'esgrafiats de Folha do Ranjão (Baleizão, Beja). Autòpsia realitzada el dia 27 de març del 2018 al Museu da Lucerna de Castro Verde, on actualment es troben. Són dos fragments d'una mateixa placa d'esquist gris trobats amb gairebé vint anys de diferència al jaciment de Folha do Ranjão. (7)x?x1-0,3. Malgrat poder veure-la personalment, no vaig poder prendre'n mesures, perquè es trobava darrera d'una vitrina de vidre, i els seus editors no n'indiquen les mides del segon tros. La placa està inscrita per les dues cares, on la cara A té pauta però no la B. Les dues cares presenten direcció sinistrorsa i el segon fragment no aporta res a la lectura de la cara B. Els signes mesuren, a la cara A, entre quatre i cinc cm, mentre que a la cara B en fan 3.

Context arqueològic

El jaciment es troba a l'agrícolament fèrtil àrea dels Barros de Beja. No s'ha excavat mai *in extenso*, però en dues prospeccions s'hi ha trobat restes materials de diverses èpoques, des del Calcolític fins a l'Edat Moderna, entre les quals en destaquem aquests dos fragments, completament descontextualitzats arqueològicament.

Lectura: Cara A:]+ʷ| †□[]4#□[

Cara B:]ʷq[---]□+[

Aparat Crític

Cara A. Signe 4. Marques de Faria i Soares: ʸ

Transcripció: Cara A:]b^ooi][//]eb^uu[

Cara B:][---]b^o? [

Comentari

Els editors de l'últim fragment consideren que la inscripció no mesuraria més de 8,8 cm d'alt, per tant el text està pràcticament complet. Segons ells, que ho llegeixen tot

junt i també interpreten el signe 𐌆 com a /k^u/, el text inclou un NP (**Boiecu**), relacionat amb els NNP de la P.I⁷²⁹.

El signe quart de la cara A creuen que és 𐌆 i que tindria valor de sibilant palatalitzada o sonoritzada. El traç que es veu sota els signes 𐌆 i \square diuen que són accidentals i sense valor fonètic. Pensem, d'altra banda, que potser la inscripció era més gran i semblant a la de Neves (inscripció n° 27), amb diversos sentits d'escriptura i, a més, no sembla que els dos fragments trobats casin molt bé junts.

Cal destacar, emperò, l'aparició del segment **eb^u**, que presenta una freqüència elevada d'aparició en esteles i també en aquesta placa⁷³⁰.

Aquesta placa no correspon al tipus d'epigrafia «estelar» i, per tant, qualsevol lectura realitzada en aquest sentit ha de ser revisada. Es tracta d'una placa i tindria un altre context i, per tant, una altra funció. Com era d'esperar, no apareix la fórmula de les esteles, però degut als pocs signes conservats, això tampoc és un fet destacable.

Figura 29. Inscripció de Folha do Ranjão. Autòpsia realitzada el 27 de març de 2018.

⁷²⁹ MARQUES DE FARIA I SOARES 2014.

⁷³⁰ Vid. Capítol 5.6.

Comentari

El primer signe, inidentificable a simple vista, és llegit X pel seu primer editor, seguit per Untermann i Correia⁷³². Ens sembla, emperò, excessiu, atès que el signe en aquesta inscripció és molt petit en comparació amb la mida habitual en d'altres inscripcions i res em fa pensar en signes volats, ja que, fins i tot el signe Υ , generalment de mesures més reduïdes en les inscripcions del SO, és, en aquesta pedra, de mida gran. Pensem més aviat en un final d' Υ o Ψ , tal com passa en d'altres inscripcions, com per exemple la inscripció n° 82.

El signe Υ sembla ser un signe a mig fer o erroni, es podria acceptar la conjectura d'Untermann d'una possible confusió entre els signes Υ i Ψ ⁷³³. Però el que costa més d'identificar és el valor d'aquest signe en aquesta inscripció. Tradicionalment s'accepta que el signe Ψ reproduïx el valor fonètic /t^o/. Aquí, emperò, va seguit d'un signe estrany, un $\alpha\xi$ que podria ser el resultat d'un error del lapidari, que hauria esgrafiat malament el signe posterior. De totes formes, cal assenyalar el fet que, com veurem més endavant, a Untermann l'interessa que aquest signe vagi seguit d' Υ per a usar-lo com a possible sil·labograma en -u per a aquesta inscripció.

Com podem intuir més o menys el final del text, malgrat l'escapçament, també m'atreveixo a proposar que a l'inici hi manquen un cinc o sis signes, no més⁷³⁴.

Pel que fa la llengua, ja hem comentat anteriorment que Untermann considera el signe com a sil·labograma en -u. Així doncs es veu capaç de cridar l'atenció sobre la semblança en el final entre el segment **arnete?un** i **iirnset^aab^uun**, trobat a la inscripció n° 44. El fet és que els signes no coincideixen i Untermann en fa la comparativa a través de la fonètica, que, com ja sabem, és en alguns casos -i aquest n'és un- conjectural.

Sobre la fórmula final, al no conservar el final no sabem la seva terminació exacta.

⁷³² COELHO 1979: 371; CORREIA 1996: 129; *MLH* IV: 330.

⁷³³ *MLH* IV: 331.

⁷³⁴ *Contra* Untermann (*MLH* IV: 331) que considera que tenim l'inici de la inscripció.

Figura 30. Estela de Gavião. Fotografia feta el 3 d'abril de 2018.

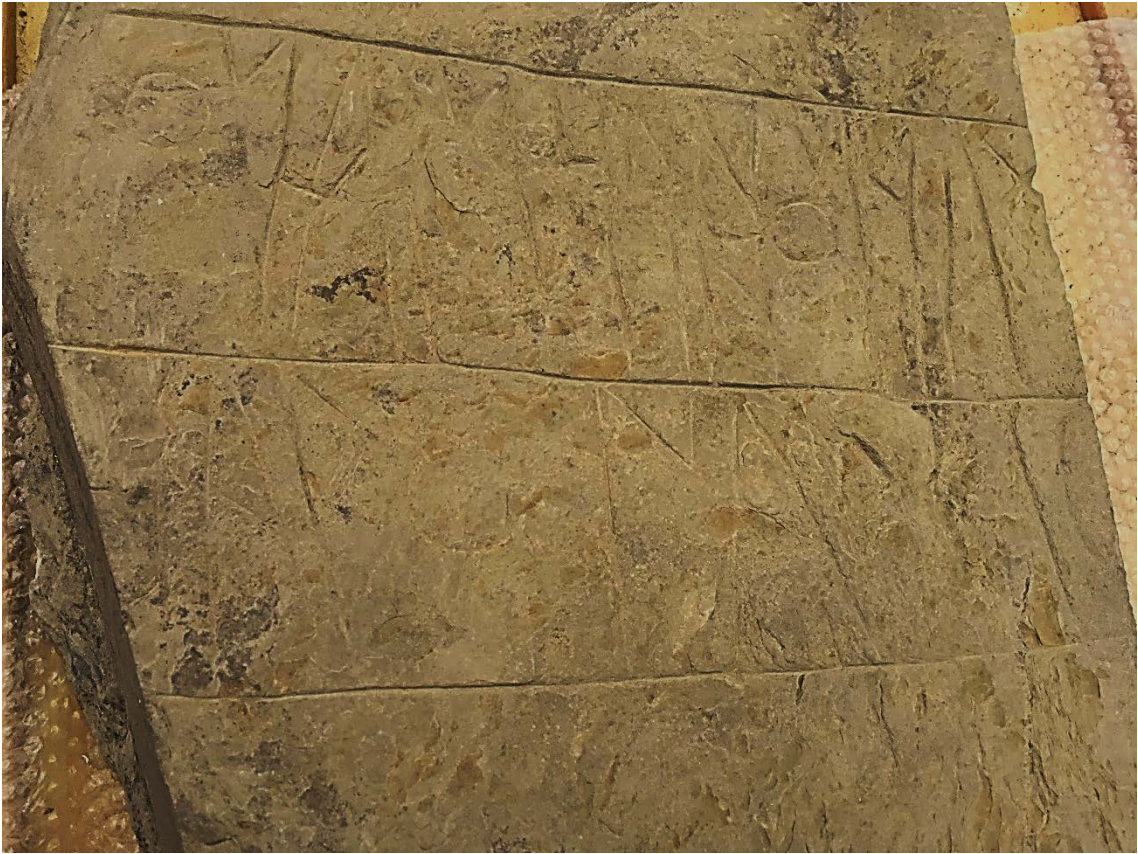

Figura 31. El text de la inscripció n° 2, ampliat.

INSCRIPCIÓ N° 3. BEJ.04.20 [= J.22.1]

Bibliografia

LEITE DE VASCONCELHOS 1929; COELHO 1976; BEIRÃO 1986: 129; 139; CORREA 1989: 247; DE HOZ 1989: 535; CORREA 1992: 97; CORREIA 1996: 87; *MLHIV*: 316-319; DE HOZ 2010: 357; 378 n.447; 379; 389-396; 512.

Descripció

Estela del Cerro dos Enforcados I (Panóias, Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 9 de juliol de 2019 al MNL, indret on actualment es troba (n° inventari 2000.24.1). Inscripció amb forma d'estela rectangular incompleta de (150)x(67)x10, amb el camp d'escriptura polit. Sembla que la inscripció original seria més gran pels dos costats i sobretot per la part inferior, ja que no en conservem l'inici. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa. Els signes mesuren 9 cm, exceptuant-ne [□], que en fa 2, i van entre cartel·les. Es tracta d'una inscripció de lectura clara i fàcil, on només manca un signe, reconeixible a la vista i pel context epigràfic. Hi falta només l'inici de la inscripció.

Context arqueològic

Segons Leite de Vasconcelhos, fou trobada com una làpida d'una sepultura, però quan ell arribà a l'indret, no n'hi trobà, de sepultures. Sí va trobar, en canvi, restes romanes, fet que el va portar a la conclusió que es tracta d'una reutilització d'època romana⁷³⁵.

Lectura:

Aparat crític

Signe 6. Correia

Transcripció:]uarb^ooiirsaruneeab^aarena [□]k^eenii

Correia: uar^eonirsaruneeap^aarenam^ok^eenii

MLH: uarb^ooiir saruneeab^aare nafk^eenii (amb segmentació)

⁷³⁵ LEITE DE VASCONCELHOS 1929: 205.

Comentari

Cal destacar l'aparició del signe \mathbb{H} seguit d' \mathfrak{F} . Aquí l'interpreto com a /b^o/, amb molts dubtes, ja que a la inscripció n° 70 apareix el mateix signe seguit de la vocal \mathfrak{A} ⁷³⁶. Això representaria un ús peculiar dels escaliformes, però com no tenim més dades internes dins de la inscripció, suposem una errada del gravador de la inscripció que va usar el signe \mathbb{H} en comptes de \square .

Com es pot veure amb claredat ja a les fotografies, en aquesta inscripció hi ha tres casos de possible reduplicació vocàlica, sempre recordant que cal anar amb compte amb les possibles segmentacions, atès que es desconeix encara la naturalesa de la llengua del SO⁷³⁷.

Tradicionalment, aquest és un document epigràfic segmentable. En efecte, el primer segment seria **uarb^ooir**; aquesta segmentació té sentit si prenem com a dades fefaents inicis de paraula en **uar-** i finals en **-oir**⁷³⁸. Al no saber exactament què significa aquesta possible reduplicació vocàlica, cal anar amb compte amb el dit anteriorment, però podria ser factible separar aquesta paraula de la inscripció. El segon segment seria **saruneea**, que des de fa temps és interpretable com un NP femení de tema en **-a**⁷³⁹. Aquest segment vindria confirmat per la inscripció següent⁷⁴⁰. L'últim segment és la fórmula amb el segment o segments inicials **b^aare**. Malgrat el que sovint es pot trobar en estudis de diversos autors i de diverses èpoques, cal anar amb compte perquè encara manca l'inici de la inscripció, per tant el primer segment podria ser més llarg de l'esperat. A més, tampoc sabem quina en seria la segmentació exacta, són només hipòtesis que, sovint, tal com ja he comentat anteriorment en un altre lloc, es deuen a l'interès en trobar una semblança entre la llengua del SO i una llengua indoeuropea (i, per tant, comprensible),

⁷³⁶ Per a una discussió, *vid.* Capítol 6.5, i DE HOZ 2010: 378-379.

⁷³⁷ DE HOZ 2010: 512.

⁷³⁸ *Cf.* Inscripció n° 20: **o^ooir**.

⁷³⁹ COELHO 1976: 208-209; CORREA 1992; CORREIA 1996: 87; *MLHIV*: 319; DE HOZ 2010: 396.

⁷⁴⁰ *Vid.* Inscripció n° 4.

que no pas en segmentacions reals i demostrables per comparació epigràfica interna, fet d'altra banda que, com ja he assenyalat, fins al moment és gairebé impossible⁷⁴¹.

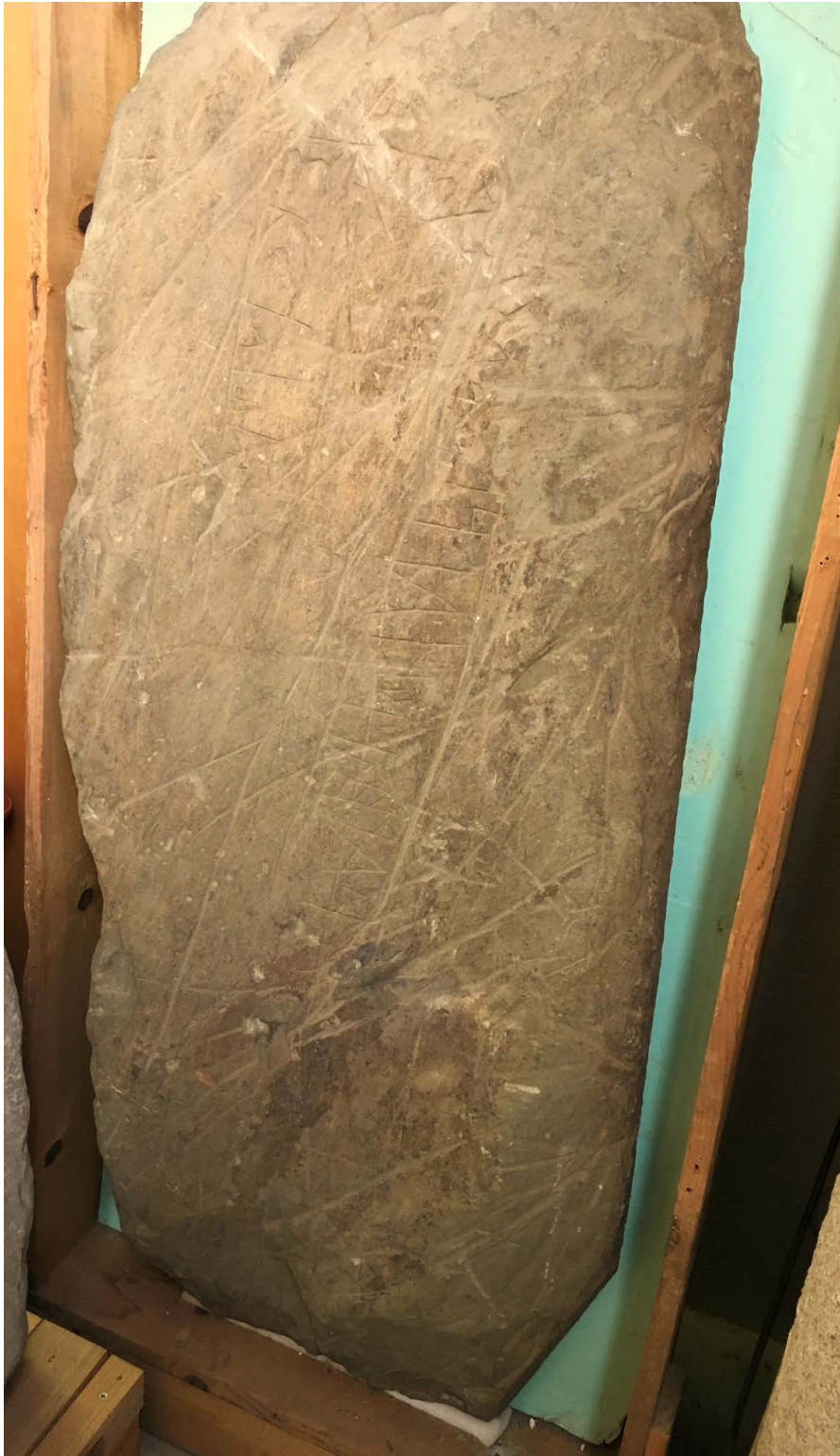

Figura 32. Estela del Cerro dos Enforcados I. Autòpsia realitzada el 9 de juliol de 2019.

⁷⁴¹ *Vid.* Capítol 5.

Figura 33. Detall de l'escaliforme de la inscripció n° 3.

INSCRIPCIÓ N° 4. BEJ.04.21 [= J.22.2]

Bibliografia

LEITE DE VASCONCELHOS 1929; COELHO 1976; BEIRÃO 1986: 129; 139; CORREA 1989: 247; DE HOZ 1989: 535; CORREA 1992: 97; CORREIA 1996: 88; *MLHIV*: 319-320; DE HOZ 2010: 395.

Descripció

Estela del Cerro dos Enforcados II (Ourique, Beja). Autòpsia realitzada del dia 9 de juliol de l'any 2019 al MNL, indret on es troba actualment (n° inventari 2000.24.2). Inscripció quadrangular escapçada per la part inferior. (68)x(59)x4. Sorpren la quantitat d'espai desaprofitat per a tan petita inscripció. Les lletres, pautades, mesuren uns 9 cm i són regulars, exceptuant el signe □ que fa 4 cm. L'escriptura flueix en direcció sinistrorsa. És una inscripció, com l'anterior, de lectura clara i fàcil, on apareix un segment relacionat amb l'anterior. Com a comentari paleogràfic podem afegir que el *ductus* dels signes semblen, en aquesta inscripció, més maldestres que a l'anterior i, per tant, descartem que les dues inscripcions foren gravades per la mateixa mà.

Context arqueològic

Segons Leite de Vasconcelhos, la inscripció “apareceu” (*sic*), sense especificar-ne l'origen⁷⁴².

Lectura:]ϩA †A□□ϣϣA‡[

Transcripció:]saruneeoar[

Correia:]saruneeoar[

MLH:]saruneeoar[

Comentari

Torna a aparèixer el possible segment **saruneea**, amb la mateixa reduplicació vocàlica que a l'anterior⁷⁴³. El primer signe, encara que incomplet, és fàcilment

⁷⁴² LEITE DE VASCONCELHOS 1929: 207.

⁷⁴³ Per a la discussió sobre un possible NP de tema en -a, *vid.* Inscripció n° 3.

reconeixedor. Al no saber quants signes falten, es fa difícil precisar quants signes inicials i finals en manquen, però sembla que no pas molts.

Pel que fa l'inici del següent segment, **sar-**, recorda molt a un possible inici de paraula en **-uar**, i podria esdevenir un argument a favor d'un final en **-a** del mot anterior.

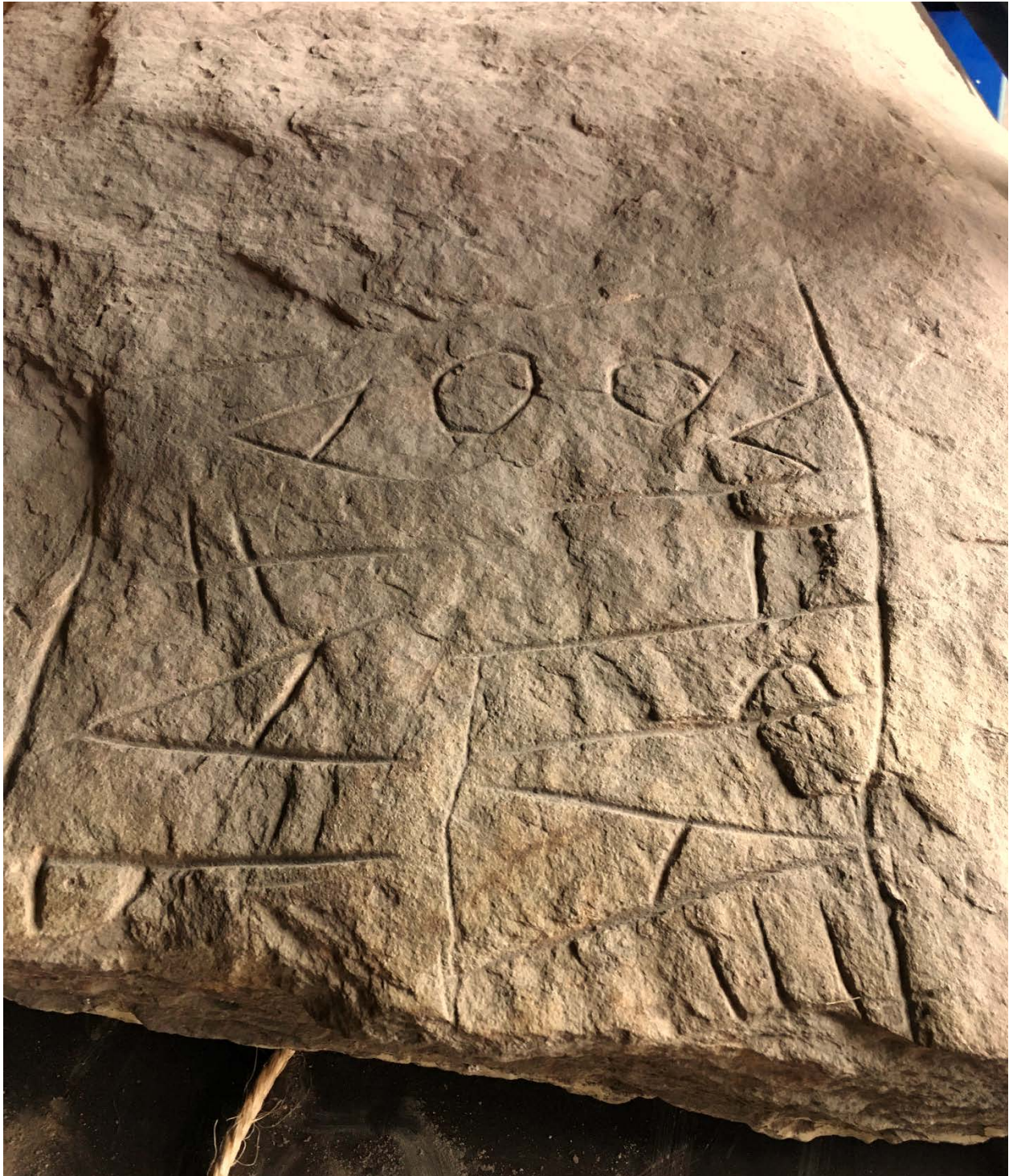

Figura 34. Estela del Cerro dos Enforcados II. Autòpsia realitzada el 9 de juliol de 2019.

INSCRIPCIÓ N° 5. BEJ.05.01 [= J.23.1]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 133; 146; CORREA 1989: 248; DE HOZ 1989: 532; CORREIA 1996: 130; *MLH* IV: 321-322; DE HOZ 2010: 380; 391; 393.

Descripció

Estela de Monte Novo do Visconde (Castro Verde, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 al MESA, indret on es troba el monument actualment. Estela malmesa de forma rectangular amb els cantons arrodonits. (95)x42x15. Segurament en manqui la part superior. La escriptura flueix en direcció sinistrorsa i de forma circular. La lletra mesura uns 7 cm exceptuant els signes □ i ◊, que en fan 2.

Context arqueològic

Es va trobar el monument relacionat amb una necròpolis, però no s'ha trobat enlloc més informació⁷⁴⁴.

Lectura:

◊◊M4 | 4 | ◊) q r A 4 1 ◊ 4 4 q A [---] 4 q 4 ◊ 4 ◊ q A 3 ◊ ◊ 4 4 A 4 4 ◊ ◊ ◊

Aparat crític

Signe 23. X Correia

Signe 34. ↑ Correia; *non legit* Untermann

Signe 35. M Correia

Signe 39. ◊ Correia *et* Untermann

Transcripció: b^eetⁱait^eeb^aaarentⁱiiru[---]ark^uuielna^{rk}rk^e // |n|u^sb^e

Correia: p^eetⁱsait^eep^aarentⁱiiruark^ouielnam^ork^eelS+uSee

MLH: 1. b^eetⁱsait^eeb^aarentⁱiru 2. Arbuielna^rrk^e+n+ 3. u^snee

⁷⁴⁴BEIRÃO 1986: 133; CORREIA 1996: 130; *MLH* IV: 321.

De Hoz: p^eetⁱsait^eeep^aarentⁱiru/arPOuielnaWrk^ee+n+/u^snee

Comentari

Els dos primers signes són gairebé il·legibles, però s'intueixen a l'autòpsia. Creiem que caldria considerar el fet que entre la primera i segona línies hi manqués text, però ni Untermann ni Correia ho destaquen⁷⁴⁵ i fan una lectura seguida del monument. Els últims dos signes de l'última fila, crec que són els aquí editats, i no □□ com a Untermann i Correia⁷⁴⁶. Paleogràficament és destacable que els signes apareixen en aquesta inscripció molt estilitzats i el signe 𐌒 apareix representat molt punxegut, semblant a la runa *thorn* (𐌒).

Cal destacar, també, que en aquesta inscripció apareix un dels elements precedents de la fórmula, **b^aare**, precedit del final **-ntⁱii** que, com ja s'ha indicat amb anterioritat⁷⁴⁷, alguns investigadors volen veure com una desinència verbal de tercera persona del plural. Tornem a remarcar que cal anar sempre amb molta prudència, ja que la segmentació és desconeguda i els investigadors acostumem a guiar-nos per allò que ja coneixem i no pel desconegut, així que és del tot possible que el segment aquí (i en molts indrets) indicat com a segment final no sigui un segment final, podria ser final de paraula en **-en**, per exemple, i ser **tⁱii** o bé aquí un inici de paraula, o bé una marca de llengua aglutinant⁷⁴⁸.

Per últim, aquesta inscripció és rellevant per al valor fonètic del signe 𐌒, tradicionalment assignat a una segona vibrant a causa del valor fonètic que aquest signe presenta a l'escriptura ibèrica meridional. Ja s'ha advertit anteriorment dels perills que comporta acceptar sense més aquesta identificació fonètica, atès que es desconeix la naturalesa lingüística de la llengua del SO i els íbers meridionals podrien haver adaptat un signe que representava un valor fonètic per a ells inútil per a notar la segona vibrant. Aquí, el signe apareix seguit d'𐌒, fet que per uns indicaria el valor no vibrant del signe⁷⁴⁹,

⁷⁴⁵ CORREIA 1996: 130; *MLHIV*: 321-324.

⁷⁴⁶ *Ibidem*.

⁷⁴⁷ *Vid.* Capítol 5.5.

⁷⁴⁸ *Vid.* sobretot Capítol 5.7.

⁷⁴⁹ DE HOZ 2010: 380 i capítol 6.3.4.

mentre que per d'altres, la majoria⁷⁵⁰, és un fet inequívoc del valor vibrant del signe, ja que es tractaria d'una confusió de l'escrivà.

Pel que fa la llengua, Correia i Untermann veuen en el segment **ark^uuiel** un NP, a més de destacar la fórmula i el segment **b^aaarentⁱii**, ja comentat al paràgraf anterior.

Figura 35. Detall del signe ¶ de la inscripció n° 5.

⁷⁵⁰ Entre d'altres, Correa, Untermann i Ferrer i Jané. *Vid.* la discussió al capítol 6.3.4.

Figura 36. Detall del signe 𐌺 seguint a 𐌽 de la inscripció n° 5.

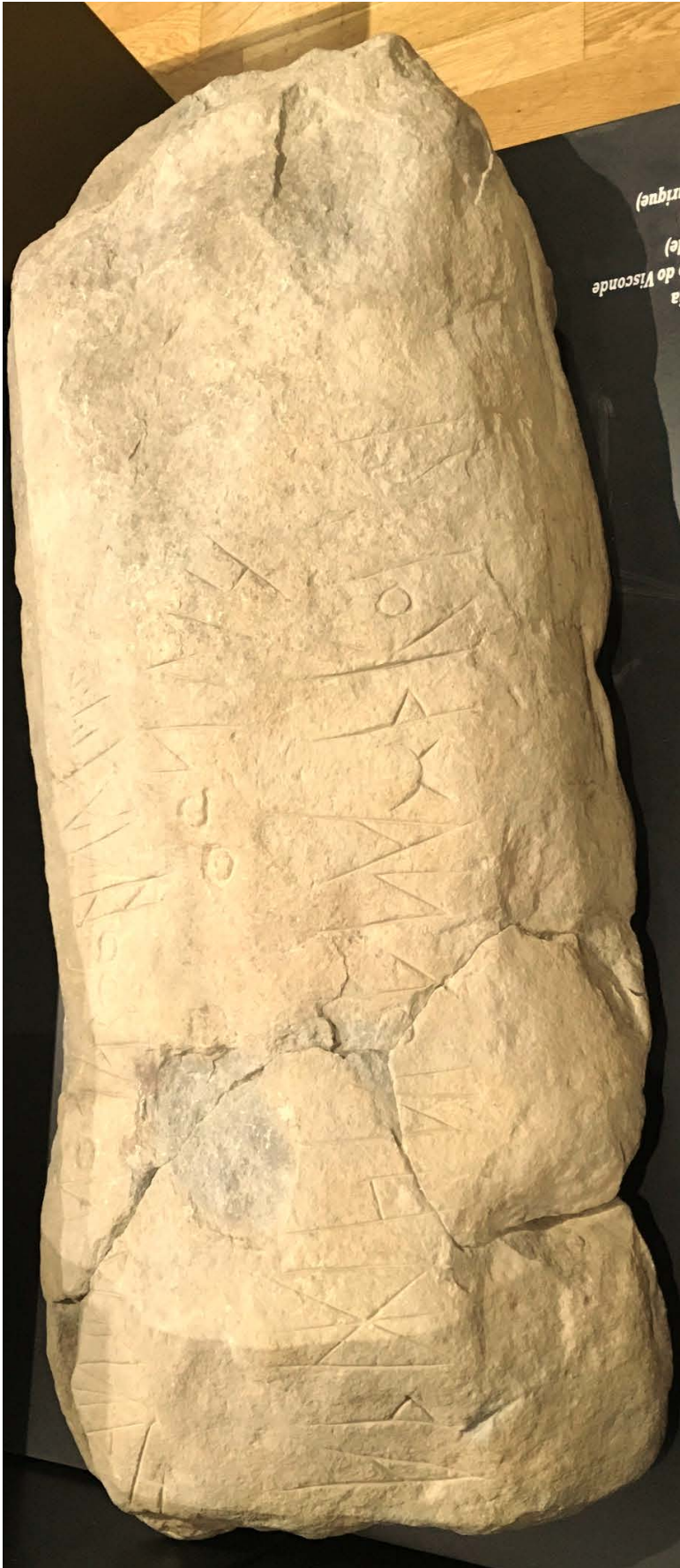

Figura 37. Estela de Monte Novo do Visconde. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 6. BEJ.04.18 [= J.20.1]

Bibliografia

NUNES RIBEIRO 1966/1967; CORREA 1985: 389; 393; BEIRÃO 1986: 131; 142; CORREIA 1996: 107; *MLHIV*: 312-313; DE HOZ 2010: 389; 391 n.504; 392.

Descripció

Estela de Bastos (Santa Luzia, Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 al MR Beja, on actualment es troba. Estela de grauvaca clara, de forma betiliforme, una mica escapçada sobretot pels laterals. (107)x(23)x9. El text es troba disposat en *boustrophedon*, la primera línia és sinistrorsa i la segona dextrorsa. La superfície fou allisada per tal de rebre l'escriptura. La lletra mesura entre 10 i 11 cm, excepte els signes \square i \circ , més petits.

Context arqueològic

Trobada aïllada, sense context arqueològic⁷⁵¹.

Lectura:] \square] \cap A η η qA ξ [. \square η A ξ | η qA η η ξ M η 1 \circ \circ η η η]

Aparat crític

Signe 5. \square Correia

Signe 17. *Non legit* Correia

Inter 25 i 26 Untermann *legit* \square

Signe 32. \forall *legit* Correia

Transcripció:]u \cap nib^eeliMonuarn|b^aane[.]b^aarnna \cap k^een[

Correia: um^onieeliSonuarn||ane+p^aarnnam^ok^eeni

MLH:]uⁿnib^eeli^son uarn / b^aane + b^aaren nark^ee+[(amb segmentació)

⁷⁵¹ CORREIA 1996: 107.

Comentari

Malgrat un signe ineluctablement perdut, la resta no presenten problemes de lectura. A destacar el fet que tant Untermann com de Hoz llegeixen un segment **b^aaren** on veritablement hi posa **b^aarn**, o més dubtosament **b^aari**. És cert que apareix un cercle profund entre els signes \mathcal{Q} i \mathcal{N} , però es tracta clarament d'un cop i no d'un signe gravat.

Paleogràficament és destacable la presència d'uns petits traços sobre els signes \mathcal{A} i \mathcal{Q} , que al constituir un *unicum* no indicarien gran cosa, exceptuant potser un toc personal del lapidari. També el signe \mathcal{O} sembla anar a contra direcció de la resta de la inscripció.

Pel que fa a la llengua, Correia va voler veure un NP en el segment **uarn|b^aane**, que ell mateix separa perquè considera el signe \mathcal{I} un separador. Sobre la fórmula, ja em parlat sobre la manca d'un possible signe \mathcal{O} a la inscripció, però que creiem infactible. Apareixeria, doncs, la fórmula, amb una variant sospitosa (tres consonants seguides) o, potser més probablement, amb un error del lapidari.

Figura 38. Estela d'Herdade dos Bastos. Autòpsia realitzada el 28 de març del 2018.

Figura 39. Detall de l'estela on es poden veure els signes Λ i φ amb un petit traç.

tant pensem que també es decanta per la lectura ∇ ⁷⁵⁴. Nosaltres també ens hi decantem pels motius ja exposats a la primera línia.

Pel que fa la reconstrucció del segment central perdut, Untermann només hi reconstrueix una síl·laba: **b^aa**. Pensem, amb de Hoz⁷⁵⁵, que hi ha espai per a més signes i que aquesta reconstrucció es queda curta. Com a mínim es podria pensar en **rob^aa**, ja que encaixa amb la fórmula final, però només és una hipòtesi.

Figura 40. Reconstrucció del MESA d'una tomba amb estela del SO.

⁷⁵⁴ DE HOZ 2010: 399.

⁷⁵⁵ DE HOZ 2010: 393 n.515.

Figura 41. Estela d'Arzil. Fotografia realitzada el 28 de març de 2018.

Comentari

Afortunadament la majoria de signes dubtosos són fàcilment interpretables. Més problemes provoca la tercera \uparrow , que conformaria el segment conegut **uarb^aan**, però creiem, juntament amb Untermann, que podria ser la lectura correcta pel context⁷⁵⁶. De totes formes, el primer signe s'ha de llegir \uparrow sense cap mena de dubte, el tercer és una \uparrow ⁷⁵⁷, per comparació paleogràfica amb la resta de signes de la inscripció. Les dues \wedge també són clares i només en resta, doncs, la \uparrow del probable segment **uarb^aan** i una \square que confirmaria el conegut segment **b^aare**, però que no es pot llegir amb claredat.

Aquest document epigràfic conté molts elements tradicionalment anomenats formulars i, per tant, s'ha interpretat el primer segment com un NP, sobretot per part de Correa i Untermann⁷⁵⁸. A banda d'això, cal destacar la possible però molt segura reduplicació vocàlica inicial, prova inequívoca de l'existència de vocals reduplicades en l'epigrafia del SO, ja que es tracta del fragment inicial de la inscripció⁷⁵⁹.

Figura 40. Detall de l'inici confús de la inscripció de Nobres, tal com vaig poder observar-lo al MNL.

⁷⁵⁶ CORREIA 1996: 117; *MLHIV*: 286; DE HOZ 2010: 391-396; CORREA 1989: 247.

⁷⁵⁷ CORREA 1989: 247 llegeix \uparrow , seguit per CORREIA 1996: 117.

⁷⁵⁸ CORREA 1989: 247 i *MLH IV*: 286.

⁷⁵⁹ DE HOZ 2010: 512.

Figura 41. Fotografia oficial del MNL de l'estela de Nobres. Autòpsia realitzada el 10 de juliol de 2019.

Aparat crític

Signe 2, línia 1: ʎ Correia

Signe 4, línia 1: □ Correia

Signes 5-7, línia 1: *Non legit* Correia

Signe 7, línia 2: △ Correia

Signe 11, línia 2: *Non legit* Correia

Signe 1, línia 3: † Untermann

Signes 4-6, línia 3: ʌ ʒ□ *Coniecit* Correia

Signe 1, línia 4: *Non legit* Correia

Signe 6, línia 4: *Non legit* Correia

Signe 9, línia 4: ʎ *coniecit* Correia

Lectura: 1:]ośu ʎik^aa[2:]anb^aatⁱaiob^aa[3:]t^eeb^aa[4:]ʎk^eek^eeoio+[

Correia: ?one+++[---]anb^aatⁱib^a+ [---]+m^ok^eek^ee||io|[---]+eb^aa[ab^ae+ (amb ordre de línies diferent al proposat)

MLH: 1: omufik^aa+[2:]anb^aatⁱaiob^aa 3: r^kek^eeoio+[4: oeb^aa[(amb ordre de línies diferent al proposat)

Comentari

Cal destacar l'aparició del signe ʎ, amb suposat valor fonètic /m/⁷⁶², però que seria més aviat un al·lògraf d' M⁷⁶³. També podria ser un al·lògraf d' ʎ, com proposa Correia⁷⁶⁴, però sembla menys probable paleogràficament.

Per a Untermann, el primer signe de la tercera línia és †. No obstant això, sense haver-la vist en persona, sembla per les imatges que podria ser el signe H. L'última lletra

⁷⁶² MLHIV: 287.

⁷⁶³ DE HOZ 2010: 376 n.438.

⁷⁶⁴ CORREIA 1996: 125.

de la quarta línia podria ser η , η o \mathfrak{M} ⁷⁶⁵. De Hoz llegeix un segment **p^aarke** (*sic*) en aquesta inscripció, suposem que uneix el final de la tercera línia amb el de quarta, considerant un valor vibrant al signe \mathfrak{M} , signe que ell no dona per identificat fonèticament⁷⁶⁶.

Pel que fa a la llengua del SO, Untermann proposa comparar el fragment **anb^aatⁱa** amb un NP documentat en la península Ibèrica *Ambatus*, d'origen celta⁷⁶⁷.

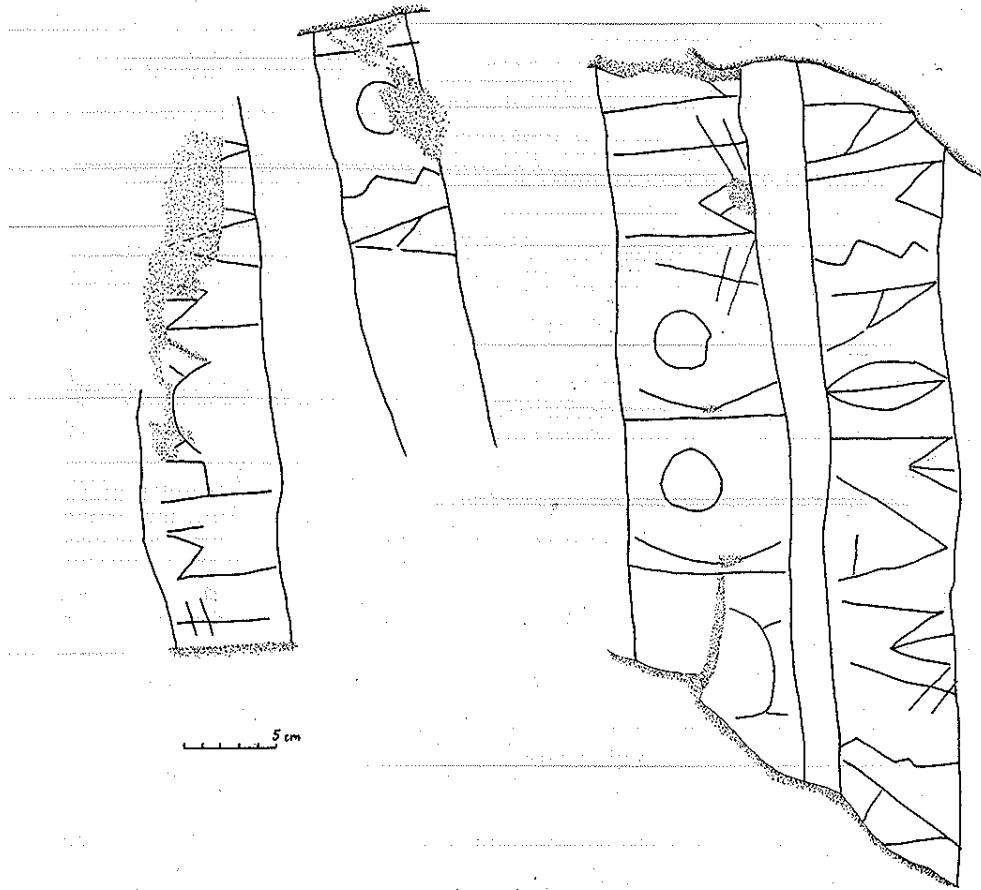

Figura 42. Calc de la inscripció n° 9 segons *MLH IV*: 389.

⁷⁶⁵ *MLH IV*: 287.

⁷⁶⁶ DE HOZ 2010: 388.

⁷⁶⁷ CORREA 1985b; 1989 i 1992. *Vid.* Discussió a capítol 5.1.

Figura 43. Estela de Fonte Santa II. Fotografia de *MLH IV*: 288.

INSCRIPCIÓ N° 10. BEJ.04.03 [= J.16.3)

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 74; 133 i 145; CORREA 1985b: 389 i 393; CORREIA 1996: 124; *MLH* IV: 289-292; DE HOZ 2010: 356; 390.

Descripció

Estela de Fonte Santa I (Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol de 2019, al MNL, indret on actualment es troba (n° inventari: 2000.25.1). És un monument en forma d'estela, incomplet, de (73)x(49)x7. Els signes mesuren entre 4 i 7 cm, mesurant-ne menys, com ja és tradicional, la vocal □, que en fa 2 i 3. Segons les condicions del monument al MNL, es tracta d'una inscripció de lectura impossible, molt erosionat i en una col·locació molt dolenta al depòsit. Seguiré, doncs, els calcs d'Untermann i Beirão amb algun afegit meu gràcies a l'autòpsia. Conservem el final de la inscripció, però no l'inici. Degut al mal estat de conservació i d'inspecció ens és impossible dir quelcom precís sobre la paleografia o els signes.

Context arqueològic

Estela trobada sota l'anterior, però més erosionada per la pitjor qualitat de la grauvaca. (*vid.* Inscripció n° 9).

Lectura: ʎ⊞ ʎ[□] ʎ⊞ A ʎA ʎ⊞ ʎA ʎ ʎq[---] AA++ ʎA □ □ □ A ʎ⊞ ʎ+[

Aparat crític

Signe 1. M Correia. *Non legit* Untermann

Signe 6. ʎ Correia

Signe 7. H Correia; ʎ Untermann

Signe 9. ʎ Correia

Signe 12. ʎ Correia; A Untermann

Signe 13. A Untermann

Signe 20. ↑ Correa i Correia

Transcripció:]+itⁱart^eearan++aa[---]rob^aak^eeb^aana ʾke[e]ntⁱ

Correia: Sitⁱart^eeran||naa[---]rob^aaleb^aanam^ok^eentⁱ

MLH: itⁱia?re?anak^aa o itⁱart^eeranak^aa[---]ro b^aare b^aa nar^keentⁱ (amb segmentació)

Comentari

Creiem, tal com es veu a les fotografies i seguint Correia, que el sisè signe llegible és □, o un escaliforme com H, i no ʾ⁷⁶⁸. Els dos signes □, més petits, crec que són bastant segurs paleogràficament, al menys al tacte no he notat res que ho desmenteixi. Com no hi apareix □, pensem que aquí es tracta d'un al·lògraf del signe. En efecte, sembla que la segona lectura que fa Untermann seria la correcta, esperem que amb el temps una nova tècnica ens permeti recuperar part de la inscripció i resoldre aquests importants dubtes de lectura. Pel que fa al primer signe ʾ, la lectura la fa Untermann, Correia i Correa només llegeixen una ratlla vertical.

En tractar-se d'una inscripció de lectura complicada, poques conjectures es poden fer sobre els elements lingüístics que hi apareixen. Certament apareix la fórmula final en una versió llarga, ben marcada. Correia pensa que l'inici que ell llegeix **Sitⁱart^e** podria ser un NP⁷⁶⁹.

⁷⁶⁸ CORREIA 1996: 124; *contra* MLH IV: 291.

⁷⁶⁹ CORREIA 1996: 124.

Figura 44. Fotografia de la inscripció n° 10 segons *MLH IV*: 290.

Figura 45. Calc de la inscripció n° 10 segons *MLH IV*: 291.

INSCRIPCIÓ N° 11. BEJ.04.04 [= J.16.4)

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 68-69; 133 i 145; CORREA 1989: 249; CORREIA 1996: 126; *MLH* IV: 292.

Descripció

Estela de Fonte Santa III (Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 9 de juliol de 2019 al MNL, on actualment es troba (n° inventari: 2009.40.1). Inscripció petita sobre esquist marronós (36)x(8)x5,75. Es fa difícil dictaminar si es tracta d'un fragment d'una estela o si es tracta d'un altre tipus d'inscripció, ja que presenta diverses peculiaritats, la primera d'elles és que està inscrita per les dues cares, i en les dues hi ha inscrit el mateix, però es nota que ho fan dues mans diferents, una amb més traça que l'altra. El fet que tampoc el text estigui pautat, cosa no obligatòria en aquesta epigrafia -però sí habitual-, també ens fa sospitar que estem davant d'una inscripció peculiar. Aquesta inscripció es pot comparar amb la inscripció d'Espanca (inscripció n° 26), atès que sembla que el text es repeteix dues vegades per dues mans diferents.

Els signes, que van en direcció dextrosa, presenten una mesura regular, d'uns 6,5 cm aproximadament.

Context arqueològic

Inscripció trobada al sòl de la necròpolis, caiguda possiblement del mur de la tomba número 11, com d'altres pedres de la mateixa necròpolis⁷⁷⁰.

Lectura: Cara A:]Aʎʎ◻#XA |AXA[

Cara B:]Aʎʎ◻#XA+A[

Aparat crític

Cara A: Signe 11. ¶ Correia

Transcripció: Cara A:]ainest^aa|at^aa[

Cara B:]ainest^aa|a[

Correia: **Cara A:**]ainest^aa||at^ar[

Cara B:]ainest^aa+a[

⁷⁷⁰ BEIRÃO 1986: 68.

MLH: Cara A:]ainest^aa:at^aa[

Cara B:]ainest^aa+a+[

Comentari

En primer lloc, sobta la peculiaritat del suport epigràfic que, a més, està inscrit per les dues cares. Al nostre parer, donat el poc gruix i les característiques abans descrites, no es tracta d'un fragment d'estela⁷⁷¹. A les dues cares sembla posar el mateix, essent la cara A de millor qualitat de lectura que la B. Això es deu no només al pitjor estat de la pedra, sinó també a la millor habilitat d'escriptura de l'artesà de la cara A⁷⁷². Cal remarcar, a més, la forma peculiar del signe X, que acostuma a ser així però aquí sembla representat en forma de creu recta. En últim lloc, però no menys significatiu, sembla que l'escriptura de la cara A estigui imitant una escriptura de tipus cursiu, amb lligadures entre signes i, sobretot, el signe X girat 45° cap a la dreta. Segurament imita l'escriptura en suport tou que estaria copiant.

Clarament es tracta d'una inscripció escrita per dues persones diferents. La mà de la cara B, inexperta i per tant menys hàbil, realitza pitjors traçats en la pedra que l'erosió ha acabat malmetent.

Sobre què s'hi estava gravant, no es poden realitzar hipòtesis atès que no trobem ni cap monument ni cap segment comparable en l'epigrafia del SO

⁷⁷¹ *Vid. MLH IV*: 292; CORREIA 1996: 126. Cap dels dos l'anomena estela tampoc; Untermann empra el mot *Pfeiler* i Correia *pilar*.

⁷⁷² Només cal fixar-s'hi en la vocal □, segurament un dels signes de més difícil execució per als artesans de l'escriptura del SO, ja que la mà experta de la cara B també ha de realitzar-ne una lleugera correcció.

Figura 46. Les dues cares de la inscripció Fonte Santa III. Autòpsia realitzada el 9 de juliol de 2019.

INSCRIPCIÓ N° 12. BEJ.04.05 [= J.16.5)

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 47; 131; 143; CORREIA 1996: 114; *MLH* IV: 293-294; DE HOZ 2010: 357; 399.

Descripció

Inscripció de Monte Penedo (Beja). Autòpsia realitzada el dia 9 de juliol del 2019 al MNL, indret on actualment es troba (n° inventari 2000.29.1). Monument epigràfic sobre esquist local (51)x(22)x2,5, malauradament molt escapçat i de fons molt fi i, per tant, és difícil de descriure'n la forma original. Untermann pensa que podria ser la cantonada dreta d'una estela⁷⁷³. El monument està escapçat per totes bandes, exceptuant, potser, la cantonada esquerra. L'escriptura és sinistrorsa. La mida de les lletres és molt regular, ja que van entre cartel·les (7 cm, excepte la □ que en fa 5).

Context arqueològic

La inscripció es troba dividida en 3 fragments, el primer dels quals es va trobar per casualitat, en la realització de tasques agrícoles, i els altres dos van aparèixer mitjançant prospeccions⁷⁷⁴. Al no seguir-se cap excavació regular a la zona, no tenim context arqueològic precís.

Context arqueològic

La inscripció fou trobada casualment, però després s'hi excavà i es trobaren una o més sepultures de tipus tumulars típiques de la I E.F⁷⁷⁵. En total, més de deu sepultures foren excavades i n'aparegueren dues inscripcions més. Tot el conjunt funerari fou saquejat just després de la seva utilització⁷⁷⁶. Beirão data la necròpolis al segle VII aC⁷⁷⁷.

⁷⁷³ *MLH* IV: 294.

⁷⁷⁴ BEIRÃO 1986: 47.

⁷⁷⁵ BEIRÃO I GOMES 1988: 118.

⁷⁷⁶ BEIRÃO 1993: 685-686.

⁷⁷⁷ BEIRÃO 1993: 696.

Lectura:][□]ḡ | ḡA ḡA ḡ[

Transcripció:]uab^aan|ne[

Correia:]uabaan||ne[

MLH:]uabaan|ne+++re[

Comentari

En general ens trobem amb una lectura molt clara. Els signes estan molt ben fets, van pautaats i sembla ser que hi hauria un separador de mots. La inscripció continua però el seu estat fa impossible qualsevol hipòtesi sobre el valor dels signes que la continuarien. Potser només es pot especular un signe [□] cap al final de la inscripció i dir que en l'espai que conservem hi cabrien quatre o cinc signes més. Untermann proposa llegir un altre signe, ḡ, però no ens va semblar gens clar durant l'autòpsia.

Sembla que podria aparèixer el conegut segment **uarb^aan**, però hi manca la ḡ. La majoria d'investigadors ho consideren un error de lapidari, però amb l'escàs coneixement lingüístic que posseïm sobre l'escriptura del SO ens sembla arriscat fer formulacions d'aquest tipus⁷⁷⁸.

⁷⁷⁸CORREA 1985b: 391; *MLH* IV 294; DE HOZ 2010: 399.

Figura 47. Estela de Monte Penedo. Fotografia realitzada el 9 de juliol de 2019.

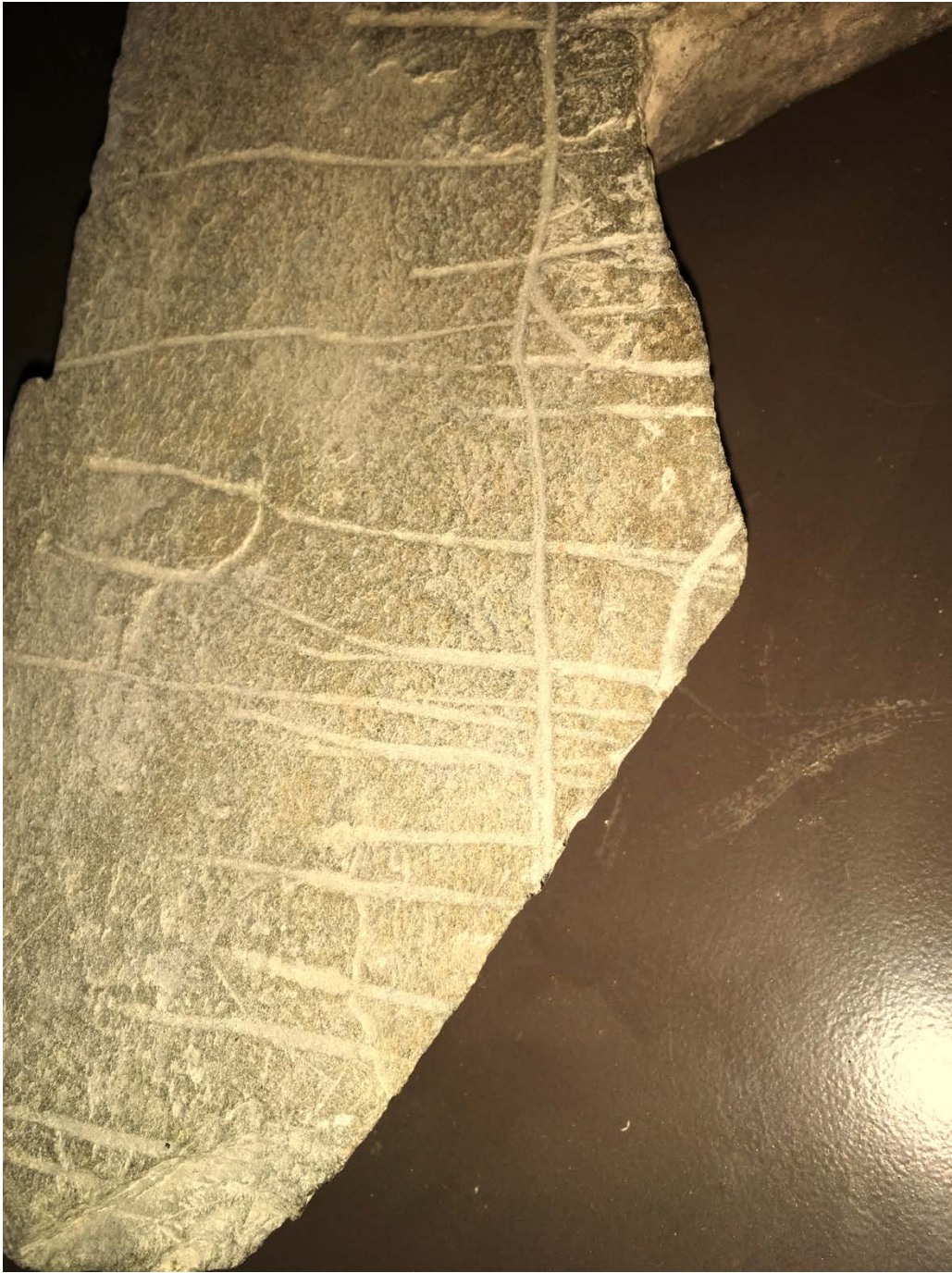

Figura 48. Detall inferior de l'estela de Monte Penedo.

Figura 49. Detall superior de l'estela de Monte Penedo.

INSCRIPCIÓ N° 13. BEJ.03.02 [= J.15.1]

Bibliografia

BEIRÃO I VARELA 1988; BEIRÃO 1993; CORREIA 1996: 137; *MLH* IV: 280-282; DE HOZ 2010: 380-381; 390-392.

Descripció

Estela de Pardieiro I (São Martinho das Amoreiras, Odemira, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 al Museu de Beja, on actualment es troba. Es tracta d'una estela de pedra local, trencada per la cantonada superior esquerra, de mides (100)x(52)x9. L'escriptura flueix en direcció sinistrorsa i mesura uns 9 cm, excepte l'últim signe η , que en fa 13, i el signe \square , que en fa 3. La inscripció presenta un pautat i sembla que se'n conserva l'inici però no el final. En general, és un monument de lectura clara i de paleografia cuidada, exceptuant-ne el final.

Context arqueològic

La inscripció fou trobada casualment, però després s'hi excavà i es trobaren una o més sepultures de tipus tumulars típiques de la I E.F⁷⁷⁹. En total, més de deu sepultures foren excavades i n'aparegueren dues inscripcions més. Tot el conjunt funerari fou saquejat just després de la seva utilització⁷⁸⁰. Beirão data la necròpolis al segle VII aC⁷⁸¹.

Lectura: η [---] \square Δ η \square Λ ξ + \square Λ M \square η \square Υ Λ η η Δ η Λ \mathfrak{N}

Aparat crític

Signe 4. Correia: Λ

Signe 10. *Non legit* Correia.

Signe 15. Correia Λ

Signe 22. Correia Λ

⁷⁷⁹ BEIRÃO I GOMES 1988: 118.

⁷⁸⁰ BEIRÃO 1993: 685-686.

⁷⁸¹ BEIRÃO 1993: 696.

Signe 23. *Non legit* Correia

Transcripció: \aleph ait^uuranneleśae+b^aaenae[..ⁿ]

Correia: m^aaiauram^eelSaeab^aaenae|

MLH: \aleph ait^uura^Yeleśae+baaenae++n

Comentari

El primer signe, provinent del *heth* fenici, es veu clarament i perfecta. El quart, crec que és directament Δ , sense la base, millor que una Λ sense línia interior⁷⁸²; contràriament, Correia veu el diftong /ae/, però res indica que pensi que aquest signe és Λ .

El signe Y apareix només en aquesta inscripció i és, per tant, un ᾠπαξ. Un dels principals problemes és que, com ja remarca J. de Hoz⁷⁸³, aquest signe apareix a l'epigrafia ibèrica meridional amb el valor de /m/. Partint d'aquesta premissa s'entenen els valors nasals considerats per Correia (/m/), Correia (/me/) i Untermann (/nm/)⁷⁸⁴. A nosaltres ens ha semblat més convincent la interpretació d'Untermann, ja que si el valor d'aquest signe fos realment /m/, el fet que només aparegui en una única inscripció resultaria molt estrany. Creiem, doncs, donada la paleografia cuidada de la inscripció, en un detall de preciosisme del lapidari, més que no pas en un nou valor consonàntic per a la llengua del SO. Contra aquesta suposició, cal destacar l'existència d'un signe \Uparrow «normal» al final de la inscripció.

Al final del text conservat, el signe Λ és dubtós, tal com passa amb la resta. Entre el signe \square i el signe \Uparrow creiem, juntament amb Untermann que, com a mínim, manquen dos signes i no un, com pensa Correia.

Pel que fa a la llengua, el més destacable és, sens dubte, la fórmula final, que sembla no aparèixer. Podria ser, emperò, que la iniciés el signe \Uparrow del final. Sobre la resta

⁷⁸² MLH IV: 282.

⁷⁸³ DE HOZ 2010: 380-381 n.457.

⁷⁸⁴ *Contra* RODRÍGUEZ RAMOS 2000: 41. Atorga al signe, amb dubtes, el valor /b^e/.

de segments és difícil poder discernir-ne quelcom, atès que tenim dos signes sense valor clar i cap segment és comparable amb cap altra inscripció.

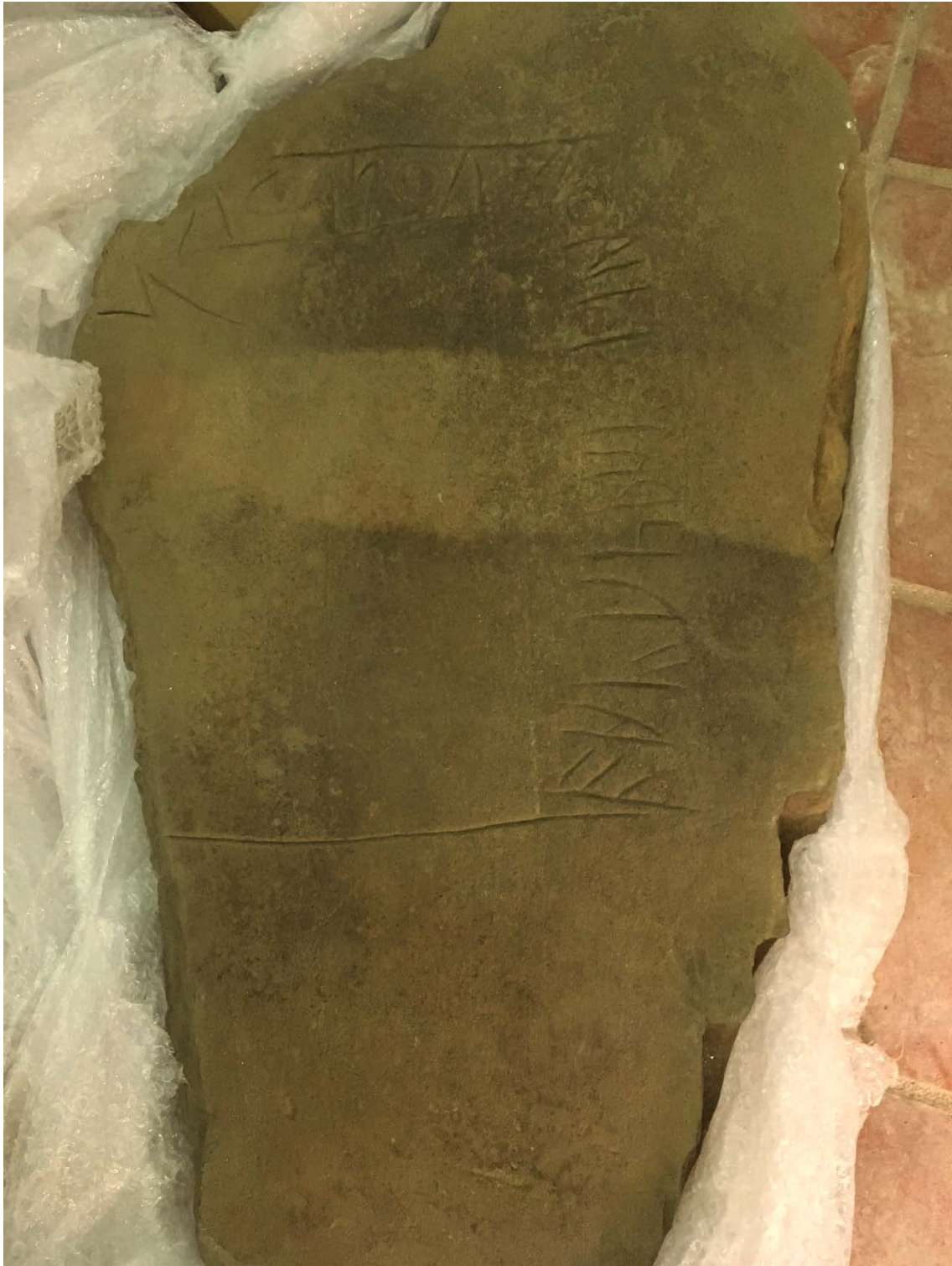

Figura 50. Estela de Pardieiro I. Fotografia realitzada el 28 de març de 2018.

Figura 51. Detall de la inscripció n° 13, on apareix clarament el signe 𐌶.

Figura 52. Detall de l'inici de l'estela de Pardieiro I, on apareix clarament el signe 𐌶.

INSCRIPCIÓ N° 14. BEJ.03.03 [= J.15.2]

Bibliografia

BEIRÃO 1993; CORREIA 1996: 138; *MLH* IV: 282

Descripció

Estela de Pardieiro II (São Martinho das Amoreiras, Odemira, Beja). Fragment d'una estela de pissarra fosca. 112x40x7. Només presenta tres possibles signes en la part superior, que Correia i Untermann llegeixen unànimement, però no ens queda clar, sobretot el primer signe, de paleografia molt peculiar.

Context arqueològic

Vid. Inscripció n° 13. Aquesta inscripció es va trobar al túmul número 7.

Lectura: ṽA]...[ṽ

Transcripció: n]...[aṽ

Correia: n]...[am°

MLH: n]...[aṽ

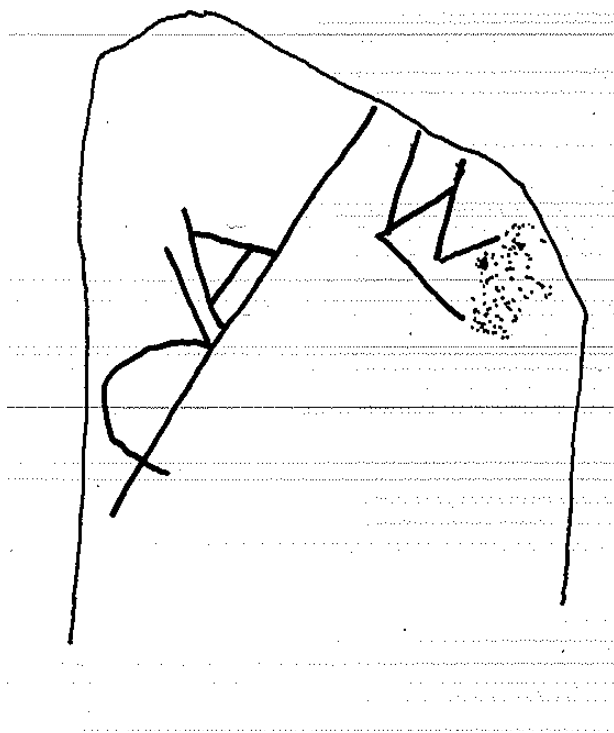

Figura 53. Estela de Pardieiro II. Dibuix de Beirão *apud MLH* IV: 282.

INSCRIPCIÓ N° 15. BEJ. 03.04 [= J. 15.3]

Bibliografia

BEIRÃO 1993; CORREIA 1996: 139; *MLHIV*: 283

Descripció

Estela de Pardieiro III (São Martinho das Amoreiras, Odemira, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 en un magatzem exterior del Museu Regional de Beja, on actualment es troba. Es tracta d'un fragment rectangular d'inscripció (73)x(35)x7 de pedra local, inscrita en *boustrophedon* invers, és a dir, la segona línia està escrita a l'inrevés. Els signes mesuren entre 9 i 13 cm. Es tracta d'una inscripció petita, clara, de la qual conservem l'inici i el final, amb força seguretat, però ens manca el fragment central. La paleografia de la inscripció no presenta cap mena de dubtes i és bastant ortodoxa.

Context arqueològic

Es va trobar reutilitzada com a tapa de tomba. Emperò, la inscripció jeia mirant al fons de la tomba número 3, atès que Beirão pensa que els saquejadors la van llençar dins el túmul al saquejar-lo⁷⁸⁵.

Lectura: $\forall \eta \square + [---] \square \eta \eta \eta \square \wedge \uparrow \wedge \wedge$

Transcripció: aalaein η e...]+eni

Correia: aalaeinm^oe]]+eni

MLH: aalaein η e]...]+eni

Comentari

La lectura esperada de la segona línia podria ser la fórmula $na \eta k^e ni$, però no sembla que abans del signe \square hi vagi un signe η ⁷⁸⁶. Al nostre parer, aquesta inscripció podria confirmar l'existència del segment $\eta \eta$ sense necessitat de pressuposar l'oblit d'una vocal \wedge entre les dues.

⁷⁸⁵ BEIRÃO 1993: 686.

⁷⁸⁶ *MLHIV*: 283.

Pel que fa la interpretació lingüística de la inscripció, Correia i Untermann estan d'acord en veure a la primera línia un possible NP i a la segona la fórmula.

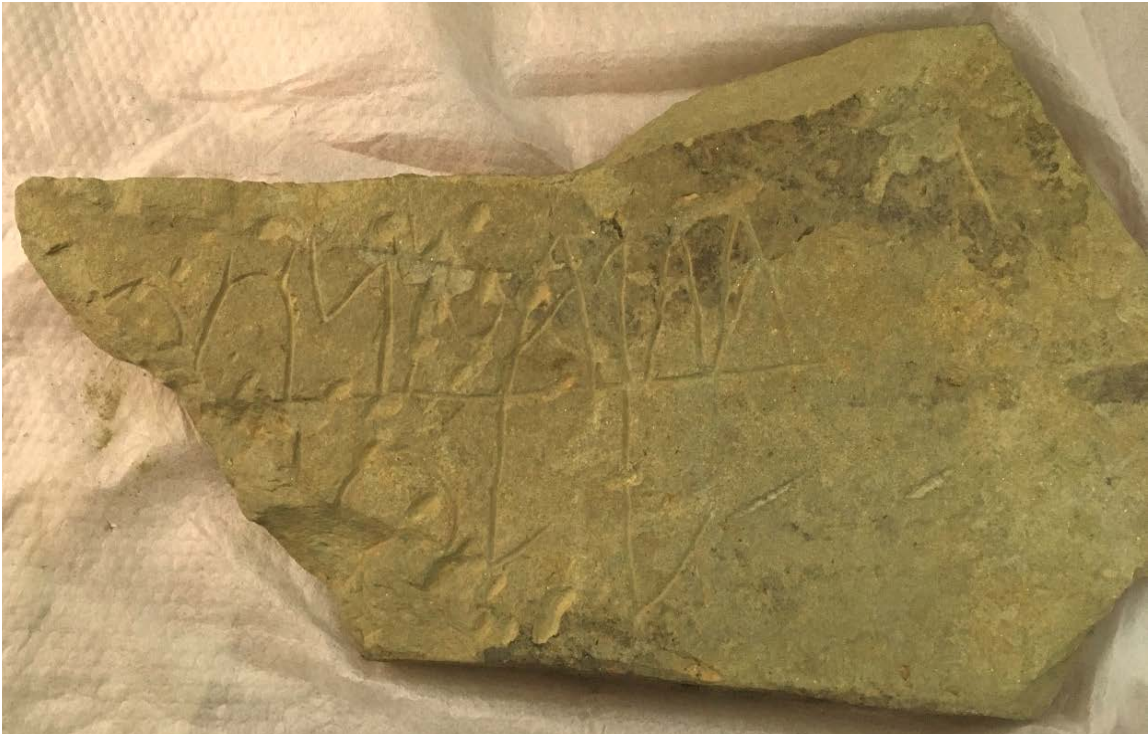

Figura 54. Estela de Pardieiro III. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 16. BEJ.04.08 [= J.17.1]

Bibliografia

CENACULO N°93; VASCONCELHOS 1913: 7; CORREA 1985: 389; 393; BEIRÃO 1986: 127; 136; CORREIA 1996: 74; *MLH* IV: 295-297; DE HOZ 2010: 356; 390-391; 393-396.

Descripció

Estela d'Ourique II (Beja). Monument d'esquist fosc 198x53x24. S'hauria de trobar al MR Beja, però no la vaig poder veure quan hi vaig anar. Estela allargada de puntes arrodonides, de tipus betiliforme, on només s'ha inscrit en la part superior esquerra, sense cartel·la. Els signes, que flueixen de manera sinistrorsa, mesuren entre 8 i 10 cm.

Context arqueològic

Malgrat ser l'única estela conservada de tot l'Album Cénaculo, no en tenim cap dada, de la troballa.

Lectura:]𐤒𐤁𐤓)𐤒𐤁𐤒𐤁𐤒𐤁𐤒𐤁

Aparat crític

Signe 1. 𐤒 Correia

Signe 2. 𐤒 Correia

Signe 4. 𐤒+? Correia

Signe 6. 𐤒 Correia

Signe 12. *Non legit* Correia

Transcripció:]?uik^a·sana 𐤒^eeni[

Correia: t^enio+ab^asanam^ok^e+na

MLH: k^uuik^a+sana+++

Comentari

Hem preferit mostrar la lectura de Cénaculo, que és generalment més imprecisa, perquè conté més signes que la d'Untermann. La transcripció, tot i això, sembla segura per a la majoria dels signes i a més hi apareix la fórmula final, fet que dona versemblança a la lectura de Cénaculo.

Pel que fa el primer signe, podria ser, com creu Untermann, que el valor fonètic sigui /k^u/, però com ja tenim un signe amb aquest valor, alhora és una proposta massa arriscada.

Sembla que, segons la visió tradicional, seria un cas típic de NP+fórmula funerària⁷⁸⁷. Untermann ho dona tant per fet que no ho teoritza i de Hoz només en cita el cas. Malgrat tot, cap dels dos indica que es veuen traços d'una segona línia ni n'indiquen una possible funció⁷⁸⁸.

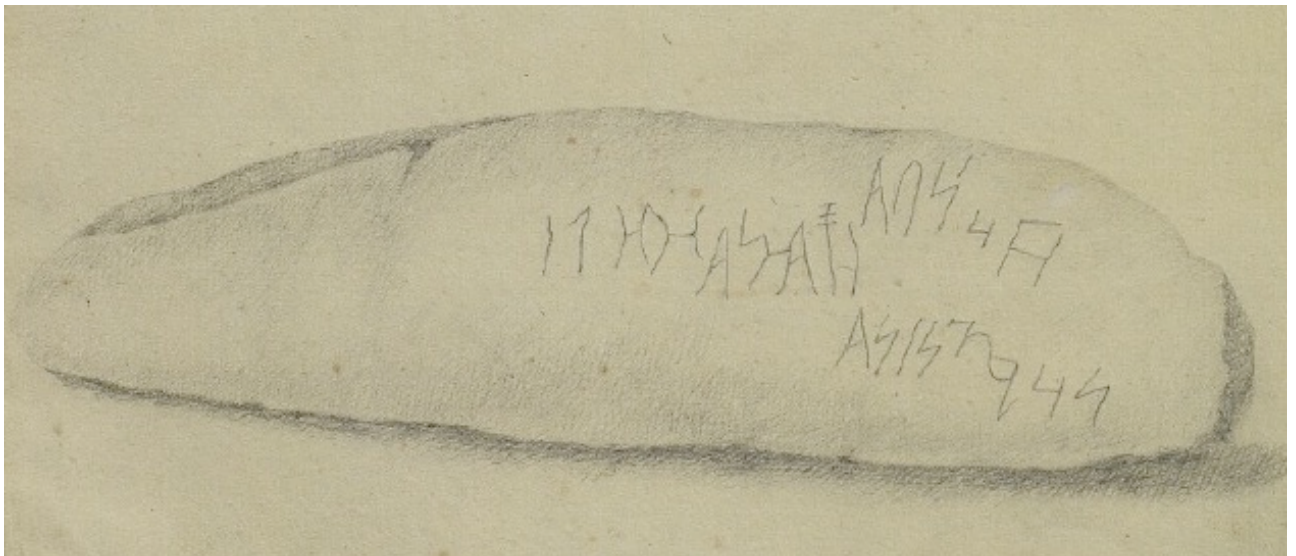

Figura 55. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 93.

⁷⁸⁷ CORREIA 1996: 74.

⁷⁸⁸ DE HOZ 2010: 393-396.

prefereixo interpretar-lo com a ξ , ja que forma part d'un segment precedent de la fórmula i va seguit de la vocal Λ .

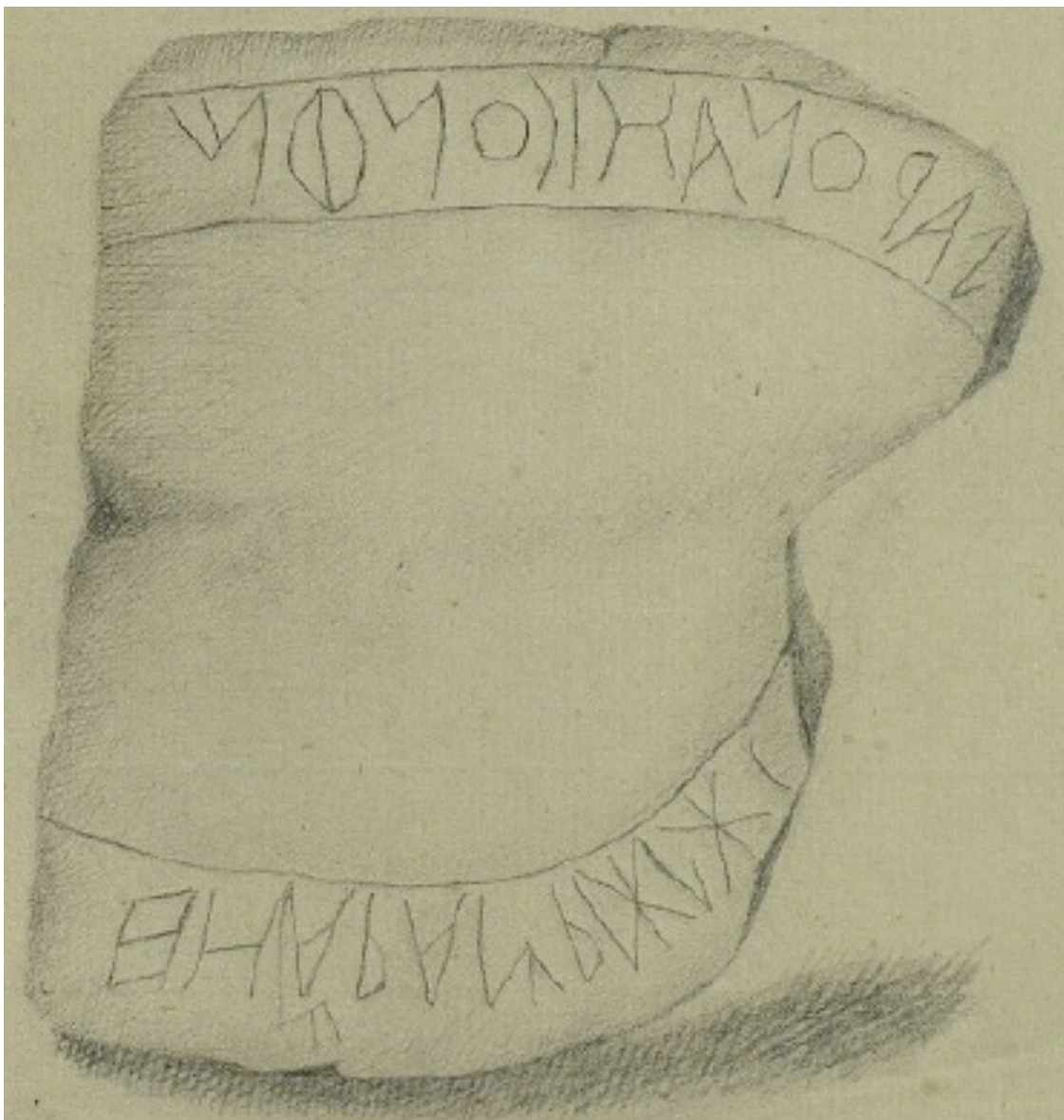

Figura 56. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig. 96.

INSCRIPCIÓ N° 18. BEJ.04.10 [= J.17.1]

Bibliografia

ALBUM CENÁCULO n° 95; CORREA 1985b: 389; 393; BEIRÃO 1986: 127; 136; CORREIA 1996: 75; *MLH* IV: 299; DE HOZ 2010: 389; 391 n.504; 392; 398.

Descripció

Estela d'Ourique III (Beja). Fragment d'una possible estela, actualment perduda, de (33)x(22,5)x11. L'escriptura és sinistrorsa, pautada i, malauradament, en desconeixem la mida dels signes.

Lectura:]^o]ṛAṛ^o[

Transcripció:]ena^ṛk^e[

Correia:]enam^ok^e[

MLH:]enafk^e[

Comentari

Inscripció de lectura clara, sembla un tros de la fórmula. Com el monument només és conegut arrel d'un dibuix antic, no creiem que sigui necessari ni fiable fer cap concreció paleogràfica.

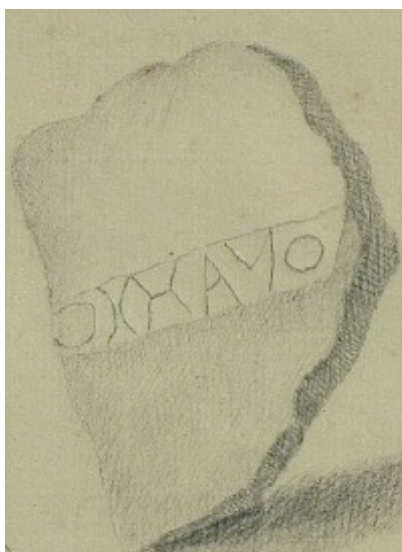

Figura 57. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 95.

els signes \lrcorner serien en veritat \lrcorner ⁷⁸⁹, fet que en facilitaria la lectura i explicaria perquè conviuen a la mateixa inscripció dues variants paleogràfiques del mateix signe: \lrcorner i \ominus . Malgrat que ell només en llegeix així l'últim, hem decidit interpretar-los tots els signes \lrcorner amb aquest valor en la nostra lectura.

De Hoz, d'altra banda, pensa que podria trobar-s'hi el final de la fórmula que ell anomena breu⁷⁹⁰, encara que a simple vista no apareix cap segment indentificatiu de l'epigrafia del SO.

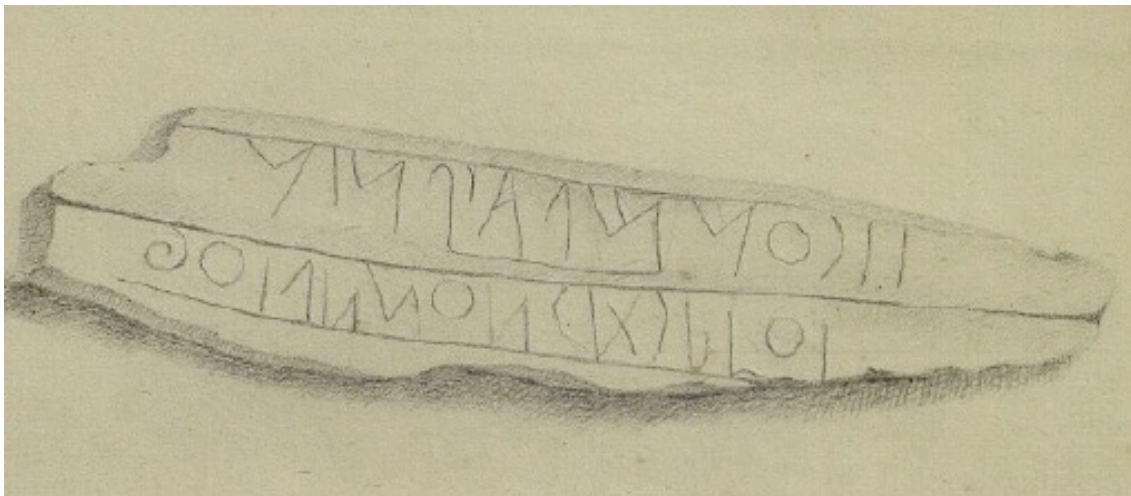

Figura 58. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 92.

⁷⁸⁹ *MLHIV*: 300.

⁷⁹⁰ DE HOZ 2010: 390 i 398.

INSCRIPCIÓ N° 20. BEJ.04.06 [= J.16.6]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 132 i 146.; CORREIA 1996: 115; *MLH* IV: 294.

Descripció

Estela de Carapetal (Ourique, Beja). Placa de grauvaca de (14)x(10,5)x1,5, de la qual, per desgràcia, només en conservem 3 signes, entre cartel·la, que es poden llegir amb molta claredat. Els signes mesuren 5,2 cm, exceptuant \square , que en fa 3,5. Segons *MLH*, es troba al MNL, però no vam veure-la durant la nostra estada ni apareixia al catàleg d'inscripcions del SO que tenien al dipòsit.

Context arqueològic

No es disposa de massa informació sobre la seva troballa. Correia diu que es van trobar en unes excavacions arqueològiques, però no n'indica quines⁷⁹¹.

Lectura:] \square η Δ [

Transcripció:]are[

Comentari

Podria pertànyer al segment conegut **b^aare**⁷⁹², fet que indicaria que la fórmula no seria només pròpia de les esteles funeràries, atès que clarament aquest monument era massa fi com per ser una estela clavada al terra.

Figura 59. Calce de la inscripció n° 20 segons *MLH* IV: 294.

⁷⁹¹ CORREIA 1996: 115.

⁷⁹² *MLH* IV: 294.

INSCRIPCIÓ N° 21. BEJ.04.07 [=J.16.7]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 133 i 145; CORREIA 1996: 128; *MLH* IV: 294.

Descripció

Estela de Biscoitinhos (Ourique, Beja). Una altra mal anomenada estela, ja que es tracta d'una placa d'esquist trencada de (22)x(7)x1. Sembla ser que l'escriptura tindria un pausat inferior però degut al mal estat de la pedra només es pot conjecturar-ho. La direcció podria ser sinistrorsa, però també això és difícil d'assegurar. Lectura poc clara. Segons *MLH*, la inscripció es troba al MNL, però durant la nostra visita ni la vam veure al dipòsit ni hi figurava al catàleg d'inscripcions del SO que tenien.

Context arqueològic

Es suposa que és una troballa fora de context a la necròpolis de Biscoitinhos, però la informació és poc extensa⁷⁹³.

Lectura:] 𐤋 𐤁 𐤀 [

Aparat crític

Signe 3. *Non legit* Correia

Transcripció:]ib°o[

Correia:]ip°+[

MLH:]ib°o[

Comentari

Només el signe 𐤁 sembla de lectura prou segura, la resta només són conjectures, sobretot la 𐤋, que és la vocal que hauria de seguir a 𐤁.

⁷⁹³ CORREIA 1996: 128.

Figura 60. Fotografia de la inscripció n° 21 segons *MLH IV*: 294.

Comentari

L'únic signe el valor del qual es presenta més dubtós, Untermann i Correia el restitueixen, segurament de forma encertada, amb el valor q^{796} . Apareix la fórmula que de Hoz anomena llarga, amb bastants segments on apareix el signe z .

Paleogràficament cal destacar els signes $\text{v}1$ ($\text{v}1$) i el del signe q . Sembla que el lapidari s'anava cansant a mesura que gravava els caràcters atès que els últims signes són menys elegants.

Pel que fa a la llengua, Untermann considera el primer segment, **b^ootⁱea**, un NP. També es basa en un possible final de paraula en **-ro** per tal de segmentar els dos mots següents.

⁷⁹⁶ CORREIA 1996: 108; *MLHIV*: 301-303.

Figura 61. Estela de Mealha Nova I. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

Figura 62. Detall del signe \odot .

INSCRIPCIÓ N° 23. BEJ.04.13 [= J.18.2]

Bibliografia

DIAS *ET ALII* 1970; CORREA 1985b: 389 i 393; BEIRÃO 1986: 131; 143; DE HOZ 1989b: 536; CORREIA 1996: 109; *MLHIV*: 304-305; DE HOZ 2010: 381 n. 459; 389-392.

Descripció

Estela de Mealha Nova II (Aldeia de Palheiros, Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018, al MR Beja, on actualment es troba la inscripció. Fragment betiliforme d'una estela d'esquist, bastant trencada. (70)x(38)x10. Segurament es tracta de la part esquerra del monument, atès que l'escriptura és sinistrorsa i habitualment les inscripcions s'inicien a la banda inferior dreta. L'escriptura és clara i flueix de dreta a esquerra, sense presentar cap mena de dificultat en la lectura i identificació de signes, exceptuant-ne un de paleogràficament aberrant ($\check{\text{H}}$). Els signes mesuren entre 8 i 13 cm, exceptuant-ne el signe \square , que en mesura 3.

Context arqueològic

Com ja s'ha esmentat anteriorment, es va trobar en la realització de treballs agrícoles i no tenim context arqueològic precís. *Vid.* Inscripció 22.

Lectura:]A η \square qA $\check{\text{H}}$ † q \square H η A[

Signe 8. \downarrow Correia

Transcripció:]ant^eerob^aarena[

Correia:]ant^eerob^aarena[

MLH:]ant^eerob^aarena[

Comentari

El primer signe, Untermann el calca com a H , però el transcriu A^{797} . El signe aberrant, per context, creiem que hauria de ser $\check{\text{H}}$ i no \downarrow , com pensa Correia. La continuació podria ser la fórmula, però no es pot assegurar amb certesa.

⁷⁹⁷ *MLHIV*: 304; *cf.* CORREIA 1996: 109.

Per la claredat i l'elegància dels caràcters i l'arrodoniment de les \square , s'ha de donar per vàlida la hipòtesi dels *editores principes* de la inscripció segons la qual el mateix lapidari que gravà els signes de la inscripció n° 22 fou el mateix que aquest⁷⁹⁸.

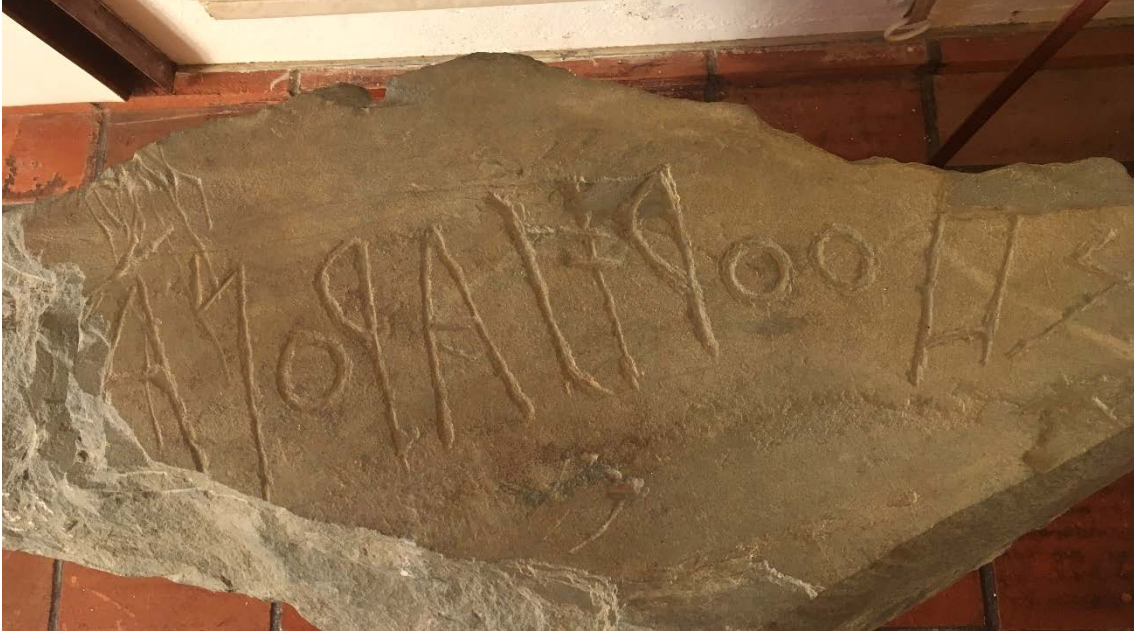

Figura 63. Estela de Mealha Nova II. Fotografia fet el 28 de març de 2018.

⁷⁹⁸ DIAS ET ALII 1970: 191.

Figura 64. Detall del signe paleogràficament aberrant de la inscripció n°23.

INSCRIPCIÓ N° 24. BEJ.04.14 [= J.18.3]

Bibliografia

DIAS *ET ALII* 1970; CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 131; 143; CORREIA 1996: 110; *MLH* IV: 305-306; DE HOZ 2010: 358; 360; 522 n. 66.

Descripció

Estela de Mealha Nova III (Aldeia de Palheiros, Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 al MR Beja, on actualment es troba. Fragment quadrat d'una inscripció destrossada per treballs agrícoles i de molt difícil lectura. (69)x(39)x6. La lletra mesura 12 cm i flueix en direcció sinistrorsa. Estaria feta per un altre gravador al de les inscripcions n° 22 i 23 ja que la paleografia és molt diferent en aquest cas, sobretot la del signe Υ . També trobem indicis en la disposició del text, que no és circular com a les anteriors, sinó que presenta dues línies ben marcades. És possible que la posició en què tradicionalment es presenta la inscripció sigui incorrecta, ja que no sembla que en l'escriptura del SO hi hagi cap cas d'escriptura sinistrorsa amb inici al costat esquerra de la inscripció i, per tant, s'hauria de capgirar.

Context arqueològic

Inscripció trobada *in situ*, clavada verticalment al terra amb dues falques grans al davant i al darrera, i de petits als costats. Sembla ser que es trobava a prop dels monuments funeraris sense pertànyer clarament a cap en concret⁷⁹⁹.

Lectura:] Υ +++ Υ [---]) Θ Υ \wedge Λ Υ [

Signe 2. Υ Untermann

Signe 4. Υ Untermann

Transcripció:]k^e Υ k^aa Υ [//]i(...) Υ [

Correia: m^oak^am^oek^e [---]i+++m^o+

MLH: i Υ +or[---]k^eer^ka^r

⁷⁹⁹ DIAS *ET ALII* 1970.

Comentari

Aquesta inscripció és llegeix molt millor a l'*editio princeps*, atès que els arqueòlegs van remarcar els signes amb guix i van fer-hi la fotografia.

A la segona línia, Untermann afirma que el signe que segueix \mathfrak{M} és el signe \mathfrak{J} , però tant nosaltres per autòpsia com de Hoz (per autòpsia també) ho considerem altament improbable⁸⁰⁰. Correia llegeix la inscripció en direcció contrària (dextrorsa) i, per tant, pensem que la seva lectura és esbiaixada.

Pel que fa a la llengua, no hi ha cap segment identificable amb algun altre segment de freqüència trobat a l'epigrafia del SO i, per tant, no es poden extreure noves dades d'aquesta inscripció.

⁸⁰⁰ *MLH* IV: 306-307; *cf.* DE HOZ 2010: 381 n.459; 522 n.66.

Figura 65. Estela de Mealha Nova III. Autòpsia feta el dia 28 de juliol de 2018. Posició tradicional del monument.

INSCRIPCIÓ N° 25. BEJ.06.14

Bibliografia

GUERRA 2013; CORREA 2016.

Descripció

Estela de Monte Gordo (Rosário, Almodôvar, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018 al MESA, indret on actualment es troba. Malgrat conservar-se el monument gairebé sencer, la part inferior d'escriptura està molt erosionada i és il·legible. 146x(48,5)x11. Els signes, entre cartel·les inferior i superior de 5 cm, són regulars excepte el signe □, que és més petit. L'escriptura flueix en direcció sinistrorsa i circular. A banda de la part erosionada, la paleografia és curosa i ben gravada, fet que facilita la lectura dels signes.

Context arqueològic

Trobada per atzar per un privat, atès que la inscripció fou reutilitzada com a llindar de la porta d'una construcció típica de la zona anomenada «*monte*»⁸⁰¹.

Transcripció:] 1 † ʎ : X † 1 A □ □ A X 1 □) [---] A 1 □ [.] 9 A † 1 † 9 □ 9 A A 9 A □) 1 1 1 Δ [---] + 4 9 A A 9 □ 1 1 1 1 1

Aparat crític

Signe 10. A Guerra *et* Correa

Inter 10 *et* 11 - A † 1 - *coniecit* Correa

Signe 11. *Non legit* Guerra

Transcripció:

uu 1 erk^aaru+ [---] ankⁱik^eark^aareronb^aar [.] ena [---] k^eent^aab^eeano 1 ion

Guerra: 1.uuérk^aarua+++nkⁱik^eark^aareronb^aarena [r] 2.k^eent^aab^eeano 1 ion

Correa: 1.uuérk^aarua[r^aa]nkⁱik^eark^aareronb^aarena 2. [r]k^eent^aab^eeano?ion

⁸⁰¹ GUERRA 2013: 327.

Comentari

No es pot saber amb seguretat si acaba i es conserva el final o si continua. Creiem que seria més raonable que continués. En general, la lectura és molt clara, els signes van ser molt ben gravats.

Paleogràficament cal destacar un punt entre els segments $\mathcal{A} \mathcal{Z}$ i $\mathcal{A} \mathcal{V}^{\square}$ i els dos punts d'abans l'últim segment conservat $\mathcal{V} \mathcal{F} \mathcal{V}$. Ambdós elements són ignorats per l'editor⁸⁰² –i posteriorment per Correa–, però es veuen amb claredat.

Apareix en aquesta inscripció el signe hàpax \mathcal{X} , de valor indeterminat.

Hi ha un problema al conjecturar \mathcal{V} : hi hauria espai per a més signes que no pas un, entre $\mathcal{A} \mathcal{V}^{\square}$ i $\mathcal{V} \mathcal{F} \mathcal{V}$: considero, doncs, millor adoptar una postura escèptica, encara que la hipòtesi de \mathcal{V} és atractiva i obriria només possibilitats i interpretacions sobre la fórmula final.

Figura 66. Detalls del punt (imatge esquerra) i dels dos punts (imatge dreta) de la inscripció n° 25.

⁸⁰² GUERRA 2013: 237-239.

Figura 67. Estela de Monte Gordo. Fotografia realizada el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 26. BEJ.05.03 [= J.25.1]

Bibliografia

CORREA 1993; ADIEGO 1993; CORREIA 1996: 22; *MLH* IV: 327-329; DE HOZ 2010: 354; 361-362; 371-374; 379; 404; 513-516.

Descripció

Placa d'Espanca (Castro Verde). Placa d'esquist de forma rectangular, color fosc. (48)x(28)x2. El document està escapçat tant en l'altura com en l'amplada, però en general és una inscripció de lectura clara. Hi ha dues línies d'escriptura que repeteixen la mateixa successió de signes. La línia superior, parcialment perduda, presenta una cal·ligrafia més clara i precisa que la inferior, fet que ha dut a alguns investigadors a considerar-la un exercici d'escriptura on un mestre (línia superior) ensenyaria a un aprenent (línia inferior). L'escriptura és sinistrorsa i els signes mesuren entre 3,5 i 4 cm. Actualment es troba al Museu da Lucerna de Castro Verde.

Context arqueològic

Trobada l'any 1987 de forma aïllada a Espanca.

Lectura: X̄Q̄J̄ †↑↑P̄P̄Q̄Q̄H̄D̄N̄◊ȲX̄M̄D̄‡ȲȲ1)ȲΔΛ◊A

Línia 2: X̄Q̄J̄ †↑↑P̄P̄Q̄Q̄H̄D̄N̄◊ȲX̄M̄D̄‡↑Ȳ1)ΔΛ◊A

Aparat crític

Signe 11. ¶ Untermann; ¶/∟ de Hoz

Signe 20. *Non intellegit* Untermann

Transcripció: Ab^ek^at^uik^elnis Q̄st^aue?tⁱp^up^orkⁱ↑Pⁱo J̄Q̄k^o

Untermann: Ab^ek^at^uik^elnisrstue?t^t(o k^u)p^o?kⁱ?o??k^o

Comentari

El signe 11 és un signe en forma de lluna en quart creixent. És un signe que no apareix en cap altra inscripció paleohispànica i és ben clara la seva realització a les dues línies. Tampoc sembla coincidir de forma clara i contundent amb cap signe de l'alefat

fenici. És, doncs, un dels grans enigmes del signari d'Espanca, juntament amb l'absència d'𐤒 i de 𐤓, el signe 22 (𐤒), fins fa ben poc, el signe 26 (𐤒).

El signe 20, que a la línia inferior sembla una 𐤒 mal inscrita, creiem que s'adiu més amb un 𐤒 mal traçat, tal com en el seu moment va manifestar Correa⁸⁰³. D'aquesta manera, també, es soluciona la raresa de la manca d'𐤒 al signari d'Espanca.

El signe 22 (𐤒) és un signe que apareix en escriptura ibèrica septentrional, però fins al moment no ha aparegut en cap inscripció del SO. La seva presència, doncs, en un signari teòricament anterior al fenomen epigràfic del SO és, doncs, estranya i sorprenent.

El signe 26 (𐤒) era, fins fa poc temps, també un gran enigma per desentortolligar la relació entre el signari d'Espanca i l'escriptura del SO. En efecte, recentment ha aparegut una inscripció (nº 35 d'aquest *corpus*) on hi apareix el signe, encara que, de moment, el significat roman desconegut.

Si parlem d'absències, la més destacada, potser, és la d'𐤓, un signe que, *a priori*, no encaixa amb cap dels representats a la placa. És un signe, com ja sabem, força emprat en aquesta epigrafia i la seva absència és, doncs, notòria. Això porta a plantejar-nos la qüestió cronològica d'aquest signari gravat en una placa d'esquist i trobat a Espanca: és anterior o posterior al fenomen epigràfic del SO? La resposta, ja l'hem intentat cercar anteriorment⁸⁰⁴.

⁸⁰³ CORREA 1993: 530-531. *Contra*, DE HOZ 2010: 514.

⁸⁰⁴ *Vid.* Apartat 6.4 d'aquest treball.

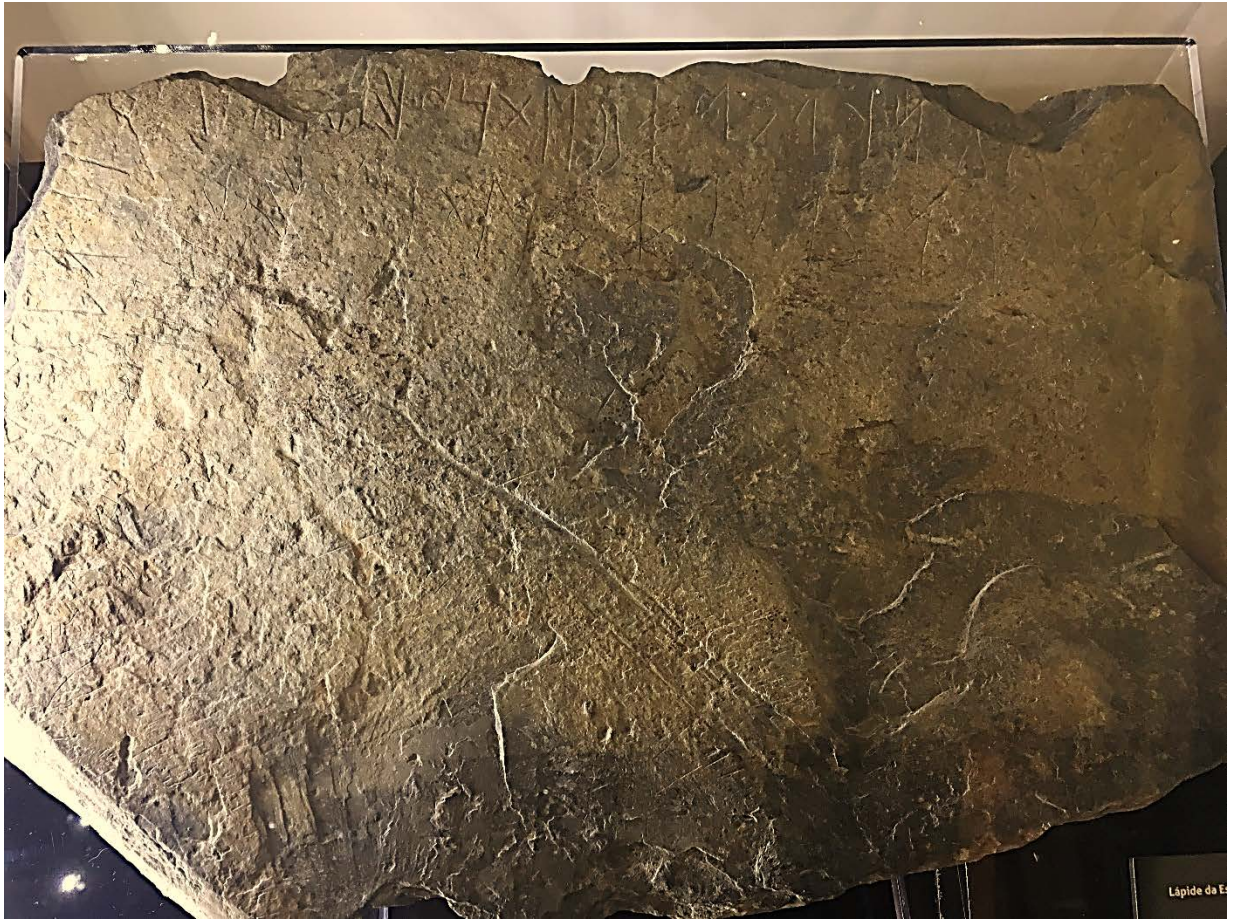

Figura 68. Placa d'Espanca. Autòpsia realitzada el 27 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 27. BEJ.05.02 [= J.24.1]

Bibliografia

MAIA I CORREA 1985; CORREIA 1996: 140; *MLH* IV: 324; DE HOZ 2010: 354; 361-362; 388.

Descripció

Placa de Neves (Castro Verde). Placa de pissarra groguenca, trencada en nou fragments.(25)x(39)x2,5. Es creu que originalment la seva forma seria quadrada, de 40x40⁸⁰⁵. Possiblement hi hauria cinc línies d'escriptura, però no es pot descartar que n'hi hagi més o menys⁸⁰⁶. L'escriptura flueix en direccions diverses i la segona línia presenta els signes capgirats. Les línies 1, 2, 4 i 5 són sinistrorsos, mentre que la 3 és dextrorsa. Els signes mesuren entre 3 i 5,5 cm, exceptuant-ne Υ , que en fa 1,7, i \square , que en fa 2,5 o 2,8. Actualment es troba al Museu da Lucerna de Castro Verde.

Context arqueològic

Es va trobar durant les excavacions dutes al poblat protohistòric de Neves, concretament al nivell Neves II (segles VIII-VI aC). La placa es va trobar boca amunt, segurament caiguda de la paret NE d'una habitació situada en un edifici amb funció cultural, segons els seus excavadors. Els editors creuen fermament que la inscripció no fou reutilitzada sinó que estava penjada a la paret i en algun moment va caure. L'habitació presentava, a més, un paviment de terra batuda vermella⁸⁰⁷.

Lectura: 1.] [...] Λ \uparrow [

2.] Υ \ddagger η \ddagger \square Υ Λ \square [

3.] [.] Λ Υ \ddagger Λ Λ \ddagger \square Λ Υ \square [dextrorsa

4.] \square / η η \ddagger Λ Λ [

5.] \square Λ Λ Λ [

⁸⁰⁵ CORREA I MAIA 1985: 267.

⁸⁰⁶ *MLH* IV: 326.

⁸⁰⁷ MAIA I CORREA 1985: 245-246.

Aparat crític

Línia 1, signe 4: ↑ Correa i Maia.

Línia 1, signe 6: ⚗ Untermann.

Línia 3, signe 1: M Correa i Maia.

Línia 3, signe 12: *non legerunt* Correa i Maia; H Untermann.

Línia 4, signe 5: □ Correa i Maia *et* Untermann.

Línia 5, signe 4: ^ Correa i Maia.

Transcripció: 1.]la[...][

2.]eanb^oaoroi[

3.]|.]aisak^aaoea[∩]□[

4.]at^oorkⁱ/e[

5.]k^aaae[

Correia:]k^aa^{***}[---]ealp^oro*[

sak^aaseaeu[---]k^aak^{a*}[---]at^oore

an^{*i}

MLH: 1.]la+++b^a[

2.]+eanb^ooroi[

3. isak^aaoea^{rte}[

4.]at^oore[

5. k^aaae[

Comentari

En general, és una inscripció lleugerament gravada, però de lectura clara, amb excepcions. La primera són els signes 3 i 4 de la segona línia, on el signe 4 sembla □,

però tenim el problema que la inscripció no sembla seguir les regles de la redundància vocàlica. A la línia 3, l'últim signe, malauradament perdut per l'escapçament de la pedra, podria ser \square , o \mathbb{H} si seguim la interpretació d'Untermann –el qual afirma que el signe no estaria tancat per la part superior atès que la línia pertany al pautat i no al signe–, fet rellevant perquè \mathbb{H} no acostuma a anar seguit de sil·labograma, sinó entre vocals. L'últim signe de la quarta línia és transcrit \square per Untermann, però clarament hi ha una línia que talla el signe, podent ser \mathbb{H} . La qüestió rau en el fet que no és fàcil discernir si aquesta línia vertical és degut a algun cop accidental o un traç intencional.

En qualsevol cas, és molt rellevant el fet d'haver-se trobat en un context principal no relacionat *a priori* amb l'àmbit funerari i no apareix la fórmula. Això obre la porta a poder argumentar que la fórmula final que apareix a la majoria d'inscripcions del SO podria estar relacionada amb el món funerari d'alguna manera, ja que en destaca molt l'absència a esgrafiats i a inscripcions que clarament no eren esteles.

L'ordre de les línies que aquí hem presentat és el fixat per Untermann, però no hi ha una tradició consensuada a l'hora de llegir la inscripció, per tant es pot catalogar entre les complicades. Els *editores principes* de la inscripció van establir, en canvi, aquesta Transcripció: 5-1-2-3-4. Al nostre parer, la inscripció presenta diverses dificultats interpretatives si qualsevol d'aquestes versions. En primer lloc, no sembla coherent que la segona línia aparegui capgirada. Tampoc és freqüent en l'escriptura del SO que totes les línies siguin sinistrorsos menys una, precisament la central. En termes epigràfics tampoc és usual que l'escriptura es disposi de forma lineal, essent la disposició més freqüent la d'espiral. Tenim present que ens trobem davant un monument singulars dins l'epigrafia del SO, però tot i això també suposem que l'hàbit epigràfic és generalment força estàndard i existrien una sèrie de normes que *mutatis mutandis* tothom seguiria. Així doncs, proposem aquí llegir les línies, que hem transcrit de forma tradicional, en el següent ordre: 1-3-2-4-5. Posteriorment en la fotografia s'explicita quin seria el recorregut de l'escriptura.

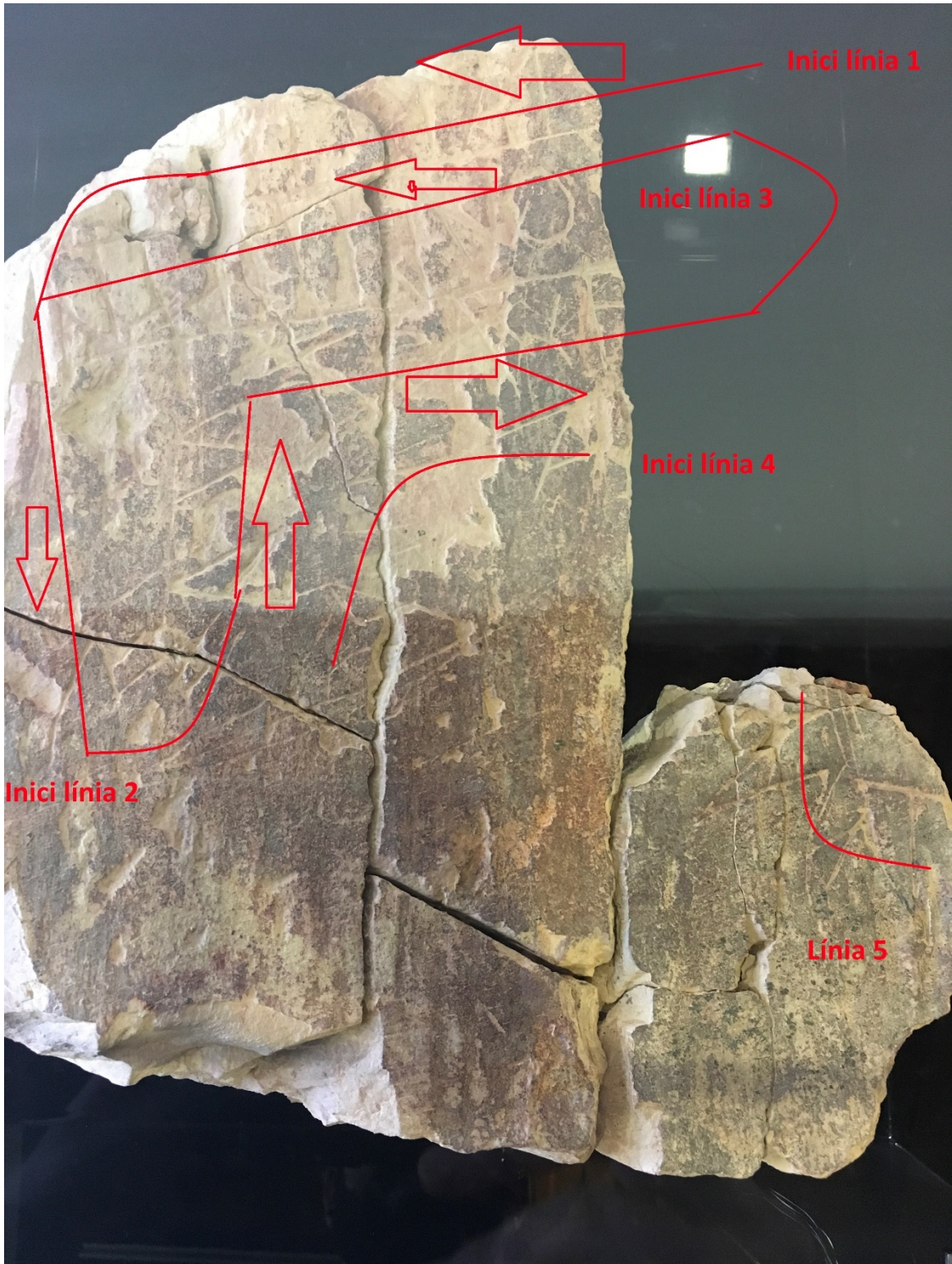

Figura 69. Placa de Neves amb l'inici de les línies i la direcció de lectura segona la nova interpretació. Fotografia de l'autor.

Figura 70. Placa de Neves. Autòpsia realitzada el 27 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 28. BEJ.07.02 [= J.28.1]

Bibliografia

MARQUES DE FARIA 1994; *MLH* IV: 333-334; DE HOZ 2010: 381-382 n.463; 390.

Descripció

Estela de Mértola (Mértola, Beja). Es troba al MM Mértola. Fragment d'una estela d'esquist blavós. (79)x(39)x8-12. El monument presenta un espai inferior sense escriptura de 40 cm. L'estela està escapçada pels laterals i malmesa per la part superior. L'escriptura flueix en *boustrophedon* i n'hi ha, al menys, quatre línies, horitzontals i sense pausat⁸⁰⁸. Els signes mesuren entre 7 i 9,5 cm, excepte el signe □, que en fa 3.

Context arqueològic

Trobada l'any 1993 en les excavacions de la basílica paleocristiana de l'antiga *Myrtilis* (Mértola). El monument es va trobar reutilitzat com a tapa d'una sepultura paleocristiana⁸⁰⁹.

Lectura: 1.]++[2.]A□ϜA□Ϝ±+[3.]+ϛϜϛϛ ϛϜϛϛ[4.Ϝ□ϛA[

Transcripció: 1.]++[2.]aeϜab^oo±+[3.]noriϛ on+[4.]aib^oo

MLH: 1.]++[2. aeϜab^oo±+[3.]noriϛ oni[4.]aib^oo

Comentari

Cal destacar la paleografia peculiar del signe □ i l'aparició de dos signes ᾗπαξ: Ϝ, que tant Untermann com de Hoz consideren un al·lògraf de Ϝ⁸¹⁰, i ϛ, que també apareix a la inscripció n° 1. D'aquest últim, Untermann pensa que podria ser una variant del signe ϛ, Ϝ/ϛ o fins i tot un separador de paraules. De Hoz, per la seva banda, el considera al·lògraf de □, amb valor de sil·labograma en -i⁸¹¹.

⁸⁰⁸ En aquest sentit recorda la disposició textual de la inscripció n° 2, però aquesta presenta cartel·la.

⁸⁰⁹ MARQUES DE FARIA 1994.

⁸¹⁰ *MLH* IV: 334; DE HOZ 2010: 381-382 n.463.

⁸¹¹ DE HOZ 2010: 382-381 n.463. *Vid.* capítol 6.3.4.

Figura 71. Fotografia de la inscripció n° 28 segons *MLH IV*: 28.

INSCRIPCIÓ N° 29. BEJ.07.01 [= J.27.1]

Bibliografia

ALBUM CENÁCULO 47; BEIRÃO 1986: 127; 135; CORREIA 1996: 71; *MLH* IV: 332; DE HOZ 2010: 389; 391; 398.

Descripció

Estela de Góis (São Miguel do Pinheiro, Mértola, Beja). Actualment es troba perduda. Fragment d'una meitat superior d'una inscripció, de forma allargada i prima (betiliforme). (120)x(33,7)x56,2 (*sic*)⁸¹². L'escriptura flueix sinistrorsa sense pautat i desconeixem la mida dels signes.

Context arqueològic

No n'hi ha.

Lectura:]^o)^o A^o q^o A^o }^o A^o M^o)^o H^o [// ^o H^o [---] M^o ^o

Aparat crític

Signe 4. X Correia

Post 4 Untermann *legit* †

Transcripció:]uk^ee^saenb^aarena^o k^ee[// b^ee^s[---]n

Correia:]uk^eeSaenb^aarenam^ok^ee[//]p^eeS⁺⁺k^o

MLH:]uk^ee^saenb^aarenaf^ke // b^ee^so⁺⁺ (o nb^oo^seb^e)

Comentari

L'última línia és de difícil lectura i el sentit de lectura és dubtós⁸¹³. Sembla que apareix la fórmula i el signe M. Amb dubtes, Untermann pensa que podria ser la

⁸¹² El gruix de la inscripció sembla inversemblant. *Vid.* Discussió sobre les mides a *MLH* IV: 332.

⁸¹³ *MLH* IV: 332.

combinació de $\xi\eta$ ⁸¹⁴. Sobre la lectura del nostre segment inicial, creiem que de moment és més encertat llegir-la sinistrorsa a causa de la redundància vocàlica.

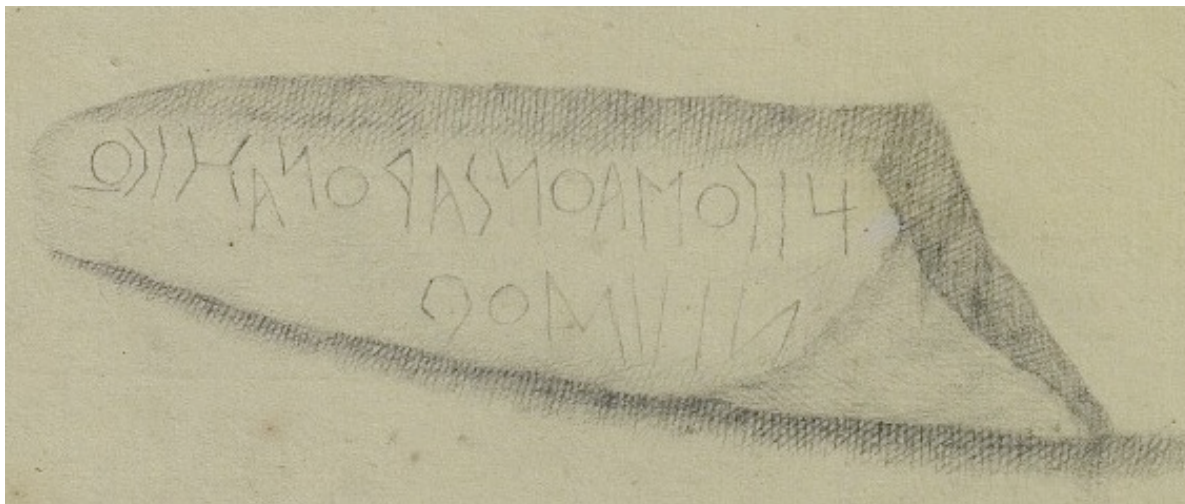

Figura 72. Dibuix de la inscripció n° 29 segons Album Cenaculo n° 47.

⁸¹⁴ *Ibidem.*

INSCRIPCIÓ N° 30. BEJ.06.01 [= J.11.1]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: XVII; SCHMOLL 1962: 89; BEIRÃO 1986: 130; CORREA 1989: 251; DE HOZ 1989: 537; CORREIA 1996: 102; *MLH* IV: 260-263; DE HOZ 2010: 356; 389; 391; 392 N.511.

Descripció

Estela de Tavilhão II (Almodôvar, Beja). Autòpsia realitzada del dia 10 de juliol del 2019 al MNL, lloc on es troba actualment (n° inventari E 8127). Estela d'esquist marró fosc (gres), de forma rectangular i una mica escapçada pel cantó superior dret, encara que no afecta massa la part inscrita. (77)x(34)x5. Considero, com ja ho va fer Gómez-Moreno, que està completa. Els caràcters flueixen en direcció sinistrorsa, entre una cartel·la regular de 6 cm. Com és habitual en aquesta epigrafia, la lletra □ presenta una mida inferior a la resta de signes: 4 cm.

Es tracta d'una estela desgastada i que fa mal de llegir, al menys des de l'inici fins al segment □ ʎA ʒA. A més, presenta uns signes, *a priori* aleatoris i inconnexos, fora del pautat.

Context arqueològic

Gómez-Moreno no n'indica el context exacte de la troballa. Anys més tard, Beirão visita el lloc de la troballa i hi troba una necròpolis, però no en dona més, de dades⁸¹⁵.

Lectura: ʎʎʎ□)ʎʎ□)A ʒ ʒʎʎA ʒAHAMʎ(sic)[.] □ ʒA 1□ʎʎ

Fora cartel·la: □ ʒ

Aparat crític

Signe 8. ʒ Correia; | Untermann

Signe 9. ʒ Correia *et* Untermann

⁸¹⁵ GÓMEZ-MORENO 1962: XVII; BEIRÃO 1986: 47-48.

Signe 12. Untermann

Signe 20. Correia

Signe 22. *Non legerunt* Correia et Untermann

Signe 24. Correia et Untermann

Signe 29. Correia

Transcripció: kⁱielaoe[.]r^sat^eab^aanerob^ak^eeu[∩]k^eenii

Correia: kⁱielaoek^ooiSateap^aanerob^aaelem^ok^e+li

MLH: ielaoe : oi^sa ab^aanerob^aaen^rk^e/nii

Comentari

L'inici és totalment hipotètic, però seguint els calcs publicats i l'autòpsia podria ser correcte⁸¹⁶. Respecte el signe , crec que és fàcilment interpretable com a signe escapçat. A l'espai malmès del sector esquerra, generalment transcrit com a (Gómez-Moreno) o (Untermann), sembla un possible signe , segurament influït també per la vocal que segueix, però difícil de saber degut al mal estat d'aquest sector de la inscripció. Pel que fa a un possible signe o , creiem que clarament és una vocal , intuïda per autòpsia i confirmada per fotografia, atès que el signe en qüestió no s'assembla massa a la forma de la present al segment central del text. Per tant, la lectura tradicional del final com a **n^rk^e/nii**, amb oblit de la per part del lapidari, queda, al meu parer, descartada⁸¹⁷.

⁸¹⁶ Malauradament, les condicions d'observació de la inscripció al MNL no són gens òptimes i dificulten encara més la lectura del document. Gràcies a l'amabilitat del personal del MNL, en especial del seu director, Antonio Carvalho, i de la Dra. Luisa Guerreiro, dispo de aquesta excel·lent fotografia professional en què es pot veure amb més detall la inscripció i allò que aquí exposo.

⁸¹⁷ *MLH* IV: 324; *DE HOZ* 2010: 389; 391; 392 n.511.

Pel que fa a la llengua, Correia vol veure dos NNP en els segments **k'ielaoe** i **at^aab^aane**, però l'únic segur són els elements formulars que van apareixent en la inscripció.

Figura 73. Fotografia oficial del MNL de la inscripció de Tavilhão II. Autòpsia realitzada el 10 de juliol de 2019.

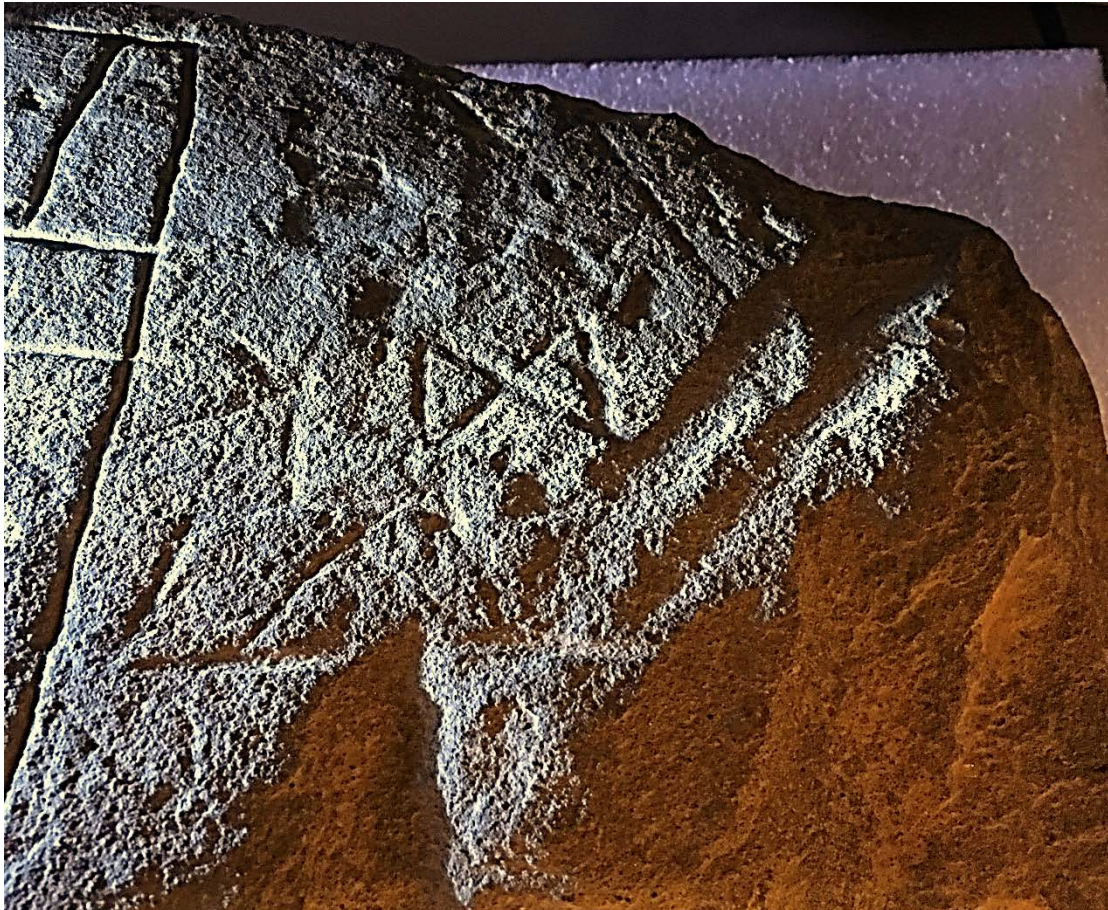

Figura 74. Detall dels signes fora cartel·la de la inscripció n° 30.

INSCRIPCIÓ N° 31. BEJ.06.02 [= J.11.2]

Bibliografia

LEITE DE VASCONCELHOS 1939; BEIRÃO 1986: 129; 140; CORREIA 1996: 91; *MLH* IV: 263-264; DE HOZ 2010: 388.

Descripció

Estela de Tavilhão I (Almodôvar, Beja). Fragment lateral o superior central d'una estela d'esquist marró clar, de forma molt allargada i fina. (105)x(28)x10. Escriptura clara, sinistrorsa i pautaada. Els signes mesuren entre 9 i 10 cm, excepte □ que en fa 5.

Context arqueològic

Troballa ocasional i aïllada a la necròpolis de Tavilhão (*vid.* Inscripció n° 30).

Lectura:]Α ḫA□ḫḫḫ□ḫḫḫḫ[

Transcripció:]onlinb^ooireanb^aa[

Correia: onlinp^ooireanp^aḫ[

MLH:]onlinb^ooireanb^aḫ[

Comentari

El primer signe podria ser ḫ, però finalment em decanto per ḫ perquè la seqüència ḫḫḫ és molt estranya. Untermann postula que la seqüència ḫḫ no és habitual a la llengua del SO i fins i tot proposa canviar la lectura a ḫḫ, on la part inferior del signe ḫ s'hauria perdut⁸¹⁸. Creiem que és anar massa lluny donat l'escàs coneixement de la llengua del SO que tenim i preferim deixar la lectura tal com està.

També l'epigrafista alemany proposa dos possibles finals per a la inscripció: o bé la fórmula o el possible segment **anb^aat^{ia}**. Seguint amb la llengua, Correia proposa el segment **b^ooireanb^aa** com a possible NP.

⁸¹⁸*MLH*IV: 264.

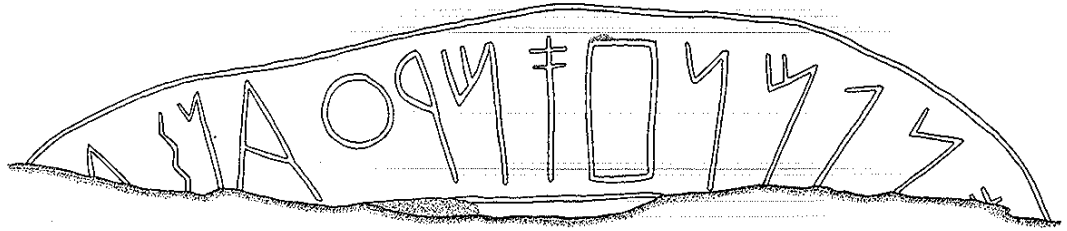

Figura 75. Fotografia i calc de la inscripció n° 31 per *MLH IV*: 263.

Comentari

Els últims quatre signes del primer segment llegible semblen clars pel context (**uarb^aan**). Pel que fa al segon segment, el primer signe seria \forall ⁸²⁰. Al tercer segment, el segon signe podria ser o \wedge o \mathcal{A} , i el primer signe tampoc queda clar que sigui \ddagger . L'últim segment segurament conté la fórmula i s'ha de suposar un signe \Uparrow abans de la \mathcal{A} .

Pel que fa la llengua, en el primer segment s'ha volgut veure un possible NP, **soloir** en el cas d'Untermann, i **soloiruar**, en el cas de Correia.

Figura 76. Fotografia de la inscripció n° 32 segons *MLH IV*: 265.

⁸²⁰CORREIA 1996:133; *MLH IV* 264.

Figura 77. Calc de la inscripció n° 32 segons *MLH IV*: 265.

INSCRIPCIÓ N° 33. BEJ.06.04 [= J.11.4]

Bibliografia

ALBUM CENÁCULO 91; CORREA 1985: 393; BEIRÃO 1986: 127; 135; CORREIA 1996: 72; *MLHIV*: 266-267; DE HOZ 2010: 381 n.463; 389; 391; 398.

Descripció

Estela de Vale d'Ourique (Almodôvar, Beja). És una estela perduda conservada gràcies a l'Album Cenáculo. Es tracta d'una estela quadrada, escapçada pel seu cantó superior esquerra. (101)x(41)x11. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa i circular, excepte dos segments: un en la primera línia, en què els signes van capgirats i en direcció dextrorsa. El segon, malgrat dubtós, seria la línia esquerra. No tenim, per desgràcia, les mides dels signes.

La paleografia dels signes semblen regulars i cuidats, malgrat que al només conservar un dibuix d'una època en què encara els estudis sobre les escriptures paleohispàniques estaven a les seves beceroles ens impedeix una anàlisi paleogràfica més rigorosa.

Context arqueològic

No n'hi ha.

Lectura: 1.[---] 𐌹𐌺𐌹𐌶𐌶 𐌺𐌹𐌹𐌹𐌶𐌶 𐌺𐌹𐌺𐌹𐌶

2. 𐌶𐌶𐌹𐌶[.]𐌶𐌶𐌶𐌶 3. 𐌶𐌹𐌶𐌶𐌶)𐌶𐌶𐌹𐌶𐌶𐌶 𐌺𐌹𐌺𐌹𐌶𐌶 4. 𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶

Aparat crític

Línia 1, signe 5. Δ Correia

Línia 4, signe 5. $\})$ Correia

Transcripció: 1. aioo^𐌶orainnb^aaanon[---] 2. šlaś[.]ant^a𐌶

3. earonb^aarenna^𐌶k^eenii 4. enšila / ališne

Correia: 1. aioot^oorainnp^aanon⁺⁺ 2. ⁺⁺nat^a+Sat^orn⁺⁺ 3. earonp^aarennam^ok^eenii 4. aliSk^e

MLH: 1. aioororainnb^aanon++ 2. earonb^aarenna+k^eenii 3. alisne 4. ++a^st^a+t^a

Comentari

Cal destacar el fet que, creiem, les línies s'haurien de llegir tal com presentem en aquesta edició i igualment com ho feia Correia, i no pas Untermann. En efecte, el sentit més habitual de l'escriptura del SO és de dreta a esquerra i de fora cap a dins, en sentit circular, i així doncs és com s'ha de llegir aquesta inscripció, doncs no existeix cap indicatiu que ens indiqui el contrari. Sobre la línia nº 4, creiem que la lectura més encertada seria **alísne**, per la direcció dels signes, però no es podria descartar una lectura dextrorsa.

Creiem que Untermann i Correia encerten els dos en interpretar el signe Υ com un \mathcal{Q} . La paleografia de la inscripció, en general, és estranya, però tampoc conservem l'original per poder comparar, sobretot els signes \mathfrak{F} i \mathcal{Q} . En general, emperò, es pot llegir bé i conté elements formulars i coneguts.

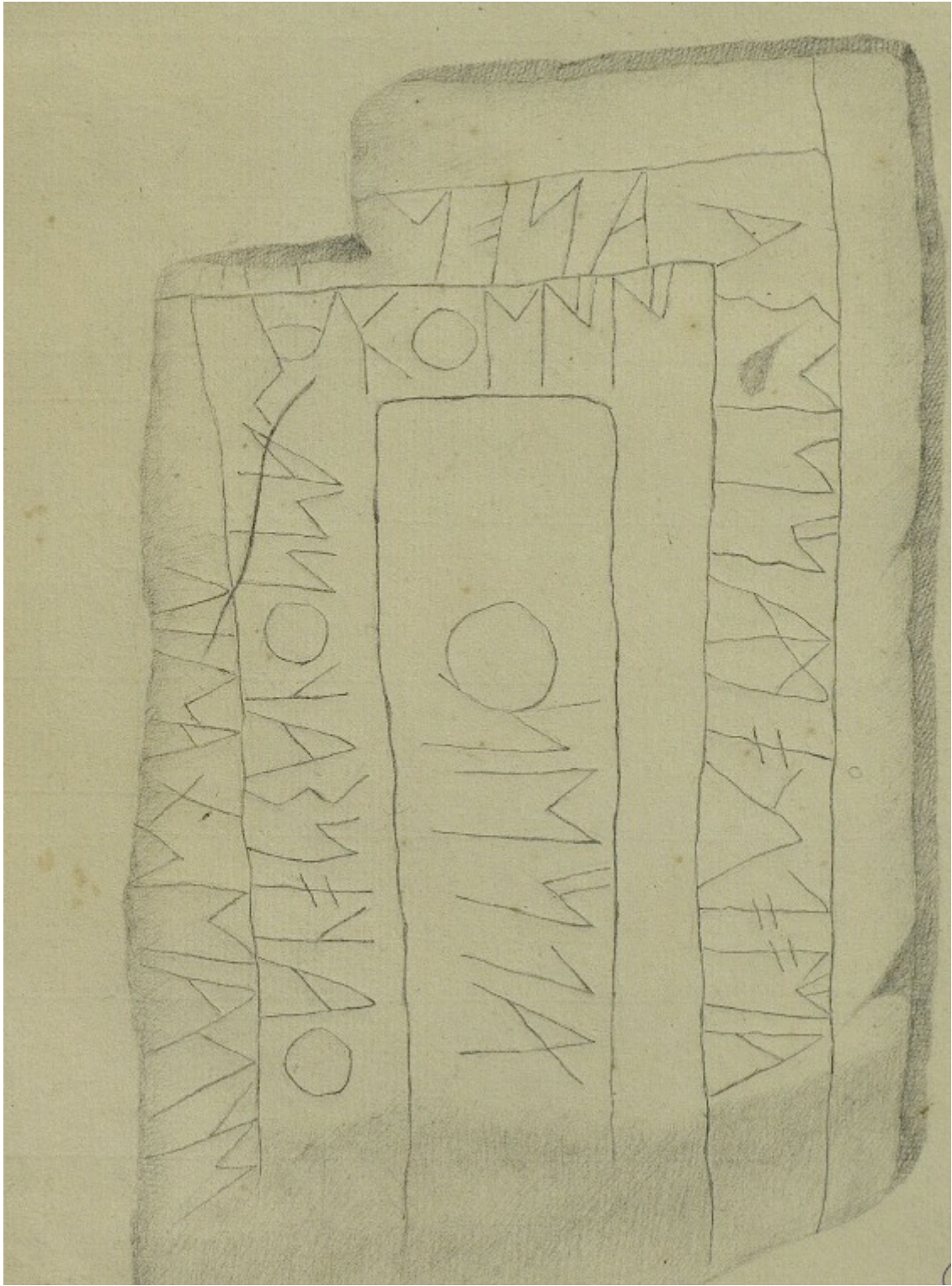

Figura 78. Dibuix de la inscripció n° 33 de l'Album Cenaculo, n° 91.

Comentari

A la primera línia, si és dextrorsa, trobem el signe √ girat 45°, és a dir, en horitzontal. És paleogràficament molt estrany, com també ho és el signe precedent, que he transcrit per ¶ però que d'altres han transcrit directament □⁸²². Com ja va assenyalar Correia, aquesta inscripció presenta l'escriptura una mica arquejada cap a l'esquerra. És difícil ordenar la inscripció per línies, atès el poc fragment inscrit conservat i la irregularitat del document epigràfic. Com es pot veure a les transcripcions i lectures, cadascú proposem una forma diferent de lectura, sense que en cap cas ens decantem personalment per cap d'elles, només volem deixar constància que qualsevol tipus de lectura és possible amb aquest document.

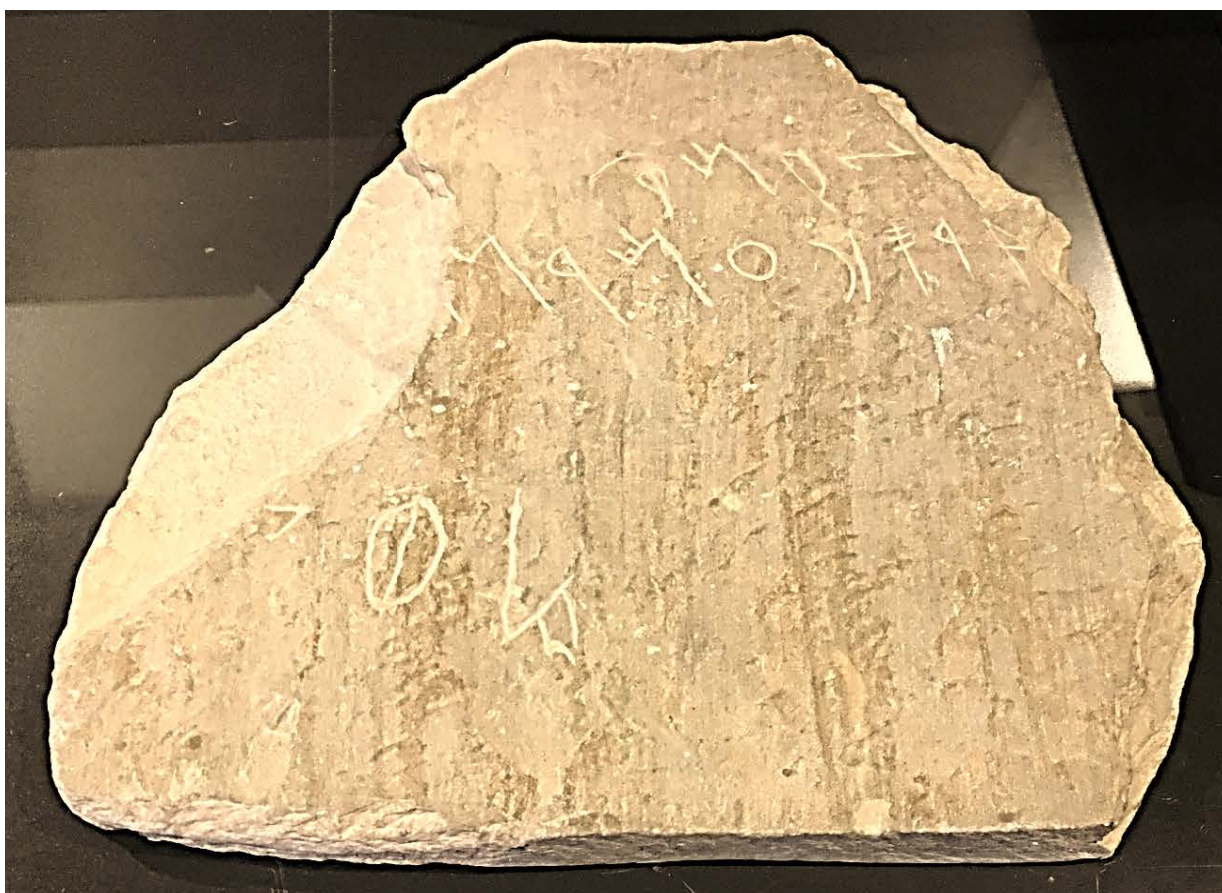

Figura 79. Monument de Canafexal. Autòpsia fet el 28 de març de 2018.

⁸²² A favor de ¶, DE HOZ 2010: 380 n.456; *contra* CORREIA 1996: 144; *MLH* IV: 269.

INSCRIPCIÓ N° 35.

Bibliografia

GUERRA *ET ALII* 2021: 142-146.

Descripció

Bloc d'esquist de color marró clar amb tonalitats crema, molt abundant a la regió. (67)x(48)x9. Es tracta segurament de la part central de l'estela, mancant doncs l'inici i el mig de la inscripció. L'escriptura flueix sinistrorsa i entre cartel·la, certament irregular atès que el lapidari dubta sobre la mida dels signes i tenim una doble línia, segurament la més curta és la correcció a la primera, massa gran per als signes que s'inscriviren. No coneixem la mesura dels signes, però és prou regular, exceptuant-ne el signe □, una mica més petit que la resta.

Context arqueològic

La inscripció es va trobar el dia 30 de setembre de 2020 per casualitat, com moltes altres, durant la realització de treballs amb una màquina excavadora. L'estela es trobava reutilitzada, formant part d'una construcció destinada a tapar un canal que servia d'escolament d'aigües residuals. Sembla ser que es preveuen prospeccions arqueològiques a la zona per tal de poder relacionar la troballa amb algun context arqueològic concret⁸²³.

Lectura: †Δϣ□ϣ†ϣ□ϣ

Aparat crític

Signe 6. Guerra ∩

Transcripció:]r□ionreit°o

Guerra:]r□ionb°eit°o

⁸²³ GUERRA *ET ALII* 2021: 142.

Comentari

Inscripció de lectura fotogràfica força clara. L'únic dubte rau en considerar el sisè signe com a \mathcal{P} o \mathcal{I} . Al nostre parer, és més creïble pensar en una variant paleogràfica del signe \mathcal{P} en aquesta inscripció, que presentaria els traços més arrodonits que no pas en d'altres. En efecte, el mateix Guerra sembla acceptar aquesta solució al veure en el primer signe també \mathcal{P} . Ara bé, el fet que el signe aparegui sense tancar el cercle superior no exclou la possibilitat que sigui, efectivament, \mathcal{I} .

El fet més cridaner d'aquesta inscripció és, sense cap mena de dubte, l'aparició del signe \mathcal{M} . Aquest signe només havia aparegut al signari d'Espanca (inscripció nº 26), però aquesta inscripció en confirma l'ús epigràfic en monuments petris. Sobre el seu valor, malauradament, poca cosa podem dir. El signe segueix una vibrant i va seguit de vocal, pel que podria ser alguna variant paleogràfica d'algun sil·labograma en -i. Destaca també el fet que no hi ha rastre de la fórmula final, malgrat conservem el final de la inscripció.

Figura 98. Estela de Monte Gonçalo Eanes, imatge de GUERRA *ET ALII* 2021: 143.

Signe 44. *Non legerunt* Guerra *et* Correa

Signe 45. P Guerra *et* Correa

Transcripció: tⁱireb^uurb^uuark^aast^aan^ut^eeantⁱileb^ooiirerob^aarena P [---]b^oa P iuu //
lii+eianaiit^aeanirak^aalt^eet^aaob^eesaru P an

Guerra: 1.tⁱilek^uurk^uuark^aast^aab^uut^eeb^aantⁱileb^ooiirerob^aarenaf^ke[en...]a P iuu

2.lii+eianiit^aa 3.eanirak^aalt^eet^aao 4.b^eesaru?an

Correa: 1.tⁱilek^uurk^uuark^aast^aab^uut^eeb^aantⁱileb^ooiirerob^aarenaf^ke[...]akⁱiuu

2. lii[b^e]eianiit^aa 3.eanirak^aalt^eet^aao 4.b^eesaru?an

Comentari

L'inici de la inscripció sembla difícil de discernir, però ens decantem per seguir l'editor, ja que a més coincideix amb els inicis de la majoria d'inscripcions del SO, que comencen a la part inferior dreta. Es tracta de la inscripció més llarga mai trobada en escriptura del SO.

En general, la paleografia és força clara, encara que es poden trobar algunes discrepàncies en la lectura de l'editor i la meua, a causa del mal estat de la pedra en algunes zones. Cal destacar que tant l'editor com Correa interpreten el signe 17 com a P . A l'autòpsia no em va semblar pas veure cap traça d'aquest signe, ans més aviat un signe semblant a P , com s'ha transcrit. No es pot descartar, de totes formes, una lectura P . Paleogràficament destacable és el signe que és creu que és una variant de P , a l'última línia, del qual n'adjuntem un detall a la pàgina següent.

Alguns dels escaliformes que apareixen en aquesta inscripció no es corresponen amb la vocal esperada, com és el cas dels segments A , H o H . Per a l'última combinació, hem considerat, contràriament a l'opinió d'altres investigadors com Guerra i Correa, donar-li un valor labial, atesa la similitud gràfica amb P , però no n'estem molt convençuts.

Figura 80. Detall del signe Π de l'última línia.

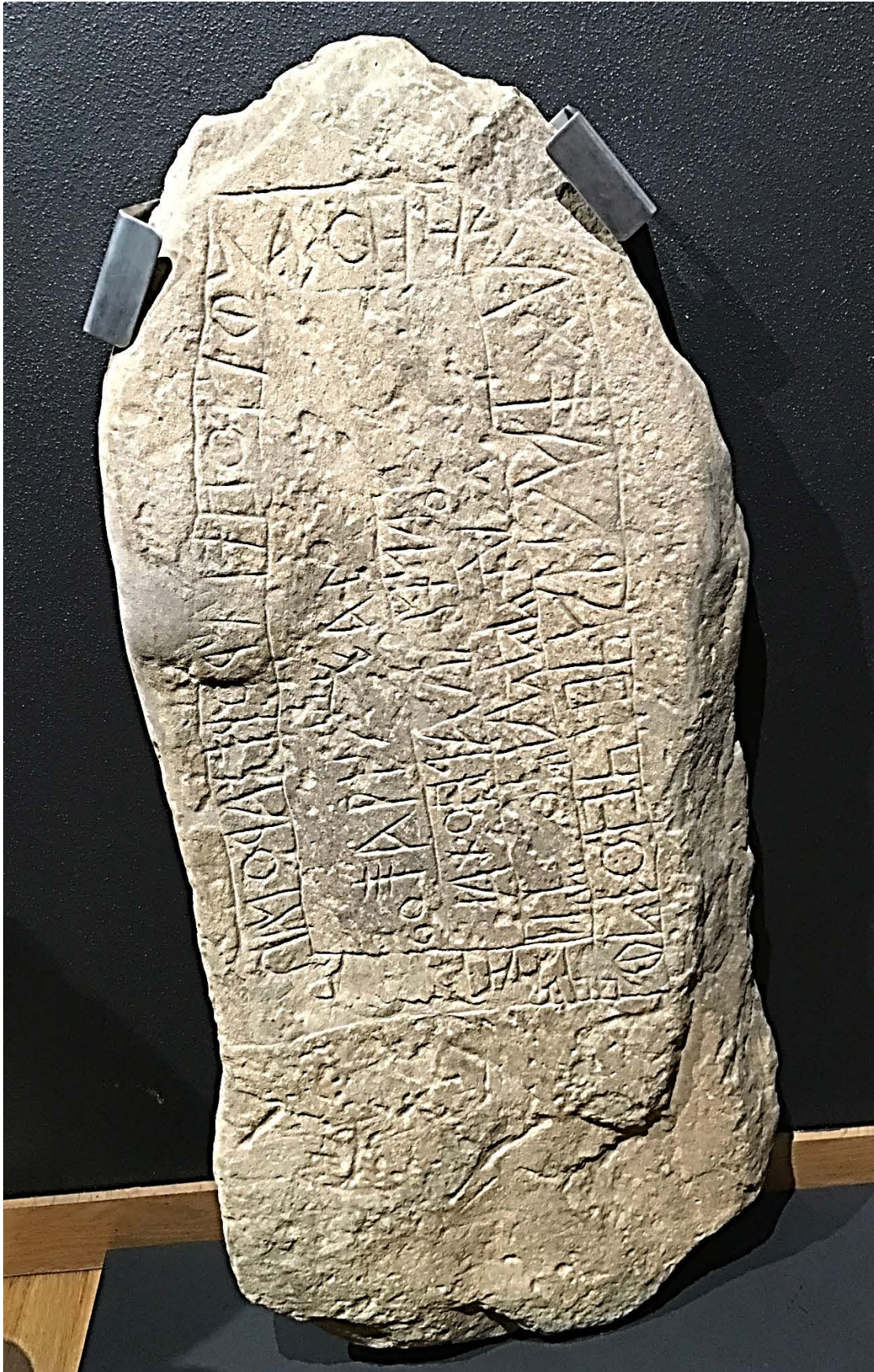

Figura 81. Estela de Mesas do Castelinho. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 37. BEJ.06.11 [= J.105]

Bibliografia

GUERRA *ET ALII* 1999; CORREA 2004; DE HOZ 2010: 390-392; 395.

Descripció

Estela de Monte Novo do Castelinho (Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018 al MESA, on actualment es troba. Es tracta d'un monument epigràfic inscrit d'esquist, bastant gruixut, d'una forma més ampla en la part superior que a l'inferior. (147)x(64)x17. Els seus editors afirmen que es va perdre la part inferior sense escriptura que aniria clavada al terra. A més, un ús posterior del monument com a porta va portar al fet que la inscripció presenti força punts il·legibles i que fos tallada per a tal propòsit, no conservant-ne la mida original. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa i hi ha una cartel·la superior, però no la inferior. Els signes són de mida regular i mesuren uns 7 cm.

Context arqueològic

L'estela fou trobada reutilitzada com a tapa de tomba en una necròpolis romana. Es va emprar per a la tomba de majors dimensions de la necròpolis i a més el ritual d'enterrament d'aquesta, la inhumació, era diferent al de la resta d'enterraments (incineració). També es va fer servir com a porta en una reutilització anterior⁸²⁵.

Lectura: ᵛⱿⱿⱿ*(...)Ɀ | ᵛⱿ(...)**ⱿA †1 † Δ : ᵛ †ᵛ †1 † Δ

Transcripció:]k^ooloion : k^ooloar**(...)ᵛ|s(...) *ntⁱ

Aparat crític

Signe 1. *Non legit* Guerra

Signe 15. ↑ Guerra

Guerra:]k^ooloion : k^ooloar [...]ᵛ|.s[...]ntⁱ

Correa:]k^ooloion : k^ooloar [...]ᵛ|.s[...]ntⁱ

De Hoz: *k^ooloion : k^ooloar[...]W|.s[...]ntⁱ

⁸²⁵ GUERRA ET ALII 1999: 145-149.

Comentari

És una inscripció de lectura generalment clara, a excepció d'uns signes escapçats i uns altres de perduts. Paleogràficament sobta que els tres sectors de signes estan a nivells diferents. També sobta l'aparició de dos punts, clars separadors de paraules en l'epigrafia ibèrica, però que són un *ἀπαξ* en l'epigrafia del SO.

El primer signe el transcriu dubtós, ja que podria ser també un signe Λ o un signe \square . La resta no presenten gaire problemes de lectura.

Es podria interpretar aquesta inscripció com la clàssica fórmula funerària de NP + patronímic + fórmula⁸²⁶, però s'ha de tenir ben present que, tal com ja afirma de Hoz, el final en **-on** no sembla molt freqüent en l'epigrafia del SO⁸²⁷.

⁸²⁶ CORREA 2004.

⁸²⁷ DE HOZ 2010: 395.

Figura 82. Estela de Monte Novo do Castelinho. Autòpsia del dia 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 38. BEJ.06.06 [= J.12.1]

Bibliografia

DIAS I COELHO 1971; BEIRÃO 1986: 132; 144; CORREA 1989: 248; DE HOZ 1989: 536; CORREIA 1996: 118; *MLH* IV: 270-272; CELESTINO 2001: 445-446; DE HOZ 2010: 357-359; 376 n. 438; 380 n.456; 389-392; 393; 396-397.

Descripció

Estela d'Abóbada I (Gomes Aires, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018 al MR Beja, indret on es troba en l'actualitat. Estela de pissarra, escapçada però amb el text complet. (82)x50x4. La superfície va ser polida per rebre la inscripció i la decoració gravada. L'escriptura flueix en direcció sinistrorsa i circular menys l'última línia, on la direcció de l'escriptura es torna dextrorsa.

L'escriptura és bonica, clara i està pautada. El pautat mesura 7 cm i és de mida regular, exceptuant el signe □, que en mesura 2-3 cm. L'última línia corre per l'exterior del pautat i és l'única dextrorsa, com ja s'ha dit abans. Sembla, doncs, que ens trobem davant una inscripció completa.

Context arqueològic

El monument es va trobar en la realització de treballs agrícoles un dia 7 de febrer del 1970. Sembla ser que la pedra cobria un vas de ceràmica amb cendres a l'interior i la part epigrafiada anava cap per avall, mirant l'interior del vas⁸²⁸. Per tant, es tracta d'una altra estela reaprofitada en època posterior, com les de Mealha Nova i Pego.

Malgrat la relació que els editors estableixen entre l'antropomorf d'Abóbada i algunes decoracions d'esteles andaluses a Carmona i Figueira, creiem que no s'ha de relacionar-lo amb les esteles extremenyas i andaluses.

⁸²⁸ DIAS I COELHO 1971: 181-182.

qualitat epigràfica dels signes de l'última línia és molt inferior a la gran bellesa dels signes anteriors. Això podria implicar l'existència d'una segona mà o la fatiga del gravador.

També es troba, a banda del signe 𐤑 , els signes 𐤒 , 𐤓 i 𐤔 . Sobre el primer, només es pot dir que deriva directament d'un signe fenici per a una aspirada, però la seva poca freqüència en l'epigrafia del SO, gairebé sempre davant 𐤀 , no permet assegurar-ne un valor fonètic adequat. Sobre el signe 𐤓 , crec, juntament amb de Hoz i, en aquest cas, Correia, que es tracta d'una versió paleogràfica de 𐤌 i no d'una nasal labial /m/, com a vegades s'ha pressuposat. Sobre l'escaliforme 𐤕 , crec encertat el valor com a labial +u⁸³².

A destacar també el fet que en aquesta inscripció la fórmula hi apareix al bell mig i un segment (o diversos segments, depenent de com es segmenti) que acostuma a aparèixer abans de la fórmula i es considera el seu antecedent, precisament hi apareix *a posteriori*: **t^eerob^aare**. Sobre **t^eero**, cal remarcar que Untermann el considera un final de paraula en aquesta inscripció. El mot en qüestió seria **sub^aat^eero**. No explica, emperò, el perquè d'aquesta segmentació diferent. En canvi Correia creu que el segment **sub^aat^e** és un formador de compostos.

Sobre el gravat antropomorf, no sembla correspondre als tipus de les esteles decorades extremenyas, encara que Celestino l'inclou al seu catàleg⁸³³ i sembla, a més, contemporani a l'escriptura, ja que està perfectament emmarcat per la inscripció.

Al final de la inscripció sembla haver-hi un signe X molt gran, però sense cap relació amb el text.

⁸³² Sobre tots aquests signes, *vid. supra* Capítol 6.3.

⁸³³ CELESTINO 2001: 445-446. *Cf.* DÍAZ-GUARDAMINO 2010, que no l'inclou.

Figura 83. Estela d'Abóbada I. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

Figura 84. Detall del signe 1 de la inscripció n° 38.

Figura 85. Detall dels signes i a la inscripció n° 38.

INSCRIPCIÓ N° 39. BEJ.06.07 [= J.12.2]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 132; 144; CORREIA 1996: 119; *MLH* IV: 273.

Descripció

Estela d'Abóbada II (Gomes Aires, Beja). Autòpsia realitzada el dia 9 de juliol de 2019 al MNL, on actualment es troba (n° inventari 2000.33.1). Fragment d'una estela d'esquist, segurament pertanyent a la cantonada inferior esquerra. (38)x(40,5)x2,5. Sembla ser que tindria un pautat inferior i superior, i també una altra línia interior d'escriptura. La direcció d'aquesta és dextrorsa, en comptes de sinistrorsa. La lletra mesura entre 7,5 i 9,5 cm, excepte el signe \square , que en fa 4,5.

Context arqueològic

Es tracta d'una troballa aïllada en la necròpolis d'Abóbada, realitzada mitjançant treballs de prospecció arqueològica⁸³⁴. Per tant, se'n desconeix la cronologia i el context arqueològic precís.

Lectura:] Δ \uparrow \uparrow Δ \square [

Aparat crític

Signe 2. Δ Correia i Untermann

Transcripció:]eakia[

Correia:]et^okⁱ+|[

MLH:]et^utⁱ+|[

Comentari

El segon signe és, per a Untermann i Correia, Δ . Però no va seguit de cap vocal \uparrow i la inscripció és redundant, per tant crec més encertada la lectura d' Δ però amb molts dubtes. L'últim signe podria ser \uparrow , \uparrow , M , Δ o Δ , però ens decantem més aviat per Δ . En

⁸³⁴ DIAS I COELHO 1971: 190.

general, es tracta d'una inscripció de difícil interpretació donada la poca extensió del fragment conservat.

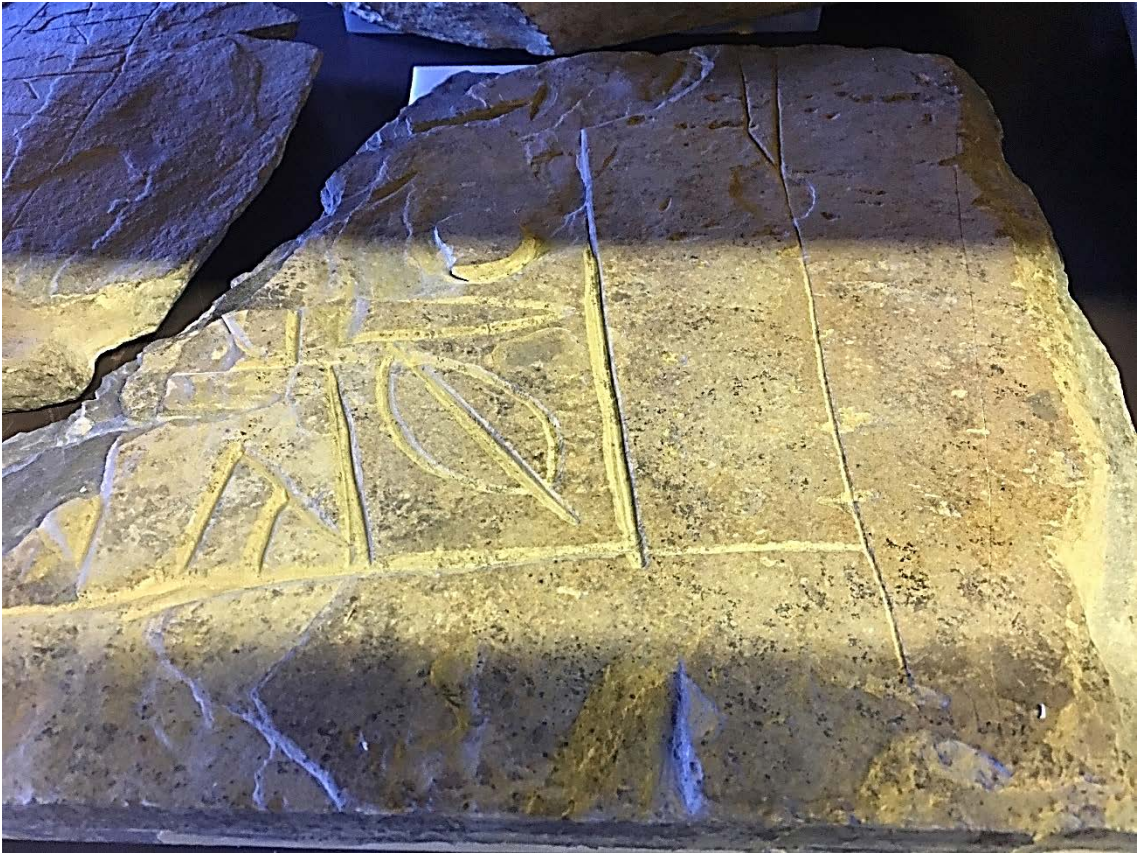

Figura 86. Fragment de l'estela Abóbada II. Autòpsia realitzada el 9 de juliol de 2019.

Figura 87. Ampliació de la inscripció d'Abóbada II.

INSCRIPCIÓ N° 40. BEJ.06.08 [= J.12.3]

Bibliografia

NUNES RIBEIRO I LYSTER FRANCO 1965; CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 131; 142; CORREIA 1996: 106; *MLHIV*: 274-275; DE HOZ 2010: 380; 388; 512.

Descripció

Estela de Corte Freixo I (Gomes Aires, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2017 al MR Beja, indret on es troba actualment. Es tracta de la meitat dreta d'una estela de pedra local. 152x(52)x10. L'escriptura flueix en direcció sinistrorsa, a través d'un pautat irregular que mesura 9 cm a l'inici i 19 al final, amb la consegüent variació en la mida dels signes.

Context arqueològic

La troballa es realitzà per atzar: un tractor topà amb el monument i també en va aparèixer una altra d'alentejana⁸³⁵.

Lectura:]A14ΔϣΓ◊ϣ◊◊AAϣ◊◊144[

Signe 16. *Non legit* Correia

Transcripció:]uult'inaark'ieΓ'it'ula[

Correia:]uult'inaarm'iem°it°la[

MLH:]+uult'inaar ◻ierit'ula[

Comentari

Es tracta d'una inscripció de lectura clara, encara que es troba a faltar elements de l'anomenada fórmula o coneguts. Per solucionar el problema que suposa en aquesta inscripció la clara aparició del signe ◻, Untermann proposa interpretar-lo com una variant del signe ◊ i també afegeix que l'escriba es va equivocar afegint-hi la ϣ després. Al meu parer, s'ha d'interpretar massa errors d'escriba, fet que, com hem anat comentat sovint al llarg d'aquest treball, encara no estem en un estat tan avançat de coneixement com per

⁸³⁵ NUNES RIBEIRO I LYSTER FRANCO 1965: 99-101. Per a l'estela alentejana, *vid.* ALMAGRO 1966: 120-121; DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 785.

considerar (o no) que hi ha errors d'escriba⁸³⁶. De Hoz, com ja s'ha vist, considera, crec que encertadament, el signe □ com un al·lògraf de λ. En contra d'aquesta interpretació, aquí té el problema d'anar seguit d'𐌆⁸³⁷. Cal destacar que, paleogràficament, sembla la meitat del signe □, fet que encaixaria amb la vocal 𐌆 posterior, però no sembla que hi manqui res a la inscripció i tampoc és una solució que acabi de convèncer.

Correia creu veure un possible NP en el segment **aark^eie**𐌆i, però ja hem dit que no trobem a la inscripció cap segment comparable amb cap altre text del SO.

Figura 88. Estela de Corte do Freixo. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

⁸³⁶ *MLHIV*: 275.

⁸³⁷ DE HOZ 2010: 380.

INSCRIPCIÓ N° 41. BEJ.06.12 [= J.107]

Bibliografia

GUERRA 2002: 228-230; DE HOZ 2010: 390-391.

Descripció

Estela de Corte do Freixo II (Beja). Fragment d'inscripció d'esquist. (48)x(18)x7,5. Es tracta d'una inscripció amb escriptura sinistrorsa, on falta l'inici i el final, però es conserva una variant de la fórmula. En desconeixem la localització actual i la mida dels signes.

Context arqueològic

Trobada el 26 de febrer de l'any 2001, per atzar.

Lectura:] [†] □ 44 ◯) ʾ A ʿ] [

Transcripció:] n a ʾ k e u b ◦ [o] [

Comentari

Crec que el seu editor intueix bé el signe □, que és de mal llegir. Segurament aniria seguit de la vocal †.

Figura 89. Fotografia de la inscripció n° 41 segons Guerra 2002: 229.

INSCRIPCIÓ N° 42. BEJ.06.09 [= J.12.4]

Bibliografia

CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 134; CORREIA 1996: 134; *MLH* IV: 275-276; DE HOZ 2010: 357; 381 n.463; 388 n.477.

Descripció

Estela de Corte Azinheira I (Beja). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol de 2019 al MNL, indret on es troba en l'actualitat (n° inventari 2000.31.). Meitat inferior d'una estela de pedra local, de forma quadrada (40)x(30)x4. Els caràcters són de mida regular, entre payout de 5 cm. El signe □ en fa 3. Es conserva un segment de l'inici o fins i tot l'inici de l'escriptura (és molt difícil de dir) i el final, sense fórmula.

Context arqueològic

Poca informació sobre la seva troballa. Segons Correia es tracta d'un «*achado isolado*» a la necròpolis d'Azinheira⁸³⁸.

Lectura:]∇↓↑∇⊕∧∧ ∫□ ∫[---]∇∇ †∧‡∧∧‡[

Aparat crític

Signe 3. *Non legit* Correia et Untermann.

Transcripció:]salsaloit[---]b^ae^ba^aal^akⁱintⁱ [

Correia:]salsaloipⁱ[---]+b^ae^ba^aal^akⁱinpⁱ[

MLH:]salsaloi ∇[---]+b^ae^ba^aal^a ∇[⊕] ∇[↓][

Comentari

Aquesta inscripció presenta diverses peculiaritats paleogràfiques, però cap problema en la lectura dels signes. En primer lloc, les ∧ capgirades. En segon lloc, el signe ∇↓, que podria ser el signe ↑, capgirat i amb un traç en forma de «v» de més. Les dues primeres ∧, que s'han transcrit com a tals, també podrien ser ∇, aberrant. Aquesta lectura, creiem, podria ser descartada pel signe anterior, però tampoc podem excloure la

⁸³⁸CORREIA 1996: 134.

possibilitat que es tracti d'un final de paraula en - Ϝ i un inici en M . En tot cas, és curiós que tant Correia com Untermann només llegeixin un signe A i no el presentin com de lectura difícil, atès que, tal com es pot veure a la fotografia, hi ha diversos traços que no s'expliquen amb una lectura de només un signe.

Apareix l' ᾠπαξ ϣ , que com bé indica de Hoz, al qual segueixo, podria estar relacionat amb el signe ↑ ⁸³⁹.

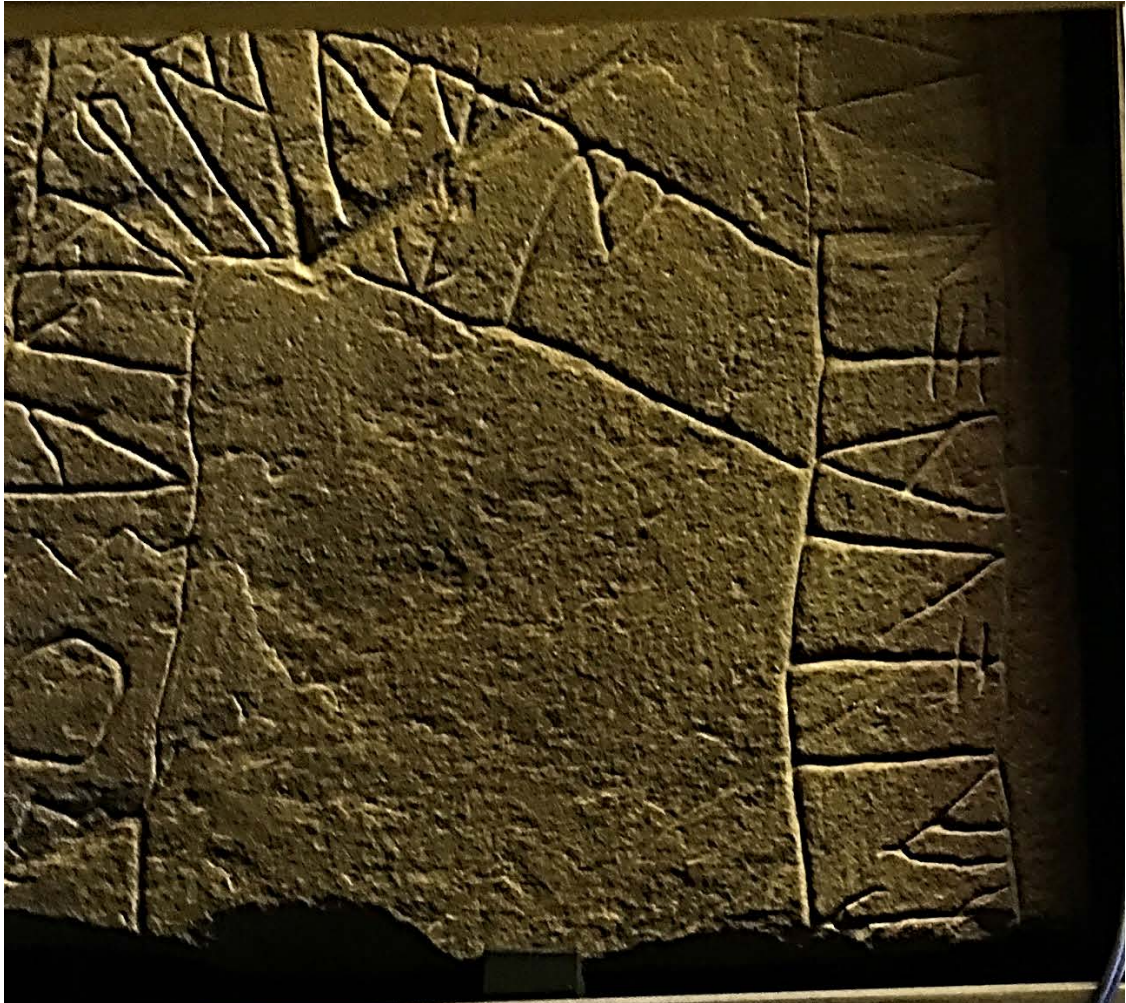

Figura 90. Estela de Corte Azinheira I. Autòpsia realitzada el 10 de juliol de 2019.

⁸³⁹DE HOZ 2010: 381 n. 463 i capítol 6.3.4.

Figura 91. Detall d'un signe ∇ dels dos presents a la inscripció n° 42.

Figura 92. Detall de l'altre signe ∇ de la inscripció n° 42.

INSCRIPCIÓ N° 43. BEJ.06.10 [= J.12.5]

Bibliografia

MLHIV: 277.

Descripció

Inscripció de Corte Azinheira II (Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de l'any 2018 al MESA, indret on es troba en l'actualitat. Fragment quadrat i petit d'una inscripció. (18)x(25)x6. És un monument de mala lectura, només sembla clar un signe: Δ . Els signes semblen payoutats, però fora d'aquest es troba un signe λ . Els signes mesuren entre 13 i 8 cm.

Context arqueològic

No en té.

Lectura:] Δ [λ

Transcripció:]t^u[k^e

Comentari

Només n'interpreto dos, de signes. La \square que surt al calc d'Untermann va semblar inexistent per autòpsia⁸⁴⁰.

Figura 93. Inscripció de Corte Azinheira. Fotografia realitzada el 28 de març de 2018.

⁸⁴⁰ *MLHIV*: 277.

INSCRIPCIÓ N° 44. BEJ.04.15 [= J.19.1]

Bibliografia

DIAS *ET ALII* 1970; COELHO 1971; DE HOZ 1989: 535; CORREA 1989: 248; CORREA 1992: 97; BEIRÃO 1986: 61-62; 131; 143; CORREIA 1996: 111; *MLHIV*: 307-309; DE HOZ 2010: 360 n.268; 389-392; 394-395; 512.

Descripció

Estela d'Herdade do Pego I (Santana da Serra, Ourique, Beja). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018 al MR Beja, on actualment es troba. Fragment de forma quadrangular de la part superior d'una estela d'esquist marró clar (34)x(44)x4. Segurament la inscripció original presentava un espai sense escriptura als costats i a la part superior del fragment, més ampli que el que avui conservem.

Paleogràficament es tracta d'una inscripció ben gravada, amb signes clars i entre pautat de 6 cm; la lletra □ en mesura 2. La disposició del text és circular i la direcció de lectura sinistrorsa. Segurament en falta l'inici, només dos o 3 signes, i un segment al final, fàcilment reconstruïble atès que pertany a la fórmula.

Context arqueològic

Les inscripcions es van trobar a una petita necròpolis, de 830 m², que ocupava un petit cim. Compta amb trenta-8 túmuls dels quals es conserven trenta-cinc.

Lectura:]𐤓𐤓𐤓𐤓) [𐤓𐤓𐤓𐤓] Δ 𐤓𐤓𐤓𐤓 𐤓𐤓 𐤓𐤓 𐤓𐤓 𐤓𐤓 𐤓𐤓𐤓𐤓 𐤓𐤓𐤓𐤓 𐤓𐤓𐤓𐤓𐤓 [

Aparat crític

Signe 1. ↑ Untermann

Signe 22. 𐤓 Correia

Transcripció:]+iirnest^aak^uunb^aaneoo 𐤓oireb^a𐤓[rena 𐤓]k^eenii[

Correia: +iirnest^aat^eunp^aaneoom^oonrep^a+++++k^eenii

MLH: +liirnest^aak^uunb^aaneoo^ooireb^aa++++k^eenii

De Hoz:]liirnest^aaHun p^aane ooWoire p^aa[re naW]k^eenii (amb segmentació)

Comentari

La lectura, com ja s'ha dit, és molt clara i no admet dubtes. Cal destacar l'aparició del signe \mathbb{H} davant \mathcal{H} segurament amb el valor d'una oclusiva gutural, ja que no hi apareix el signe \mathfrak{H} , l'esperat per a aquest valor fonètic.

Sobre el primer signe, podria ser \mathcal{H} , tal com indica Untermann, però preferim mantenir el dubte perquè el fragment conservat del signe és molt petit per tal de fer conjectures més sòlides.

D'aquesta inscripció també cal destacar-ne la possible redundància vocàlica, sobretot a final d'inscripció, ja que la resta de vocals reduplicades podrien ser final-inici de paraula⁸⁴¹.

Al trobar-s'hi diversos segments identificables en d'altres inscripcions, alguns investigadors han presentat una proposta de segmentació en paraules, però considerem que encara s'ha de ser prudents i no és completament vàlida per fer propostes de caire lingüístic⁸⁴².

Un segment que sí que presenta relacions amb altres inscripcions de la zona és **oo \mathfrak{H} oir**, segment interpretat com un NP o fins i tot un càrrec polític⁸⁴³. En efecte, aquest mot apareix de nou a la inscripció n° 45, sembla que iniciant-la i seguit de la fórmula.

⁸⁴¹ DE HOZ 2010: 512.

⁸⁴² *MLH* IV: 309; DE HOZ 2010: 394.

⁸⁴³ CORREA 1989b: 245-246; 248; *MLH* IV: 162; 168 i 308.

Figura 94. Estela da Herdade do Pego I. Autòpsia realizada el 28 de març de 2018.

per tant no sembla probable, com ja s'ha esmentat anteriorment, l'existència d'*officinae epigraphicae* especialitzades en gravar aquest tipus d'inscripcions, sinó més aviat artistes ocasionals⁸⁴⁵.

El penúltim signe, \uparrow , presenta controvèrsia d'interpretació, ja que sembla, pel context, una variant geogràfica del signe \mathbb{D} . Aquest signe no el trobem a cap de les inscripcions de Pego, però sí a d'altres inscripcions de la zona d'Ourique, com les inscripcions números 49 i 54. Sembla ser una variant, però s'ha de deixar oberta la possibilitat a donar-li'n un altre, de valor.

Com ja he comentat anteriorment, al segment $\mathbf{oo}^{\mathbb{N}}\mathbf{oir}$, Correia i Untermann li donen un valor de NP.

⁸⁴⁵ Vid. Capítol 7.3.

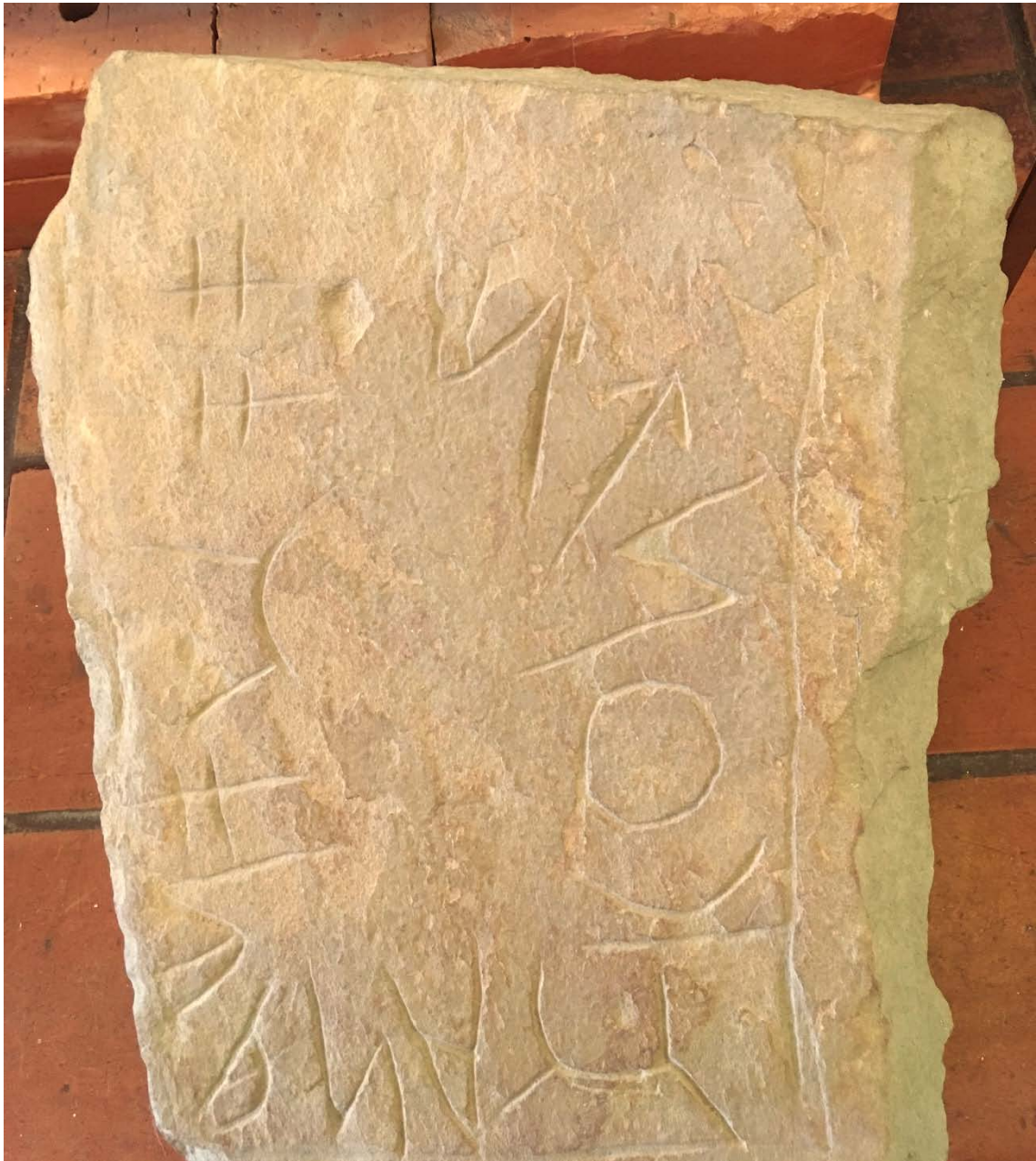

Figura 95. Estela da Herdade do Pego II. Autòpsia realitzada el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 46. BEJ.04.17 [= J.19.3)

Bibliografia

DIAS *ET ALII* 1970; COELHO 1971; COELHO 1976: 208; BEIRÃO 1986: 131; 143; CORREIA 1996: 113; *MLHIV*: 311; DE HOZ 2010: 360-361.

Descripció

Fragment d'inscripció d'Herdade do Pego III (Santana da Serra, Ourique). Monument epigràfic rectangular realitzat sobre esquist local (22,5)x(14)x8,5. La mida dels signes és molt regular, 5,5 cm. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa i presenta cartel·la superior. Actualment es troba al MNL (n° inventari 2000.34.1).

Context arqueològic

Per a la idea general de la necròpolis, *vid.* Inscripció n° 44. Aquesta inscripció va aparèixer integrada a l'arquitectura del túmul III⁸⁴⁶. Es tracta, altra vegada, d'una reutilització de finals de la I E.F. – inicis de la II E.F⁸⁴⁷. En aquest túmul s'han volgut, emperò, trobar paral·lels formals en una necròpolis ben datada al segle VII aC⁸⁴⁸.

Lectura:]+ †↑ †[

Transcripció:]olo+[

Comentari

Només es llegeixen bé 3 signes, però de forma molt clara. L'últim podria ser qualsevol que acabés en aquest angle (↑, A, Δ, Δ, √), cosa que provoca que es deixi com a signe no identificable.

⁸⁴⁶ DIAS ET ALII 1970: 187; COELHO 1971: 180; BEIRÃO 1986: 62.

⁸⁴⁷ BEIRÃO 1986: 62.

⁸⁴⁸ DIAS ET ALII 1970; CORREIA 1996: 55. *Cf.* DE HOZ 2010: 360.

Figura 96. Fragment de l'estela d'Herdade do Pego III. Fotografia feta el nou de juliol de 2019.

INSCRIPCIÓ N° 47. BEJ.03.05

Bibliografia

VARELA 2008-2009; CORREA 2016: 337-338.

Descripció

Estela de Sabóia. Actualment en desconec la localització. Fragment circular d'estela d'esquist gris fosc. (41)x(40)x3,5. Els signes són dextrorsos i circulars i van entre una cartel·la de 8,8 cm. Com ja és habitual, el signe \square mesura menys, 3,2 cm. No se'n conserva ni l'inici ni el final de la inscripció, només tenim el segment central.

Context arqueològic

Suposadament es va trobar a Sáboia l'any 2003, a prop de la necròpolis de Pardieiro, però la informació no sembla ni molt fiable ni precisa.

Transcripció:]+ †M^q4^H□[---]A \square + $\wedge\wedge\wedge$ 1)]

Transcripció:]k^enak^aa+ea[---]eb^uur^ó]

Gomes: KNAGA?OA [---] O EURMEO? (*sic*)

Correa: ?]k^enak^aa+ea[...]ek^uur^ó+[?

Comentari

La lectura del segment inicial és conjectural però sembla segura. Correa no veu clara la presència del signe \square després de \wedge i veu un ús no redundant de l'escriptura en aquesta inscripció. Amb tot, no cal oblidar la possibilitat de dues seqüències redundants a $\wedge\wedge$ i 4^H . Correa argumenta l'ús no redundant per la mida del segon signe \square , que apareix de forma gran i ajustat al marge inferior d'escriptura. Ara bé, el primer signe \square apareix més a prop del marge superior que de l'inferior, per tant, si així estigués esgrafiat després del signe \wedge s'hauria perdut degut a l'escapçament de la inscripció.

Creiem, amb Correa i Gomes, que entre els signes \wedge i \square del primer segment hi va un signe perdut.

Per últim, cal destacar l'aparició altra vegada de la seqüència eb^u, freqüent a l'epigrafia del SO⁸⁴⁹.

Sobre la llengua, poca cosa podem dir amb claredat d'aquesta inscripció. Potser, només, aclarir que les lectures que fa Gomes són totalment forassenyades.

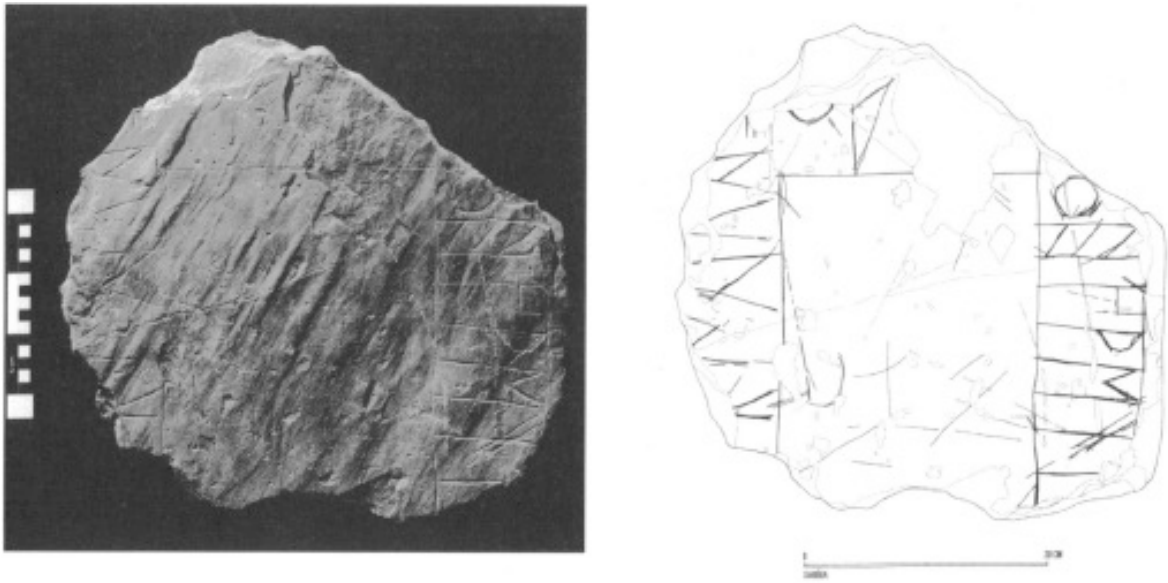

Figura 97. Fotografia i calc de la inscripció n° 47, segons VARELA 2008-2009: 145.

⁸⁴⁹ Vid. Capítol 5.6.

Correia: **t^aalainont^oum^oet^euio[---]k^a?[---]oSt^aam^oeb^aarenam^ok^een**

MLH: **t^aalainon t^uúrek^uuio[---]+[---]nošt^aa e b^aare nar^k^een** (amb segmentació)

Comentari

Correa no llegeix l'escaliforme + u com a **k^u**, però sí que ho fa Untermann⁸⁵¹. La lectura li sembla avalada per pertànyer a un segment recurrent en la llengua del SO (**eb^u** segons la nostra proposta de lectura) i perquè quan aquest signe, o similar, apareix, no ho fa el signe 𐌆 .

També trobem un ὄπαξ : 𐌆 , que es veu clar però no es sap si és un signe complet o un d'escapçat. Correa pensa que potser va seguit de la vocal 𐌆 . Correa, d'altra banda, pensa en un possible signe 𐌆 mal redactat, però amb molts dubtes.

A l'inici de la línia esquerra, primer signe podria ser 𐌆 o 𐌆 . L'únic que ho deixa en dubte és Correa, per a la resta d'editors és 𐌆 . La inscripció es veu clarament que acaba en - 𐌆 , no és que falti inscripció. Aquest final és, de fet, un argument favorable a segmentar de manera diferent l'anomenada fórmula, però només és un *unicum* i s'hauria de plantejar com a simple hipòtesi.

Pel que fa la llengua, Correa i Untermann intenten trobar paral·lelismes entre el primer segment i algun tipus de NP indoeuropeu documentat a la península Ibèrica. Correa relaciona el segment **t^aalainon** amb *Talauius / Talauia* i diversos NNP iniciat amb tala-: *Talauica, Talabus, Talaba, Talabarius*, etc⁸⁵². Untermann, d'altra banda, preferiex compara aquest segment amb **t^aarielnon** (inscripció n° 82), però la comparació no ens sembla encertada degut a la manifesta diversitat fonètica d'alguns dels signes. Més interessant és el paral·lelisme que estableix Untermann entre **t^u𐌆eb^uuio** i **aarb^uuio** (inscripció n° 52). No obstant el possible final de mot idèntic que l'alemany pretén veure, cal dir que el signe 𐌆 presenta regularment un valor diferent al que proposa Untermann per a la lectura de la inscripció n° 52, per tant, cal anar amb molt de compte amb aquest tipus d'analogies, ja que depenen de la lectura subjectiva i no de les dades empíriques que hom pot extreure dels valors dels signes del SO.

⁸⁵¹ *MLH* IV: 279; CORREA 1988. *Vid.* la nostra discussió a capítol 5.6.

⁸⁵² CORREA 1988: 198-199.

Figura 98. Estela d'Alcoforado. Fotografia de *MLH IV*: 278.

INSCRIPCIÓ N° 49. FAR.06.01 [= J.9.1]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: XIX; BEIRÃO 1986: 129; 139. CORREIA 1996: 90; *MLH* IV: 255-256. DE HOZ 2010: 380; 381 n.463; 390-391; 393; 398-399.

Descripció

Estela d'Alcoutim (Faro). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol del 2019 al MNL, lloc on es troba en l'actualitat (n° inventari: 2000.36.1). Fragment irregular d'estela, molt escapçada. (88)x(48)x8. Escriptura pautaada, sinistrorsa, clara i fàcilment llegible, de mida regular: 6,5 cm excepte el signe \square , que en fa 3. La lectura dels signes és molt bona, gràcies a la bona inscripció dels signes i a l'estat del document.

Context arqueològic

No n'hi ha constància de cap informació relativa a la troballa.

Lectura:] $\overline{\eta}$ A η \square \square η A } \mathbb{B} A η A η A[.]

Lectura⁸⁵³:]|.]anauarb^aanek^eena $\overline{\eta}$ [

MLH:]+anan uar \underline{b} ^aan e \square e na $\overline{\eta}$ [

Comentari

Paleogràficament presenta la peculiaritat següent: el signe $\overline{\eta}$ apareix girat 90° cap a l'esquerra. També en apareixen els signes rars \mathbb{B} i \square . Sobre el primer, Untermann el creu un al·lògraf de η , que curiosament no apareix en aquesta inscripció⁸⁵⁴. Sobre el segon, ja he vist que em sembla força plausible la teoria de de Hoz al considerar el signe una variant de η , que tampoc hi apareix⁸⁵⁵.

⁸⁵³ No apareix ni la transcripció ni lectura de Correia perquè, per un altre lapsus, la transcripció que hi figura és la de la seva anterior inscripció (vale dos vermelhos II, inscripció n° 56).

⁸⁵⁴ *MLH* IV: 256; DE HOZ 2010: 381 n.463 ni l'aprova ni la descarta.

⁸⁵⁵ DE HOZ 2010: 380. *Contra MLH* IV: 255, que l'interpreta com una variant de \square .

Sobre la segmentació, cap parer esment que aquesta inscripció planteja dubtes seriosos i que Untermann no els tractà pas. Ens hauríem de preguntar si cal segmentar tal com fa l'alemany o si, al contrari, **b^aane** s'hauria d'interpretar com un element de la fórmula.

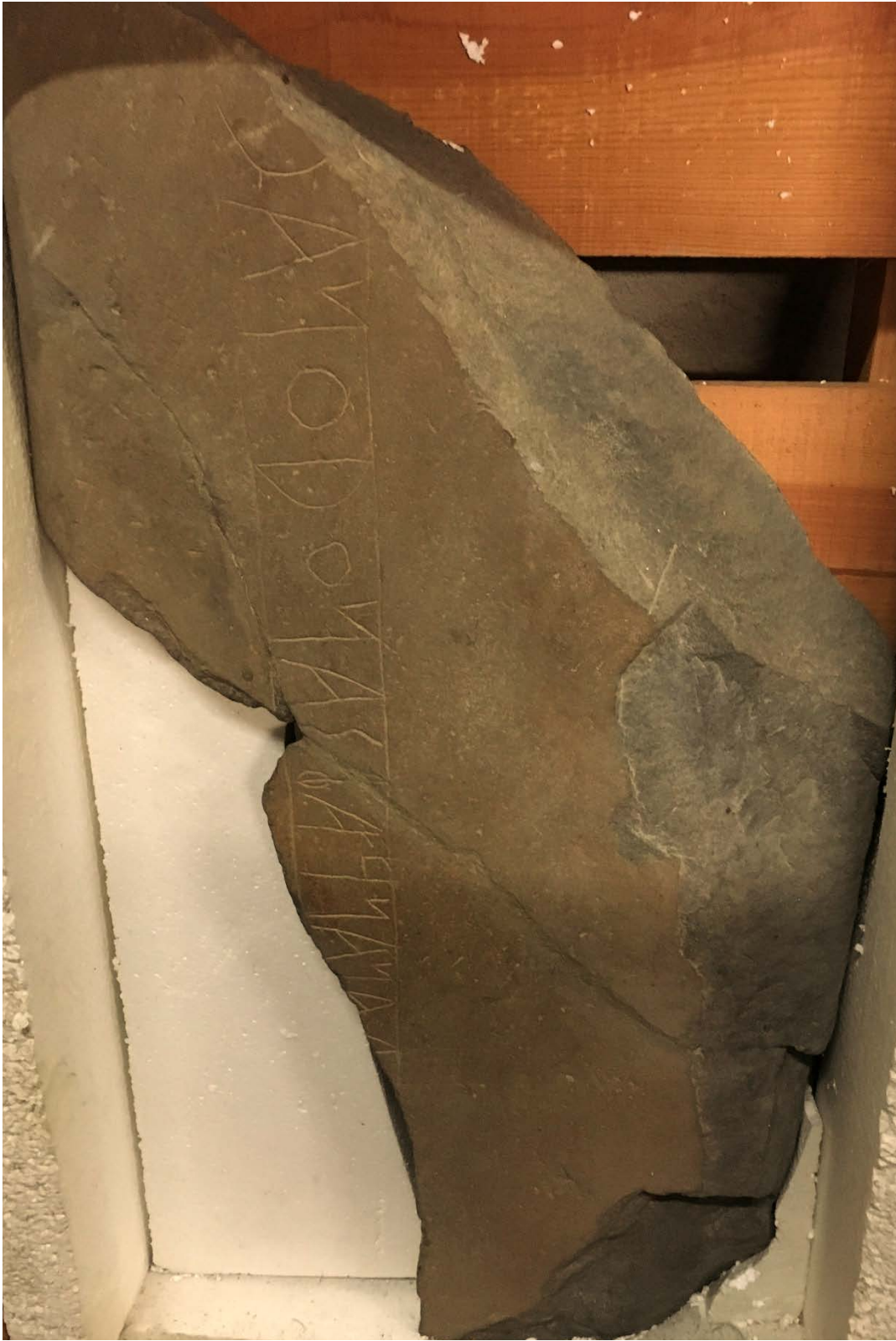

Figura 99. Fotografia de l'estela d'Alcoutim, realitzada per l'autor el 10 de juliol de 2019.

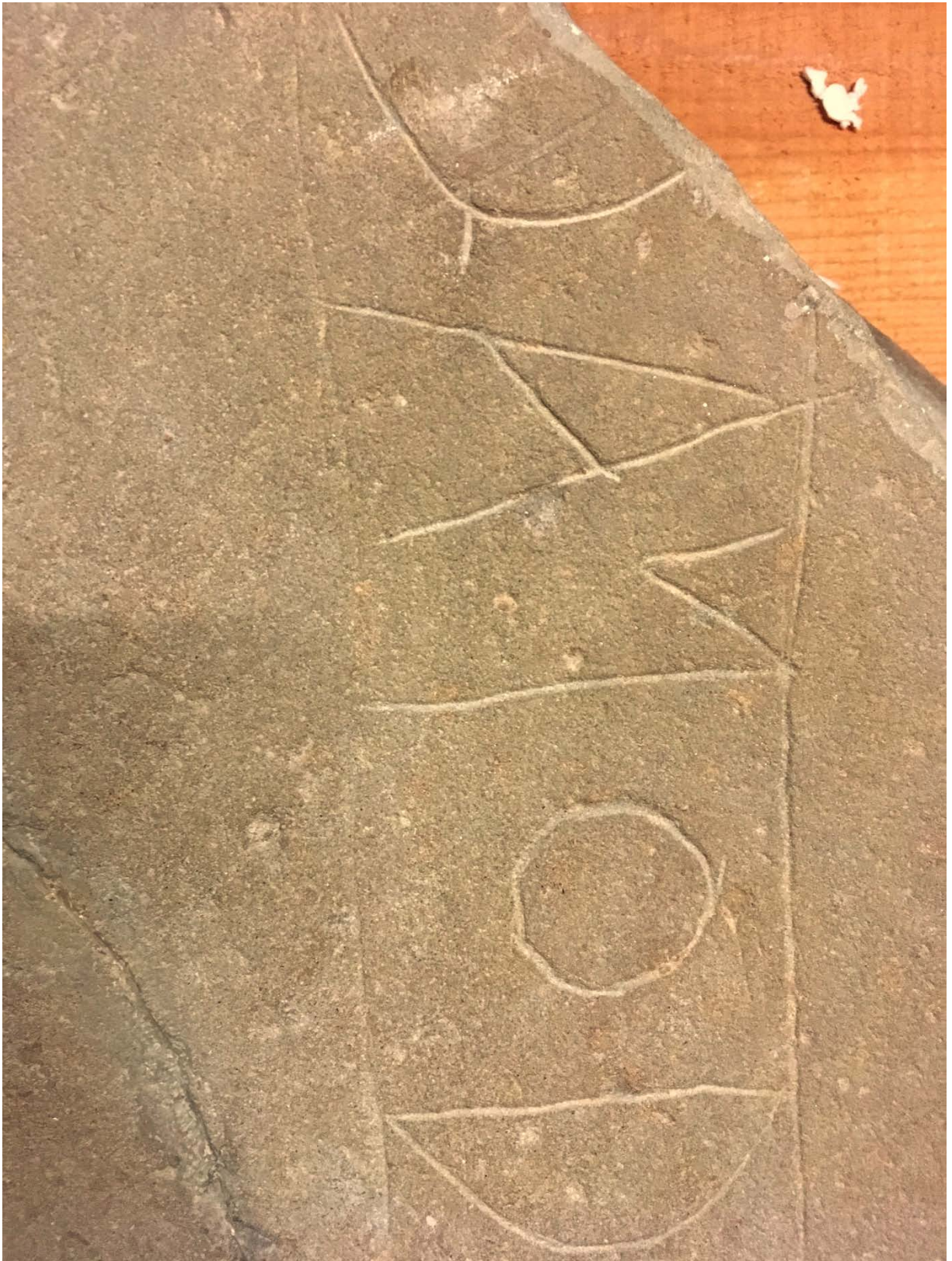

Figura 100. Detall de la inscripció n° 49.

Figura 101. Detall del signe \mathfrak{B} de la inscripció n° 49.

INSCRIPCIÓ N° 50. FAR.06.02 [= J.10.1]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 48; 130; 142; CORREIA 1996: 105; *MLH* IV: 257-259; DE HOZ 2010: 357; 378; 380; 388; 390.

Descripció

Estela de Mestras, Martím Longo (Alcoutim). Actualment es troba al MM Olhão. Estela rectangular d'esquist fosc, possiblement completa. 128x62x8,5. El monument presenta un espai inferior sense escriptura de 40 cm. Es tracta d'una de les poques inscripcions completes que ens han arribat. Els signes flueixen en direcció sinistrorsa i circular, entre cartel·la. La lletra, emperò, és de mida desigual: a la primera línia els signes mesuren entre 7,5-9 cm; a la segona entre 5,5 i 7cm i a la tercera uns 8 cm. El signe □ en fa entre 2,8-4.

Pel que fa la paleografia, malgrat la clara lectura dels signes, apareixen diverses variants i algun ᾗπαξ que afegeixen dificultat a una inscripció completa i de lectura paleogràfica senzilla.

Context arqueològic

Es desconeix l'indret exacte i les condicions de la troballa. Beirão va fer un sondatge en la zona i va trobar-hi restes d'un sepulcre violat⁸⁵⁶.

Transcripció: □□□#γ◊↑γ| ◊γqA+qA◊γγ#◊↑|γγ◊□q◊↑#| ◊γγ◊AAA
↑γγ#| ◊γγqAγγA

γA#

Aparat crític

Signe 15. △ Correia

Signe 22. *Non legit* Correia

Signe 38. *Non legit* Correia. ᾗ Untermann.

⁸⁵⁶ BEIRÃO 1986: 48.

Signe 43. † Correia

Transcripció: ariariſe|oni↑ak^aatⁱſe|o↑erk^eϱi||leoinear+arie⏏i↑ensere

⏏ au

Correia: ariariSe||onipⁱat^oatⁱSe||pⁱerm^eem^oi||leoinearariem^eipⁱensere+t^eau

MLH: ariariſe : oni↑ak^aatⁱſe : o↑erb^e/ri : leoine ar b^aari e?i↑ensere

⏏ au

Comentari

Inscripció que presenta diversos problemes relacionats amb la paleografia i la interpretació fonètica de certs signes. En primer lloc, el signe ↑, que s'ha volgut veure com un sil·labograma en -i, aquí apareix seguit per les vocals A i □, mai per ϱ. Això presenta dificultats serioses de cara a la seva interpretació, ja que podria tractar-se, doncs, d'un signe alfabètic i no d'un sil·labograma. Un altre signe problemàtic és ⏏, que apareix fora línies amb valor segurament decoratiu, com els signes A i 4⁸⁵⁷. El signe ᾗπαξ apareix a Espanca, però el valor n'és una incògnita. Sense haver-la vist personalment, ens aventurem a dir que podria ser un signe escaliforme inclinat, de valor indeterminat. Sobre el signe □, em remeto a la inscripció anterior. És curiós que, malgrat ser una inscripció completa i llarga, no aparegui cap element de la fórmula.

Pel que fa a la llengua, Correia pensa que els segments ariariſe|oni i ↑ak^aatⁱſe|o↑e podrien ser antropònims, però, tal com es pot veure, sembla que aquesta inscripció presenta separador de segments i no es correspondria, doncs, amb dos mots diferents sinó amb tres. Untermann pensa que +ari (que ell llegeix b^aari), podria ser una variant de b^aare i que, per tant, sí que hi apareixeria un element formular. El signe podria ser ϱ̂, però presenta una paleografia molt aberrant.

⁸⁵⁷ *MLH* IV: 257, que ja considera la possibilitat de simple decoració.

Figura 102. Fotografia de la inscripció n° 50 segons *MLH IV*: 258.

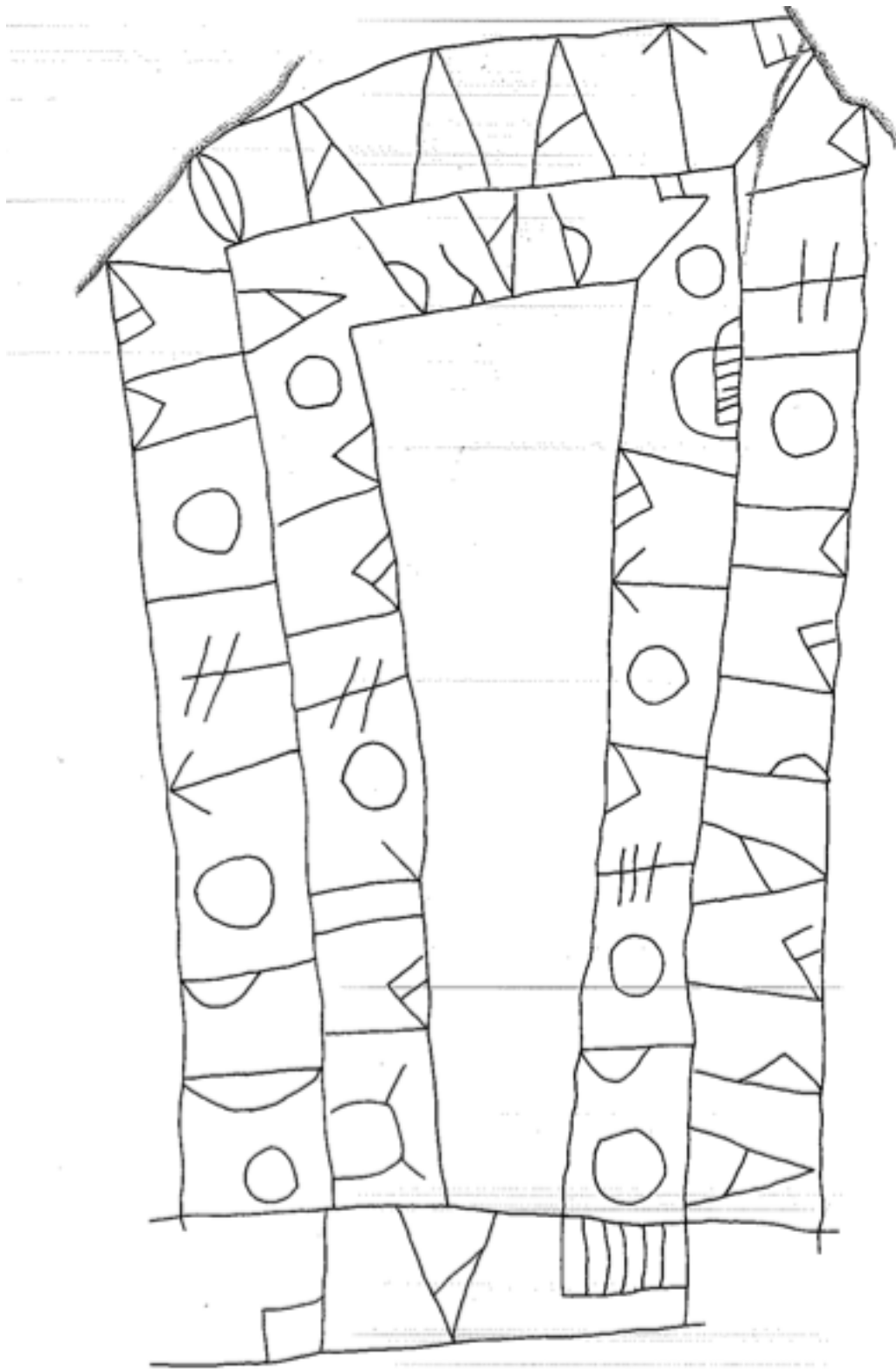

Figura 103. Calc de la inscripció n° 50 segons *MLH IV*: 259.

INSCRIPCIÓ N° 51. FAR.04.09 [= J.7.5]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: XI; BEIRÃO 1986: 130; 141; CORREIA 1996: 98; *MLH* IV: 242-243; DE HOZ 2010: 381; 388; 390-392; 522 n.66.

Descripció

Estela d'Ameixial III (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 3 d'agost del 2017 al MNL, en el marc d'una exposició sobre Loulé. Actualment la peça es troba al MNL (n° inventari: 2000.26.2). Petit fragment d'una inscripció esquincada per les parts superior i inferior. (33)x(19)x5. Per l'amplada del document i la disposició de l'escriptura no ens sembla pas una estela. La inscripció consta de dues línies d'escriptura, direcció sinistrorsa i sense cap mena de pauta. La gravació és molt lleu, fet que dificulta la seva lectura. Els signes mesuren entre 5 i 7,5 cm, excepte els signes \uparrow i \square , generalment més petits que la resta. Aquí mesuren 2,5 cm.

Context arqueològic

No s'indica enlloc la procedència exacta de la troballa.

Transcripció:] \uparrow \square) \uparrow A \uparrow [---] \uparrow \downarrow † \square q A \uparrow [

Aparat crític

Signe 5. \uparrow Correia

Transcripció:] \uparrow uarb°o \downarrow i [---] na \uparrow k°en [

Correia: \uparrow uar°e oli++ [---] nam°k°en+ [

MLH: \uparrow uarb°o \downarrow i [---] na \uparrow k°en [

Comentari

Inscripció, en general, de lectura clara. Paleogràficament destacable és una banya al cantó superior dret de \square . L'únic dubte és si a la primera línia acaba apareixent el signe \downarrow , cosa que de Hoz destaca, ja que és l'única lectura clara que tenim sobre aquest signe⁸⁵⁸;

⁸⁵⁸ DE HOZ 2010: 381 n.459.

això fa que sigui considerat per diversos autors com un ἄπαξ⁸⁵⁹. Koch considera que el signe √, de moment amb valor desconegut tot i la freqüència a ésser seguit d'∩, com un al·lògraf de √⁸⁶⁰. Així doncs, pot llegir una paraula sencera terminada en **-on**, fet que, assegura, és marca d'acusatiu masculí singular. Untermann⁸⁶¹, d'altra banda, no dona cap valor estable al signe √, però relaciona el segment amb la seqüència **uarb^ooir**, que apareix en una altra estela del SO⁸⁶². Pel que fa a la segona línia, l'alemany també creu que la segona línia seria el final de la inscripció. Tot i que hi ha exemples de finals en **nark^een**, pensem que la inscripció podria continuar i acabar en **-ntⁱ**. Finalment, Correia interpreta aquest primer segment, **uarb^o∩i**, com un NP.

Figura 104. Fotografia pròpia de la inscripció, data 3 d'agost de 2017.

⁸⁵⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 129; CORREIA 1996: 98 i DE HOZ 2010: 381.

⁸⁶⁰ KOCH 2013: 57.

⁸⁶¹ *MLH* IV: 243.

⁸⁶² La n° 3 d'aquest catàleg.

Figura 105. Inscripció d'Ameixial III. Fotografia realitzada al MNL el 9 de juliol de 2019.

INSCRIPCIÓ N° 52. FAR.04.10 [= J.7.6]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: X; CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 130; 141; CORREA 1989: 251; CORREIA 1996: 97; *MLH* IV: 244-247; DE HOZ 2010: 388; 390; 391 n.505; 512.

Descripció

Estela d'Ameixial II (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 9 de juliol de 2019 al MNL, indret on es troba actualment (n° inventari: 200.26.1). Estela quadrangular de pissarra fosca, molt malmesa per la banda esquerra. (101)x(52)x6. L'escriptura va pintada (10 cm), és sinistrorsa i de lectura clara. S'ha perdut, emperò, la banda esquerra del monument, que es conserva en el dibuix de Gómez-Moreno i en una fotografia que Untermann va veure, però no la publicà.

Context arqueològic

No s'esmenta cap lloc precís de troballa.

Lectura: 𐔓𐔓𐔓[---]𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓

Línia no conservada: 𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓𐔓

Aparat crític

Signe 8. 𐔓 Correia

Signe 9. 𐔓 Correia. 𐔓 Untermann

Signe 12. 𐔓 Correia

Signe 13. 𐔓 Gómez-Moreno *et* Correia

Signe 15. *Non legit* Correia

Línia no conservada, Signe 1. 𐔓 Untermann

Línia no conservada, Signe 2. 𐔓𐔓 Untermann

Transcripció:]aart°uiornoua[---]ni línia no conservada: t°ieluear

Correia: aart°uiok°lour[---]ui

MLH: aark^uuio^rioua[---]nii línia no conservada: +et^uurea+a^r

Comentari

Paleogràficament destacable és el signe \forall , inscrit de dues formes diferents. Sorpren, a més, trobar el signe \mathbb{H} seguit d' \mathbb{C} , que en aquest cas podria funcionar com a \mathbb{H} . Sobre el final de la inscripció, el dibuix de Gómez-Moreno proposa una lectura $\forall\mathbb{M}\square\mathbb{C}$, una mica allunyada d'allò que s'intueix per l'autòpsia, atès que sembla que el signe \square seria un cop i el signe \mathbb{C} sembla més una \mathbb{N} , però no seria una lectura *a priori* descartable i s'ha de tenir en compte. Les condicions per a l'autòpsia de la inscripció no permeten una lectura més clara i precisa que permeti resoldre els dubtes principals d'aquesta inscripció.

Sobre el fragment inclòs al dibuix de Gómez-Moreno, no entenem del tot la lectura que en fa Untermann, ja que es veu clarament, per exemple, que no hi ha cap signe \mathbb{N} , que ell transcriu al final. Sobre la lectura dels dos primers signes, apareix clarament un signe \mathbb{D} molt petit, que fa que Untermann el confongui amb \square , però no és inhabitual trobar aquest sil·labograma també d'una mida més reduïda a l'epigrafia del SO. Sobre la lectura d' \forall , no es pot assegurar, és només una conjectura a partir del signe anterior. La resta de signes semblen clars i ben interpretats per Gómez-Moreno.

Figura 106. Fotografia oficial del monument d'Ameixial II, cortesia del MNL.

INSCRIPCIÓ N° 53. FAR.04.11 [= J.7.7]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: XII; CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 130; 141; CORREIA 1996: 99; *MLH* IV: 247-248; DE HOZ 2010: 381 n.463; 388 n.477

Descripció

Estela d'Ameixial IV (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada per primera vegada el dia 3 d'agost del 2017 al MNL, en el marc d'una exposició temporal sobre Loulé. Actualment es troba en el MNL (n° inventari: 998.65.1). Fragment quadrat d'una estela d'esquist fosc, escapçada per la part superior i per la inferior. (34)x(22)x3,5. La inscripció presenta dues línies d'escriptura de direcció sinistrorsa, la primera de les quals presenta un pautat inferior; també la ratlla podria indicar una separació entre les dues línies d'escriptura. A la primera línia la lletra mesura entre 5,5 i 7,5 cm, mentre que a la segona ho fa entre 4 i 6 cm. Paleogràficament cal destacar el signe Λ , que presenta una forma més semblant a una cursiva típica de suport tou.

Context arqueològic

No en tenim cap, d'informació relativa al seu context arqueològic.

Lectura: $\ddot{\text{N}} \text{A} \text{V} \text{---} \text{N} \ddot{\text{N}} \text{A} \text{V} \text{---} \text{N}$

Aparat crític

Post signe 7 $\ddot{\text{N}}$ legerunt Correia et Untermann

Transcripció:]ninok^oor[---]iark^o[o

Correia:]ninok^ooro[---]iark^o[

MLH:]ninok^oorg[---]iark^o[

Comentari

La lectura de les dues línies es força clara i no presenta dubtes però sí alguna peculiaritat paleogràfica significativa. La primera línia comença amb un signe N una mica escapçat però que no presenta dificultats d'interpretació. A la segona línia cal destacar la vocal Λ , que paleogràficament s'apropa a la ibèrica. Malgrat això, la seva interpretació

sembla clara, encara que no sabem si es tracta d'una peculiaritat paleogràfica en la totalitat del monument o una mena d'error de l'epigrafista en un punt concret, ja que no en tenim cap més exemple d'aquesta vocal a la inscripció. En qualsevol cas, s'ha de destacar que aquest signe es representa d'una forma que podria ser més característica d'una escriptura cursiva, que seria evidentment el model que el lapidari estaria seguint. En últim lloc, cal destacar l'abrupte final de la inscripció, ja que no sembla que no seguïen més signes a la segona línia. Que acabi en un sil·labograma redundant, $\bar{\Delta}$, és un fet estrany ja que a la primera línia precisament trobem un exemple d'aquest signe amb redundància vocàlica. Malgrat això, als calcs d'Untermann i Correia s'intueix un signe \ddagger , fet coherent però que a l'autòpsia no em va semblar detectar-lo.

Figura 107. Fotografia del fragment d'estela, realitzada per l'autor el 3 d'agost de 2017.

Signe 12. *Non legit* Correia

Signe 16. \hat{A} Correia

Signe 35. \ddagger Correia

Transcripció:]|.]k^eeuuak^ee[---]eb^oot^eeb^aerena Υ k^ee // ne^sunt^uureaiub^aa

Correia:]et^e+t^eep^aarenam^ok^eeSunt^oureaip^aa[---]+k^eeunr+ea[

MLH: 1.]|..]k^eeuuak^ee+ 2.eb^oot^eeb^aerena Υ k^ee 3. nemunt^uureaiub^aa

Comentari

Hi ha alguns signes de lectura difícil, però la proposta aquí presentada sembla segura. No apareix la fórmula final en tota la inscripció, encara que sí que n'apareixen segments, com $\text{na} \Upsilon \text{k}^e$, Untermann, amb encert, interpreta el signe \square com al·lògraf de \mathbb{H} , crec que en aquest cas confirmat per la presència *a posteriori* de la vocal \square , a banda de per la semblança gràfica⁸⁶³. Sobre el signe \uparrow , Correia ja pensa que seria un al·lògraf de \mathbb{M} , en contra d'Untermann, que vol veure un valor /m/⁸⁶⁴.

Peculiar és també l'aparició del signe \ddagger seguit d' \square i no d' \hat{A} , malgrat que posteriorment sí que apareix la seqüència correcta. És un possible error del lapidari?

⁸⁶³ *MLH* IV: 250; acceptat amb reticències a DE HOZ 2010: 378 n.445.

⁸⁶⁴ CORREIA 1996: 96; DE HOZ 2010: 376 també, però deixant la porta oberta a altres possibilitats.

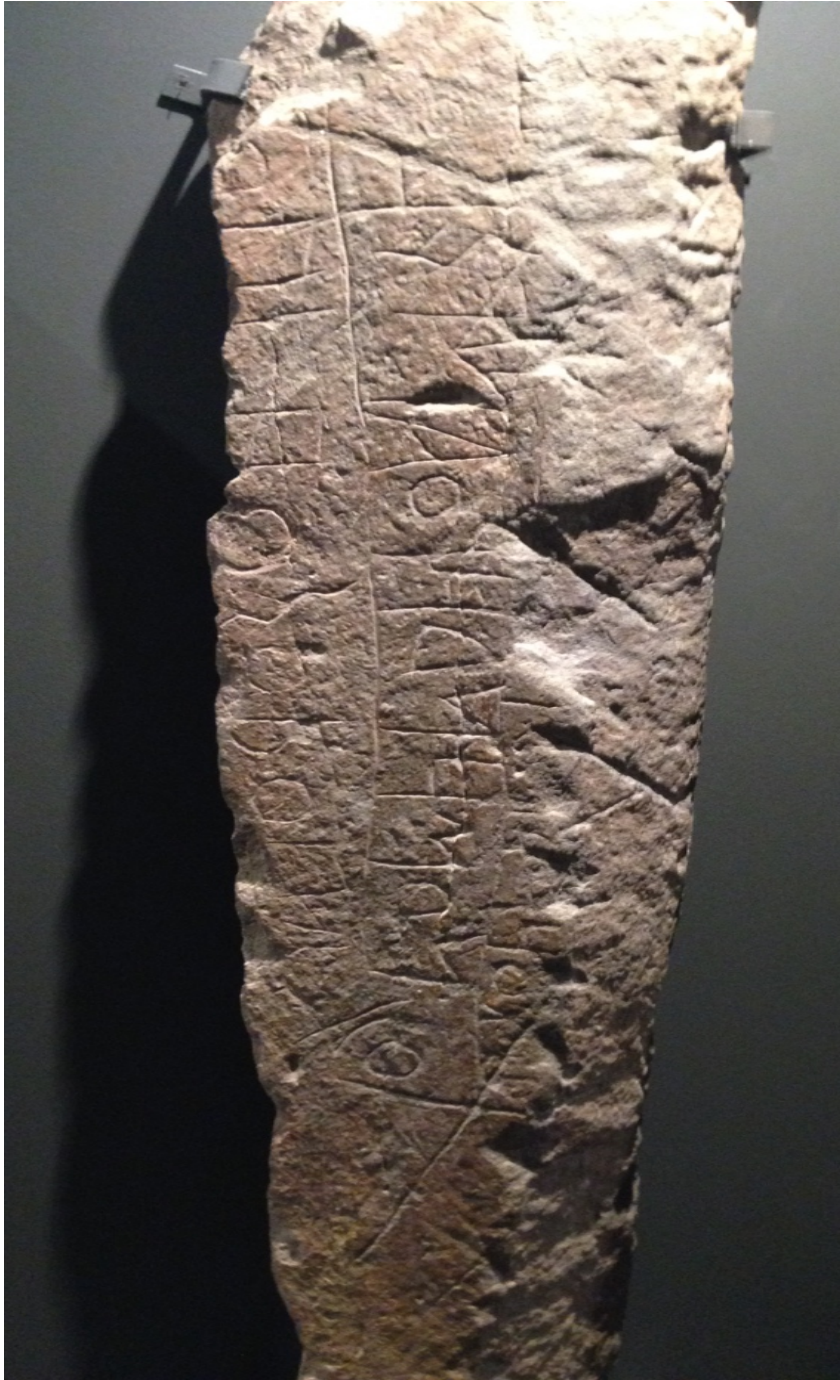

Figura 108. Fotografia de la inscripció n° 54, realitzada per l'autor el 3 d'agost de 2017 al MNL.

INSCRIPCIÓ N° 55. FAR.04.05 [= J.7.1]

Bibliografia

GÓMEZ-MORENO 1962: VII; CORREA 1985b: 389; 393; BEIRÃO 1986: 129; 140; CORREA 1989: 247; DE HOZ 1989: 532; 535; 582; CORREIA 1996: 93; *MLH* IV: 236-237; DE HOZ 2010: 378 n.445; 381; 388 n.477; 390-391; 396.

Descripció

Inscripció Vale dos Vermelhos III (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 3 d'agost de 2017 al MNL, en el marc d'una exposició sobre Loulé. Actualment es troba al MM de Faro. Estela betiliforme d'esquist fosc, de forma rectangular. 134x(54)x9. És una estela completa, encara que escapçada pels laterals, amb un espai inferior sense escriptura de 45 cm, per tant sobresortia aproximadament un metre per sobre del terra. L'estela presenta dues línies paral·leles d'escriptura, sense pauta i en direcció sinistrorsa. S'interpreta que no hi ha continuïtat entre les dues línies pel fet que l'inici dels dos segments és similar i també per la direcció de l'escriptura, no circular. Els signes mesuren entre 6 i 9 cm.

Context arqueològic

Segons Gómez-Moreno, no en consta la procedència. Però Beirão i Correia diuen que prové certament d'una necròpolis, Vale dos Vermelhos, malgrat que fou una troballa aïllada⁸⁶⁵.

Transcripció:

1. ᵐA ᵐᵐ)ᵐA ᵐᵐᵐᵐ ᵐᵐA ᵐᵐA 2. ᵐᵐᵐᵐᵐᵐ ᵐᵐA ᵐᵐA

Aparat crític

Línia 1, Signe 2. *Non legit* Correia

Línia 1, Signe 3. ↑ Correia

Línia 1, Signe 4. H Correia

⁸⁶⁵ GÓMEZ-MORENO 1962: 25; BEIRÃO 1986: 129; CORREIA 1996: 93.

Línia 1, Signe 5. M Correia

Línia 2, Signe 7. □ Untermann

Transcripció: 1. aś 𐌺a b°o ↑irna 𐌿k°enai 2. aś 𐌺anab°olon

Correia: 1.a+p^{it°}oSopⁱrn^{am°}k°enai 2.aSt°anap°olon

MLH: 1.aś 𐌺^aa b°olir na^rk°enai 2. Aś 𐌺^aa na b°olon (amb segmentació)

De Hoz: 1. aśHaPUopⁱir naWk°enai 2. aśHanaPUolon

Comentari:

Inscripció de lectura clara i és paleogràficament estàndard. Aquesta inscripció presenta un principal problema de Transcripció: el signe 𐌺. Pel que sembla, és molt possible que es tracti d'un sil·labograma en –a⁸⁶⁶. Untermann considera que el signe □ de la segona línia seria 𐌺, però a l'autòpsia que vaig realitzar no m'ho semblà pas⁸⁶⁷. Pel que fa el signe ↑, Untermann el considera un al·lògraf de 𐌿, tot i que apareixen els dos signes esmentats a la inscripció, hipòtesi que caldria, doncs, agafar amb molta precaució. La transcripció d'aquesta inscripció és diferent a l'inici tal com la proposa Correia, que llegeix el següent: 𐌺𐌺 𐌿𐌺 𐌺𐌺 𐌺𐌺 𐌺𐌺 𐌺𐌺 𐌺𐌺... és cert que entre 𐌺 i 𐌺 hi podria haver dos signes en comptes d'un, però suposar que l'últim és 𐌿 no sembla una solució del tot encertada⁸⁶⁸. Finalment, cal destacar la hipòtesi de Rodríguez Ramos que considera el signe inicial perdut com a M⁸⁶⁹.

La lectura del segment inicial, **ast^aa**, –recordem que el signe 𐌺 és de valor molt discutible– s'ha interpretat de dues maneres diferents: o es relaciona amb els topònims *Hasta* i *Astures* (sense explicar, emperò, perquè un s'hauria transcrit en llatí amb «h» i

⁸⁶⁶ *MLH* IV: 236; DE HOZ 2010: 381. KOCH 2013: 52-54 el llegeix /t^a/.

⁸⁶⁷ El mateix sembla pensar DE HOZ 2010: 378, n. 445.

⁸⁶⁸ CORREIA 1996: 93.

⁸⁶⁹ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 133. Seguit per KOCH 2013: 52.

l'altre no) o bé amb la divinitat fenícia Astarté⁸⁷⁰. No direm més cosa aquí sobre aquestes interpretacions, que –al nostre parer– són massa atrevides en relació als criteris lingüístics i filològics que l'autor en qüestió empra en el seu estudi.

Figura 109. Fotografia de l'estela Vale dos Vermelhos III, realitzada per l'autor el 3 d'agost de 2017.

⁸⁷⁰ KOCH 2013: 54.

Comentari

La inscripció presenta lletres lligades (la successió de quatre símbols semblants a l'inici de la segona línia). Untermann, segurament amb raó, considera el cinquè símbol de la primera línia \mathfrak{A} , encara que el de la inscripció presenti quatre ratlles, tal com es pot veure en el detall que mostrem a continuació⁸⁷².

Correia veu un possible signe inicial a la inscripció que no es pot llegir i una reduplicació d'□ al final de la mateixa⁸⁷³. Segons la meua pròpia autòpsia no he pogut trobar restes del segon signe □ enlloc, però sí que hi ha abans de la primera \mathfrak{A} una traça que no sembla pas accidental, ans la romanalla d'un signe malgrat tot indetectable. Més interessant és l'aportació que fa respecte les dues \mathfrak{A} : podrien llegir-se com $\mathfrak{A}\mathfrak{M}\mathfrak{A}$ per la orientació discordant que els dos signes \mathfrak{A} presenten a la inscripció. El portuguès troba paral·lels a l'epigrafia llatina, fet que ens presenta un problema cronològic (si pensem que aquesta inscripció imita l'epigrafia llatina, cosa improbable pel context arqueològic de la mateixa)⁸⁷⁴; més aviat es podria pensar, si es vol acceptar aquesta hipòtesi, en un efecte decoratiu, semblant al dels signes girats de la inscripció n° 42 o de □ a la 22.

Correia pensa en els segments $\mathfrak{b}^{\circ}\mathfrak{o}\mathfrak{t}^{\circ}\mathfrak{o}\mathfrak{A}\mathfrak{r}$ i $\mathfrak{a}\mathfrak{a}\mathfrak{k}^{\circ}\mathfrak{a}\mathfrak{r}\mathfrak{n}\mathfrak{e}$ com a NP, sense aportar cap més argumentació. Tampoc ens sembla interessant la puntualització d'Untermann de comparar el final del segment $\mathfrak{b}^{\circ}\mathfrak{o}\mathfrak{t}^{\circ}\mathfrak{o}\mathfrak{A}\mathfrak{r}$ amb el de la inscripció següent ni amb el de la n° 70 atès que a ambdues hi manca el signe \mathfrak{A} , aquí present.

⁸⁷² *MLH* IV: 239.

⁸⁷³ CORREIA 1996: 89.

⁸⁷⁴ Segurament, Correia té en ment inscripcions com la que es publica a IRCP.

Figura 110. Fotografia de l'estela Vale dos Vermelhos II, realitzada el 3 d'agost de 2017.

Figura 111. Detall de la inscripció n° 56 on es veu clarament la variant del signe 𐤀 amb quatre ratlles horitzontals.

Figura 112. Detall de la inscripció n°56 on es veuen clarament els signes 𐤀 𐤁, i que no hi ha restes de cap segona vocal 𐤂.

INSCRIPCIÓ N° 57. FAR.04.07 [= J.7.3]

Bibliografia

FRANCO I VIANA 1945: 407; BEIRÃO 1986: 129; 139; CORREIA 1996: 92; *MLHIV*: 240; DE HOZ 2010: 358.

Descripció

Estela de Vale dos Vermelhos I (Loulé, Faro). Fragment d'una placa d'esquist grauvàquic. (12)x(8)x4. La seva adscripció al suport de l'estela és dubtosa. Ja Untermann vacil·la, ja que per una banda pensa que és el cantó dret d'una estela, però defineix el monument com a «*Platte*»⁸⁷⁵. L'escriptura és sinistrorsa, al menys amb pauta inferior, de 4,5 cm. La paleografia dels signes és clara i la lectura no presenta cap dubte.

Context arqueològic

Trobada aïllada relacionada amb la necròpolis del Vale dos Vermelhos.

Lectura:]ϩΛ †Δ[

Signe 1. Λ Correia

Transcripció:]t^ooar[

Correia:]k^aoar[

MLH:]t^ooar[

Comentari

L'últim signe, que no es pot llegir bé, també podria ser el signe Λ. Untermann relaciona aquest fragment amb **b^oot^ooar** (inscripció n° 71) i amb **b^oot^oar** (inscripció n° 56)⁸⁷⁶, però ja hem comentat que amb la inscripció anterior no tindria res a veure-hi atès que hi manca el signe ≍.

⁸⁷⁵ *MLHIV*: 240.

⁸⁷⁶ *MLHIV*: 240.

Figura 113. Fotografia i calc de la inscripció n° 57 segons *MLH IV*: 240.

INSCRIPCIÓ N° 58. FAR.04.08 [J.7.4]

Bibliografia

BEIRÃO 1993; CORREIA 1996: 143; *MLH* IV: 241.

Descripció

Estela de Vale dos Vermelhos IV (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 28 de març del 2018 al MESA, indret on es troba en l'actualitat. Fragment allargat d'inscripció. (96)x(23)x0,95. Sobta la finesa del document, que el descarta per ser una estela. L'escriptura flueix sinistrorsa, sense pauta, i els signes mesuren 5 cm. La lectura dels únics tres signes conservats és molt clara i no admet dubtes. S'intueix un quart signe i es desconeix quina seria la mida original del monument.

Context arqueològic

Troballa ocasional⁸⁷⁷.

Lectura:]ϣΔΜϣ[Λ

Aparat crític

Signe 4. *Non legit* Correia

Transcripció:]išt^u[k^a

Correia:]iSt^o+ [k^a

MLH:]išt^u+ [k^a

Comentari

Inscripció de lectura clara. Sembla aparèixer un signe Λ a la banda inferior, aparentment sense relació amb la resta del text.

⁸⁷⁷ CORREIA 1996: 143.

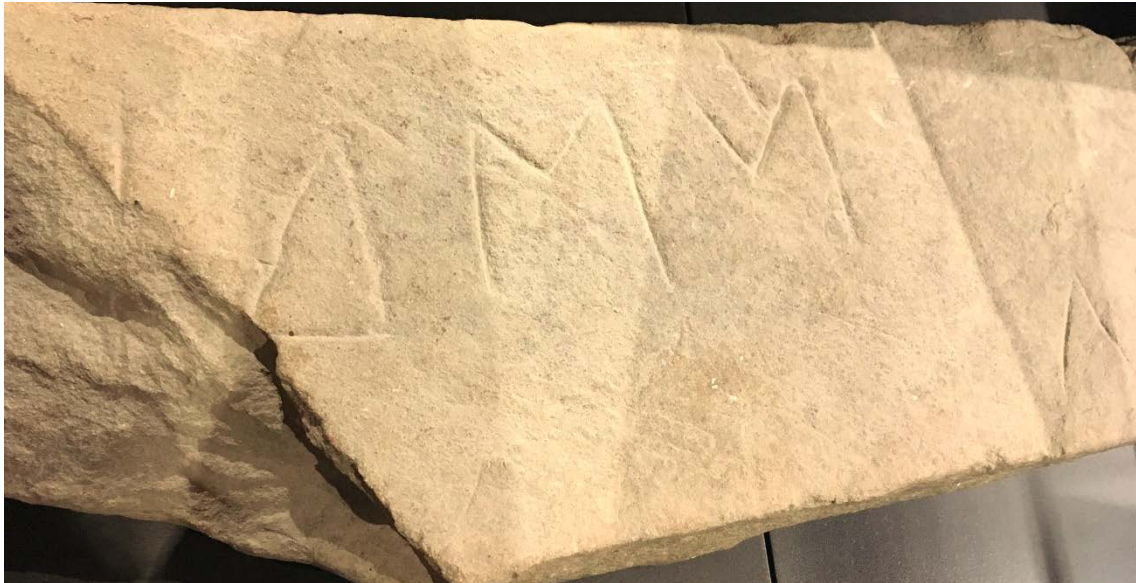

Figura 114. Vale dos Vermelhos IV. Fotografia realizada el 28/3/2018 al MESA.

INSCRIPCIÓ N° 59. FAR.04.13 [= J.7.9]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 13; 141; CORREIA 1996: 100; *MLH* IV 250-251.

Descripció

Inscripció d'Azinhal dos Mouros (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 3 d'agost de 2017 al MNL, indret on es troba actualment. Fragment dret o esquerra d'una estela d'esquist. (69,5)x(18)x7,5. Hi ha un espai inferior de 25 cm sense escriptura. La inscripció està tallada per la part superior, per tant només podem llegir els primers –o últims– signes de l'estela.

La inscripció consta d'una línia d'escriptura dextrorsa sense pauta. La lletra mesura entre 2,5 i 5,5 cm.

Context arqueològic

No tenim cap notícia de la seva troballa.

Lectura: ++[𐌆/𐌇] 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆[

Aparat crític

Signe 2. 𐌆 Correia

Signe 12. 𐌆 Correia. 𐌆 Untermann

Signe 13. 𐌆 Correia. 𐌆 Untermann

Transcripció: irub^aaruaion[i][..][

Correia: inup^aaruaioib^an[

MLH: irub^aaruaionb^aa[

Comentari

En general és una inscripció de lectura senzilla, sense complicacions, excepte el setè signe i els del final de la inscripció, on hi trobem dos signes trencats.

El setè signe ha estat generalment transcrit com a 𐌚, probablement amb encert, malgrat que a primera vista també pugui semblar un signe 𐌚 molt malmès, però aquesta lectura és segurament errònia.

Untermann llegeix els dos últims signes com a 𐌚⁸⁷⁸. Correia transcriu el primer segment com a 𐌚𐌚𐌚 i l'últim com 𐌚𐌚𐌚, els dos segurament erròniament, ja que si acceptem que el penúltim signe és 𐌚 podríem llegir l'últim com a 𐌚⁸⁷⁹. Rodríguez Ramos llegeix el signe 𐌚 com a 𐌚⁸⁸⁰. Tal com mostrem en un detall ampliat dels dos últims signes de la inscripció, pel traç del primer signe creiem que no es tracta pas de 𐌚, si el comparem amb l'anterior, que per sort sí que ens apareix a la inscripció. A més, el signe anterior, interpretat tradicionalment com a 𐌚, podria ser una 𐌚 degut a un petit traç que no podem discernir amb concreció si és un cop o una correcció. En tot cas, guiant-nos per la paleografia de la inscripció, optem per seguir la línia tradicional d'interpretació del signe malgrat deixar oberta la possibilitat d'una lectura alternativa.

⁸⁷⁸ *MLH* IV: 250.

⁸⁷⁹ CORREIA 1996: 100.

⁸⁸⁰ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 126.

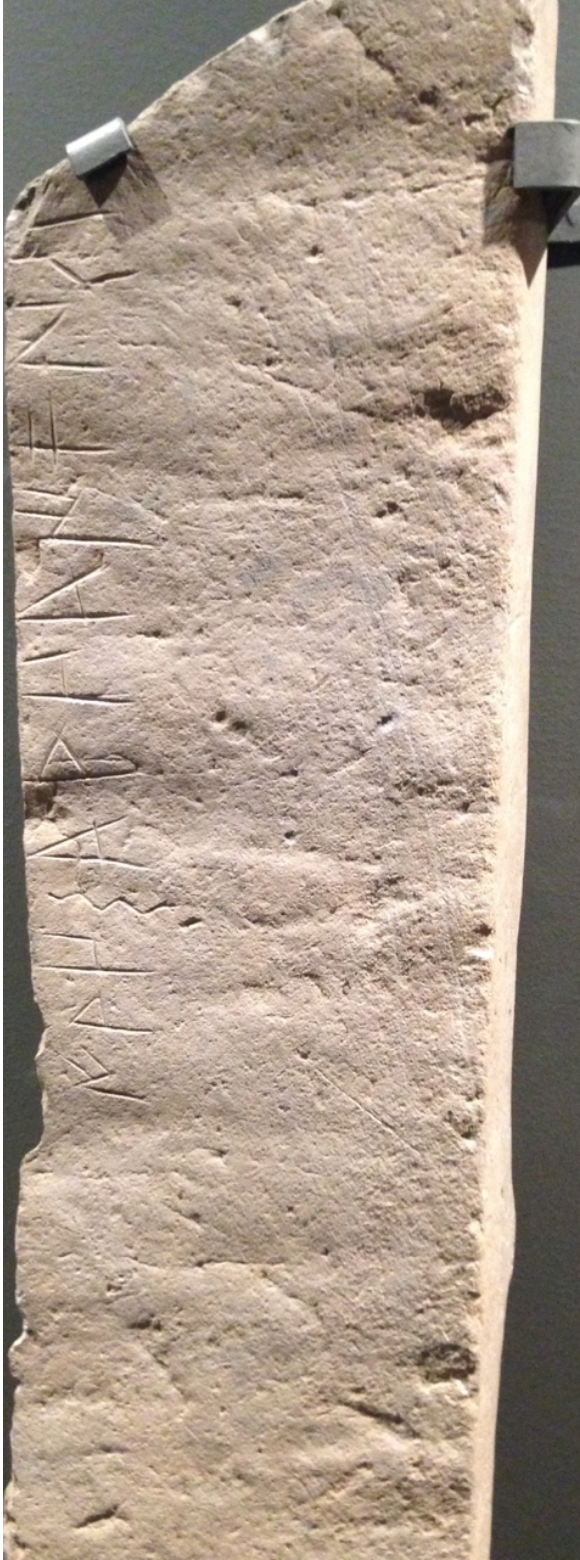

Figura 115. Fotografia de la inscripció, realitzada per l'autor el 3 d'agost de 2017.

INSCRIPCIÓ N° 60. FAR.04.15

Bibliografia

GUERRA 2009: 329-331; 337-338; CORREA 2016: 340.

Descripció

Estela de Corte Pinheiro (Loulé). En desconeixem la ubicació actual. Fragment betiliforme d'una estela d'esquist local.(111)x(39)x14. En manca bona part del text perquè s'ha trencat per les banda dreta superior. L'escriptura flueix sinistrorsa i circular, amb cartel·la. La superfície d'escriptura és llisa i en facilita la lectura. No hi ha dades sobre la mesura dels signes. La paleografia dels signes és clara i els únics dubtes en la lectura els proporcionen la manca de signes degut al mal estat del document i l'aparició d'un signe estrany i semi escapçat, que aquí transcrivim com a 𐌆.

Context arqueològic

Sembla no tenir context arqueològic precís, atès que el seu editor només explica que la van trobar «*no quadro dos trabalhos de campo*»⁸⁸¹.

Lectura: 𐌆𐌆𐌆)𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆

Transcripció: b^eeu[---]b^aaeob^arek^eeni

Guerra: b^eeu+[---]ae+b^are^rk^eeni

Correa: b^eeu+[---]ae+b^are?k^eeni

Comentari

El primer signe, malgrat la diferència paleogràfica, semblaria ser un al·lògraf del signe ^Q⁸⁸². Hi ha un signe 𐌆 sense redundància, com a la inscripció n° 88. Pel que fa el signe transcrit com a 𐌆, en veritat considerem, juntament amb Correa, que es tractaria d'un signe 𐌆 mal traçat, que és corregit *a posteriori* i va quedar a la inscripció⁸⁸³. D'altra

⁸⁸¹ GUERRA 2009: 330.

⁸⁸² *Vid.* inscripció n° 28.

⁸⁸³ CORREA 2016: 240.

banda, Guerra creu veure un al·lògraf del signe Υ^{884} . El signe del qual només veiem una línia vertical, l'he transcrit com a \ddagger només perquè acostuma a anar seguit del segment **b^aare** a la fórmula, però és tracta només d'una hipòtesi.

Figura 116. Fotografia de l'estela de Corte Pinheiro segons GUERRA 2009: 337.

⁸⁸⁴ GUERRA 2009: 330-331.

com a la inscripció n° 88. El primer signe, □, presenta una ratlla creuada en direcció esquerra dreta, d'abaix cap a dalt, però no sembla un ὄπαξ⁸⁸⁶.

L'inici recorda al formular **b^aare**, podríem, doncs, estar davant d'una variant regional on **b^aare** seria **b^ooara**? Amb les dades que actualment posseïm és impossible afirmar-ho amb seguretat, però ens agradaria deixar oberta la porta a aquesta possibilitat.

Figura 117. Fotografia i calc de la inscripció n° 61 segons *MLH IV*: 220.

⁸⁸⁶ CORREIA 1996: 94; *MLH IV*: 220; DE HOZ 2010: 378 n.444. Sembla que la inscripció tindria relació amb uns indicis de preciosisme en certs signes, fenomen contrastat en d'altres inscripcions com la n° 71 del nostre catàleg.

Comentari

L'últim signe del primer segment podria ser Λ , com pensem Correia i jo, o \wedge , com un Untermann⁸⁸⁷. Sobre el possible signe \sqsupset , opinem juntament amb de Hoz que és molt improbable que aparegui en aquest document inscrit⁸⁸⁸. Pensem més en un signe λ irregularment inscrit i, a més, damnificat pel mal estat de conservació de la pedra en aquesta secció. Aquest pseudo-signe sí que apareix amb més claredat a la inscripció n° 2. Per tant, ens remetem a la discussió del seu valor en aquesta inscripció.

Que es conserva el final de la inscripció sembla clar perquè es llegeix el final de la fórmula, però també cal recordar que la fórmula sovint no es troba al final de les inscripcions i s'hauria d'obrir la possibilitat que no fos pas l'acabament d'aquesta inscripció.

⁸⁸⁷ CORREIA 1996: 101; *MLHIV*: 228.

⁸⁸⁸ DE HOZ 2010: 381 n. 463.

Figura 118. Fotografia de la inscripció n° 62 segons *MLH IV*: 227.

Correia:]urep^a[---]reonuu[---]enii

MLH: A. 1.]+eonuu[B.]ur+b^a+ [A.2.]enii

Comentari

La segona línia d'A és probablement el final de la fórmula. Sobre la reconstrucció de l'estela que en fa Untermann, podria ser possible, però també errònia, al no tenir més element de la peça per a comparar.

La ¶ aquí s'escriu semblant a la runa *thorn* (𐌰), més arrodonida. També la vocal ʷ presenta una paleografia peculiar, amb els traços verticals més allargats del que és habitual.

El tercer signe del fragment B és possiblement [□]⁸⁹¹, atès que el cop que l'impedeix llegir és circular i no en sobresurt cap element.

⁸⁹¹ CORREIA 1996: 84; MLHIV: 84.

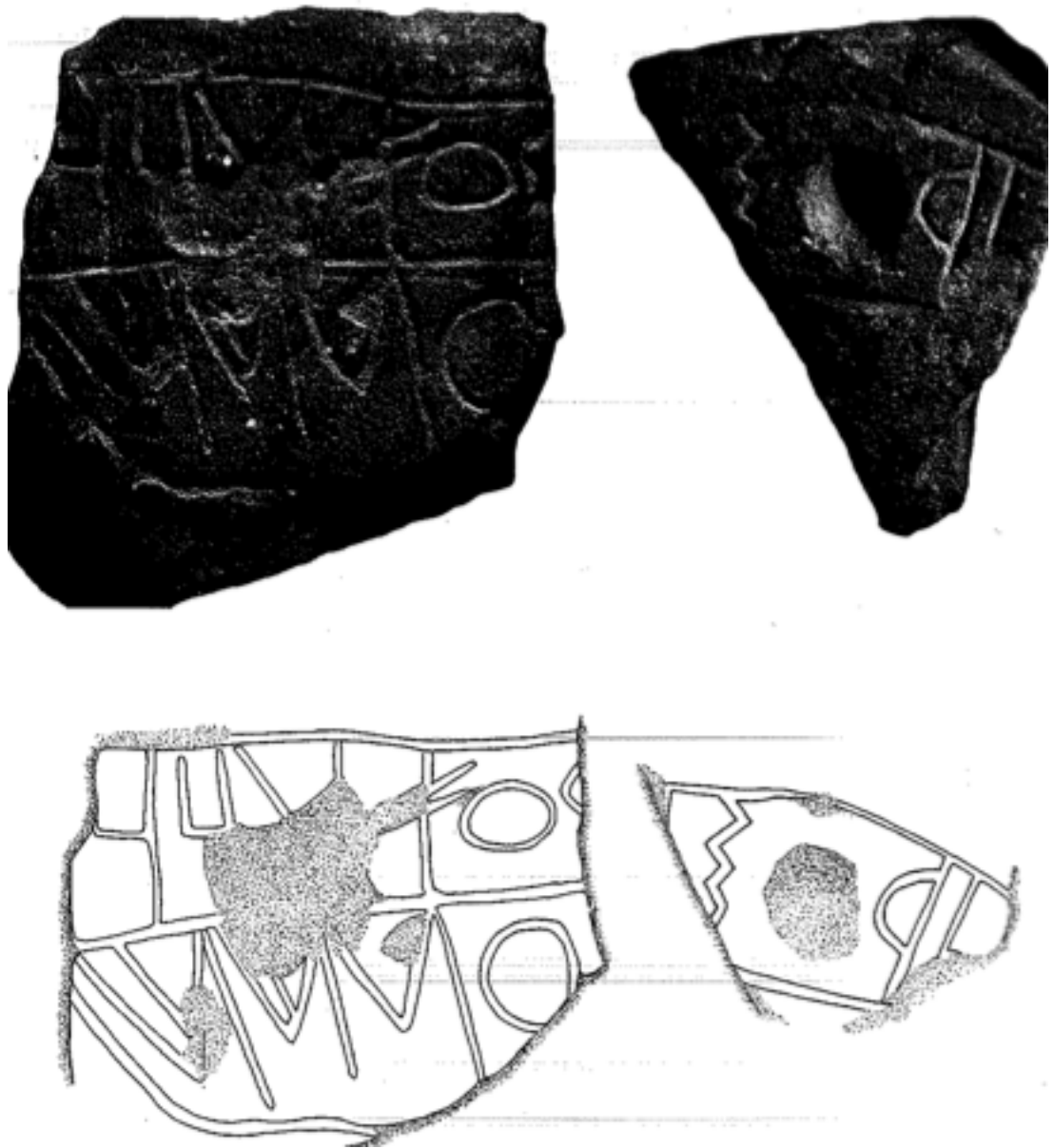

Figura 119. Fotografia i calc de la inscripció n° 63 segons *MLH IV*: 229.

INSCRIPCIÓ N° 64. FAR.03.02 [= J.4.1]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 132; 144; CORREIA 1996: 121; *MLHIV*: 223-225; DE HOZ 2010: 355 n.351; 378-379; 381 n.463; 388 n. 477; 390; 399.

Descripció

Estela de Salgadeira o Benaciate II (Silves, Faro). Actualment l'estela es troba inconsultable, atès que sembla es va trencar al 1975 durant el període revolucionari⁸⁹². Monument gairebé complet. (120)x(60)x12. L'escriptura flueix sinistrorsa i circular, com és habitual en l'epigrafia del SO. El pautat és regular i mesura 7 cm. La paleografia dels signes sembla clara a través dels calcs i fotografies conservades. En manquen, emperò, alguns segments del lateral esquerra, als marges superior i inferior.

Context arqueològic

Estela trobada a la necròpolis de Benaciate, juntament amb d'altres troballes inscrites. Malauradament no en tenim una informació més detallada del context precís.

Transcripció: †+[□]†A×A †+[-

] +A[□]A †[□]A †[□]†A△4[□] □†A †[□]A4[□]†4[□]A††[□]†[□]†

Aparat crític

Signe 4 †[□] Correia *et* Untermann

Signe 23 *Non legit* Correia; †[□] Untermann

Signes 36 i 37 *Non legit* Correia

Signe 43 △ Correia; △ Untermann

Transcripció: **ib^ooiionasuneuarb^aaneb^uua⁺neob^aarb^aara+[-]+b^aat^aaore+o**

Correia: **it^eonionasuneuarp^aanet^eua⁺neop^aarp^aara+[-]+++t^aaoreao**

MLH: **ib^oonion asune uarb^aan ek^uur⁺ + neob^aarb^aara++[-]+b^aat^aaoret^o**

⁸⁹² *MLHIV*: 223.

Comentari

En general, la lectura és força clara però hi apareixen algunes peculiaritats paleogràfiques.

𐌆 + 𐌆 i 𐌆 + 𐌆: de Hoz els considera el mateix signe, mentre que Correa els dona un valor diferent. Untermann pensa que el primer tindria un valor fonètic /b^o/ i el segon /k^u/⁸⁹³. Respecte al segon, creiem que els arguments de l'alemany podrien considerar-se vàlids – però per altres motius que ja hem esmentat considerem que s'hauria de llegir amb el valor de /b^u/ – però sobre el primer encara resten molts interrogants. Podria ser un al·lògraf de 𐌆, tal com s'ha plantejat en una discussió anterior⁸⁹⁴. Al final de la inscripció apareix un símbol que no sembla tenir valor fonètic⁸⁹⁵.

També ens trobem davant d'un text sense fórmula⁸⁹⁶, però amb un segment clarament reconeixible: **uarb^aan**. Encara que el significat del segment se'ns escapa⁸⁹⁷, relaciona aquest document amb la llengua del SO, fet que en algunes inscripcions ni tan sols això es pot assegurar. Sobre el segment **eb^u**, freqüent en la llengua del SO, ens remetem al capítol corresponent de la llengua⁸⁹⁸.

⁸⁹³ CORREA 1987; *MLHIV*: 225; DE HOZ 2010: 378-379.

⁸⁹⁴ *Vid.* Capítol 6.3.4.

⁸⁹⁵ CORREIA 1996: 121; *MLHIV*: 225; DE HOZ 2010: 381 n.463.

⁸⁹⁶ DE HOZ 2010: 390.

⁸⁹⁷ *Vid.* Discussió al capítol 5.5.

⁸⁹⁸ *Vid.* Capítol 5.6.

Figura 120. Fotografia de la inscripció segons *MLH IV*: 224.

INSCRIPCIÓ N° 65. FAR.03.03 [= J.4.2]

Bibliografia

BEIRÃO 1986: 132, 144; CORREIA 1996: 120; *MLH* IV: 225-226; DE HOZ 2010: 358

Descripció

Estela de Salgadeira o Benaciate I (Silves, Faro). Autòpsia realitzada el dia 28 de març de 2018 al MESA, on hi ha una reproducció. L'original és al MM Silves. Fragment d'una estela de gres de Silves. (42,5)x(41)x12. És difícil afirmar a quina banda del document pertany el fragment, degut a les seves dimensions. A més, ens trobem amb decoració alentejana, o sigui que no és pot descartar que es tractés d'un reaprofitament. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa, amb pautat inferior, com a mínim, ja que l'estat de la inscripció impedeix reconèixer si hi havia o no pautat superior. Els signes mesuren 6,5 cm, excepte □, que en fa 2,8.

Context arqueològic

Vid. inscripció n° 64. Sembla una estela alentejana reaprofitada.

Lectura:]+^v M □[

Aparat crític

Signe 1. H Correia

Signe 2. *Non legit* Untermann

Transcripció:]e*si*+ [

Correia:]t^eSi+[

MLH:]e+i[

Comentari

Només es poden llegir amb claredat dos signes. El segon signe no apareix enlloc, però sembla molt plausible considerar-lo M capgirat.

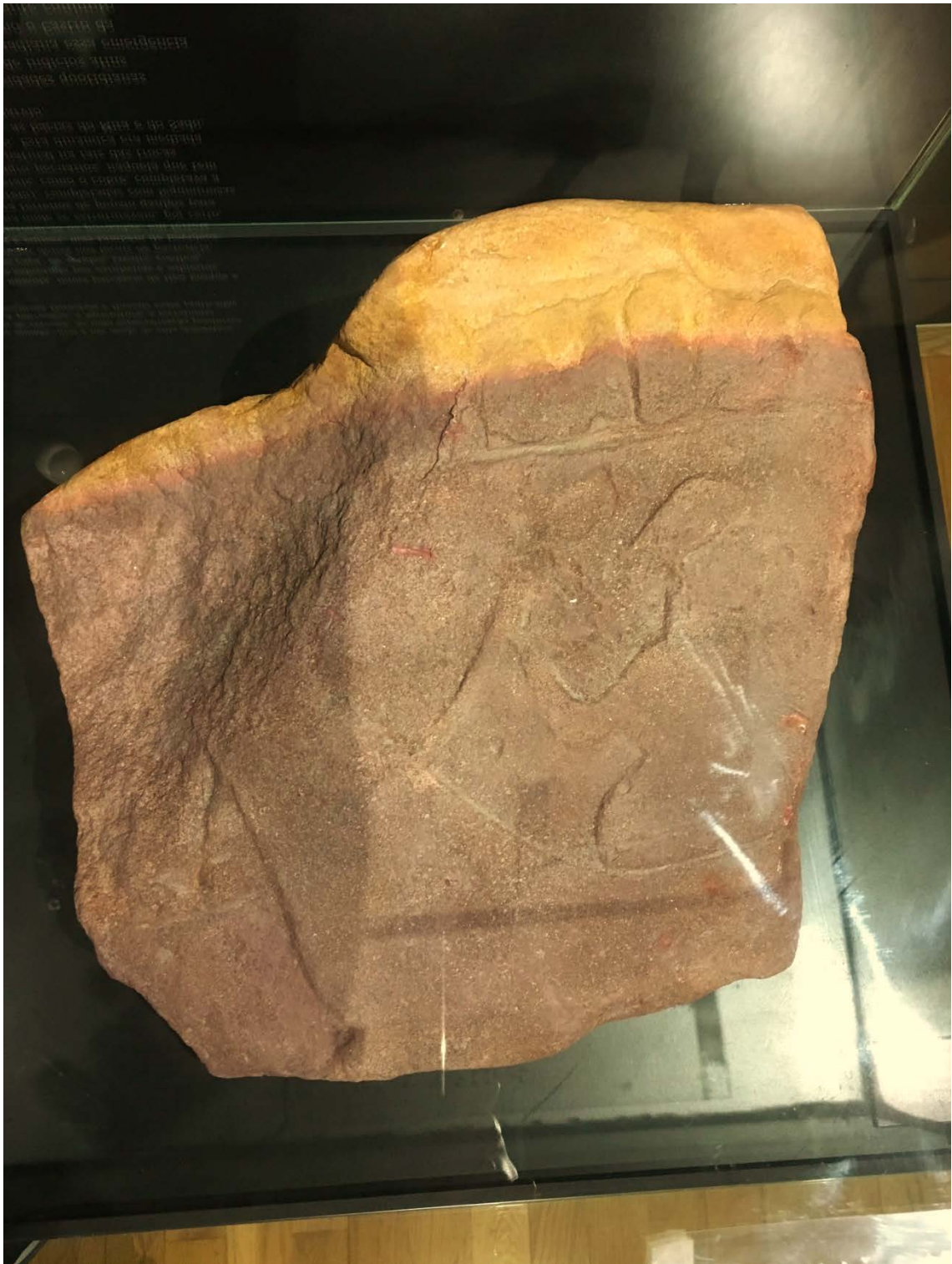

Figura 121. Estela de Benaciate I. Vista el 28 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 66. FAR.04.02 [= J.6.1]

Bibliografia

LEITE DE VASCONCELHOS 1900; CORREA 1985b: 389; BEIRÃO 1986: 129; 139; CORREIA 1996: 86; *MLHIV*: 233-234; ARRUDA 1999-2000: 58; DE HOZ 2010: 389; 392.

Descripció

Inscripció d'Alagoas I (Salir, Faro). Fragment d'estela de (35)x(27,5)x5,5 que actualment es troba al MM Loulé⁸⁹⁹. La inscripció presenta dues línies d'escriptura. Segurament ens trobem davant el tros central del document epigràfic, que començaria, com és habitual en aquest tipus d'epigrafia, a la zona inferior dreta; la direcció de l'escriptura és sinistrorsa i aquesta flueix en espiral. La inscripció no presenta cap mena de pauta. La mida de les lletres oscil·la entre els 6 i 9 centímetres, a excepció de la vocal \square que mesura entre 3,5 i 3,7 cm.

Context arqueològic

Trobada a la necròpolis d'Alagoas, on s'hi van trobar 3 inscripcions més⁹⁰⁰. Només sabem que la primera inscripció, que és la que ara estudiem, fou trobada com a capçalera d'una tomba, col·locada de forma perpendicular al terra, *i.e.*, com una estela⁹⁰¹. La inscripció fou trobada en una tomba, segurament clavada al terra per senyalitzar-la, segons el seu descobridor⁹⁰².

Transcripció:

𐌆𐌆𐌆𐌆[\square]𐌆𐌆]𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆

Transcripció:]eab^aaren[afk^e]nii

Correia:]eap^aaren[am^ok^e]nii

⁸⁹⁹ Autòpsia del document realitzada el 3 d'agost de l'any 2017 al MNL en el marc d'una exposició sobre Loulé.

⁹⁰⁰ LEITE DE VASCONCELLOS 1900.

⁹⁰¹ *Vid.* També ARRUDA 1999-2000: 58.

⁹⁰² VASCONCELHOS 1900: 41.

MLH:]eab^aaren[---]nii

Comentari

La primera línia d'escriptura presenta una lectura força clara, mentre que els pocs signes llegibles de la segona, encara que força malmesos, tampoc presenten seriosos dubtes de lectura. Hom ha omplert, crec que de forma encertada, l'espai entre les dues línies tal com hem mostrat a la lectura de la inscripció i a la seva transcripció, seguint autors anteriors⁹⁰³. Altrament, Rodríguez Ramos interpreta que el signe 𐌒, que no es pot llegir sencer, podria ser 𐌒⁹⁰⁴.

Figura 122. Fotografia del fragment d'estela, realitzada per l'autor el 3 d'agost de 2017.

⁹⁰³ CORREIA 1996: 86; *MLH* IV 234.

⁹⁰⁴ RODRÍGUEZ RAMOS 1992: 135.

INSCRIPCIÓ N° 67. FAR.04.03 [= J.6.2]

Bibliografia

CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 130; 142; CORREIA 1996: 104; *MLHIV*: 234; DE HOZ 2010: 381.

Descripció

Inscripció d'Alagoa II (Salir, Faro). Autòpsia del monument realitzada el dia 9 de juliol del 2019 al MNL, indret on es troba en l'actualitat (n° d'inventari: 2000.27.1). Petit fragment quadrat d'esquist (24)x(18,5)x4,5. Els signes, que són sinistrorsos, mesuren uns 10 cm i són força clars a l'hora de llegir-los.

Context arqueològic

Es va trobar a un lloc imprecís⁹⁰⁵.

Lectura:]^o∩Λ□[

Transcripció:]b^oab^ee[

Correia:]p^oap^ee[

MLH:]b^oab^ee[

Comentari

Quatre signes però fàcilment llegibles i identificables. Cal destacar la paleografia del signe ∩ i l'aparició de □ seguit de la vocal Λ. Pel que fa el signe ∩, de Hoz pensa que podria ser, emperò, una variant del signe ∩, tal com també ho argumenta Rodríguez Ramos⁹⁰⁶. Jo em decanto per seguir la interpretació d'Untermann, que considera un al·lògraf del signe ∩, atesa la freqüència d'aparició d'aquest signe seguit de la vocal □.

⁹⁰⁵ CORREIA 1996: 104.

⁹⁰⁶ DE HOZ 2010: 381. *Contra MLHIV*: 234.

Figura 123. Inscripció d'Alagoas II. Fotografia feta per l'autor el 9 de juliol de 2019.

INSCRIPCIÓ N° 68. FAR.04.04 [= J.6.3]

Bibliografia

BEIRÃO 1993; CORREIA 1996: 142; *MLH* IV: 235

Descripció

Estela de Viameiro (Loulé). Fragment d'una estela d'arenisca. (50)x(26)x6,5. Potser es tracta de la cantonada superior dreta. L'escriptura és sinistrorsa, amb pautat, de sis cm. Actualment es troba a la Junta de Freguesia de Salir.

Context arqueològic

Trobada atzarosa en un lloc indeterminat d'una propietat anomenada Viameiro. Segons Correia, la peça s'hauria de relacionar amb la necròpolis d'Alagoas⁹⁰⁷.

Lectura:]↑≠≠↑≠[

Transcripció:]onsol[

Comentari

Inscripció de lectura i paleografia clares.

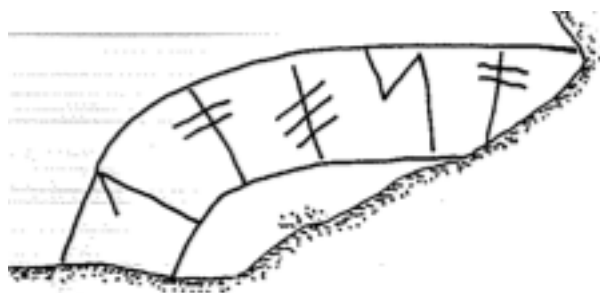

Figura 124. Calc de la inscripció n° 68 segons *MLH* IV: 235.

907 CORREIA 1996: 142.

INSCRIPCIÓ N° 69. FAR.04.01 [= J.5.1]

Bibliografia

CARTA ARQUEOLÓGICA DE PORTUGAL 1992 (209, L. 588-3); VARELA 1997b; *MLH* IV: 231-232; DE HOZ 2010: 378; 390; 392-393.

Descripció

Inscripció trobada a Barradas (Bensafrim, Faro). Actualment el document epigràfic es troba al MM Loulé, encara que la primera autòpsia realitzada sobre l'estela fou en el MNL en el marc d'una exposició sobre Loulé, el dia 3 d'agost de l'any 2017. Es tracta d'una estela d'esquist vermell trobada a la necròpolis ja citada de Barradas. 114x52 (part inferior) i 73x13 (part superior). La forma de l'estela és peculiar, acabada en punxa, i presenta un espai inferior sense escriptura d'uns 75 cm.

L'escriptura flueix en línies paral·leles de dreta a esquerra, excepte la segona línia, que va d'esquerra a dreta. Hom hi troba pautat complet. La lletra mesura en les tres primeres línies entre 3 i 6,5 cm.; a la quarta línia la mida oscil·la entre els 7,5 i els 9 cm., tret de la vocal \square , que en fa 2,5. És una inscripció de lectura complicada, que necessita d'una detinguda lectura degut a la naturalesa de la inscripció, escassament gravada. És per això que la transcripció i lectura aquí proposades són altament conjecturals i basades en l'ajut de calcs i lectures d'altres autors.

Context arqueològic

Es va trobar suposadament a la necròpolis de Barradas, però no en tenim cap notícia, de la troballa. Hi hauria, també, indicis de túmuls funeraris a la zona⁹⁰⁸.

Lectura:

]#v | v # # A #

v # # q v v # # # (dextrorsa)

□) A v □) A v A

⁹⁰⁸ GOMES 1997: 10-11.

ṽṽṽṽṽ ṽṽṽ ṽṽṽṽṽ

Aparat crític

Línia 3, signe 8: ṽ Untermann

Lectura:

Sab^ooijis

ib^ooeonirob^oi

anak^eenak^ee

ib^ooiib^aaub^aarkⁱi

Comentari

Es tracta, com ja hem dit anteriorment, d'una inscripció de lectura difícil i controvertida. Al moment de l'autòpsia no vaig trobar les condicions òptimes per a una lectura amb més deteniment i, per tant, la majoria de conclusions que aquí s'extreuen provenen dels calcs que va realitzar en el seu moment Untermann i que adjuntem al final d'aquest comentari.

El primer que cal destacar és que, clarament al nostre parer, en aquesta inscripció el signe □ equival al signe □. Es tractaria, doncs, d'una d'aquestes variants epicòriques o usos peculiars dels escaliformes a la regió de l'actual Algarve⁹⁰⁹. Un altre signe a destacar seria la possible aparició de ṽ en aquesta inscripció, fet no comprovable segons la nostra malaurada autòpsia. Al nostre parer, podria tractar-se d'un signe ṽ mal traçat, segurament a mig camí entre les variants al·lomòrfiques de l'epigrafia del SO per al valor /k^e/: ṽ i □⁹¹⁰.

Notable és també l'absència d'elements representatius de l'epigrafia del SO, sobretot de la fórmula.

⁹⁰⁹ Vid. Capítol 7.6.

⁹¹⁰ Vid. Argumentació sobre el possible valor de □ a Capítol 7.3.4.

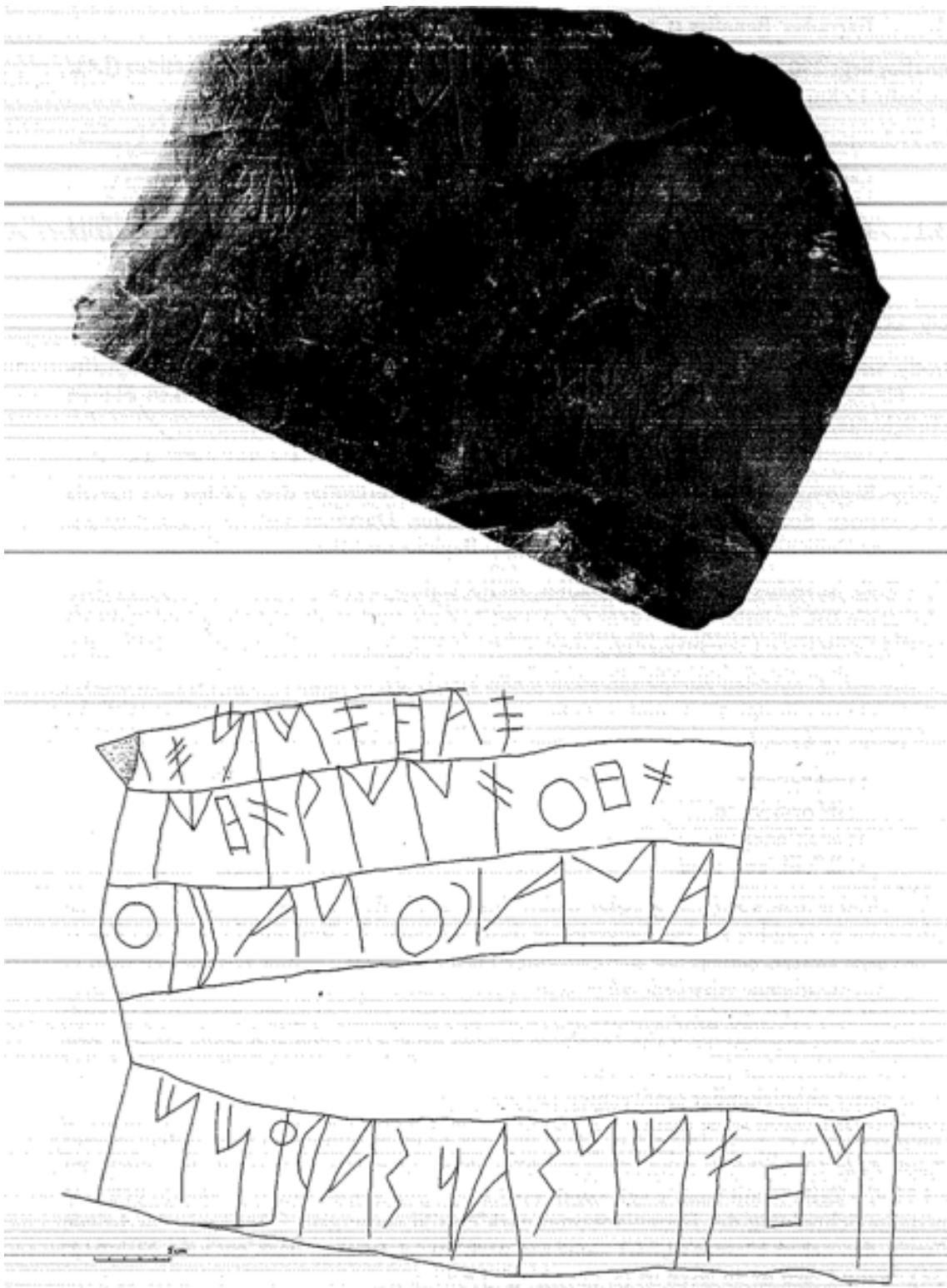

Figura 125. Fotografia i calc de la inscripció n° 69 segons *MLH IV*: 232.

INSCRIPCIÓ N° 70. FAR.03.01 [= J.3.1]

Bibliografia

VIANA *ET ALII* 1953: 123; 134; BEIRÃO 1986: 129; 140; CORREA 1985b: 393; CORREA 1989: 250; CORREIA 1996: 95; *MLHIV*: 221-223; DE HOZ 2010: 378; 399; 401; 522 n.68.

Descripció

Estela de Dobra (Silves, Faro). Actualment es troba al MM Lagos. És la meitat inferior d'un monument en forma d'estela, gravat en una pedra d'esquist local anomenada popularment «*pedra farinheira*», que és un tipus de pedra sorrenca vermella. (124)x(82)x10. El document presenta una superfície inferior sense escriptura d'uns 45 cm. Els caràcters van de dreta a esquerra i tenen cartel·la. Les línies exteriors presenten signes més grans (entre 14,5 i 19 cm) que les interiors (11'5-14). Sembla, doncs, que el lapidari no va calcular bé l'espai i va haver de reduir els signes per tal d'encabir la inscripció en el monument. La paleografia dels signes és molt clara i la lectura no presenta dificultats destacables.

Context arqueològic

No tenim cap referència al context de la troballa.

Lectura: 𐌆[---][𐌆]𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆

Aparat crític

Signe 32 \wedge Correia

Transcripció: aik^uuris[---]akⁱinb^aaibⁱrolat^a(?)auarb^aank^u[u][---]i

Correia: aik^ouris[---]akⁱinp^aaipⁱi|rolat^aa|uarp^aanuk^o[---]k^a

MLH: 1. aib^uuris[2.]a \uparrow inb^aai \uparrow i 3.rola \uparrow a 4.uarb^aanub^u[5.]i

Comentari

Inscripció de lectura clara. Sobre els possibles separadors de paraules o oracions que creu veure Correia, *vid.* la nostra opinió a la inscripció n° 56. A més, en el primer cas de pautat, és clarament el signe \uparrow . La segona pauta creiem que no deixa de ser traces del lapidari, atès que el pautat es feia abans de gravar els signes.

Es confirma que ✕ no és un al·lògraf de Σ^{911} , tal com creu Correia, que no els distingeix pas. Sobre el primer segment, sovint s'ha considerat un NP indoeuropeu⁹¹².

El signe \mathbb{H} és llegit ? per Untermann, però a la inscripció n° 3 llegeix /b^o/913. De Hoz pensa en una possible variant de \mathbb{E} o de \mathbb{H} ⁹¹⁴. En qualsevol cas, apareix davant la vocal Λ i podria ser una variant epicòrica d'un sil·labograma en -a, com \times o Λ ⁹¹⁵.

Figura 126. Fotografia de la inscripció n° 70 segons *MLH IV*: 221.

⁹¹¹ Vid. Inscripció n° 72.

⁹¹² CORREA 1985b: 393; 1989b: 250; 1992: 101; CORREIA 1996: 95; *MLH IV*: 223 i §546.

⁹¹³ *MLH IV*: 319.

⁹¹⁴ DE HOZ 2010: 378.

⁹¹⁵ Vid. Capítol 6.5.

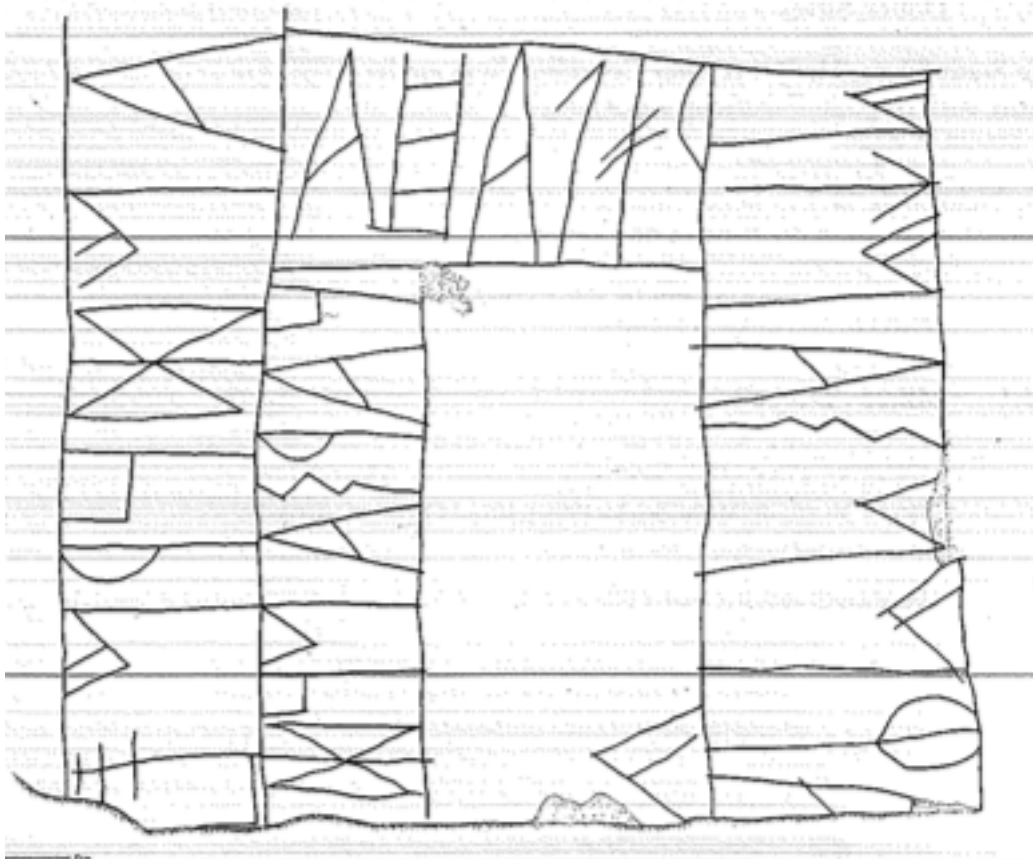

Figura 127. Calc de la inscripció n° 70 segons *MLH IV*: 222.

Signe 29 ✕ Correia

Signe 39. ◻[λ] Untermann

Signe 40 ∧ Correia

Signe 47 4 Correia

Signe 48 ✕ Correia

Transcripció:

**lok^oob^ooniirab^oot^ooa ̄airnk^aart^eelok^oonanena ̄ek^aakīisiink^oolob^ooiit^eerob^aareb^eet^e
asiioonii**

Correia: **lot^aop^ooniirap^o+oam^oaiaik^aalt^eelot^ao|nanenamoeakaakⁱSiiut^aolop^o|oiit^erop^a
areb^et^easiioonii**

**MLH: lok^oob^oo niirab^oo t^ooarai aik^aalt^ee lok^oon ane nar[k^e]e k^aa ̄isiink^oolob^oo iit^eero
b^aare b^eet^e[e]asiioonii (amb segmentació)**

MLH 2: lok^oob^oon iira b^oot^ooarai aik^aalt^ee lok^oon...

Comentari

Inscripció de lectura clara. Apareixen alguns signes estranys a la paleografia regular del SO, però pensem que el signe repetitiu ̄ podria ser un ̄ preciosista. Encaixa amb el fet que gairebé sempre va seguit de la vocal ◻, excepte una vegada que ho fa d'∧⁹¹⁶. Pel que fa el signe 14, transcrit aquí per ∆, sembla una possibilitat bastant plausible que sigui aquest, tal com pensen alguns estudiosos⁹¹⁷. Hi ha una possible lligadura 4∧ a l'ᾠπαξ λ, però no n'estic del tot segur⁹¹⁸. Podria ser un simple signe ∧ amb decoració preciosista, tal com passa amb altres signes de la inscripció.

⁹¹⁶ DE HOZ 2010: 378.

⁹¹⁷ MLHIV: 208; DE HOZ 2010: 381.

⁹¹⁸ CORREA 1981: 205; MLHIV: 208.

A més d'aquest signes paleogràficament peculiars, en aquesta inscripció també es poden trobar varietats destacables per a la vocal Λ i el sil·labograma \ominus , que es presenta molt obert.

Sobre la lectura d'Untermann, cal afegir unes breus observacions. En primer lloc, creiem que no hi ha una base sòlida suficient per a suposar la manca d'un signe $\})$ entre els signes 38 i 39. Si la fórmula hi aparegués de forma clara, es podria pensar en aquesta possibilitat, però creiem que ens hem de mostrar escèptics a l'hora de proposar errors de lapidari donat l'escàs coneixement de la llengua del SO.

Sobre la interpretació d'un altre oblit, en aquest cas el de la vocal \square després del signe 67 (\boxplus), tampoc creiem necessari suposar-ho, atès que el valor del suposat sil·labograma encara està en dubte, i la valoració del signe com a sil·labograma no deixa de ser una mera teoria, encara que plausible.

Abans d'entrar en detalls lingüístics, voldríem fer un incís en el que sovint s'ha llegit com a separadors de paraules en aquesta inscripció. Tant Correia com Untermann interpreten de tal manera allò que, al nostre parer, és només un perllongament dels marges d'escriptura. En efecte, ens fa pensar en això, i no en un separador de paraules, d'oracions o de línies, el fet que el segon apareix tallant abruptament una seqüència sil·labograma + vocal (\boxplus), fet que improbablement podrà marcar el final de paraula o d'oració. Parlar de línies d'escriptura se'ns fa encara més complicat quan la inscripció és circular i no s'entendria el perquè d'aquesta separació en aquests dos punts, i no en altres indrets del monument. És per això que la conclusió més encertada, creiem, per ser la hipòtesi més econòmica, seria ignorar les línies atès que serien una perllongació del pautat.

Sobre la seqüència gràfica **lok^o**, s'ha interpretat com un possible intent de representació d'uns elements *muta cum liquida* i que, per tant, s'haurien d'interpretar fonèticament com a /klo/⁹¹⁹. Correia parla també de dos possibles NNP **lok^oob^o nii** i **ab^oot^ooa[∩]air**. Per últim, Untermann compara els segments **b^oot^ooa[∩]** amb **b^oot^oo[∩]ar** (inscripció n° 56) i **b^ooar** (inscripció n° 57). Creiem, emperò, que les comparacions no serien possibles per diversos motius: el primer, que el signe \boxplus i \cap no serien equivalents fonèticament, o encara no n'està fefaentment demostrada l'equivalència. El segon, a les

⁹¹⁹ DE HOZ 2010: 388 n.477. Vid. Capítol 5.4.

inscripcions de Vale dos Vermelhos el signe que apareix és clarament \triangleleft i no \triangle –com ja s’ha pogut veure a la fotografia detallada del signe a l’entrada de la inscripció–. En tercer lloc, perquè no s’explica enlloc què se’n fa del signe \aleph que apareix a una de les inscripcions i no en les dues restants. Per aquests tres motius, doncs, creiem que la comparació d’Untermann no és adequada atès que es fa, principalment, per motius fonètics (en efecte, en la seva transcripció els segments sonarien semblant), però sense cap fonamentació epigràfica.

De Hoz dubta si aquesta inscripció és o no una estela, però al meu parer -sumat al de la resta d’investigadors- sí que ho és, segurament en manqui una part a l’inferior⁹²⁰.

⁹²⁰DE HOZ 2010: 356-357; *contra* LEITE DE VASCONCELHOS 1897b: 186 CORREA 1981: 204.

Figura 128. Fotografia de la inscripció n° 71 feta per Henrique Matos a Wikimedia Commons.

INSCRIPCIÓ N° 72. FAR.02.02 [= J.1.2)

Bibliografia

ESTACIO DA VEIGA 1891: EST XXXVI; CORREA 1985b: 389 i 393; BEIRÃO 1986: 127; 138; DE HOZ 1989: 536 i ss; CORREIA 1996: 81; *MLH* IV: 209-211; DE HOZ 2010: 376 n.434; 377 n.442; 380; 381 n.461; 385; 388; 390-399; 522 n.68.

Descripció

Inscripció de Fonte Velha III (Faro). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol de l'any 2019 al MNL, indret on es troba actualment (n° d'inventari 998.36.1). Estela de gres de Silves, de forma rectangular. (114)x(48)x11. La mida dels signes representats és molt irregular, començant amb una mida màxima de 14 cm i acabant en 6 cm (el signe □ mesura 7 cm a la mida màxima)⁹²¹.

La inscripció flueix en *boustrophedon* i cartel·la inferior. L'inici es llegeix força bé però el final de la inscripció, que precisament coincideix amb el moment en què la lletra es torna més petita, està malmès i només es pot intuir el final. Sembla ser que la inscripció està completa.

Context arqueològic

Necròpolis excavada a finals del segle XIX, on s'hi trobaren disset tombes i sis inscripcions⁹²². Curiosament, d'aquestes inscripcions es pensa que no només eren una tapa de tomba, sinó que estaven col·locades als costats de la tomba i amb el text dirigit cap a aquesta⁹²³. Dues inscripcions foren trobades abans que l'arqueòleg hi arribés, però no ens n'indica quines, ni en quines sepultures estaven situades les altres.

⁹²¹ Això, certament, podria ser un error de càlcul a l'hora de realitzar l'escriptura. Al meu parer, això és una prova més que l'ofici de lapidari no era especialitzat en aquesta època, sinó més aviat quelcom ocasional.

⁹²² ESTACIO DA VEIGA 1891: 252.

⁹²³ ESTACIO DA VEIGA 1891: 253.

Figura 129. Fotografia professional de l'estela de Fonte Velha III, cortesia del MNL.

Figura 130. Detall del signe \square de la inscripció n° 72.

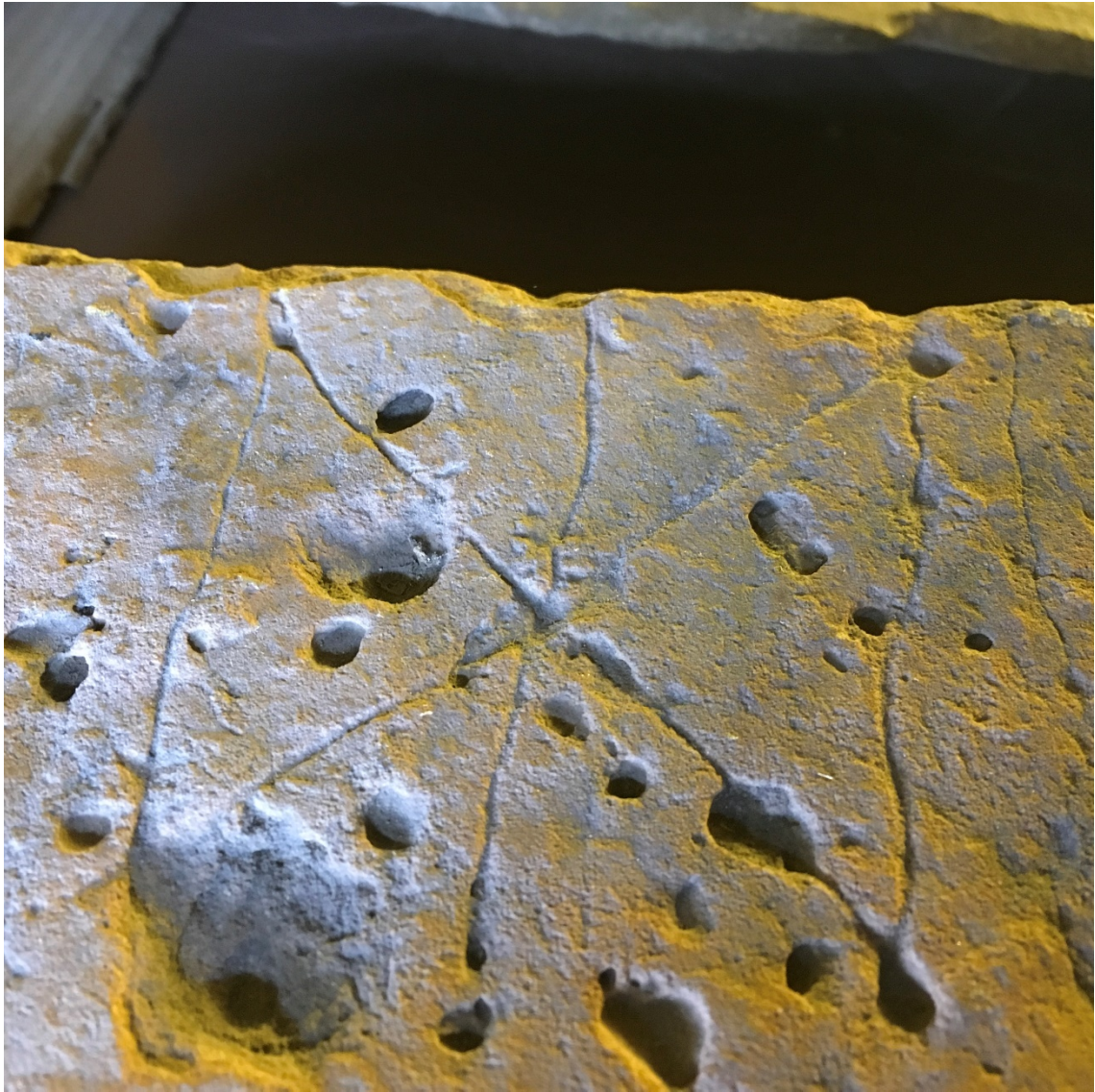

Figura 131. Detall del signe **𐌲** de la inscripció n° 72.

Comentari

Pel que fa a la paleografia de la inscripció, en destaquem el signe Ξ i el signe \mathcal{M} , en què no arriben a unir-se en el centre els traços. Potser, en aquesta inscripció s'han invertit els valors vocàlics tradicionals de \mathcal{H} i \mathcal{H} , aquí el primer seguit d' \mathcal{H} i el segon d' \square .

El mal estat d'algunes parts de la inscripció no ens permeten afirmar amb seguretat si es conserva tota o només una part. És difícil dir amb seguretat quin és l'inici de la inscripció, si la banda dreta o esquerra. Nosaltres ens decantem per un inici tradicional, és a dir, per la banda inferior dreta, encara que tampoc queda clar si el monument originalment es trobava en la posició en què vaig realitzar l'autòpsia o si, al contrari, estava a l'inrevés.

Pel que fa la llengua, només són identificables els segments de la fórmula, de la resta és massa arriscat extreure'n cap conclusió.

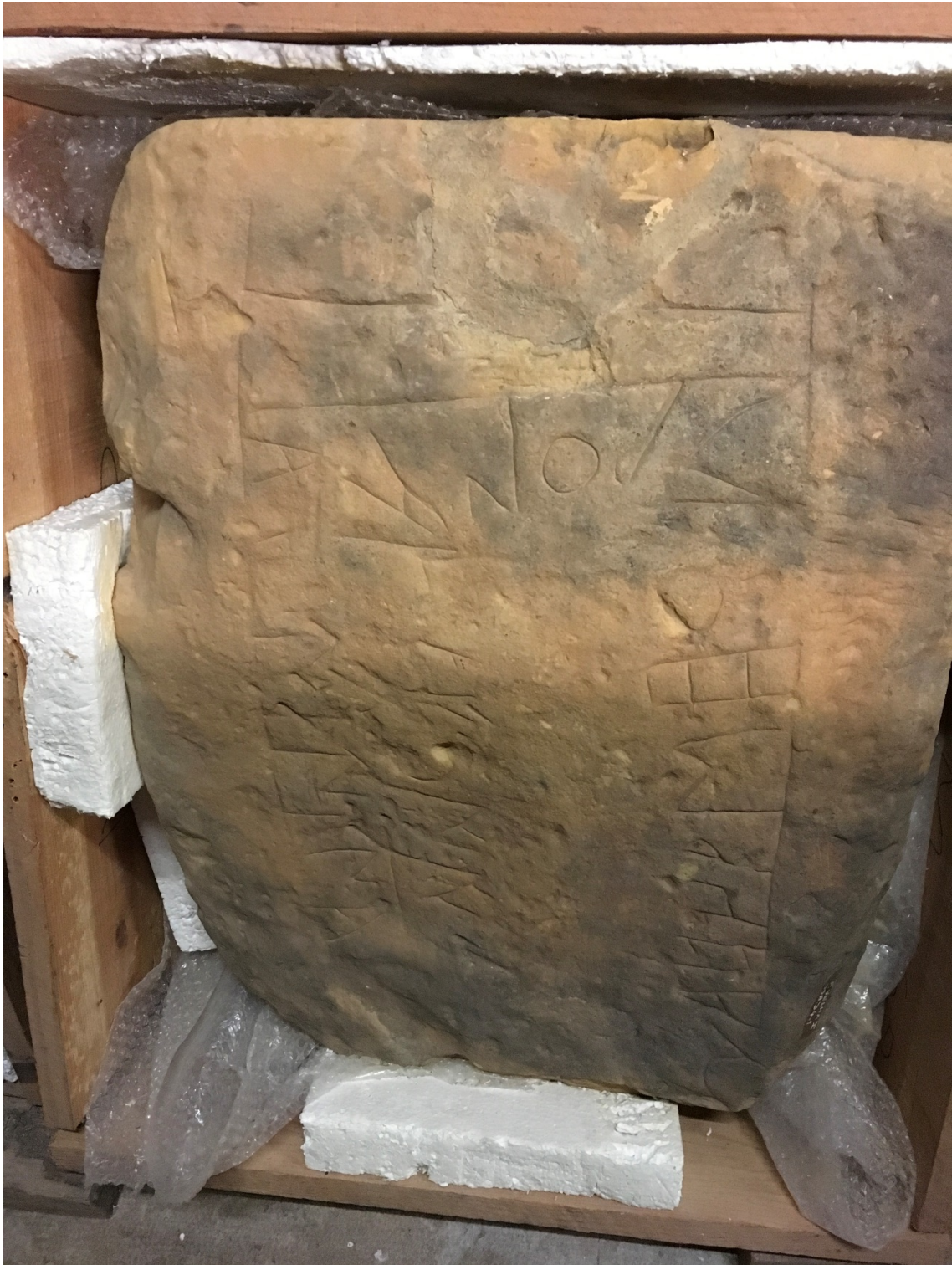

Figura 132. Inscripció de Fonte Velha I, realitzada per l'autor el 10 de juliol de 2019.

Figura 133. Detalls dels signes M i E de la inscripció n° 73.

INSCRIPCIÓ N° 74. FAR.02.04 [= J.1.4]

Bibliografia

ESTACIO DA VEIGA 1891: EST XXXV; BEIRÃO 1986: 128; 137; CORREIA 1996: 80; *MLH* IV: 214-215; DE HOZ 2010: 378; 382 n.465; 388; 402; 512.

Descripció

Estela de Fonte Velha de Bensafrim II (Lagos, Faro). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol de 2019 al MNL, on es troba actualment (n° inventari: 998.35.1). Fragment superior d'una estela. (43)x(79)x11. L'escriptura és molt pulcra i apareix pautaada. Els signes, de mesura regular, fan 7,5 cm, excepte el signe □, que en fa 4. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa i se'n distingeixen dues línies com a mínim. La inscripció constaria, com a mínim de dues línies d'escriptura, de les quals només en conservem uns breus segments. La paleografia és molt regular i de clara lectura.

Context arqueològic

Vid. inscripció n° 72.

Transcripció: Línia 1:]↑↑ΛΛ□□□ †□)□□□□□□□□+]

Línia 2:]Λ↑ΛΛ□.] †□Λ□□Λ[

Aparat crític

Línia 1, signe 1. □ Correia

Línia 1, signe 18. ↑ Correia; *non legit* Untermann

Línia 2, signe 1. Δ *aut* Λ Correia

Línia 2, signe 7. ↑ Correia

Lectura: Línia 1:]+eb^uuiuurk^eeob^oerk^aa↑↑][

Línia 2:]aet^eae□.]eaala[

Correia:]t^eet^euiuurk^eeot^eerk^aam^on+[-]t^oet^eaepleaala[

MLH: 1.]+ek^uuiuurk^eeot^eerk^aaf+[2.]ae↑ae□]eaala[

Comentari

La paleografia de la inscripció és estàndard, exceptuant-ne el signe λ , massa prim i allargat en comparació amb la resta. Cabria la possibilitat que la línia 2 fos dextrorsa, però la direcció del signe \uparrow no ho confirmaria pas. És destacable també l'ús dels escaliformes en aquesta inscripció. Sobre el primer, que transcriu \mathbb{H} i no \mathbb{H}^{927} , creiem que clarament tindria un valor labial+u, /b^u/; encara que, com ja hem vist, hi ha investigadors que el consideren un al·lògraf del signe \mathbb{K}^{928} . Després apareix el signe \mathbb{B} , que en altres inscripcions s'ha interpretat com un al·lògraf de \mathbb{B} , però que aquí no coincidiria pas amb la vocal esperada (\mathbb{F}). Podria tractar-se, també, d'un al·lògraf de \mathbb{H} , però aquest signe apareix a la segona línia de manera massa evident. Ens decantem, doncs, per una lectura del signe més conservadora, però sobta aquesta discrepància en la redundància vocàlica en una inscripció que no conté cap més errada d'aquest tipus encara que, com ja s'ha indicat al capítol corresponent, existeix una hipòtesi molt atractiva sobre un ús peculiar dels escaliformes en aquesta regió epigràfica⁹²⁹.

S'ha volgut veure en aquesta inscripció una lligadura d' $\mathbb{H} + \uparrow$ en el primer signe \mathbb{H} , però no ho veig clar per autòpsia⁹³⁰. Podria ben bé ser un cop *a posteriori* i no pas una lligadura.

Sobre la llengua, crec que cal remarcar una altra vegada el segment molt repetit **eb^u**, sense encara saber com s'hauria d'interpretar morfològicament⁹³¹.

⁹²⁷ Atesa la presència d'un traç extra inferior, ocult per un cop a la pedra, que no apareix al calc d'Untermann però s'intueix al de Beirão que publica Correia. També es pot intuir a les fotografies adjuntades del monument.

⁹²⁸ Vid. taula n° 38.

⁹²⁹ Vid. Capítol 6.5.

⁹³⁰ CORREA 1981.

⁹³¹ Vid. Capítol 5.4.

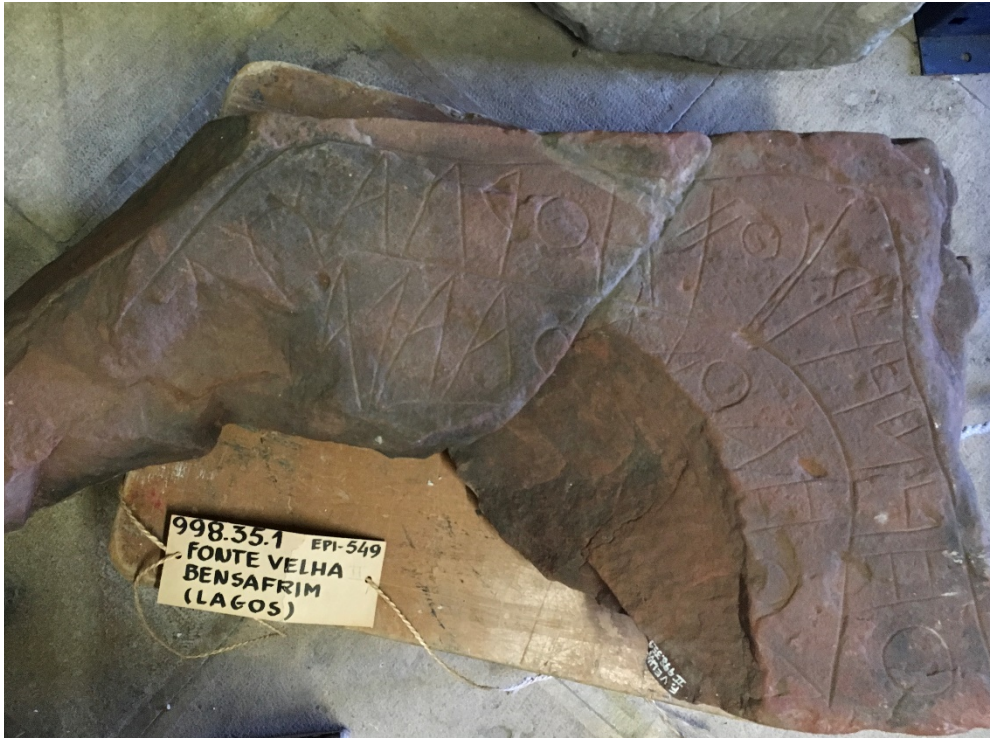

Figura 134. Inscripció de Fonte Velha II, el dia de l'autòpsia al MNL (10/7/2019).

Figura 135. Detall de la inscripció n° 74 on s'aprecia el possible signe **𐌆** i la lligadura.

MLH: 1. mut^uuirea b^aar[e n]a^rk^eentⁱ 2.a+musok^eeonii (amb segmentació a la línia 1)

Comentari

La inscripció es troba en un estat de lectura tan deplorable, que, malgrat haver-ne realitzat l'autòpsia, he de seguir els calcs d'Untermann per completar-la. Tot i així, el calc té errors, que he esmenat. El primer signe és clarament \mathcal{M} i no \mathcal{P} ⁹³². També hi ha un segment que al calc d'Untermann està repetit (l'inici seria, segons el calc, $\mathcal{A}^{\square} \mathcal{P} \mathcal{M} \mathcal{M} \mathcal{M} \mathcal{M} \mathcal{M} \mathcal{M}$, -n'he subratllat els afegits-, però ell mateix ja en dona la lectura correcta). A la segona línia, cal remarcar la possible existència d'un signe volat \square sobre el signe \mathcal{M} , ignorat pels editors anteriors.

Pel que fa la llengua, tant Untermann com Correia consideren el segment inicial **m^ut^uuirea** (segons l'alemany) com un NP, seguit de la fórmula.

⁹³²DE HOZ 2010: 376 n.438. *contra MLHIV*: 217.

Figura 136. Detall de l'inici de la inscripció, on es veu clarament el signe M.

Figura 137. Detall on s'intueix el signe ◻ volat darrera M de la segona línia.

Figura 138. Fotografia oficial de Fonte Velha V, cedida pel MNL.

INSCRIPCIÓ N° 76. FAR.02.06 [= J.1.6]

Bibliografia

ESTACIO DA VEIGA 1891: 254; CORREIA 1995-1997: 198-199; *MLHIV*: 218-219; DE HOZ 2010: 354; 366-367.

Descripció

És un fragment inscrit d'esquist. (8,4)x(6)x1,3. Actualment creiem que es troba al MM Figueira da Foz, malgrat no haver pogut assegurar-ne la presència. La seva finor i les peculiaritats paleogràfiques del document descarten, al nostre parer, considerar-lo una estela. Untermann ja proposa l'interessant hipòtesi que sigui un *ὄστρακον*. Al contrari, Correia i de Hoz el consideren una téssera. Tampoc presenta redundància vocàlica, com seria l'habitual ens els esgrafiats, al contrari que amb les inscripcions. Els signes estan inscrits de forma tan irregular, que s'ha arribat a veure l'acció de dues mans diferents⁹³³. Els signes són dextrorsos, al menys els quatre primers, i mesuren entre 0,9 i 1,1 cm.

Context arqueològic

No hi ha cap mena d'informació sobre el context de la seva troballa.

Lectura: ×↑∫Λ[.][.][.]

Aparat crític

Signe 2. Λ Untermann

Signe 3. *Non legerunt* Correia et de Hoz

Transcripció: t^alb^aa[.]

Correia i de Hoz: t^al+a

MLH: t^aab^aa ur

Comentari

Per a Untermann, el final de la inscripció seria 49.

⁹³³ *MLHIV*: 219; DE HOZ 2010: 366-367.

De Hoz, d'altra banda, llegeixen un inici $\times 1 + A$ ⁹³⁴. El signe malmès, crec que és clarament $\dot{\text{r}}$. Untermann pensa que la ratlla vertical podria ser † o ‡ ⁹³⁵.

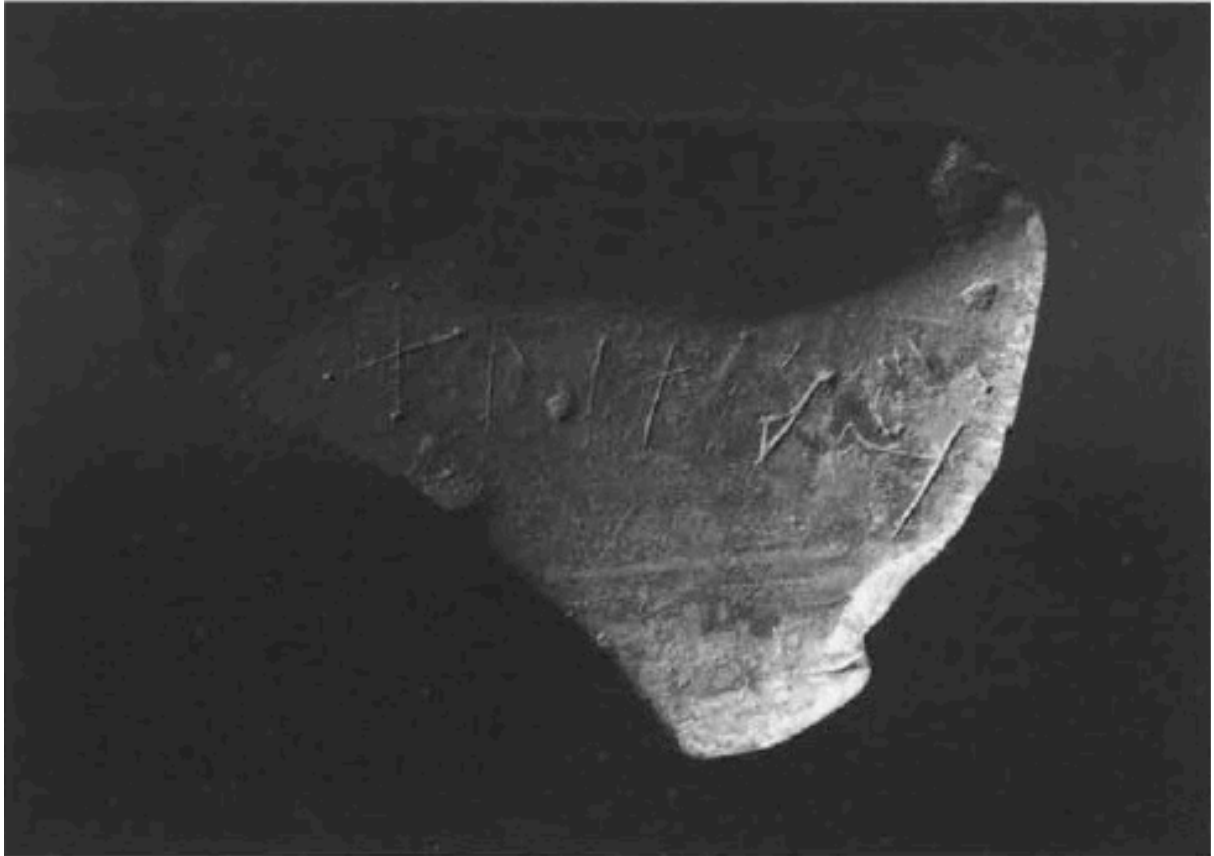

Figura 139. Epígraf de Fonte Velha I segons Correia 1995-1997.

⁹³⁴ DE HOZ 2010: 366.

⁹³⁵ MLHIV: 219.

INSCRIPCIÓ N° 77. FAR.03.06 [= J.106]

Bibliografia

GUERRA 2002 : 220-228; CORREA 2004b; DE HOZ 2010: 389-391; 393.

Descripció

Estela de S. Martinho (Silves, Faro). Desconeixem on es troba en l'actualitat. Estela d'esquist local de forma trapezoidal. 133x95x13-11. La mida conservada correspon segurament a la del original, amb petites variacions. L'escriptura flueix en sentit invers del qual és habitual, és a dir, flueix en direcció sinistrorsa, i és circular. Està pautada i no en sabem la mida dels signes. Fora del cercle hi ha dues línies més d'escriptura, sense pautar. La paleografia dels signes sembla regular i però els calcs presentats a l'*editio princeps* fan de mal llegir.

Context arqueològic

Fou una trobada aïllada, no s'han trobat restes de necròpolis ni hàbitats a la zona. La regió és agrícolament fèrtil i el jaciment més proper és Corte do Freixo⁹³⁶.

Lectura:

ϣϣA 1A 4+ ϣϣϣ+ ϣA ϣ+ ϣ[---]ϣ[---] ϣ ϣϣA ϣϣϣ ϣϣ ϣϣϣ ϣ ϣA ϣ

]A ϣ ϣA ϣA ϣϣϣ

B:]A ϣA ϣϣA ϣ C: ϣ

Aparat crític

Signe 33. ϣ Guerra i Correa; ϣ de Hoz

Transcripció:

A: b^aast^eek^u ϣ^oionunaiot^ee[---]i[---]o+reiar+nioe+nalakⁱisú ϣ^taana ϣ^keb^aa[

B:]eanb^aara[C: b^o

⁹³⁶ GUERRA 2002: 220-221.

Guerra:

A: b^aast^eeb^uúroionunaiot^e?e[---]i[---]o+reiar+nioeb^uualakⁱmuřb^o?anařk^eeb^aa+

B: ean**ḅ**^aara C: b^o?

Correa:

A: b^aast^eeb^uúroionunaiot^e?e[---]i[---]o+reiar+nioeb^uualakⁱmuřb^o?anařk^eeb^aa+

B: ean**ḅ**^aara C: b^o?

de Hoz:

A: p^aast^eePOuWoionunaiot^ee[---]i[---]o+reiar+nioPOualakⁱśuWPUanaWk^eep^aa+

B: ean**p**^aaraPU o ean**p**^aarPUa

Comentari

Sobta l'ús del signe □ en aquesta inscripció, atès que sembla no seguir les regles de la redundància. Podria ser equivalent fonèticament a Ḥ, que no hi apareix⁹³⁷. De Hoz el transcriu directament com a b^o. L'absència d'escaliformes excepte □ pot ser la clau per entendre el valor d'aquest signe, que funcionaria com a comodí per a un tipus de sil·labogrames consonàntics, segurament els de la sèrie en dental, però només en aquesta inscripció. Així doncs, es podria interpretar versemblantment amb el valor /t^e/ i /t^a/, tal com es proposa en la teoria epicòrica de Rodríguez Ramos. D'altra banda, hi ha molts signes perduts i/o il·legibles.

Sobre el signe ṡ, de Hoz pensa en Ṣ, hipòtesi que, com ja hem explicat anteriorment en un altre capítol, també seguim⁹³⁸.

⁹³⁷ GUERRA 2002: 226; CORREA 2004b: 283.

⁹³⁸ Vid. capítol 6.3.4; *contra* GUERRA 2002; CORREA 2004.

Figura 140. Fotografia de l'estela de S. Martinho segons GUERRA 2002: 222.

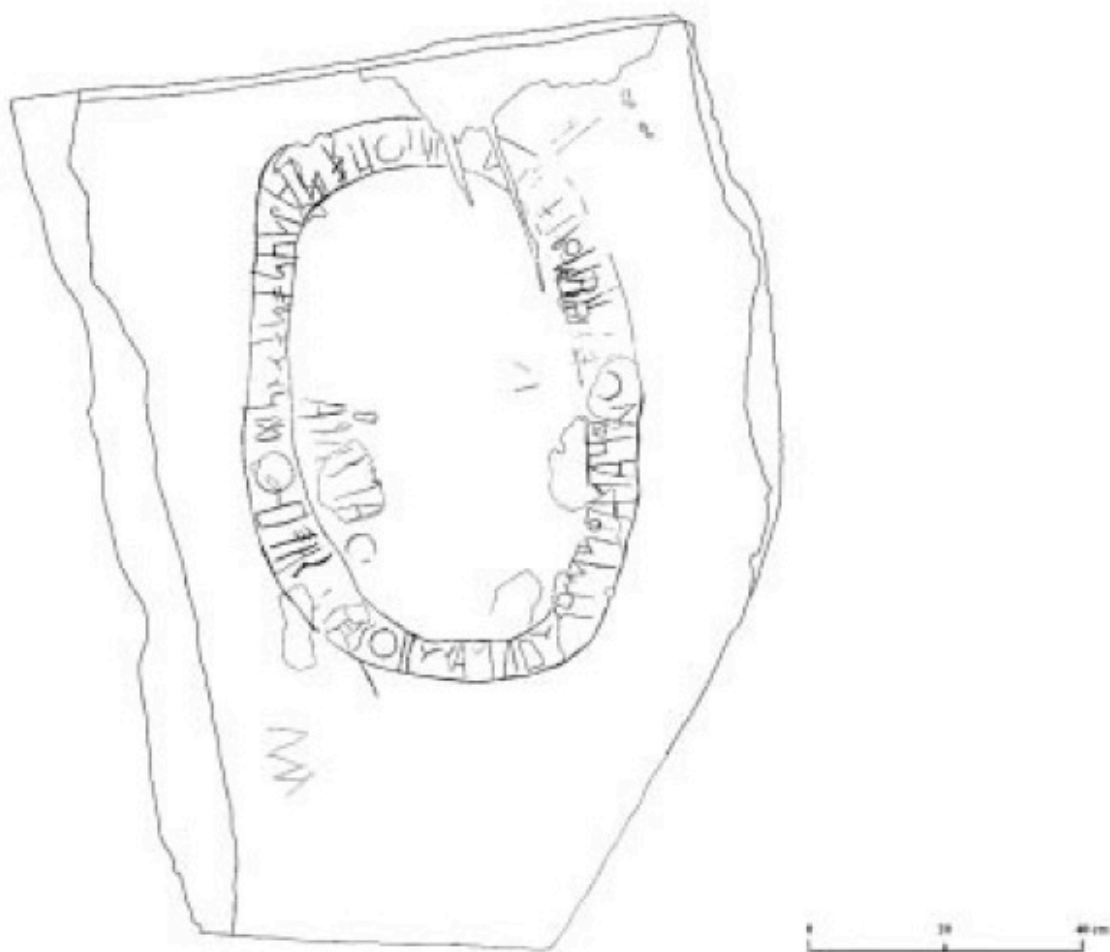

Figura 141. Calc de l'estela de S. Martinho segons GUERRA 2002: 223.

INSCRIPCIÓ N° 78. FAR.03.07

Bibliografia

GOMES 2006-2007; SAUREN 2008; GUERRA 2009: 331-338; GUERRA 2010; CORREA 2016: 337-338.

Descripció

Estela Vale de Águia (Silves, Faro). Desconeixem la localització actual d'aquesta inscripció. Fragment d'estela inscrits de gres de Silves, de forma molt irregular, més ampla per la part superior que per la inferior. (77,5)x(82,5)x25. Cal destacar el gruix de la inscripció, molt elevat. Podria haver-hi dues línies d'escriptura perquè a l'interior s'hi troben restes de cartel·la. La línia principal va pautaada i en direcció sinistrorsa. La direcció de l'escriptura és circular. La cartel·la mesura entre 9,5 i 11 cm. La lectura dels signes en alguns punts, com l'inici, són dubtosos en base als calcs de l'*editio princeps*.

Context arqueològic

No es dona informació concreta sobre el context de la troballa⁹³⁹.

Lectura:]Δ ʎ□qA }□H }+A }+□] +[

Aparat crític

Signe 5. *Non legit* Guerra 2009

Signe 7. ↑ Guerra 2009

Lectura]+k^e+oa+b^ak^ueb^aarena]

Gomes:]KO?[E][AR]SEO SARONA[O] (*sic*)

Guerra 2009:]++alb^at^eeb^aarena[k^e

Guerra 2010:]b^aat^eeb^aarena[f^{k^e}enii?

Correa:]k^e+oa+(+)b^ak^ueb^arena]

⁹³⁹GOMES 2008-2009; GUERRA 2009.

Comentari

Un primer signe il·legible, segons el calc els dos següents possiblement siguin \square)⁹⁴⁰. Fins a ξ , són il·legibles. Guerra, segurament de forma encertada, interpreta el signe \mathbb{H} com a \mathbb{H} , atès que va seguit d' \square , estant-hi també d'acord Correa. Emperò, formalment, el signe equivaldria a /b^u/⁹⁴¹. Ens trobaríem, doncs, també, davant un cas epicòric de l'ús de l'escaliforme.

Sobta, a més, el primer sil·labograma ξ , sense redundància. A més, si s'interpreta el signe \mathbb{H} com a /k^u/, tindríem un segon sil·labograma no redundant a la inscripció.

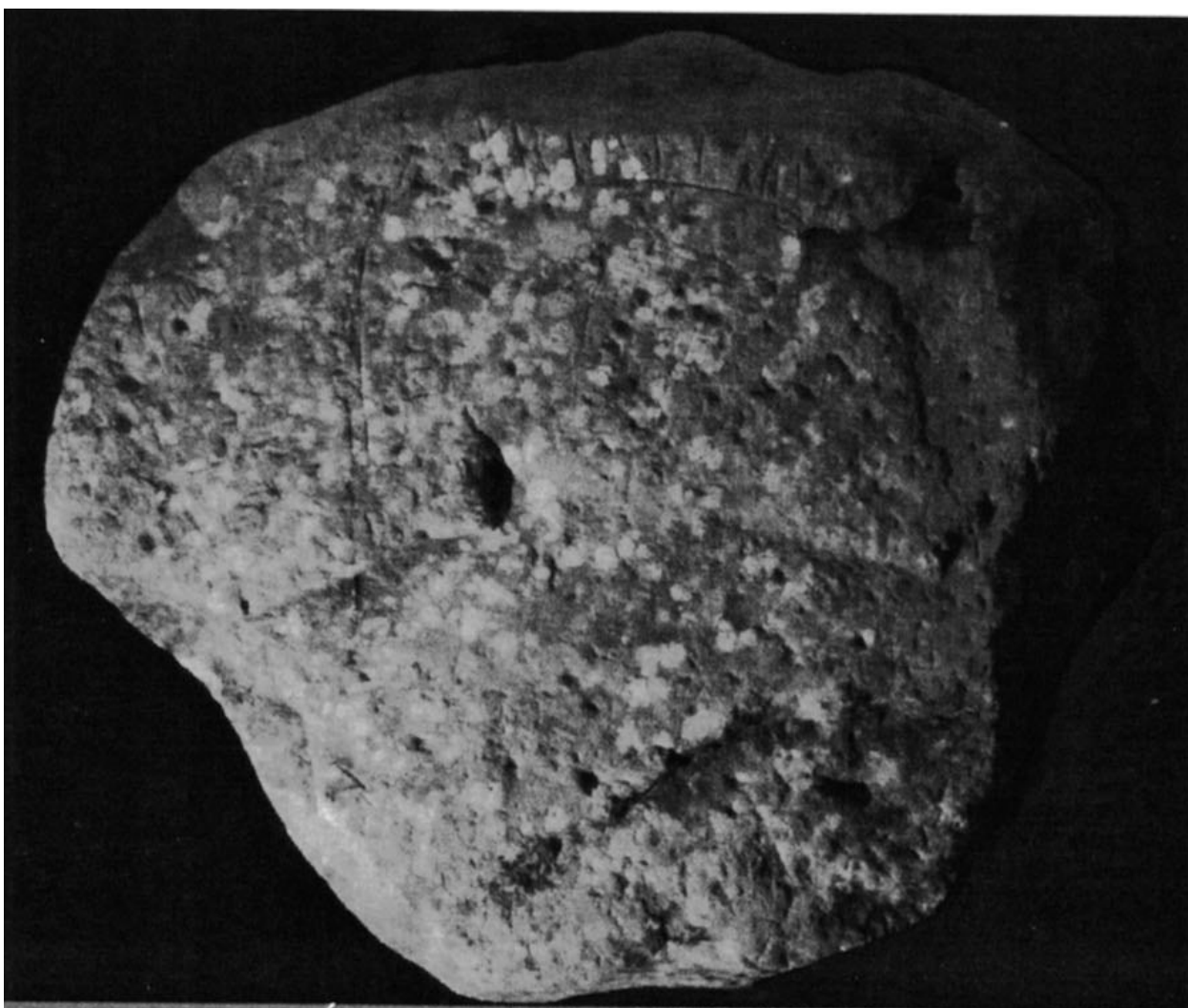

Figura 142. Fotografia de la inscripció n° 78 segons Gomes 2006-2007: 80.

⁹⁴⁰ CORREA 2016: 338.

⁹⁴¹ GUERRA 2009: 331; 2010 i CORREA 2016: 337-338.

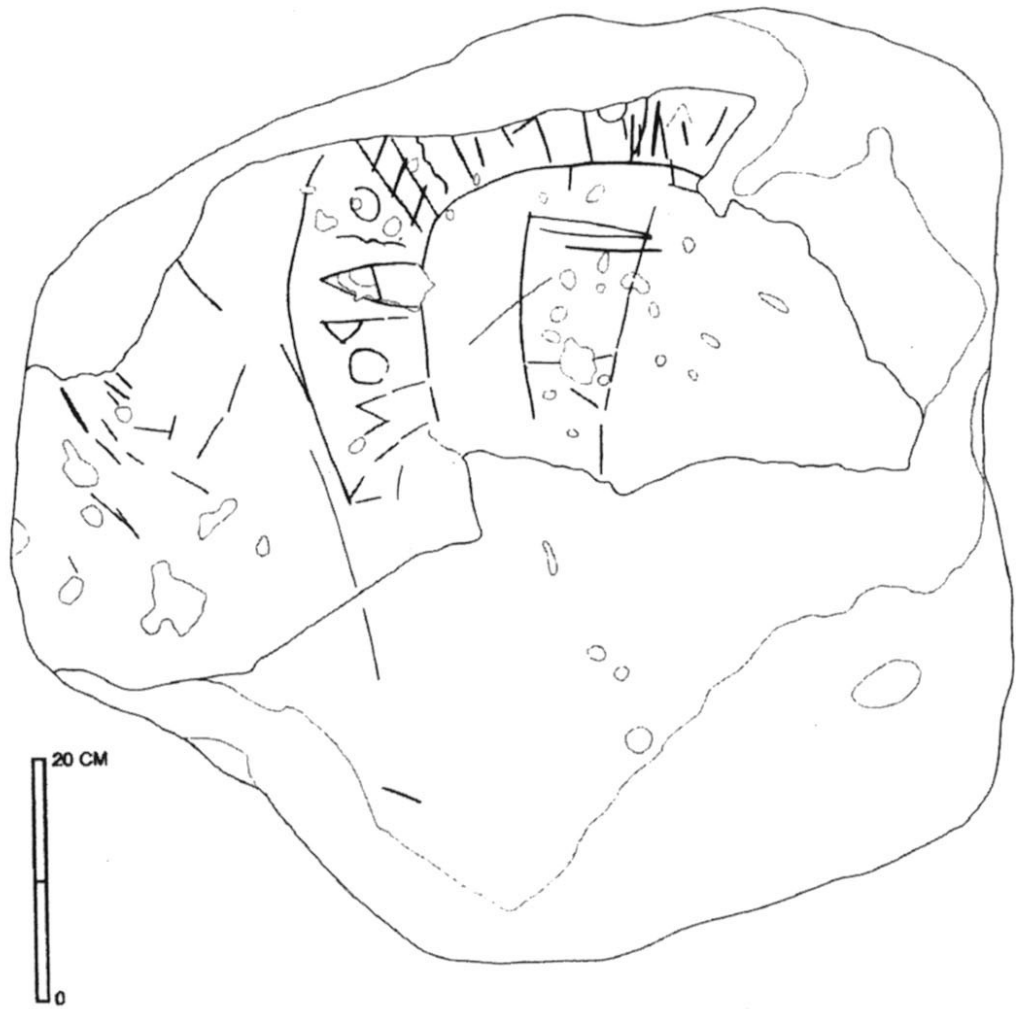

Figura 143. Calc de la inscripció n° 78 segons Gomes 2006-2007: 81.

INSCRIPCIÓ N° 79. FAR.04.14 [= J.7.10]

Bibliografia

PÍRES-MARTÍNS 1988; BEIRÃO 1986: 130; 141; CORREIA 1996: 103; *MLHIV*: 251-252; DE HOZ 2010: 389; 391; 393; 397.

Descripció

Estela de Touril (Loulé, Faro). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol de l'any 2019 al MNL, indret on es troba actualment (n° inventari 2000.32.1.I). Fragment rectangular lateral d'una estela. (97)x(25)x10. Els signes són de mida regular, fins i tot el signe □ (5 cm). En falta l'inici, però sembla que se'n conserva el final. L'escriptura flueix sinistrorsa, sense pautat. L'escriptura està molt desgastada i això dificulta la bona lectura de la inscripció. Tampoc l'indret del museu on es conserva convida a un bon estudi i anàlisi del monument.

Context arqueològic

Descoberta durant uns treballs de prospecció realitzats a la necròpolis de Touril, sense cap context arqueològic clar⁹⁴².

Lectura: □□A }η□M A □□□η□)++A η+[

Aparat crític

Signe 1. √ i η Correia

Signe 4 i 5. η Correia *et* Untermann

Signe 9. η Correia

Signe 10. √ Correia

Signe 13. ηη Correia

Transcripció:]+na++k^eenⁱra^senb^aare

Correia: b^a+ [r]nam^ok^eennb^aranlenp^aare

⁹⁴²BEIRÃO 1986: 48; CORREIA 1996: 103.

MLH: +++naʳkeeniiraśenb^aare

De Hoz:]++++naWk^eeniiraśenp^aare

Comentari

La inscripció es troba molt erosionada, però la lectura sembla quasi segura. El signe \mathbb{M} no es pot llegir sencer al trobar-se escapçat, però la seva lectura sembla segura⁹⁴³. El signe que manca entre els segments $\Lambda \eta i \square \lambda$ podria ser η , però per autòpsia no queda gens clar.

Pel que fa la llengua, apareixen element de la fórmula però separats i no seguits, tal com acostuma ni en la posició final esperada.

Figura 144. Fotografia de l'estela de Touril, feta el dia 10 de juliol de 2019.

⁹⁴³ *MLH*IV: 251-252; DE Hoz 2010: 393.

Figura 145. Detall del signe Mescapçat de la inscripció n° 79.

INSCRIPCIÓ N° 80. FAR.05.01 [= J.8.1]

Bibliografia

CORREA 1985b: 393; BEIRÃO 1986: 133; 146; CORREIA 1996: 132; *MLH* IV: 253-254

Descripció

Inscripció de Castelo da Fuzeta (Tavira). Autòpsia realitzada el dia 10 de juliol del 2019 al MNL, indret on es troba actualment (n° inventari: 2007.25.1). Fragment betiliforme d'una estela d'esquist fosc (136)x(19)x13. Podria tractar-se del fragment del final del document, havent-se, doncs, perdut l'inici. L'escriptura és sinistrorsa, de mida regular (4 cm), sense pautat. La inscripció, emperò, està molt malmesa. Finalment, s'ha hagut de seguir el calc d'Untermann per aproximar-ne una lectura.

Context arqueològic

Trobada aïllada, no se sap on⁹⁴⁴.

Lectura:]⊥□η⊥ΔηΛ+⊥⊥⊥Λ+[---]□[

Aparat crític

Signe 7. ↑ Correia

Signes 8 i 9. ηΛ *legit* Correia

Signe 14. *Non legit* Correia

Transcripció:]e[---]+a[⊥]ir+ant^oonb^oo[

Correia: +am^oirlna+t^oont^e+ [

MLH:]+a^{ri}+++ant^oonb^oo[

Comentari

Crec que el signe que segueix a η⊥ podria ser ⊥, tal com creu Correia, però no n'estem gens convençuts. Al final coincidim amb Untermann en què l'últim signe hauria

⁹⁴⁴CORREIA 1996: 132.

d'èsser ⁹⁴⁵†. Creiem també que la lectura dels signes 8 i 9 que fa Correia és un *lapsus* a l'escriure, ja que al calc de Beirão que ell empra es veu clarament que la seqüència és a la inversa.

A banda de la poca llegibilitat de la inscripció, tampoc es troba cap segment segur de la llengua del SO que ens ajudi a interpretar els signes.

Figura 146. Fotografia de la inscripció n° 80 realitzada per l'autor el 10 de juliol de 2019.

⁹⁴⁵MLHIV: 253.

INSCRIPCIÓ N° 81. CC. 05. 01 [= J.56.1]

Bibliografia

BELTRÁN 1973; ALMAGRO GORBEA 1977: 265 ss; CORREA 1989: 245; DE HOZ 1989: 535; CORREA 1992: 98; DE HOZ 1995: 593; CORREIA 1996: 147; *MLH* IV: 346-347; DE HOZ 2010: 357-358; 390-391; 393; 397.

Descripció

Estela d'Almoroquí (Madroñera, Càceres). Autòpsia realitzada el dia 26 de març de 2018 al Museu Arqueològic de Càceres, indret on es troba actualment. El monument és un bloc de pissarra marronosa. (150)x62x15. Les lletres tenen una mesura regular d'entre 5,5 i 7 cm d'alçada, mentre que els signes Υ , D i \square mesuren 1 i 2 cm, respectivament. L'escriptura és sinistrorsa i es troba situada a la cantonada inferior esquerra de l'estela. Per aquest motiu caldria revisar la seva adscripció al catàleg d'esteles, ja que aquesta disposició textual és rara i no es correspon amb la disposició habitual d'una estela, on l'escriptura aniria al centre per destacar-ne la seva fàcil lectura. Com es pot comprovar a les fotografies, tant la col·locació del text a l'esquerra inferior com la seva disposició, no en farien fàcil la lectura si es clavés al terra, tal com hi aniria si fos una estela. A banda d'aquestes consideracions, la lectura de la inscripció és clara i sense dubtes, exceptuant-ne un únic signe.

Context arqueològic

El monument fou trobada a una vedruna al puig d'Almoroquí per un col·laborador del museu. A la zona també s'hi va trobar un fragment d'estela extremenya amb un antropomorf amb paral·lels rupestres⁹⁴⁶. A més, es van recollir ceràmiques realitzades a mà típiques de la zona, fet que situa la troballa a cavall entre el Bronze Final i la I Edat del Ferro⁹⁴⁷. Almagro-Gorbea, de fet, ja les situa al ferro inicial⁹⁴⁸; de l'estela decorada, Almagro-Gorbea també diu que sembla pertànyer més a les representacions rupestres que

⁹⁴⁶ BELTRÁN 1973: 109-115.

⁹⁴⁷ BELTRÁN 1973: 91-94.

⁹⁴⁸ ALMAGRO GORBEA 1977: 265.

habituals. Malgrat que els signes \mathcal{P} i \mathcal{V} són de lectura difícil, la seva identificació com a tals sembla fora de dubte.

Correia llegeix el signe \mathcal{N} com a \mathcal{T} , però ja ell mateix accepta la possibilitat d'una lectura per \mathcal{N} .

Sobre la interpretació lingüística que se n'ha fet, cal considerar la hipòtesi d'Untermann de considerar la inscripció com un NP seguit de la fórmula funerària. Segons aquesta teoria, **ak^oosioś** seria un NP, mentre que el final **na \mathcal{N} keti** un verb. Cal destacar, altra vegada, que sovint la segmentació de mots és aleatòria a l'escriptura del SO i que aquestes suposicions han de ser considerades com a merament conjectures.

Figura 147. Estela d'Almoroquí. Fotografia feta el dia 26 de març de 2018.

Figura 148. Detall de la inscripció n° 81 on es veu el fragment escapçat.

INSCRIPCIÓ N° 82. BA.04.01 [= J.55.1]

Bibliografia

BELTRAN 1973; OTERO-MELENA 1976; ALMAGRO GORBEA 1977: 264-265; CORREA 1989: 250; CORREIA 1996: 148; *MLHIV*: 343-344; DE HOZ 2010: 357-359; 382 n.465; 388; 390-391; 393 i 397.

Descripció

Estela de Siruela. Autòpsia realitzada el dia 27 de març de l'any 2018, al Museu Arqueològic de Badajoz, on actualment es troba (D. 4439). El monument és una estela de pissarra, de color gris, de (120)x(52)x19. La inscripció sembla escapçada per la part superior i és d'una mida molt estreta, segurament provocada pel trencament d'algun dels seus costats, sinó dels dos. Les lletres tenen una mesura regular de 8 cm a la primera línia i d'entre 6 i 7 cm a la segona. Els signes han estat inserits en un pauta mal traçat, segurament de factura anterior a l'escriptura⁹⁵³. Cal destacar la Λ inicial, que mesura 10 cm i el signe \square , que en fa 1,5.

L'escriptura flueix en *boustrophedon*, essent les dues línies d'escriptura separades per una cartel·la, que en el cas de la segona línia envolta l'escriptura completament, però en el cas de la primera sembla que l'escriptura discorre fora de la cartel·la. A la segona línia l'escriptura és més compacta i petita, en comparació a l'escriptura desordenada de la primera línia. Segons els seus primers editors, es tracta de la por del lapidari a quedar-se sense espai⁹⁵⁴. Emperò, la lectura de la inscripció és clara i s'identifiquen els signes sense dubtes. Cal destacar que a l'anvers es troba una inscripció funerària llatina i que només es va preparar per a l'escriptura, polint-lo, el cantó paleohispànic.

Context arqueològic

Segurament es tracta d'un monument que va patir dues reutilitzacions: una en època romana i una altra en època posterior, indeterminada. Es va trobar dins d'una filera de pedres que actuava com a tancat o com una divisió del terreny. S'ha pensat que, donat

⁹⁵³ OTERO I MELENA 1976: 346.

⁹⁵⁴ BELTRÁN 1973; OTERO I MELENA 1976.

el seu pes i les seves dimensions, no s'hauria traslladat des de molt lluny⁹⁵⁵. A l'anvers es troba una inscripció funerària llatina⁹⁵⁶.

Lectura: □[.] 4A X q □ □[.] † ʎ 1 † 8 † A

X A q ʎ □ 1 ʎ † ʎ | ʎ ʎ ʎ ʎ □ ʎ □ ʎ A ʎ ʎ □ ʎ A ʎ

Aparat Crític

Signe 1: *MLH*: 9

Signe 8: Correia i *MLH*: 1

Signe 10: Correia: X, inserit entre les dues □ □

Signe 15: *MLH*: 1; Correia: 1

Transcripció: aok^oolioneert^aaune[---]?t^aarielnon|li^ʎnienena^ʎk^eenai[

MLH: rokoolione ert^aaune [---]t^aarielnon | lírniene na^rk^eenai (amb segmentació de mots)

Correia: t^aarielnonlim^onienam^ok^eenai [---]aok^oolionet^aert^aaune

Comentari

En general es tracta d'una inscripció de lectura clara, malgrat presentar algunes dificultats no exemptes d'incertesa. En primer lloc, Untermann s'equivoca en la lectura del primer signe, que ell considera que podria ser 9, però que donada la paleografia peculiar d'aquesta inscripció, és clarament una A⁹⁵⁷. Després, ens trobem amb un *a priori* enigmàtic signe X molt petit i seguit de la vocal □, en comptes de la vocal A⁹⁵⁸. És per aquest motiu que creiem més versemblant considerar el possible signe X com la continuació del signe ʎ o, més plausiblement, 1, que precediria la primera de les dues

⁹⁵⁵ BELTRÁN 1973; OTERO I MELENA 1976: 343.

⁹⁵⁶ BELTRÁN 1973; OTERO I MELENA 1976: 344-345.

⁹⁵⁷ *MLH* IV: 343-344.

⁹⁵⁸ En efecte, aquesta és la interpretació de Correia.

vocals ◻ seguides. Aquesta hipòtesi l'avalua la mateixa inscripció, ja que veiem com a la segona línia el mateix succeeix amb les possibles lletres ʷ o ʱ que envolten per damunt les vocals ◻, més petites. Es tractaria, doncs, d'un efecte estètic del lapidari. S'ha comentat, també, la possibilitat de l'existència d'una lligadura ʷ+ʱ en aquesta inscripció, però l'assumpte no es pot confirmar ni desmentir de forma fefaent⁹⁵⁹.

Pel que fa la llengua de les inscripcions del SO, Correa ja fou el primer en assenyalar un parell de segments que podien tenir l'aparença de NNP indoeuropeus: es tracta de l'inicial **aok^o** (= *Augu*) i de **lione** (= *Leonus*)⁹⁶⁰. Untermann relaciona, a més, el segment inicial amb **ak^oosioś** de la inscripció n° 81. Untermann considera que la forma podria indicar un NP, atès que a la inscripció n° 81 apareix sol juntament amb la fórmula final. La nostra opinió és que, malgrat la semblança innegable entre els mots, l'alemany no indica què se'n fa, de la primera vocal ʰ del segment de la inscripció n° 82, ni tampoc la oscil·lació entre els signes consonàntics ʰ i ʱ, ja que a la inscripció n° 81 la lectura més plausible, fins i tot per a Untermann, és ʰ i no ʱ. També assenyala la notable semblança entre el segment **eert^aau** amb el segment **ert^aau** de la inscripció n° 83. Aquesta forma segurament podria pertànyer a un NP de la zona, atesa la freqüència d'aparició en aquesta àrea epigràfica, o, si menys no, un mot freqüent (nom de lloc, familiar, etc). Per acabar amb les comparacions d'Untermann, també compara el segment **li^ŋnie** amb **liirnset^aab^uun** de la inscripció n° 44. Aquesta comparació, tal com hem vist amb la primera, no està exempta de problemàtica. En efecte, Untermann realitza un exercici perillós al posar en relació dos mots que presenten dos signes consonàntics diferents, només per la suposada semàntica semblant dels signes. Al nostre parer, fins que no apareguin més dades concloents sobre el valor del signe ʱ, no es pot acceptar que els segments **li^ŋ** i **liir** (a més, s'ha de vigilar també la redundància vocàlica) puguin tenir un origen semblant.

⁹⁵⁹ CORREA *apud* DE HOZ 2010:382, n. 465.

⁹⁶⁰ CORREA 1989: 250.

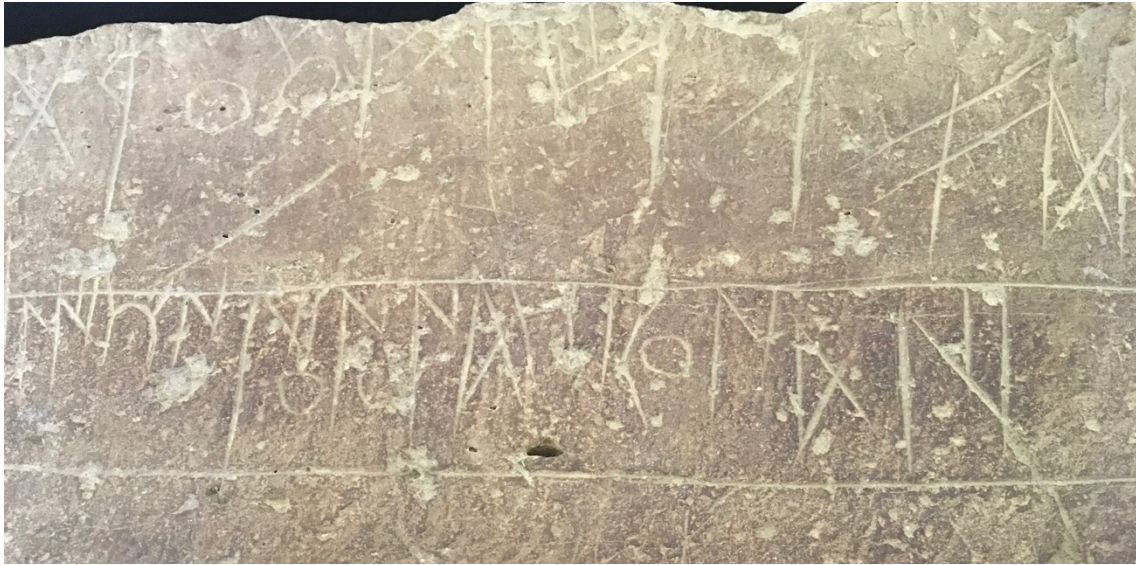

Figura 149. Detall de la inscripció n° 82 on es veu l'inversemblant signe X i la comparació amb la línia inferior.

Figura 150. Detall del fragment de la inscripció n° 82 on podria aparèixer la lligadura, però és de difícil lectura.

Figura 151. Estela de Siruela. Autòpsia realitzada el 27 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 83. BA.05.01 [= J.54.1]

Bibliografia

BERROCAL 1987; GALÁN 1993: 100; CORREIA 1996: 150; *MLH* IV: 341; DE HOZ 2005a: 36-37; 2010: 355 n.350.

Descripció

Estela de Capote (Higuera la Real, Badajoz). Autòpsia realitzada el dia 27 de març del 2018 al Museu Arqueològic de Badajoz, indret on el monument es troba en l'actualitat (D.0760). Estela incompleta de quarsita, (95)x(50)x16. En manca segurament la part inferior sense escriptura, part que segurament servia per a clavar la inscripció al terra. A més, les bandes superior i dreta de la inscripció també presenten sectors trencats, malmetent la inscripció i la decoració anterior. L'escriptura està disposada a la part superior de la decoració, de què parlarem posteriorment, com volent rodejar-la. La direcció de l'escriptura és sinistrorsa. Els signes mesuren entre 3,5 i 5,5 cm a la primera línia, i uns 7 a la segona. Els signes □ són de mida més reduïda a ambdues línies, entre els 1,1 i 1,2 cm.

S'ha volgut veure diferents mans a l'hora de realitzar l'escriptura, però no ho creiem pas després d'haver realitzar l'autòpsia. Sembla que simplement el traçat dels signes és menys profund a la línia vertical que no pas a l'horitzontal. Malauradament tampoc hem trobat dos signes idèntics per tal de comparar-los.

Context arqueològic

L'estela va aparèixer reaprofitada com a llinda d'una cort de porcs. Segons Berrocal, a la zona també van aparèixer acumulacions de pedres d'aparença tumular⁹⁶¹. Per aquest motiu i també pels decoratius, Berrocal pensa que aquesta inscripció podria haver tingut un ús (o dos) funerari. També ha suposat, amb encert, que els motius decorats són anteriors a l'escriptura⁹⁶².

⁹⁶¹ BERROCAL 1987: 195; 201-202.

⁹⁶² Sobre la decoració, vid. CELESTINO 2001: 441-442 i DÍAZ-GUARDAMINO 2010: estela n° 275 i el seu capítol 7.4.

Lectura:]+ 4Λ×q□q †‡ †4[---]+ 1□) 1+ [

Aparat Crític

Signe 5: *MLH*: 1; Correia: +

Signe 6: de Hoz: Λ

Signes 16 i 17: de Hoz: H[□]

Transcripció:]+ik^een+ [---] uosorert^aau[

MLH:]+ik^eei[.][uosorert^aau[

De Hoz:]ik^eena[---]uosorert^aat^e

Comentari

Els signes 1 i 6 són impossibles de llegir, encara que del signe 6 se'n pot formular alguna hipòtesi. El signe 5 és dubtós, llegit 1 per mi i de Hoz, mentre que Untermann llegeix 1⁹⁶³. Sincerament podria tractar-se del signe 1 però de moment no és possible decantar-se per cap hipòtesi, malgrat que de Hoz assegura que aquesta lectura no és possible de cap manera. El signe 6 podria ser una vocal Λ segons de Hoz, malgrat que durant les nostres condicions d'autòpsia no va ser possible cap mena d'identificació. De Hoz, a més, considera un possible final alternatiu en H[□], però no el creiem factible.

⁹⁶³ DE HOZ 2005a: 37; *MLH* IV: 341. D'altra banda, Correia ho deixa com a signe dubtós.

Figura 152. Estela Losa del Capote. Autòpsia realitzada per l'autor el 27 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 84. BA.02.01 [= J.57.1]

Bibliografia

MLH IV: 347-348; ALMAGRO 2004: 14-16; DE HOZ 2010: 300; 355 n.350; 360; 367; 390; 391 n.504; 392 n.509; 393.

Descripció

Potser mal anomenada «estela» de Medellín. Actualment es troba al MArq Badajoz. Fragment d'«estela» d'esquist gris, conservada segurament pels sectors dret i superiors. (28,5)x(8)x 3,5. Els signes, que corren en direcció sinistrorsa i sense pausat, mesuren uns 7 cm.

Aquesta inscripció presenta 3 línies d'escriptura, la millor conservada de les quals es troba al lateral, com acostuma a succeir en l'epigrafia del SO, les altres dues es troben centrades i en perpendicular respecte la primera, fet peculiar.

Context arqueològic

La inscripció es va trobar l'any 1986, trencada i reutilitzada, encaixada amb còdols de riu que formaven part de l'estructura tumular d'una necròpolis. La datació aproximada és dels anys 525-500 aC. Almagro pensa que, com a mínim, haurien d'haver passat una o dues generacions abans de la reutilització i, per tant, es podria datar el monument a finals del s VII o inicis del VI aC⁹⁶⁴. Aquest monument corrobora la hipòtesi arqueològica tradicional d'una certa unitat cultural al SO de la península Ibèrica⁹⁶⁵. A les semblances culturals i funeràries entre les diverses zones que conformen el SO peninsular en època protohistòrica, s'afegeix una mateixa llengua i un mateix (o semblant) sistema d'escriptura. Per a Almagro⁹⁶⁶, seguit per alguns investigadors més, aquesta cultura seria la tartèssia (posteriorment la cònia), però de moment no es tenen prou arguments com per adscriure-la a una paleoètnia concreta⁹⁶⁷.

⁹⁶⁴ ALMAGRO GORBEA 2004: 14.

⁹⁶⁵ *Vid.* capítol 4.7.

⁹⁶⁶ ALMAGRO GORBEA 2004: 15.

⁹⁶⁷ *Vid.* capítol 4.8.

Figura 153. Fotografia de l'«estela» segons ALMAGRO GORBEA 2004: 33.

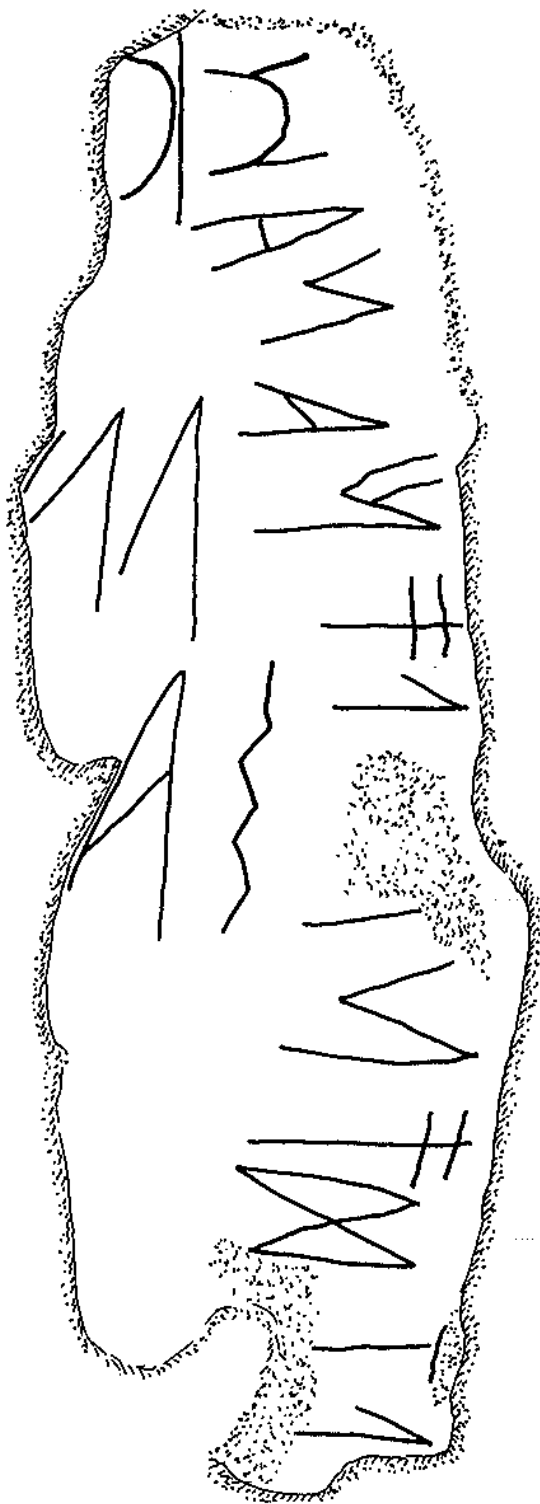

Figura 154. Estela de Medellín segons el calc d'Almagro Gorbea a *MLH* IV: 347.

INSCRIPCIÓ N° 85. BA.03.01 [= J. 110)

Bibliografia

DE HOZ 2005a: 52-54; ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2006: 165-166; DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 829; DE HOZ 2010: 390-392.

Descripció

Estela de Cabezo del Buey (Majada Honda). Autòpsia realitzada el dia 27 de març de l'any 2018, al museu d'arqueologia de Badajoz (D.6902), on es troba actualment, Es tracta d'una estela incompleta de diabasa, escapçada segurament pels laterals i la part superior. (93)x(43)x15. Els signes mesuren uns 7 cm, excepte els signes Υ i \square que són més petits. La lletra flueix de dreta a esquerra, és a dir, en direcció sinistrorsa.

La inscripció és una estela decorada extremenya que, probablement, fou inscrita amb caràcters del SO en època posterior amb una línia a la part inferior, escrita en direcció inversa a la de les imatges. De Hoz indica, no obstant, la possible existència d'una segona línia, però les males condicions de l'autòpsia (la inscripció es troba a un pati on queia directament la llum del Sol i aquest fet en dificultava la lectura enormement) no em permeten confirmar-ho ni desmentir-ho. La inscripció, a més, es troba malmesa i, *mea opinione*, podria haver estat realitzada per dues mans diferents a causa de les divergències paleogràfiques dels signes en una mateixa línia.

Context arqueològic

El context arqueològic precís de la troballa és desconegut, l'únic que es sap és que a la zona s'hi ha trobat tres esteles decorades més, que presenten una semblança molt gran entre elles⁹⁶⁹. L'estela presenta evidències clares de reutilització, atès que la part superior està escapçada. Podria ser, creiem, que s'hagués emprat, com moltes d'altres, com a tapa de llosa.

Pel que fa la decoració, sembla que hi participen dues mans i és de l'anomenat tipus complex, és a dir, antropomorfs, carros i altres ítems propis de les esteles decorades. Escènicaament hom hi troba cinc antropomorfs, un parell d'ells amb banyes, rodejant un carro. Alguns d'aquests duen objectes. Díaz-Guardamino opina que la inscripció i

⁹⁶⁹ DE HOZ 2005a: 52; ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2006: 165-166.

l'antropomorf de les mans aixecades són fets en una segona fase, posterior, en què l'estela fou reutilitzada i girada⁹⁷⁰. Si aquestes hipòtesis són certes, ens trobaríem, doncs, davant d'una inscripció reutilitzada com a mínim 3 vegades, fet que indicaria l'extraordinari reaprofitament que les societats del SO feien d'aquest tipus de documents.

Lectura:] 𐤒 𐤓) 𐤒 𐤒 𐤀 𐤌 𐤌 𐤓 𐤓 𐤀] 𐤒 𐤀 𐤌 𐤓 𐤓] 𐤒 𐤌 𐤒]

Transcripció:]kiu // keilaukeisan 𐤒keen[

De Hoz: kiu keilakeis;anWkeen

Comentari

Sobta l'oblit⁹⁷¹ d'una esperada vocal a entre 𐤒 i 𐤒, talment com succeeix en la inscripció n° 30⁹⁷². De Hoz no assegura a quina de les seves variants de la fórmula pertany aquesta inscripció, que no va precedida per cap de les partícules habituals⁹⁷³. Anteriorment, però, fa una interessant consideració de segmentació proposant -an o -a com a possibles finals de mot. L'únic que no s'acaba d'entendre, al nostre parer, és perquè va descartar el final en -𐤌⁹⁷⁴. Sobre la lectura de de Hoz abans exposada, entenem que és un error d'impremta l'oblit de la vocal 𐤒 a la seva lectura, així com que el punt i coma indicaria una possible segmentació de paraules, malgrat que, com ja hem comentat, ell en proposa una altra. Degut al mala disposició de la inscripció el dia de l'autòpsia, hem seguit principalment el calc que de Hoz va fer de la inscripció i no ens allunyem gaire de la seva lectura.

⁹⁷⁰ DÍAZ-GUARDAMINO 2010: 829.

⁹⁷¹ DE HOZ 2005a: 54.

⁹⁷² Sobre el significat del signe 𐤒, *vid.* Capítol 6.3.4.

⁹⁷³ DE HOZ 2010: 391 n.504.

⁹⁷⁴ DE HOZ 2005a.

Figura 155. Detall de la inscripció n° 85.

Figura 156. Estela de Majada Honda. Autòpsia realitzada el dia 27 de març de 2018.

INSCRIPCIÓ N° 86. SE.01.01 [= J.53.1]

Bibliografia

CONYNGHAM 1790; CORREA 1985b; DE HOZ 1989: 532 n.25; CORREIA 1996: 145; *MLH* IV: 339-340; DE HOZ 2010: 357; 381; 388; 391 n.497; 398.

Descripció

Estela d'Alcalá del Río (Sevilla). Es tracta d'un monument perdut i, per desgràcia, no n'ha arribat cap mena de notícia sobre la mida, ni la dels signes, ni quin tipus de pedra era. La direcció dels signes és dextrorsa i circular, amb una segona línia d'escriptura a l'interior. Sembla que conservem la inscripció completa.

Context arqueològic

Es va trobar reaprofitada al mur de la plaça del Calvario, a prop de l'Alcázar de Sevilla⁹⁷⁵.

Lectura:

⋈ΔϣAϩAΗ◊Δϣ↑ϣΗ# ϩAϣϩϩ ϩA#◊XA1A)◊ϣ⊕ϣϩAϩAΛAM◊XAϣA
⋈ · ⋈ϩ⊕◊ϩϩAϩ1◊Η

Transcripció: k^ot^uuarat^eet^un^ti^te^sb^aanorb^aaset^aalak^eentⁱra?ak^aaset^aana

k^o · k^o◊⊕?ob^alet^e

Correia:

k^ot^ouarat^eet^onpⁱt^ep^aanorp^aaset^aalak^eentⁱram^aak^aaSet^aanak^oom^omⁱop^earlet^e

MLH: 1. k^ot^uurat^eet^un^ti^te^sb^aanor b^aaset^aalak^eentⁱra^a k^aaset^aana (amb segmentació)

2. k^o⊕◊ob^aarle^H

Comentari

El fet més rellevant d'aquesta inscripció perduda és l'alternança de la redundància i de la no redundància en els sil·labogrames en oclusiva. També cal destacar la

⁹⁷⁵MLI: 188; CORREA 1985b: 7.

convivència de diversos grups de signes que, generalment, s’han considerat al·lògrafs per al mateix valor fonètic (𐌆 i 𐌇 o 𐌈 i 𐌉). El fet, al meu parer, que la inscripció estigui perduda i que la qualitat del dibuix, tot i que és molt bona, perd rellevància a causa del poc coneixement que es tenia a l’època sobre l’epigrafia del SO, li resta importància a les peculiaritats d’aquesta inscripció i no és necessari considerar-les com a arguments generals sobre l’epigrafia del SO. Correa va voler corregir el segment **lak^centⁱ** per la fórmula, però tampoc cal considerar aquesta possibilitat a causa dels dibuixos conservats, que no presenten cap mena de dubte en la interpretació.

Pel que fa la llengua, Untermann remarca la semblança formal entre els segments **b^aaset^a** i **k^aaset^a** –encara que no explica perquè hi hauria diferència de sibilants o si aquesta pertany al radical de la paraula o seria alguna mena d’infix morfològic–. També rellevant és el final en **-k^centⁱ**, que bé podria indicar que acaba un mot, però no n’indica l’inici.

Figura 157. Calc de la inscripció segons *MLH IV*: 340.

INSCRIPCIÓ N° 87. CO.07.01 [= J.51.1]

Bibliografia

BERLANGA 1897; CORREA 1989: 244; 1992: 98; CORREIA 1996: 146; *MLH* IV: 335-337.
DE HOZ 2010: 357; 369; 388; 401.

Descripció

Estela de Los Castellares (Puente Genil, Còrdova). Es troba al MAP de Màlaga. Es tracta d'una estela molt malmesa de pedra sorrenca. (96)x(48)x15. La superfície fou allisada per rebre escriptura. Hi ha un espai inferior de 50 cm sense escriptura. Els signes són sinistrorsos (línies 1 i 2) i dextrorsos els de la línia 3. La mida dels signes varia segons la línia: 1: 8 cm; 2: 9-9,5 cm; 3: 16-18 cm.

Context arqueològic

No en té, ja que quan fou trobada l'any 1896 no se'n va declarar cap. De Hoz pensa que podria pertànyer a la segona meitat del I mil·lenni aC (II E.F.), per motius epigràfics⁹⁷⁶.

Lectura: 1.]𐤒𐤒[2.:]𐤀𐤃𐤃[3.]𐤃𐤒𐤀𐤀𐤀𐤀𐤀[

Línies 1 i 2 *non legit* Correia

Línia 3, signe 4. 𐤀 Correia

Línia 3, signe 6. 𐤀 Correia

Transcripció: 1.]kⁱu[2.]++b^aa[3.]t^uurk^a ^aaió[

Correia:]t^ouranió[

MLH: 1.]kiu[2.]++b^aa[3.]t^uurk^aaió[

Comentari

A la tercera línia els signes són inusualment llargs. El signe 𐤀, que només mesura 4 cm, segons Untermann i de Hoz no té cap mena de relació amb el text⁹⁷⁷.

⁹⁷⁶DE HOZ 2010: 369.

⁹⁷⁷*MLH* IV: 335-337; DE HOZ 2010: 388.

Inversemblantment, Correia⁹⁷⁸ segueix la lectura «dislèxica» *apud* Gómez-Moreno $\Delta 49A^1 \wedge \vee 1 \ddagger$. No creiem que hi hagi motius suficients *a priori* per descartar tan categòricament el signe \vee volat –que a més és molt clar– de les lectures d’aquesta inscripció.

Figura 158. Fotografia de la inscripció n° 87 segons *MLH IV*: 336.

⁹⁷⁸CORREIA 1996: 146.

Figura 159. Calc de la inscripció n° 87 segons *MLH IV*: 337.

INSCRIPCIÓ N° 88. SE.02.01 [= J.52.1]

Bibliografia

CORREA 1978; CORREIA 1996: 149; *MLH* IV: 338-339; DE HOZ 2010: 357; 389-390; 391 n. 504; 397; 398.

Descripció

Estela de Villamanrique de la Condesa (Sevilla). Actualment es troba al MARq de Sevilla (n° inventari CE2014/01). Es tracta d'un fragment d'una estela sorrenca vermellosa, fet destacable atès que no és pedra local. (60)x(68)x28. Segurament és el cantó superior dret d'una estela. L'escriptura és sinistrorsa i va pautaada. Els signes mesuren 6 cm. A la part superior dreta es podrien veure marques de lapidari, segons el seu editor. La paleografia dels signes és regular i molt cuidada, de fàcil lectura.

Context arqueològic

Trobada ocasional al realitzar treballs agrícoles. Es trobava, sembla, a un antic poblat datable entre els segles VII i VI aC. La ceràmica trobada al lloc és clarament industrial i això descarta la idea d'una necròpolis⁹⁷⁹. De fet, Correa defineix el jaciment *a posteriori* com un «establiment colonial»⁹⁸⁰.

Lectura:]Αη□□ ξΑ□□ϰ[

Aparat crític

Signe 8. ↑ Correa *et* Untermann

Transcripció:]ireab^arena[

Correia:] ireap^arela [

MLH:]irea b^a(a)re la[(amb segmentació)

Comentari

Sobta, en primer lloc, la gran quantitat d'espai desaprofitat en aquesta inscripció.

⁹⁷⁹ CORREA 1978: 207-208.

⁹⁸⁰ CORREA 1981: 204 n.8

El penúltim signe, Untermann considera que es tracta de \uparrow ⁹⁸¹, però tant el seu primer editor com per observació a l'excel·lent ampliació de la fotografia al catàleg del museu de Sevilla, crec que es tracta efectivament del signe \uparrow ⁹⁸². Sembla ser que al signe \uparrow no el segueix la vocal Λ . Això ha dut a pensar a alguns investigadors que es tracta d'una escriptura no redundant i que representaria un estadi arcaic de l'epigrafia del SO⁹⁸³, i a d'altres que és un error del gravador⁹⁸⁴. Si la nostra lectura és correcta ens trobaríem, doncs, davant d'un possible inici de la fórmula.

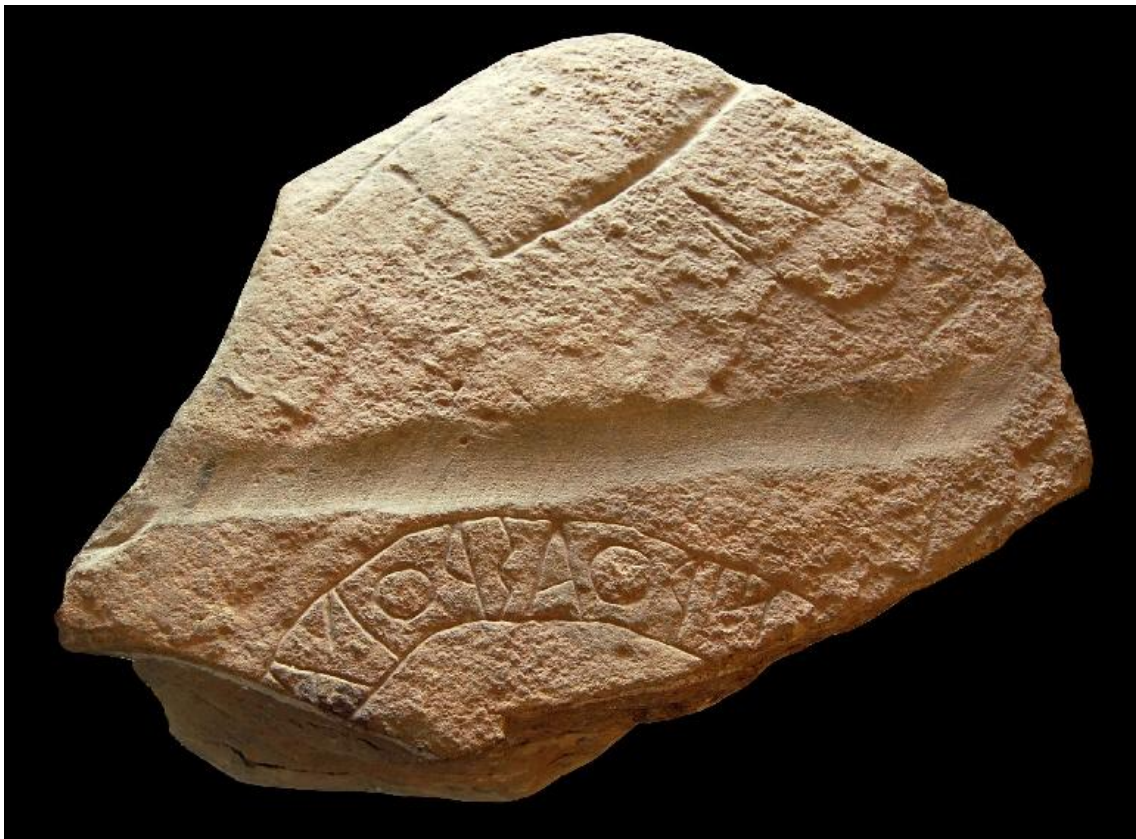

Figura 160. Fotografia del fragment de l'estela de Villamanrique. Fotografia oficial del MArc Sevilla.

⁹⁸¹ *MLHIV*: 338.

⁹⁸² CORREA 1978: 209.

⁹⁸³ *MLHIV*: 338.

⁹⁸⁴ DE HOZ 2010: 398.

8.3 INSCRIPTIONES DUBIA VEL SUSPECTAE

Incloem en aquest apartat una sèrie de monuments que, per les seves característiques paleogràfiques, epigràfiques, arqueològiques o totes juntes alhora, considerem que han de ser analitzats amb molta cautela com a monuments epigràfics pertanyents al fenomen epigràfic del SO. En efecte, hi ha altres inscripcions, com el signari d'Espanca, sobre què hem presentat els nostres dubtes però que finalment estan incloses en el *corpus* canònic d'inscripcions del SO, degut sobretot al pes de la tradició investigadora precedent. En aquest apartat tractarem sobretot dos monuments trobats recentment, sobre què recomanem una lectura cautelosa però sense descartar-ne mai una possible adscripció posterior a l'epigrafia del SO, si la investigació avança i es poden trobar paral·lels comparables a les peculiaritats trobades en aquestes inscripcions.

INSCRIPCIÓ N°89.

Bibliografia

RUBIO ANDRADA I PASTOR GONZÁLEZ 2014; GOMES 2021: 111-112.

Descripció

La inscripció es troba en un *tholos* megalític de La Barca, prop de la població de Valdecaballeros a la província de Badajoz. El monument fou gravat en l'ortostat n°4, situat en l'anella que delimita el complex funerari. 127x57x30. El suport epigràfic és pissarra, poc habitual en l'epigrafia del SO, i els traços, per tant, no van necessitar d'un instrument extremadament dur per tal de dur-se a terme. L'escriptura flueix sinistrorsa i és de mida petita, entre 1,2 i 0,5 cm. És per aquest motiu que els autors de l'*editio princeps* confessen que costa de veure a simple vista. Tampoc segueix una línia recta i, com és habitual en les esteles del SO, descriu un semicercle en forma de ferradura i va pautaada.

Context arqueològic

Es tracta del clàssic túmul amb corredor i cambra. Els arqueòlegs Rubio Andrada i Pastor González daten el complex inicial al Neolític Final o Calcolític Inicial, però segons els mateixos investigadors es produïren dos modificacions del monument en forma de gravats, identificats en el Bronze Final per les seves similituds formals amb les esteles guerrer d'Extremadura; la segona modificació és la inscripció del SO que aquí s'ha analitzat, la qual els arqueòlegs situen a la segona meitat del primer mil·lenni aC.

Sobre el reaprofitament de monuments anteriors per realitzar inscripcions del SO, cal donar-li un cop d'ull al recent estudi de Gomes⁹⁸⁵.

Lectura: 𐌶𐌰 𐌶𐌻𐌶𐌰𐌰?𐌰 𐌰?𐌰 𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶

Aparat crític

Signe 10. 𐌶𐌶 Rubio Andrada i Pastor González

Signe 17. ? Rubio Andrada i Pastor González

Signe 18. ? Rubio Andrada i Pastor González

Transcripció: niep^oik^anašnrnp^o?p^{as}?eik^alen

Comentari

La lectura presenta certes complicacions, sobretot pel gravat dels signes, a voltes superficial. A banda d'això, s'hi identifiquen tres signes gairebé il·legibles a les fotografies i que hem agut de seguir mitjançant el cal, que no tenen paral·lels en l'epigrafia del SO. En primer lloc, per la seva rodonesa. La forma rodona no és un tret identificatiu de l'escriptura del SO, sense dubte per la dificultat que presenta aquesta forma al ser inscrita en contra de la facilitat dels traços rectes de la majúscula.

Comencem pel signe 𐌶. Aquest presenta dos petits traços verticals al mig dels traços horitzontals superior i inferior. No creiem que indiqui un significat diferent per al signe, sinó que és, com ja s'ha vist en altres inscripcions, un detall preciosista del lapidari.

El signe 12 sembla un signe 𐌶 a mig fer, però els autors de l'*editio princeps* l'interpreten amb un valor fonètic /bi/, sense entendre'n exactament el motiu, car el signe transcrit no s'assembla en res a cap amb aquest valor en cap de les llengües paleohispàniques. Paleogràficament s'assembla més a un signe 𐌶 mal gravat o a 𐌶, tombat i sense un dels traços horitzontals.

El signe 15 sembla un signe 𐌶 mal traçat, però al text tenim d'altres paral·lels del signe per poder realitzar una comparació paleogràfica i no sembla el signe 𐌶 mal gravat, sinó un altre signe de valor desconegut.

⁹⁸⁵GOMES 2021: 111-112.

El signe 17 s'assembla paleogràficament a $\dot{\text{r}}$, però en una mica més rectilini. Sobre el signe 18, revisant el detall de la inscripció es pot veure que el signe sembla $\ddot{\text{r}}$, però amb les astes horitzontals sobresortint molt més per un cantó que per l'altre.

El signe 19 no té cap paral·lel en les escriptures meridionals i sembla inventat *ad hoc*.

També sobta, tal com l'hem transcrit nosaltres, la seqüència consonàntica aberrant **-šnrrnp-**, que faria de mal llegir la inscripció. Cal recordar que, segurament per afavorir-ne una bona lectura, els editors proposen la lectura del signe que llegim com a M com una M seguit d'un separador de paraules, però la lectura seguirà sent aberrant: **an|nrrnp^o**.

Per últim, cal destacar el fet que la inscripció no segueix les normes de la redundància vocàlica, fet molt estès en l'epigrafia del SO sobre pedra. Com es pot veure, hi ha massa elements disruptius com per poder considerar aquest monument com a membre de ple dret dins del *corpus* d'inscripcions del SO.

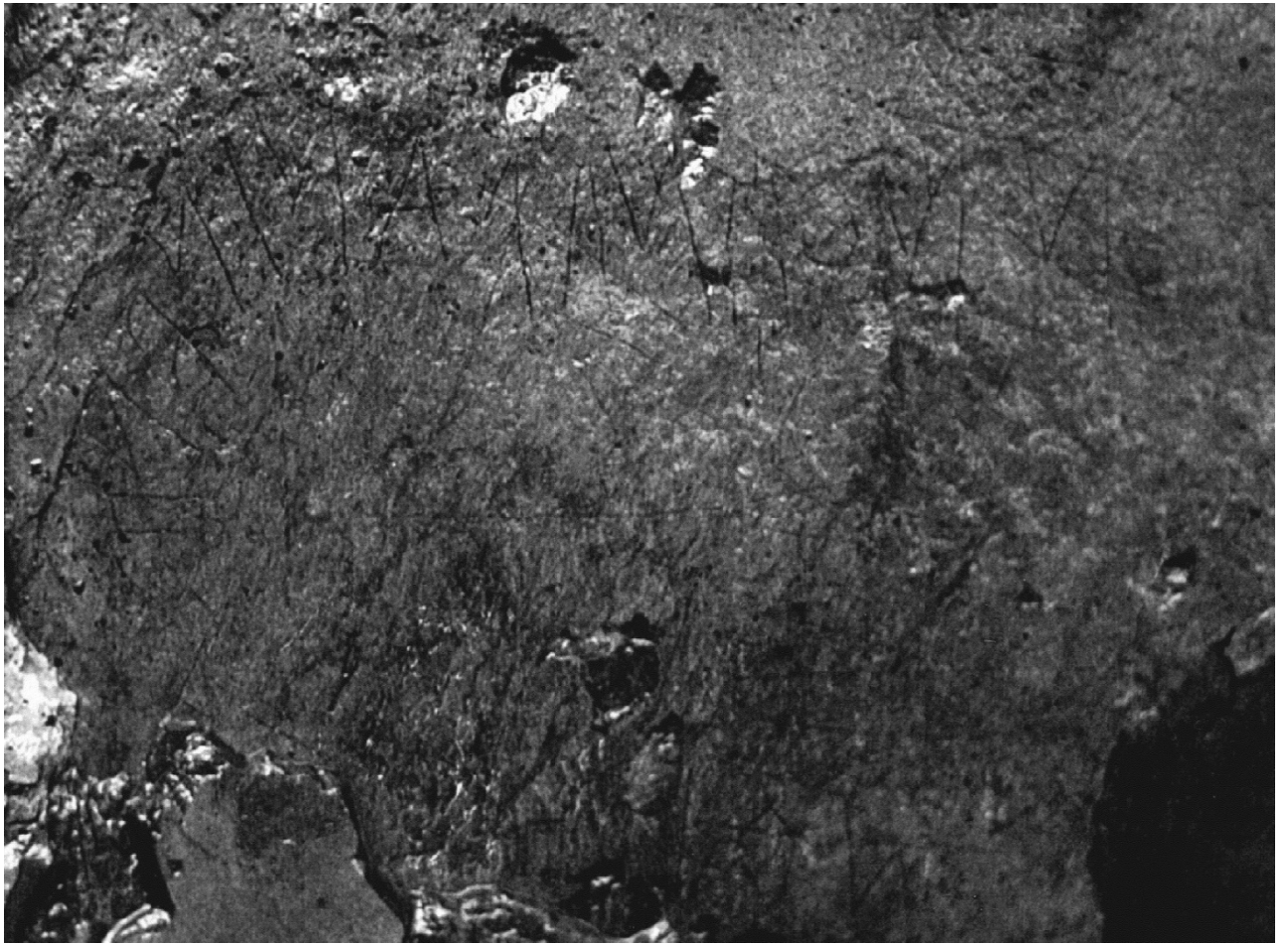

Figura 161. Fotografia i calc de la inscripció n° 89. RUBIO ANDRADA I PASTOR GONZÁLEZ 2014, làmina I.

INSCRIPCIÓ N° 90

Bibliografia

PEREIRA ROSA I CUNHA 2020; GUERRA *ET ALII* 2021: 139-140.

Descripció

Inscripció Cortelha, Loulé. Monument estel·liforme del qual es desconeixen les mesures. El document presenta set signes visibles i és probable que falti al menys l'inici i, segurament, també el final, ja que la pedra ha arribat escapçada, com a mínim pels laterals i la part superior. La disposició del text no és l'habitual en l'epigrafia del SO, atès que aquest discorre, sinistrors suposem, de forma horitzontal, sense cartel·la. Actualment el monument es troba al MM Loulé.

Context arqueològic

Se'n desconeix, segurament es tracti d'una troballa atzarosa.

Lectura:]?ϣΛ□Λ??[

Transcripció:]??k^aek^ar?[

Comentari

Com es pot veure a simple vista, aquesta inscripció presenta, malgrat la brevetat, massa signes dubtosos. El primer d'ells, que encapçala la inscripció, és un signe semblant a la T majúscula llatina. Encara que l'inici de la inscripció sembla perdut, no coincideix amb cap signe conegut de l'epigrafia del SO.

El segon signe és encara més dubtós, degut a la seva sinuositat. Aquest aspecte, com ja hem remarcat en la inscripció anterior, no és una característica pròpia de la cultura epigràfica del SO, que tendeix, com la majoria d'epigrafies, a la rectitud pròpia de les lletres capitals llatines i gregues, epigrafies millor conegudes. En qualsevol cas, el signe podria ser una variant paleogràfica de ϣ̂.

El tercer signe dubtós és el penúltim. L'hem transcrit com a ϣ, però la veritat és que el signe és rar en la seva paleografia, atès que la part superior és molt arrodonida i apareix centrada, en comptes d'anar decantada en la direcció que segueix la inscripció. Tampoc cal descartar la possibilitat d'un signe ϣ sense traç vertical dins del cercle.

El quart signe dubtós i últim llegible de la inscripció sembla una creu capgirada. En efecte, malgrat mancar part de la inscripció, sembla clar que el signe no continua i es presenta, doncs, complet.

La inscripció tampoc presenta redundància, un tret bastant estès en l'epigrafia del SO, fet que ens porta una vegada més a considerar aquest document com a dubtós i, per tant, exclòs del *corpus*.

Tal com ha succeït amb la inscripció anterior, tenim motius suficients per a considerar-la, com a mínim, dubtosa. La diferència amb l'anterior és que la inscripció del *tholos* de Valdecaballeros presenta molts signes coincidents amb el signari estàndard del SO, mentre que en aquesta inscripció, la meitat dels signes són desconeguts o presenten variants pelogràfiques aberrants. És per això que, *mea opinione*, val més considerar aquesta inscripció com a falsa.

Figura 162. Fotografia de la inscripció n° 90 segons GUERRA *et alii* 2021: 140.

LA LLEGENDA MONETAL DE SALACIA (ALCÁCER DO SAL)

Bibliografia

MLH I; CORREA 1982; MARQUES DE FARIA 1992 i 1996; MORA 2011; CORREA 2011; FERRER I JANÉ 2017.

Descripció

Hem decidit incloure aquesta moneda en l'apartat d'epígrafs dubtosos degut a diversos motius. Potser també cal esmentar, primerament, els dubtes que teníem sobre la inclusió d'aquestes llegendes monetals en uns estudis sobre l'escriptura del SO, ja que, al nostre parer com es veurà a continuació, no s'ha d'incloure entre les romanalles de l'escriptura del SO⁹⁸⁶. El fet és que, tradicionalment, sí s'ha inclòs i, per tant, hem decidit dedicar-li un petit apartat encara que sigui entre les inscripcions dubtoses. Els motius pels quals considerem que aquesta llegenda no pertany al *corpus* del SO són dos. En primer lloc, perquè el signari emprat cobra més sentit si es llegeix des d'una perspectiva ibèrica meridional i en segon lloc perquè cronològicament (segle I aC) tampoc s'hi adiu amb l'escriptura del SO.

Les monedes de *Salacia* (Alcácer do Sal) són una producció local de plata, de 15 grams de pes, amb una interessant barreja de cultures. Els motius decoratius que apareixen a les llegendes monetals les relacionen amb les produccions gaditanes de tradició fenícia i púnica, mentre que pel pes se la relaciona més aviat amb la Celtibèria. En efecte, a partir del segle V aC comencen a notar-se a la zona influències celtibèriques en necròpolis de la regió, inclosa la mateixa *Salacia*.

La part que més ens pertoca, la del revers en escriptura paleohispànica, consta de sis signes en direcció sinistrorsa, un dels quals, el primer, es dubta sobre si tindria valor fonètic o seria un altre tipus d'indicador (ponderal, símbol astral, etc). Simplificada, la transcripció dels signe quedaria així:

Lectura: ḡḡḡḡḡḡ

Transcripció: k^e?^auib^on

⁹⁸⁶ Això ja ho deia CORREA 1982: 72.

Untermann: **(ke)tuion**

Correa 1982: **Cauipon**

Marques de Faria: **Ketuibon**

Correa 2011: **(me/mi/mo)pauipon**

Ferrer i Jané: **a?auipon / abeuipon**

Comentari

Sobre el primer signe, poca cosa podem fer que remetre'ns al treball de Ferrer i Jané sobre el mateix⁹⁸⁷. Segons l'autor, podria tractar-se d'una variant d'Λ de l'ibèric meridional que ha evolucionat de formes diferents fins poder arribar a aquesta forma. La hipòtesi ens sembla molt interessant i raonada i, per tant, podria ser acceptable. La lectura es basa en la proposta que presentem del signari del SO i considerem, per tant, que seria errònia.

Sobre el segon signe, que en el signari del SO no té encara un valor establert però sempre va seguit d'Λ, podria ser, com bé s'ha considerat en treballs anteriors, un signe provinent de l'ibèric meridional amb el valor de /be/⁹⁸⁸.

Els signes restants no presenten complicacions paleogràfiques ni de significat, exceptuant el signe ʎ, que presenta un traç complementari a la banda inferior.

Més riu de tinta encara ha aixecat el fet de no poder relacionar el nom indígena de la seca amb cap població referenciada pels geògrafs antics. Correa ja va intentar, sense molt d'èxit, de relacionar el nom de la seca amb una conjectura de Müller al text d'Estrabó i es va aferrar a una lectura **Kallipon* que podria recordar a la seva lectura **Cauipon**.

En qualsevol cas, ja es pot veure que la lectura de la llegenda no és gens clara i encara està lluny de consens. La interessant hipòtesi de Ferrer i Jané dona una nova visió a la lectura però encara afegeix incògnites i, sobretot, deixa sense solució el problema de no trobar cap població amb un nom similar citada per cap geògraf grecoromà.

⁹⁸⁷ FERRER I JANÉ 2017.

⁹⁸⁸ CORREA 2011: 109-110; FERRER I JANÉ 2017: 13.

Figura 163. Llegendes en signari paleohispànic de les monedes de Salacia. MORA 2011: 78-84.

8.4 ESGRAFIATS

ESGRAFIAT N° 1. ESGRAFIAT DE PORTO DO SALBUGUEIRO (SALVATERRA DE MAGOS, SANTARÉM)

Bibliografia: RODRIGUES *ET ALII* 2020: 55-56; GUERRA *ET ALII* 2021: 140-141

Fragment petit de ceràmica grisosa que presenta dos signes gravats *post cocturam*, la base d'un tercer signe anterior també es visible. Lamentablement la peça es troba en un indret desconegut i només es pot analitzar per fotografia.

Lectura:]^vⓀ[.]

Transcripció:]|.t'i]

Comentari

Només se'n conserven dos signes i l'indici d'un tercer al cantó inferior dret. La rellevància de l'esgrafiament és, emperò, gens menyspreable: demostra l'existència de la redundància vocàlica fora de les inscripcions monumentals sobre pedra.

Figura 164. Esgrafiament de Porto do Salbugueiro segons RODRIGUES ET ALII 2020: 55.

ESGRAFIAT N° 2: DOLIUM D'HERDADE DA AMOREIRINHA DO CAIA (ELVAS)

Bibliografia

BEIRÃO I VARELA 1985; *MLH* IV: 101.

Descripció

Inscripció sobre fragment gran de ceràmica, concretament un recipient de tipus *dolium*, de 18,5x13x3,1. La peça té tres o quatre signes gravats *post cocturam*, d'uns 8 cm d'alçada.

Lectura: 𐌹𐌶𐌰

Transcripció: r??

Comentari

Podria haver-hi un signe més, abans de 𐌹, però no hi ha cap paral·lel en l'escriptura del SO ni en cap altre paleohispànica. El signe 𐌶 sembla un signe mal gravat o a mitges, mentre que 𐌰 és clar, encara que apareix inclinat.

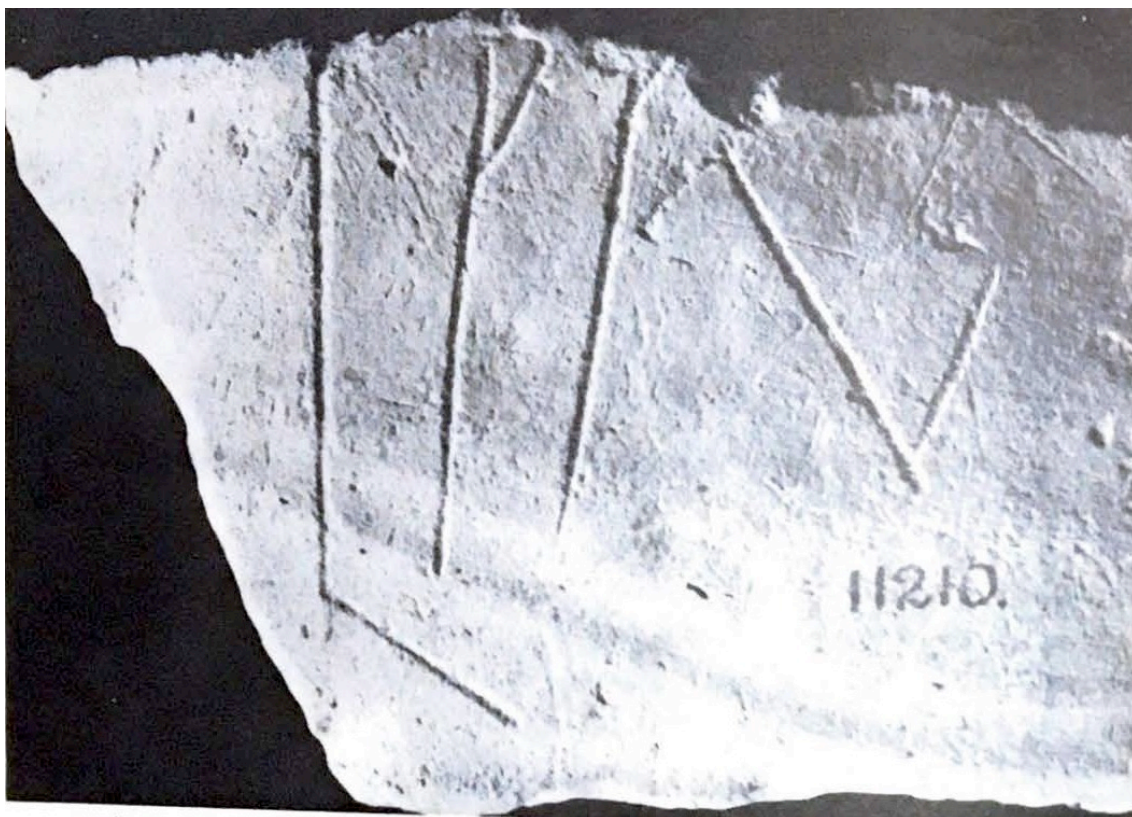

Figura 165. Imatge del *dolium*. Fotografia de BEIRÃO I GOMES 1985.

ESGRAFIAT N° 3: PENJOLL D'ALCÁCER DO SAL (SETÚBAL)

Bibliografia

VASCONCELHOS 1914; BEIRÃO I VARELA 1985; *MLH* IV: 109-110.

Descripció

Penjoll d'esquist negre, «amuletiforme» (*sic* Vasconcelhos) de 5,5x1,8x0,6. Presenta signes gravats a les dues cares⁹⁸⁹.

Lectura: **Cara A:**]×q]Δ

Cara B: ʎ M

Transcripció: **Cara A:**]k^o?rt^a[

Cara B: n ś

Comentari

A la cara A es troben gravats quatre signes, la majoria completament llegibles exceptuant]Δ, de la que en manca una aspa horitzontal. A la cara B, a banda de ʎ, es pot llegir al calc que publiquen Beirao i Gomes un petit signe M^{p 9 0}. Generalment la inscripció s'ha llegit k^okⁱrt^a, un NP.

Figura 166. Fotografies de l'esgrafiati. Imatge de BEIRÃO I GOMES 1985.

⁹⁸⁹ VASCONCELHOS 1914: 304.

⁹⁹⁰ BEIRÃO I VARELA 1985: 481.

ESGRAFIAT N° 4: COPA D'ABUL

Bibliografia

CORREA 2011.

Descripció

Grafit sobre copa de ceràmica grisa a torn. La cronologia oscil·la entre la segona meitat del segle VII i la primera meitat del segle VI aC. Es poden llegir cinc signes en direcció sinistrorsa.

Transcripció:

∫ 𐌶𐌵𐌹𐌺

Transcripció: t^uur 𐌶𐌺

Comentari

La lectura dels signes és prou segura. La seva paleohispanitat també, com ja han demostrat investigadors com Correa. Sobta que el signe 𐌶 apareix capgirat, però podria ser una característica dels esgrafiats en contraposició amb l'escriptura monumental sobre pedra. Tampoc pot descartar-se un signe 𐌶 mal gravat. El primer signe sembla clar que és ∆ i no Λ, atesa la perpendicularitat del traç horitzontal del signe. Això té una implicació fonamental per a l'epigrafia del SO: ens trobem davant d'un esgrafiat redundant. El fenomen, doncs, no sembla exclusiu de l'epigrafia monumental sobre pedra, sinó que també existiria en esgrafiats.

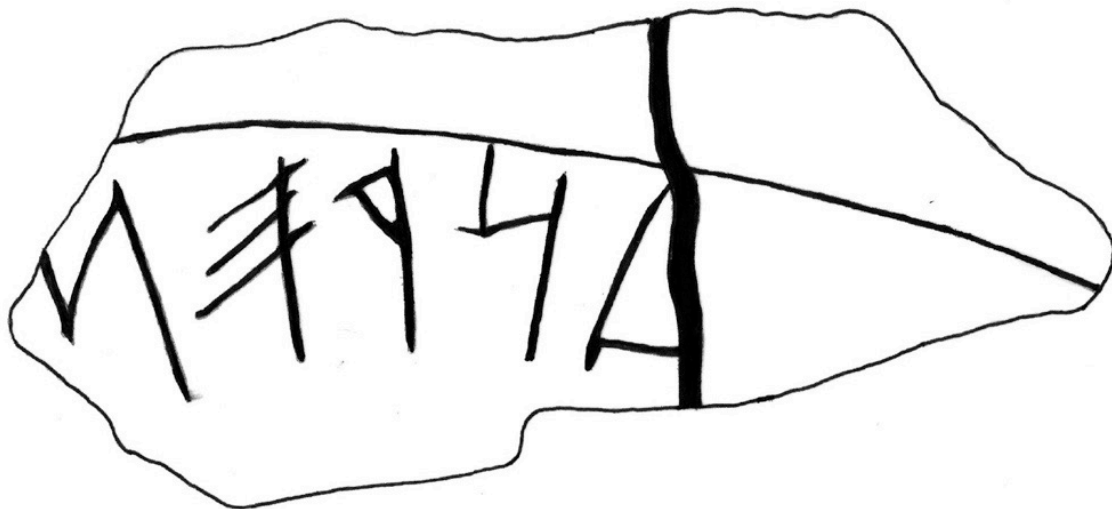

Figura 167. Calc de l'esgrafiat d'Abul. Imatge de CORREA 2011.

ESGRAFIAT N° 5: ESGRAFIAT DE MOURA

Bibliografia

GUERRA 2013.

Descripció

Esgrafiat sobre un fragment de ceràmica d'engalba vermella. El context de la troballa, malauradament, no és esclaridor de la data aproximada del document. Tanmateix, Guerra es decanta per datar-lo al segle VI aC⁹⁹¹. El grafit consta de set signes en direcció sinistrorsa.

Transcripció

[[.]𐌒 𐌒 𐌒 𐌒 𐌒 𐌒 𐌒.]

Aparat crític

signe 1. 𐌒 Guerra

Transcripció: [.]nab^aor[.]

Comentari

Del primer signe no és conserva més que la part inferior esquerra que, com bé pensa Guerra, podria tractar-se del signe 𐌒. Ara bé, tampoc s'ha de descartar la possibilitat d'un escaliforme (𐌒𐌒𐌒).

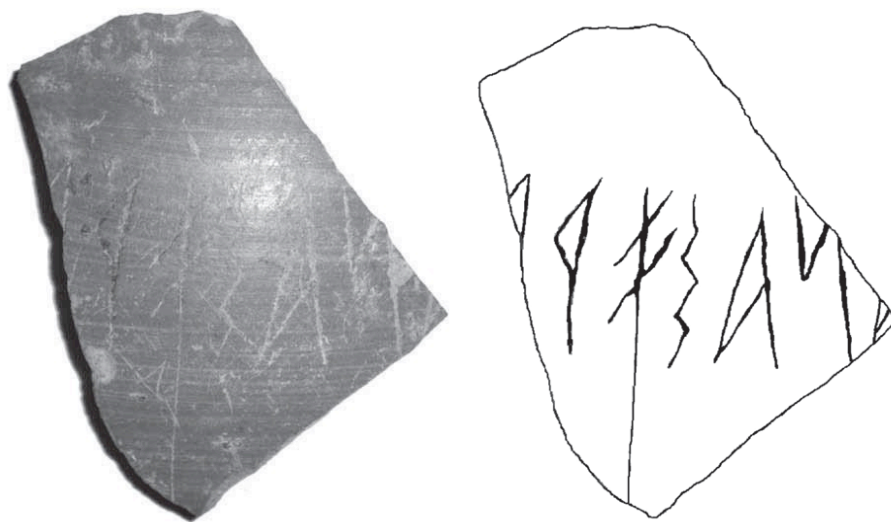

Figura 168. Fotografia i calc de l'esgrafiat de Moura. Imatge de GUERRA 2013.

⁹⁹¹ GUERRA 2013: 330.

ESGRAFIAT N° 6: AST DE FERNÃO VAZ (OURIQUE)

Bibliografia

BEIRÃO I VARELA 1985; *MLH* IV: 101.

Descripció

Ast de bronze d'estil andalús. 106,2x16x5. En una de les cares de l'ast, al bell mig de la peça, s'hi troben gravats uns signes.

Transcripció:

M1

Lectura:

lś

Comentari:

El signe M es troba escapçat per la meitat. Podria tractar-se, també, de dos signes 1 mirant-se l'un a l'altre. A causa de la brevetat de la inscripció i de la mala interpretació del primer signe, que podrien ser dos, és difícil dir si es tracta d'una marca de propietat (potser les inicials del propietari?) o de mers signes gravats sense cap motiu específic.

Figura 169. Detall dels signes esgrafiats a l'ast. Imatge de BEIRÃO I VARELA 1985.

ESGRAFIAT N° 7: DESTRAL DE POMARES (OURIQUE)

Bibliografia

BEIRÃO I VARELA 1985; *MLH* IV: 100.

Descripció

Destral de bronze amb quatre signes inscrits. 4,8x2,1x0,9. La direcció dels signes sembla sinistrorsa.

Transcripció:

1414

Lectura:

ulul

Comentari

Sembla una repetició de dos signes, encara que l'últim 1 està mal gravat i s'assembla morfològicament a X.

Figura 170. Imatges de la destral i detall de la inscripció. Imatge de BEIRÃO I GOMES 1985.

ESGRAFIAT N° 8: VILLASVIEJAS DEL TAMUJA (CÁCERES)

Bibliografia

FERRER I JANÉ 2017.

Descripció

ὄστρακον de ceràmica, gravat *post cocturam* per les dues bandes. 4,5x4x1. La direcció de l'escriptura és dextrorsa. Actualment es troba al Museo Arqueológico de Cáceres.

Transcripció

Cara A:]Μ×ϣ^oϞϠ[

Cara B:]Ϟ^o[

Comentari

Com bé va detectar ja Joan Ferrer, aquest fragment de ceràmica reproduïx una seqüència del signari d'Espanca (inscripció n° 26) en la seva cara A. Cal destacar paleogràficament el signe Ϟ, que presenta en aquesta inscripció quatre traços i està del revés a com es reproduïx habitualment en l'escriptura del SO i, també, al signari d'Espanca. Cal tenir en compte, emperò, tal com veurem posteriorment, que en l'escriptura en esgrafiats el signe acostuma a estar capgirat, tal com veiem aquí (*cf.* Esgrafiats n° 4 (Abul) i Moneda n°1 (Salacia)).

A la cara B, emperò, no es pot discernir quina és la direcció de l'escriptura i, ni tan sols, si el signe que aquí hem optat per transcriure Ϟ l'és o es tractaria d'un altre escaliforme, com Ϟ.

Figura 171. Cara A de Villasviejas del Tamuja. Fotografía de l'autor.

Figura 172. Cara B de Villasviejas del Tamuja. Fotografía de l'autor.

ESGRAFIAT N° 9: 13397. 82/85-6 (MEDELLÍN)

Bibliografia

LORRIO 1989: 290; 311; *MLH* IV: 112-113; ALMAGRO GORBEA 2004.

Descripció

Es tracta d'un plat de ceràmica feta a torn, amb forma de casquet esfèric d'estil Lorrio 1D1a⁹⁹². La superfície es va allisar i és de color negre. Les seves mides són 5,2x25(boca del plat)/7,5 (base).

El plat presenta dues línies d'escriptura *post cocturam*, a més d'un parell d'ocells, segurament xibeques. Les dues línies de signes estan separedes pels dos animals i sembla que són fruit de dues mans diferents, atesa la diferència de traçat en els signes. La primera línia analitzada, que per a nosaltres serà la de l'esquerra, conté sis signes en direcció sinistrorsa. La segona, cinc signes en direcció oposada. Actualment es troba al Museu Arqueològic de Badajoz.

Lectura: Línia 1. □ΛγΔΗ

Línia 2. ΜγϕϑΑϑ

Aparat crític

Línia 2. Signe 3. ϕ Almagro Gorbea

Línia 2. Signe 5. ϕ o Λ Almagro Gorbea

Transcripció: Línia 1. t^et^unae

Línia 2. śnorar

Comentari

Untermann ja es va adonar que aquests esgrafiats varen ser fets per dues mans diferents. Tot i això, l'alemany les classifica com a *dubia* i no les adscriu directament a l'escriptura del SO⁹⁹³. El fet que una línia sigui dextrorsa i l'altre sinistrorsa ha fet pensar

⁹⁹² LORRIO 1989: 290 fig. 5.

⁹⁹³ *MLH* IV: 112-113.

a Almagro Gorbea que el text mostraria un ínterim entre l'escritura del SO, generalment sinistrorsa, i la ibèrica, dextrorsa⁹⁹⁴. Aquesta última conclusió ens sembla agosarada de formular només per aquests grafits. A més, la recerca últimament apunta a un origen divers per a les escriptures paleohispàniques, allunyant-se de la tradicional teoria linial inicial.

Paleogràficament, hi ha signes que presenten dubtes. Al no haver-la pogut observar personalment durant l'estada a Badajoz, ens hem de fiar dels calcs i fotografies que apareixen a Almagro Gorbea⁹⁹⁵. Hem decidit transcriure el tercer signe de la segona línia per 𐌆 en comptes d' 𐌆 , perquè el primer és més usual que el segon en l'escritura del SO. Sobre a quin sistema d'escritura adscriure els esgrafiats, sembla clar que geogràficament i cronològica s'hauria de situar en l'escritura del SO. Aquest motiu ens mou a contemplar aquest signe com la vocal /o/ (𐌆). Més dubtós és el signe que he transcrit com a 𐌆 a la mateixa línia. En efecte, paleogràficament s'assembla més al signe ibèric. Això afegeix una dificultat afegida, però la solució més econòmica i fàcil, que no ha de ser, emperò, la correcta -però moltes vegades ho és- seria pensar en un signe a gravat de forma diferent a l'usual en les esteles.

Pel que fa la cronologia, Lorrio i Almagro Gorbea el data a finals del s. VII - inicis del s. VI aC⁹⁹⁶. El context arqueològic en què va aparèixer el plat, ben a prop d'una calavera cremada, podria indicar que l'objecte va tenir una funció funerària, possiblement com a contenidor de les cendres del difunt. Això porta a Almagro Gorbea a conjecturar que els mots dels esgrafiats serien noms de persona, segurament dels difunts. També pensa que podria tractar-se d'un vas d'ofrenes, atès que el fet que les inscripcions foren realitzades per dues mans diferents no encaixa amb la teoria funerària que s'ha plantejat. Si, en canvi, es tractés d'un vas d'ofrenes que oferia un nom votiu i un altre del dedicant. Això explicaria molt bé perquè la inscripció es va fer a dues mans.

⁹⁹⁴ ALMAGRO GORBEA 2004:16-17.

⁹⁹⁵ ALMAGRO GORBEA 2004: 33-35.

⁹⁹⁶ LORRIO 1989: 311; ALMAGRO GORBEA 2004: 17.

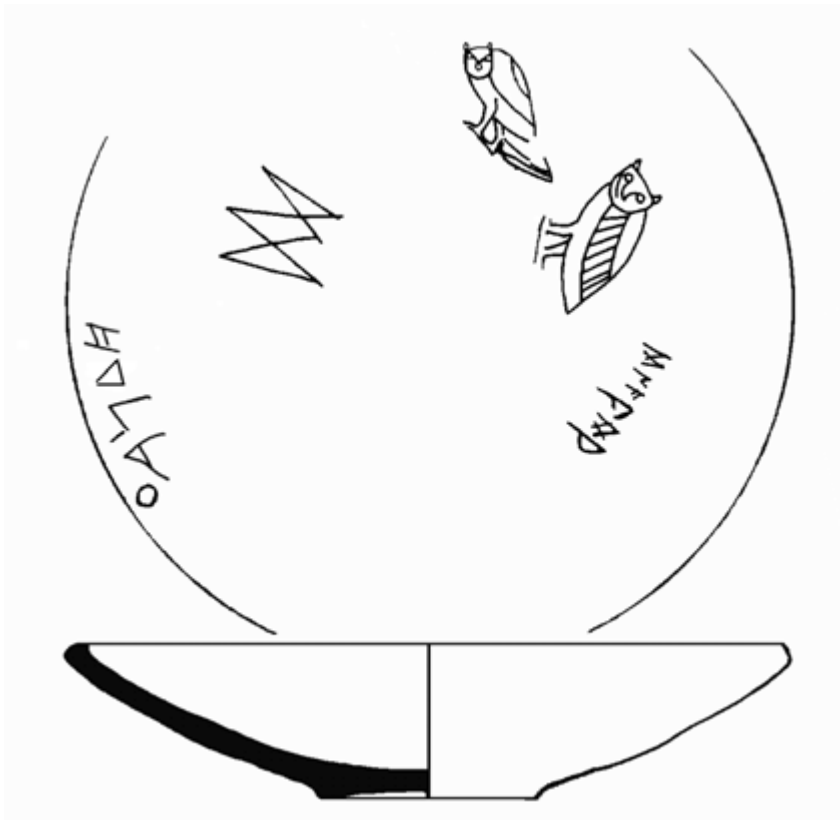

Figura 173. Calc del plat segons Almagro Gorbea 2004.

ESGRAFIAT N° 10: D. 01930. 86 TERRERA (MEDELLÍN)

Bibliografia

LORRIO 1989 : 291; *MLHIV*: 113; ALMAGRO GORBEA 2004.

Descripció

Plat carenat, de forma 3A1 de Lorrio, amb una cantonada àmplia. Li'n manca el peu. (4)x23⁹⁹⁷. A la part externa i sobre la cantonada, hi ha gravats cinc signes *post cocturam*, de lectura clara encara que difícil interpretació. Els signes corren en direcció dextrosa. Actualment es troba al Museu Arqueològic de Badajoz, on es va realitzar l'autòpsia el dia 27 de març del 2018.

Lectura: 𐀓 𐀔 𐀕 𐀖

Aparat crític

Signe 2. 𐀔 Almagro Gorbea

Signe 4. 𐀔 Almagro Gorbea

Signe 5. 𐀖 o 𐀓 Almagro Gorbea

Lectura:????

Comentari

La inscripció presenta dubtes raonables de lectura, sobretot a causa de l'enigmàtic signe 𐀓. Podria tractar-se d'un signe o escrit de forma diferent, però la paleografia és clara. Els signes 𐀔, d'un traçat més lineal, també presenten dificultats d'interpretació evidents, com ja s'ha vist anteriorment. L'últim signe, transcrit aquí 𐀖, podria també ser 𐀓 (més difícilment 𐀓). A la vista de tot això, preferim deixar la inscripció lliure d'interpretacions.

Pel que fa el context arqueològic, la peça va aparèixer entre la terra que es va emprar per a excavar un pou, fet que significa que no es va trobar en un context primari. Per la morfologia, emperò, Almagro Gorbea pensa en una datació del s. VI aC. Tal com passa amb el esgrafiament anterior, Almagro Gorbea pensa en un antropònim gravat al plat, usat doncs en context funerari. Amb les dades que tenim, però, és difícil poder dir-ne més.

⁹⁹⁷ LORRIO 1989: 291, fig. 6.

Figura 174. Detall de la inscripció. Fotografia de l'autor.

Figura 175. Signes esgrafiats ampliat. Fotografia de l'autor.

8.5 MARQUES

Sota aquest apartat, com ja s'ha dit anteriorment, hem decidit agrupar una sèrie de documents epigràfics que podrien ser marques de propietat a falta de qualsevol altre hipòtesi millor. En efecte, es tracta de signes esgrafiats en solitari, sobre objectes de ceràmica, i que generalment es corresponen a figures geomètriques, coincidents amb signes de l'escriptura del SO i de l'alefat fenici. És impossible saber, per tant, en primer lloc, si és o no escriptura. Si l'és, més difícil encara és saber si es tracta d'escriptura indígena o de fenícia. En qualsevol cas, ens ha semblat rellevant presentar aquests documents, que geogràficament corresponen amb àmbits del SO peninsular i que evidencien l'ús de l'escriptura o de marques similar a l'escriptura en un altre suport que no sigui la pedra.

Per simplificar la consulta, hem decidit variar el sistema de presentació d'aquests grafits. En efecte, la bibliografia serà citada només a peu de nota i es combinaran, a l'inici dels anteriors apartats de «descripció» i «comentari». Al final, com sempre, presentem la imatge del monument.

MARQUES N° 1-5: AZOUGADA

Es tracta d'un conjunt de quatre plats amb marques d'escriptura *post cocturam* en cadascun d'ells⁹⁹⁸. En tres d'ells apareix el signe Σ , en un el signe Υ i en un altre, a banda del ja esmentat Σ , hi apareix també \times .

⁹⁹⁸ Més informació sobre els esgrafiats es pot trobar a BEIRÃO I VARELA 1985: 475-480.

Figura 176. Plats d'Azougada amb el símbol \times . Fotografia de l'autor.

Figura 177. Detall del plat amb el símbol \times . Fotografia de l'autor.

Figura 178. Detall del plat amb els signes X i X̄. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 6: MONTE COITO (OURIQUE)

Fragment d'un gran recipient de ceràmica a torn, de color gris fosc.(13,5)x(8,5)x2,5. Només té gravat un signe, *post cocturam*, però és d'una morfologia clarament paleohispànica i no fenícia.

El signe legible \forall és paleohispànic i no fenici. Malauradament, poca cosa més es pot dir d'aquesta inscripció.

Figura 179. Fotografia de l'esgrafiàt. Imatge de BEIRÃO I GOMES 1985.

MARCA N° 7: DESTRAL DE FIBROLITE (PLASÈNCIA, CÀCERES)

Bibliografia

BEIRÃO I GOMES 1985.

Descripció

Malauradament es tracta d'una inscripció de la qual no n'hem pogut trobar informació. El material és fibrolite i presenta clarament un signe ∇ paleohispànica. Res sabem, emperò, de la data i el context de la seva troballa. S'inclou en aquest catàleg per l'autoritat de Beirão i Gomes i pel context geogràfic, que encaixaria amb el de l'escriptura del SO, encara que seria un indret més septentrional que la resta de troballes de la província de Càceres.

Figura 180. Calc de la destral. Imatge de BEIRÃO I GOMES 1985.

MARCA N° 8: VAS DEL MUSEU DE CÀCERES

Per referència del director del Museu de Càceres, J.M. González Bornay, es va realitzar també l'autòpsia d'un vas de grans dimensions que presentava, a l'exterior, un signe de difícil interpretació però que no semblava pas accidental, és a dir, un cop o qualsevol deteriorament produït pel pas del temps. El vas no tenia ni un ús ritual ni funerari, fou fet a mà i no a torn, i el signe està gravat *ante cocturam*. El signe que apareix és χ .

Figura 181. Detall de la inscripció *ante cocturam* del signe X̄. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 9: D.13195. 82/9-1 (MEDELLÍN)

Dos fragments d'un plat negre trencat, que presenten traces *post cocturam* d'unes senyals, podrien ser signes o algun altre motiu decoratiu.

Figura 182. Els dos fragments amb les traces post cocturam. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 10: D.01880 85B-10-1 (MEDELLÍN)

Plat gris de ceràmica, a la base del qual es presenta una creu inscrita *post cocturam*. A més, a un costat del plat, a la part exterior, s'hi pot veure un altre signe gravat de difícil interpretació.

Autòpsia realitzada el 27 de març de l'any 2019 al Museu de Badajoz.

Figura 183. Detall de la marca i del signe de difícil interpretació. Fotografies de l'autor.

MARCA N° 11: D.01895. 85B/30-10 (MEDELLÍN)

Plat de ceràmica que presenta un signe desconegut a l'epigrafia del SO a la base.

Figura 184. Plat de ceràmica 85B/30-10, capgirat. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 12: 01958. 86 G/3-1 (MEDELLÍN)

Tres fragments d'un plat de ceràmica amb dos o tres traçats *post cocturam* no identificables. Podria tractar-se de pràctiques de figures geomètriques, signes, o cops accidentals. Aquesta última possibilitat, però, sembla improbable per la precisió del traç a la ceràmica.

Figura 185. Fragment gran del plat de ceràmica 86G/3-1. Fotografia de l'autor.

Figura 186. Fragments petits del plat de ceràmica 86 G/3-1. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 13: D.01965 86/G (MEDELLÍN)

Plat gris de ceràmica amb una creu inscrita *post cocturam* a la base.

Figura 187. Detall de la base del plat 86/G amb el signe inscrit. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 14: D. 2005 86H/4-29 (MEDELLÍN)

Placa quadrangular d'ivori amb motius orientalizants, segurament un ull d'Horus.
Al darrera (cara B) presenta un possible signe Λ inscrit a la part superior esquerra.

Figura 188. Placa d'ivori amb motius orientals. Cara A i Cara B. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 15: D. 1996/1 86/G (MEDELLÍN)

Recipient de ceràmica vermella decorada amb formes geomètriques inscrites dins del coll i sota el coll. A la base hi podria haver un signe inscrit, però no es pot afirmar amb seguretat, atès que podria tractar-se de cops accidentals.

Figura 189. Detalls de la decoració del recipient Med. 86/G. Fotografia de l'autor.

Figura 190. Detall del possible signe a la base del recipient. Fotografia de l'autor.

MARCA N° 16: ESGRAFIAT DE HUELVA

Fragment de ceràmica a mà de pasta gris i superfície brunyida. (4,8)x(5,6). La peça es va datar entre els anys 800 i 600 aC, com la resta de peces trobades a la zona.

Hem optat per interpretar el signe com un M però la veritat és que el significat és ben dubtós. Podria ser 𐤍 i 𐤍 lligats o meres marques sense cap valor d'escritura. Evidentment, també podria tractar-se d'epigrafia fenícia.

Figura 191. Fotografia de la marca n°11. © Museo de Huelva.

MARCA N° 17: ESGRAFIAT DE HUELVA

Inscripció n° 3 del Cabezo de San Pedro, Huelva. És un fragment de ceràmica de forma quadrangular amb una inscripció al bell mig.

D'aquesta inscripció no disposem de dades, només la fotografia cortesia de J. Velaza.

Figura 192. Marca n° 12. Fotografia cortesia de Javier Velaza.

8.6 ESGRAFIATS I MARQUES DE FILIACIÓ DUBTOSA

ESGRAFIAT N° 11: GARVÃO

Bibliografia

BEIRÃO *ET ALII* 1986a; BEIRÃO *ET ALII* 1986b; CORREA 1996.

Descripció

Tassa tronco-cònica en forma de S, fet a torn, de color vermell clar. (8)x(6,5). Presenta uns signes gravats *post cocturam* a la base, presumiblement en direcció sinistrorsa. Se'n desconeix la mida dels signes i la localització actual.

Context arqueològic

La peça es va trobar en un context religiós, en un dipòsit votiu de caràcter secundari. En aquest dipòsit es van trobar un gran número de ceràmiques curosament col·locades, tant a mà com a torn, autòctones i d'origen forà. Els excavadors daten el conjunt entre finals del segle IV i inicis del III aC⁹⁹⁹.

Lectura: ᚦᚦⓀᚦᚦ

Transcripció: aiot'i

Comentari

Els signes 1, 3 i 4 pertanyen morfològicament a l'escriptura del SO, però no de forma exclusiva. Els signes 2, 5 i 6, que semblen el mateix signe però els dos últims amb l'orientació canviada, representen un *unicum* en l'epigrafia del SO. Malgrat l'atractiva hipòtesi de Correa de considerar els signes ᚦ com una variant paleogràfica d'ᚦ, la veritat és que precisament per això hem decidit incloure l'esgrafiament entre els de filiació dubtosa. En efecte, el signe i és un signe molt estable dins les epigrafies paleohispàniques i això ens fa sospitar en un altre valor del signe, encara que va seguit al final del signe semisil·làbic Ⓚ, fet que, a més, provaria que la redundància també era pròpia dels esgrafiats i no exclusiva de les inscripcions monumentals sobre pedra. Per això i pel context arqueològic, que dona unes dades dels segles IV-III aC, considerem la inscripció

⁹⁹⁹ BEIRÃO *ET ALII* 1986a: 133-134; BEIRÃO *ET ALII* 1986b: 219.

com de filiació dubtosa, atès que podria representar un sistema d'escriptura diferent al de les esteles del SO.

ESGRAFIAT N° 12: TASSA DE PADRÃO (PROENÇA-A-NOVA, CASTELO BRANCO)

Bibliografia

BEIRÃO I GOMES 1985.

Descripció

Es tracta d'una tassa de plata de forma tronco-cònica amb una inscripció a la seva paret exterior. Els signes mesuren uns 5 cm i corren en direcció sinistrorsa.

Lectura: 𐌒𐌕𐌖𐌗𐌘𐌙𐌚𐌛

Transcripció: b'losiur

Comentari

Per la morfologia dels signes i la cronologia de la peça, molt posterior a l'epigrafia del SO, hom ha cregut que pertany més aviat a l'àmbit ibèric meridional que no pas al del SO¹⁰⁰⁰. Paleogràficament rellevants són els signes 𐌗 i 𐌘, girats 90°.

Figura 193. Detall de la inscripció de la copa. Fotografia de BEIRÃO I GOMES 1985.

¹⁰⁰⁰ BEIRÃO I GOMES 1985: 482.

ESGRAFIAT N° 13: ESGRAFIATS DE NIEBLA (HUELVA)

Bibliografia

BEDIA I PÉREZ 1993; TOSCANO I CORREA 2014.

Descripció

Agrupem sota aquest apartat tres fragments inscrits però que plausiblement pertanyien a la mateixa peça. El suport epigràfic és un vas convex d'uns 22 cm de diàmetre, de pasta beige i la superfície és gris cendra. Dels esgrafiats no s'explicita les mides, però no sobrepassarien els 5 cm d'amplada. Sembla que tots els fragments tindrien escriptura en direcció sinistrorsa.

Lectura: Fragment 1. \square [.][.] $\hat{\Gamma}$ $\ddot{\Gamma}$

Fragment 2. [.]

Fragment 3. [.]

Lectura: fragment 1: ob^e[.][.]e

Comentari

Segons els investigadors últims dels esgrafiats, els signes 1, 2 i 5 podrien ser amb molta seguretat els exposats a la nostra lectura. Sobre els signes 3 i 4, les possibilitats són massa àmplies. Toscano i Correa proposen que el signe 3 pugui ser Λ , \wedge , $\ddot{\Gamma}$ o $\ddot{\Gamma}$. El signe quart, al presentar un traç inferior perpendicular podria ser o Λ o Γ . En qualsevol cas, un fet destacable seria, a primera vista, la manca de redundància de l'esgrafiament, fet que representaria l'exclusió de la cultura epigràfica del SO. Segons Rodríguez Ramos, però, s'hauria de pensar en una possible lectura del primer fragment com a **ob^aare**, fet que emmarcaria el fragment no només en la cultura epigràfica del SO, sinó també l'enllaçaria amb l'àmbit lingüístic¹⁰⁰¹. Al nostre parer, la lectura seria possible però el segon signe sembla més probable que sigui $\hat{\Gamma}$ i no $\ddot{\Gamma}$. Ara bé, també podríem acceptar que a la zona de Huelva s'emprés una de les variants epicòriques, que també recordem que és una proposta de Rodríguez Ramos, i pensar que existiria un ús peculiar de $\hat{\Gamma}$ per $\ddot{\Gamma}$. Al

¹⁰⁰¹ RODRÍGUEZ RAMOS 2015: 126-127. *Vid.* La nostra discussió a 7.4. sobre les implicacions que suposaria aquesta interpretació en relació a la funció de l'escriptura del SO. Sobre el significat del segment **b^aare**, el capítol 5.5.

nostre parer, emperò, es necessita trobar massa explicacions per a justificar quelcom més fàcil com seria pensar que l'esgrafiat no pertany a la cultura epigràfica del SO ni representaria la seva llengua. Així doncs, concloem que l'esgrafiat pertanyia a un altre sistema d'escriptura meridional no redundant i que la lectura i interpretació proposades per Toscano i Correa són acceptables en la seva totalitat, divergint només en la conclusió final: l'escriptura no tindria res a veure amb la del SO, sinó amb una altra escriptura meridional no redundant encara no plenament identificada¹⁰⁰².

ESGRAFIAT N° 14: A/CE03507/3 (CABEZO DE SAN PEDRO, HUELVA)

Bibliografia

BLÁZQUEZ *ET ALII* 1970.

Descripció

Fragment d'una cassola de ceràmica a mà de pasta gris amb la superfície exterior brunyida. El fragment presenta entre tres i quatre signes esgrafiats *post cocturam*, en una escriptura indeterminada però que podria ser del SO. Actualment es troba al Museu de Huelva (n° d'inventari: A/CE 030507/3).

Transcripció:] M X ↑[.[[

Lectura:][.][k°s[

Comentari

El gravat dels signes és irregular i només es pot identificar amb claredat els signes ↑ i X. El signe M sembla prou segur, però és només una hipòtesi. L'escriptura sembla paleohispànica pel signe X, però no és gens segura la seva adscripció a cap sistema d'escriptura concret a causa de la seva brevetat.

Figura 194. Esgrafiat del Cabezo de San Pedro. Fotografia oficial del Museu de Huelva.

¹⁰⁰² TOSCANO I CORREA 2014: 53.

ESGRAFIAT N° 15: CABEZO DE SAN PEDRO, HUELVA

Bibliografia

DE HOZ 1969; DE HOZ 1976: 270-272; 277 i 312; *MLH* IV: 102; MEDEROS I RUIZ CABRERA 2001: 104-105; ZAMORA 2010.

Descripció

Fragment d'una safata de ceràmica feta a mà de pasta grisa. 3,9x4,1. La peça podria datar actualment a la segona meitat del segle VIII aC i prové del jaciment del Cabezo de San Pedro¹⁰⁰³. El fragment conté dos signes de quasi segura factura fenícia. Actualment es troba al Museu de Huelva (n° inventari: A/CE03507/7).

Comentari

La inscripció sembla fenícia, per la forma del signe X, rodejada per un cercle, tret característic de l'epigrafia fenícia, mentre que a l'epigrafia del SO aquest cercle no apareix mai. Malgrat els intents de J. de Hoz per interpretar l'esgrafiat en clau paleohispànica, en aquest punt hem de coincidir en catalogar el grafit com a fenici.

Figura 195. Esgrafiat fenici de Cabezo de San Pedro. © Fotografia Museo Huelva.

¹⁰⁰³ ZAMORA 2010: 225.

ESGRAFIAT N° 16: CASTILLO DE DOÑA BLANCA (CÀDIS)

Bibliografia

CORREA I ZAMORA 2008.

Descripció

Fragment de ceràmica d'engalba vermell, típica fenícia occidental, que correspon a un plat. (5)x(5). El dos signes de l'esgrafiament es van gravar *post cocturam*, de forma una mica maldestra i amb una orientació peculiar. En desconeixem la localització actual.

Lectura: $\Xi\Delta$

Transcripció: t^{et}

Comentari

La paleografia és complicada; per aquest motiu, malgrat trobar-se envoltada de tècniques ceràmiques i tradicions epigràfiques fenícies, es va catalogar finalment com a paleohispànica¹⁰⁰⁴. Aquest esgrafiament presenta un signe Ξ , que no té cap paral·lel amb l'epigrafia fenícia i un signe Δ més proper a l'escriptura del SO que a la fenícia. També, un expert en epigrafia fenícia com és J.A. Zamora, remarca que ni el *ductus* ni la direcció dels signes presenten cap mena de paral·lel amb l'escriptura oriental practicada a la península en aquelles dates. L'esgrafiament és datat en ple s. VII aC. Al mancar tot l'objecte, no podem saber si la inscripció continuava o només es gravaren aquests dos signes de forma maldestra. Tampoc la direcció de l'escriptura és clara i es podria llegir a la inversa: t^{ut} .

Figura 196. Signes esgrafiats de Doña Blanca. Imatge de CORREA I ZAMORA 2008.

¹⁰⁰⁴ CORREA I ZAMORA 2008.

9 CONCLUSIONS

S'ha intentat en aquesta exposició definir el màxim possible la cultura epigràfica del SO. Quan s'estudia qualsevol epigrafia, la seva definició és essencial a l'hora de comprendre amb exactitud les seves característiques més específiques.

La cultura epigràfica de les esteles del SO, com ja s'ha vist, va florir en una zona molt concreta de la península Ibèrica. El nucli es trobaria al sud de l'actual Portugal, a les regions del Baix Alentejo i l'Algarve. Existí, a més una perifèria epigràfica a les modernes regions de Badajoz, Càceres i la serra andalusa. Ara bé, la cultura escrita del SO avarca també indrets costaners com podrien ser Castillo de Doña Blanca i alguns nuclis urbans importants com Medellín¹⁰⁰⁵.

Una altra de les qüestions més importants que cal resoldre per definir la cultura epigràfica del SO és la seva cronologia d'ús¹⁰⁰⁶. Donat l'atzar en la troballa de molts dels epígrafs, sovint és impossible establir ni una cronologia ni la relació del document amb una necròpolis o població concreta, per manca d'excavacions *a posteriori*. Tenim, emperò, documents trobats principalment en necròpolis, però aquests són clarament fruit d'una reutilització. Les dates que ens proporciona l'arqueologia sobre aquests jaciments oscil·len entre els segles VII i VI aC, en plena primera edat del ferro. Tenint en compte que les reutilitzacions no poden ser datades amb precisió, el fet encara roman misteriós. En qualsevol cas, les datacions dels esgrafiats de la costa, principalment Doña Blanca, i els de Medellín, i de les necròpolis excavades sobretot a partir dels anys 80, ens indiquen clarament que l'epigrafia del SO s'ha de datar, com a molt tard, cap al segle VI aC. Ara bé, si considerem el fet que per tal que s'esdevingui un reaprofitament d'un document epigràfic de tal rellevància a la zona com serien les esteles epigrafiades en un altre context, com seria el trencament del suport i col·locació com a tapa de tomba, hem de pressuposar el pas de, com a mínim, un parell o tres de generacions, ateses les possibles limitacions religioses i/o socials que podrien afectar les societats a l'hora de reutilitzar aquests documents. Al nostre parer, doncs, el *floruit* de l'epigrafia del SO s'hauria de

¹⁰⁰⁵ *Vid.* Capítol 3.

¹⁰⁰⁶ *Vid.* Capítol 7.1.

datar al voltant del segle VII aC, segurament havent de situar-ne els inicis en ple segle VIII aC.

Qui es va dedicar, doncs, a crear i fer servir un sistema d'escriptura en una regió com la del SO de la península Ibèrica?¹⁰⁰⁷ Aquesta és una qüestió molt debatuda i encara presenta moltes foscos que cal aclarir. En aquest sentit, les conclusions a les quals hom arriba es poden dividir en dos camins diferents, depenent de les fonts de les quals es begui. Segons l'arqueologia, a la primera edat del ferro a les zones interiors del Baix Alentejo i l'Algarve, trobem una societat organitzada en nuclis habitaculars més aviat petits, dedicats segurament a la ramaderia i, en la fèrtil zona dels Barros de Beja, a l'agricultura. La majoria d'aquests nuclis investigats es troben en zones de planície, a nivells baixos d'alçada, sense intenció de controlar grans extensions de territori. Sembla ser que, a banda d'aquests petits nuclis habitaculars existirien una mena de santuaris que unificarien culturalment la zona, tal com sabem passà en època arcaica romana amb les *Feriae Latinae*. D'altra banda, les fonts grecoromanes no proporcionen gran informació sobre els pobles que habitaren la península Ibèrica durant la primera edat del ferro. La majoria de dades que posseïm provenen de la conquesta romana de la regió, ja en ple segle II aC, data final de la segona edat del ferro en aquesta àrea. Els testimonis considerats més antics, Aviè i Heròdot, parlen d'un poble anomenat *kynetes* que podria coincidir *grosso modo* amb la cultura que habità l'interior del SO de la península Ibèrica durant la primera edat del ferro i que, doncs, podria identificar-se amb els productors de l'epigrafia del SO. Als *kynetes* van succeir-los, sembla, el posterior poble dels *conii*, citats en fonts grecollatines com Estrabó i Mela, ja pertanyents a la segona edat del ferro i de cap manera s'ha de relacionar a aquest poble amb els practicants de l'epigrafia del SO.

Malgrat que la cronologia ens remunta al segle VII aC com a mínim, l'adaptació del signari fenici l'hauríem de remuntar al segle IX aC¹⁰⁰⁸. En efecte, la paleografia demostra que els caràcters fenicis model del signari del SO són més semblants als trobats a les esteles de Nora o Kilamuwa, datades a les darreries del segle IX aC, que no pas a signaris fenicis posteriors del segle VII o VI aC. Aquesta data coincideix plenament amb les darreres descobertes a les zones de Huelva, Càdis i Màlaga sobre la presència fenícia a la península Ibèrica, que s'hauria d'establir a mitjans del segle IX aC, època en que sense

¹⁰⁰⁷ *Vid.* Capítol 4. Sobre paleoetnologia, especialment el punt 4.6.

¹⁰⁰⁸ *Vid.* Capítol 7.5.

cap mena de dubte els pobles indígenes del sud de la península Ibèrica –tots, no només els que practicaren l'epigrafia del SO– aprengueren i adaptaren l'escriptura dels fenicis.

Quin és el motiu, doncs, que portà a la societat descrita anteriorment a adaptar el sistema d'escriptura?¹⁰⁰⁹ En efecte, la resposta a aquesta pregunta també té un doble caràcter, un d'autòcton i un altre d'exògen. Certament la societat del SO, a simple vista, no sembla el suficientment complexa com per necessitar l'adopció de l'escriptura per tal de mantenir una burocràcia estatal excessiva. Si considerem amb raó l'escriptura com un fenomen exogen a la cultura del SO, atès que la portaren els fenicis, no ho és pas, en canvi, la funció i el motiu pel qual l'adaptaren: l'epigrafia del SO se'ns apareix a totes llums com una continuació d'una tradició estel·lar anepígrafa peninsular, materialitzada en les anomenades esteles alentejanes i extremeñyes. És precisament aquesta barreja d'autoctonisme amb elements exògens que proporciona aquesta excepcionalitat a l'escriptura del SO. La direcció circular de l'escriptura l'allunya dels models orientals d'inscripció en horitzontal, malgrat que tenim alguns exemples en l'epigrafia del SO. La majoria, però, presenten aquesta disposició circular de l'escriptura que recorda més la disposició dels elements decoratius de les esteles anepígrafes. El motiu, doncs, pel qual la societat adaptà l'escriptura i la dedicà gairebé en exclusiva al fenomen epigràfic de les esteles del SO, és continuar una tradició autòctona però innovant amb un element exòtic i de prestigi com seria un sistema d'escriptura adoptat dels mercaders fenicis que de ben segur circulaven també per aquests territoris.

La funció, doncs, de l'escriptura del SO és també diversa¹⁰¹⁰. En efecte, no tenen la mateixa funció les esteles, les plaques, els esgrafiats sobre ceràmica, sobre altres suports ni les marques de propietat. Un dels arguments que ens porten a concloure això seria el fet que els segments identificables de les esteles només apareixen en aquest tipus de monuments, essent, doncs, absents en les plaques i esgrafiats. La funció de les esteles és difícil de definir amb seguretat. En efecte, el fet que apareguin reutilitzades en tombes i l'aspecte formular de l'escriptura han dut a molts investigadors a parlar directament d'esteles funeràries. La solució al problema s'ha de trobar en els seus antecedents, les esteles decorades de l'Alentejo i Extremadura. Malauradament, al ser anepígrafes, les interpretacions són diverses, però lluny de les discussions passades sobre si eren

¹⁰⁰⁹ *Vid.* Capítol 7.2.

¹⁰¹⁰ *Vid.* Capítol 7.4.

marcadors de territori o funeràries i de culte heroic, avui en dia una opinió més sincrètica s'imposa al considerar que les esteles serien uns cohesionadors del territori, com a marcadors territorials, culte als avantpassats i aspectes segurament religiosos. En aquest sentit, el text de les esteles, de caràcter formular, hauria d'interpretar-se no només en clau funerària, sinó també religiosa i cultural. Discernir quina era la funció dels altres documents que no són esteles, com ara les plaques, és encara més complicat. Les plaques que tenim amb escriptura del SO sobre pedra són monuments breus i amb poca escriptura. No sabem del cert si la manca de la fórmula es deu a la brevetat del document o a la diferent funcionalitat. Segurament la funció sigui diferent a la de les esteles, tal com mostra la placa millor conservada de Neves. Aquest monument és molt rellevant per a la investigació de la funcionalitat de l'escriptura del SO, atès que presenta diverses peculiaritats en relació amb la resta de documents, segurament degut a la seva funcionalitat. El document es va trobar *in situ*, en una habitació relacionada tradicionalment amb un context sacre. La direcció de l'escriptura, horitzontal, l'absència de fórmula i el fet de trobar-se encastada en una paret de l'habitació indicarien clarament una funcionalitat diferent a la de les esteles. Els esgrafiats també representarien una altra funcionalitat de l'escriptura dins la societat del SO, potser més relacionada amb el dia a dia i amb la religió (cas dels possibles *óstraka*) que no pas amb l'àmbit funerari i cultural de les esteles. En aquest sentit sembla plausible pensar que l'escriptura del SO en estela servia com a autorepresentació de les elits dominants d'aquestes societats amb un marcat caràcter agropecuari i que la seva reutilització en tombes posteriors indicaria certs canvis en els estaments elevats de la societat que dugueren a les noves generacions a adaptar un fenomen segurament considerat antiquat (segles VIII-VII aC) a les noves modes dels segles VI i V aC, adaptant unes esteles que ja no tindrien un significat concret com a tapes de tombes en cista.

En relació amb la funció cal destacar que els suports de l'escriptura del SO són diversos, malgrat que la majoria correspon a les esteles. La pedra emprada en la gravació d'aquestes inscripcions, emperò, és sempre pedra local i sovint no sembla l'adequada per a gravar-hi. A més, si hi sumem les variants epigràfiques freqüents es pot declarar amb prou seguretat que no existien pas *officinae epigraphicae* i que l'escriptura en esteles del SO seria més aviat un fenomen ocasional i no realitzat per especialistes. Els altres suports com la ceràmica o les plaques de pedra s'emmarquen dins d'altres tradicions epigràfiques mediterrànies, com el gravat de signes *post cocturam* en algun objecte ceràmic per tal de

marcar-ne la propietat, realitzar un exvot, etc. Aquests esgrafiats i marques diverses indiquen que l'ús de l'escriptura no estaria monopolitzat per unes elits o escrivans especialitzats com passaria en algunes civilitzacions del Mediterrani oriental, sinó que altres sectors de la població, com mercaders o comerciants emprarien l'escriptura en un ús més privat que no pas el de les esteles, que representarien una funció pública.

Sobre la llengua que s'amaga sota les inscripcions del SO, les informacions de què disposem són escasses i es poden interpretar de manera variable¹⁰¹¹. En primer lloc, la comparació de la llengua del SO amb altres llengües de l'antiguitat de la zona, com la ibèrica (representada només pel *corpus* de l'ibèric meridional en aquest cas per tal de facilitar l'anàlisi de dades), la celtibèrica i la lusitana, i d'altres de fora de la península com el rètic i el lepòntic. Per les dades de què disposem, podem suposar que la llengua del SO seria una llengua de tipus aglutinant. De fet, gràcies a anys d'investigació s'han pogut establir com a mínim dues arrels: **uarb^aan** i **na^ʾk^e**. A aquestes hom hi pot afegir prefixos o sufixos, sobretot a la segona. Més enllà d'aquí, sembla que existirien també certs segments freqüents **b^aare**, **t^eero**, **eb^u** i alguns possibles antropònims o etnònims. En relació a aquests dos últims, la presència d'algun tret de tipus indoeuropeu seria factible atesa la gran mobilitat entre pobles a la primera i segona edat del ferro, així com també la presència propera d'elements indoeuropeus a zones d'Extremadura, interior d'Andalusia i a la zona del Tajo portuguès.

Els sistemes d'escriptura autòctons de la península Ibèrica són, en gran part, semisil·labaris¹⁰¹². Això implica que per als signes amb valor oclusiu s'empren sil·labogrames (cinc, un per a cada vocal), i per a la resta de valors fonètics un d'alfabètic. És vàlida, però, aquesta categorització per a l'escriptura del SO? Certament a primera vista sí, i per això sovint se l'inclou entre els sistemes gràfics que empren un semisil·labari. Però també podríem entendre l'escriptura del SO com una escriptura alfabètica que emprava signes diferents per a les oclusives en funció del valor vocàlic que les seguia. Aquesta teoria no és nova però pren força si considerem el fet que altres escriptures mediterrànies més ben conegudes –com l'etrusca i la seva hereva, la romana– usaven per a un mateix valor fonètic un signe diferent en funció de la vocal que el seguia. Així doncs trobem un ús de tres signes diferents per al valor fonètic /k/ en funció si va

¹⁰¹¹ *Vid.* Capítol 5.

¹⁰¹² *Vid.* Capítol 6.4.

seguit d’/a/ (ka), d’/e/, /i/ i /o/ (ce, ci, co) o d’/u/ (qu). Evidentment ningú dubta que l’etrusc i l’antic signari llatí fossin alfabetes, malgrat aquesta peculiaritat. El principal obstacle a l’hora de considerar que el mateix podria aplicar-se a l’escriptura del SO seria el fet que el que en etrusc i llatí és una peculiaritat, en l’escriptura del SO és la norma. Aquest fet ens porta a reflexionar sobre la redundància vocàlica. En efecte, un altre dels trets principals de l’escriptura del SO és la repetició de la vocal que en teoria ja hauria d’aparèixer representada en el sil·labograma. Si considerem que l’escriptura del SO és un alfabet, la redundància, doncs, com a tal no existiria, ja que es tractaria simplement de notar gràficament la vocal, com en un sistema d’escriptura alfabètic. D’altra banda, si entenem el sistema d’escriptura del SO com un semisil·labari, s’ha de trobar una explicació raonable a aquest ús redundant de les vocals. Alguns investigadors, com Javier de Hoz, han proposat que l’escriptura monumental sobre pedra del SO seria redundant per motius ornamentals, és a dir, de mostrar els textos com a més llargs del que realment eren per qüestions de prestigi i estètica. Aquestes propostes no acaben de convèncer tothom i podrien trobar un contra argument si considerem el fet que l’escriptura del SO no funcionaria pas com un semisil·labari, ans com un sistema d’escriptura alfabètic, adaptat des d’un semisil·labari, això sí.

Tot això fa pensar en una adaptació indirecta de l’alefat fenici, segurament a través d’un altre sistema d’escriptura paleohispànic¹⁰¹³. Igualment, amb les dades que posseïm actualment, tampoc s’ha de descartar una adaptació directa de l’alefat fenici. Si seguim aquesta segona hipòtesi, és fa difícil justificar, per exemple, l’ús de quinze signes per a les consonants oclusives, alguns creats *ex nouo*. Aquesta peculiaritat s’explicaria millor des de la primera hipòtesi, que parteix d’una civilització, potser la tartèssia, que seria la primera en adaptar l’alefat fenici per a una escriptura paleohispànica. Degut a les característiques concretes i especials d’aquesta llengua, avui en dia desconeguda, aquesta cultura hauria realitzat una adaptació de l’alefat fenici en forma de semisil·labari en comptes d’alfabètic. En una altra adaptació d’aquest signari primigeni, la cultura del SO l’hauria adaptat en forma de semisil·labari redundant o un alfabet.

Finalment, doncs, és aquest un sistema d’escriptura creat *ex nouo* o és una adaptació d’un sistema d’escriptura paleohispànic precedent? Per contestar aquesta pregunta, només podem remetre a les evidències paleogràfiques i arqueològiques. Segons la paleografia,

¹⁰¹³ Per aquest punt i pel paràgraf següent, *uid.* Capítol 7.5.

els signes fenicis dels quals prové l'escriptura del SO es remuntarien a les darreries del segle IX aC (*circa* 825 aC), en base a les esteles fenícies de Kilamuwa i Nora, entre d'altres. Segons l'arqueologia, també sabem que els fenicis estaven ben establerts a la península Ibèrica en aquestes dates. Així doncs, sembla clar que l'escriptura es va adaptar a la península Ibèrica al segle IX aC, ja que totes les proves apunten a aquesta data. Ara bé, determinar si van adaptar-la els habitants de les regions interiors del sud de l'actual Portugal o una altra civilització és, de moment, una pregunta sense resposta. Ara bé, ens decantem, per una adaptació de l'alefat fenici per una altra cultura, i que fou aquesta la que traspasà ja un semisil·labari ja més o menys establert a la futura cultura epigràfica del SO. El fet que la majoria d'esgrafiats no presentin la redundància (i alguns d'ells a més es troben en zones perifèriques al fenomen epigràfic del SO) afavoriria aquesta hipòtesi d'un estadi intermedi entre la cultura epigràfica fenícia i la del SO.

Un aspecte també important sobre la cultura epigràfica del SO és l'establiment del valor fonètic del signari¹⁰¹⁴. En efecte, malgrat que ja hem vist que la majoria de signes més usats a l'epigrafia del SO gaudeixen de consens entre els investigadors. Existeix un petit número de signes que no presenten context entre els investigadors, com ara el freqüent signe 𐤏 , i després la resta de signes que tenen poca freqüència. Els signes 𐤏 i 𐤎 es consideren en aquest treball de valor discutit i per això no es transcriuen. Sobre el primer, el valor com a segona vibrant encara és discutible i sobre el segon signe, molt menys freqüent, encara se'n sap menys de segur. La resta de signes de valor discutit, s'ha optat per seguir una proposta econòmica de l'epigrafia del SO. És a dir, considerem que l'escriptura del SO no presentaria un signari especialment complex i llarg, sinó que la problemàtica principal de l'«excés» de signes seria, en primer lloc, una possible variant epicòrica entre la zona de l'Algarve i l'alentejana¹⁰¹⁵, o al·lògrafs d'altres signes, atès que tots els indicis apunten a que la tradició epigràfica del SO de la península Ibèrica no estava unificada i presentava diverses tradicions epigràfiques complementàries¹⁰¹⁶.

¹⁰¹⁴ *Vid.* Capítol 6.3.

¹⁰¹⁵ *Vid.* Capítol 6.5.

¹⁰¹⁶ *Vid.* Capítol 6.3.3 i 6.3.5.

10 BIBLIOGRAFIA

- AAVV 1995. AAVV., *A Idade do Bronze em Portugal. Discursos de poder*, Lisboa.
- AAVV 1999. AAVV, *L'Europe au temps d'Ulysse. Dieux et héros de l'âge du bronze*. Copenhagen.
- ADAMS 2003. Adams, J.N., *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge.
- ADAMS I OTTE 1995. Adams, J., i Otte, M., «Did Indo-European Languages spread Before Farming?», *Comptes rendus Academie des Sciences de Paris 321, sèrie IIa*, 1219-1226.
- ADIEGO 1993. Adiego, I.X. «Algunas reflexiones sobre el alfabeto de Espanca y las primitivas escrituras hispanas», a ADIEGO ET ALII 1993, 11-22.
- ADIEGO 2002. Adiego, I.X., «Indoeuropeïtzació al Paleolític? Algunes reflexions sobre la “teoria della continuità” de Mario Alinei», *Estudis Romànics* 24, 7-29.
- ADIEGO ET ALII 1993. Adiego, I.X. *et alii*, *Studia paleohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis oblata*, Barcelona.
- ALARCÃO 1988. Alarcão, J., *Roman Portugal*, Liverpool.
- ALARCÃO 1992. Alarcão, J., «Etnogeografia da fachada atlântica ocidental da Península Iberica», a RUIZ ZAPATERO I ALMAGRO GORBEA (EDS) 1992, 339-346.
- ALARCÃO 1996. Alarcão, J., «Os círculos culturais da 1º Idade do Ferro no Sul de Portugal», a VILLAR I D'ENCARNAÇÃO (EDS) 1996, 19-36.
- ALBRIGHT 1966. Albright, W.F., *The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment*, Cambridge.
- ALBUM CENÁCULO. Cenáculo de Vilas Boas, M., *Lápides do Museu Sesinando Cenaculano Pacense*, Beja, 1791.
- ALINEI 2004. Alinei, M., «Linguistica storica e reificazione del linguaggio in margine a un articolo-recensione di Adiego», *Estudis Romànics* 26, 201-215.
- ALMAGRO GORBEA 1977. Almagro Gorbea, M., *El periodo orientalizante en Extremadura*, Madrid.

ALMAGRO GORBEA 1998. Almagro Gorbea, M., «“Precolonización” y cambio socio-cultural en el Bronce Atlántico» a OLIVEIRA (ED.) 1998, 81-100.

ALMAGRO GORBEA 2001. Almagro Gorbea, M., «La segunda Edad del Hierro» a ALMAGRO GORBEA ET ALII 2001, 325-385.

ALMAGRO GORBEA 2004. Almagro Gorbea, M., «Inscripciones y grafitos tartésicos de la necrópolis orientalizante de Medellín», *Paleohispanica* 4, 13-44.

ALMAGRO GORBEA 2005. Almagro Gorbea, M., «La literatura tartésica. Fuentes históricas e iconográficas», *Gerión* 23, 39-80.

ALMAGRO GORBEA ET ALII 2001. Almagro-Gorbea, M. et alii. *Protohistoria de la Península Ibérica*, Barcelona.

ALMAGRO GORBEA (DIR) 2008. Almagro Gorbea, M., (dir.), *La necrópolis de Medellín. III. Estudios analíticos. IV Interpretación de la necrópolis. V. El marco histórico de Medellín-Conisturgis [Badajoz, Extremadura, Spain]*, Madrid.

ALMAGRO-GORBEA I TORRES 2009. Almagro-Gorbea, M., i Torres, M., «La colonización de la costa atlántica de Portugal: ¿fenicios o tartesios?» *ActPal X*, 113-142.

ALMEIDA ET ALII 2012. Almeida, S., Costeira da Silva, R. i Osório, A., «O povoado de S. Pedro de Arraiolos (Alentejo, Portugal). Novos dados para o seu conhecimento», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 229-247.

ALONSO I MARTÍNEZ (coord) 2003. Alonso i Martínez, N., *Chevaux de frise i fortificació en la primera edat del ferro europea. Reunió Internacional Chevaux-de-Frise i Fortificació en la primera Edat del Ferro Europea*, Lleida.

ALVAR EZQUERRA 2008. Alvar Ezquerria, J., «Modos de contacto y medios de comunicación: los orígenes de la expansión fenicia», a CELESTINO, RAFEL I ARMADA 2008, 17-26.

ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR (ED.) 2011. Álvarez Martí-Aguilar, M. (ed.), *Fenicios en Tartessos, nuevas perspectivas*, Oxford.

AMELA VALVERDE 2004. Amela Valverde, L., «Sobre Salacia y otras apreciaciones acerca de algunas cecas de la Hispania Occidental», *RPA* 7.2, 243-264.

ANDREU (coord) 2010. Andreu Pintado, J. (coord), *Fundamentos de epigrafia latina*, Madrid.

ANDREU 2010a. Andreu Pintado, J., «el soporte epigráfico», a ANDREU (COORD) 2010, 63-93.

ANDREU 2010b. Andreu Pintado, J., «La epigrafia funeraria», a ANDREU (COORD) 2010, 321-364.

ÂNGELO 2006. Ângelo, M.J., «Estela funerária dos Mosteiros, S. Barolomeu do Osteiro, Portel», *Ficheiro Epigráfico* 82, nº 366.

ANTUNES 2008. Antunes, A.S., «“Castro” da Azougada (Moura, Portugal): percursos do Pós-Orientalizante no Baixo Guadiana», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2008, 327-352.

ANTUNES *ET ALII* 2012. Antunes, A.S., de Deus, M., Soares, A. Monge, Santos, F., Arêz, L., Dewulf, J., Baptista, L., i Oliveira, L., «Povoados abertos do Bronze Final no Médio Guadiana», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 277-308.

ANTUNES *ET ALII* 2016. Antunes, A.S., Soares, A. Monge, de Deus, M., i Monge, R., «Povoamento «orientalizante» na margem esquerda do Guadiana. Uma leitura a partir do Passo Alto e do Castelo de Serpa», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2016, 131-158.

ARANEGUI (ED.) 2000. Aranegui Gascó, C. (ed.), *Argantonio. Rey de Tartessos*, catàleg de l'exposició del MARq Alacant, any 2000, Alacant.

ARRUDA 1999-2000. Arruda, A.M., *Los fenicios en Portugal. Fenicios y mundo indígena en el centro y sur de Portugal*, Barcelona.

ARRUDA 2001. Arruda, A.M., «A Idade do Ferro pós-orientalizante no Baixo Alentejo» *RPA* vol 4, nº 2, 207-292.

ARRUDA 2006. Arruda, A.M., «O 1º milénio a.n.e. no Centro e no Sul de Portugal: leituras possíveis no início de um novo século», *OAP* Serie 4 nº 23, 9-156.

ARRUDA 2007. Arruda, A.M., «A Idade do Ferro do Sul do Portugal. Estado da investigação, mit 14 Textabbildungen und den Tafeln 15-18», *Madriider Mitteilungen* 48, 114-139.

ARRUDA 2008a. Arruda, A.M., «Estranhos numa terra (quase) estranha: os contactos pré-coloniais do sul do território actualmente português», a CELESTINO, RAFEL I ARMADA 2008, 355-70.

ARRUDA 2008b. Arruda, A.M., «Fenícios e púnicos em Portugal: problemas e perspectivas» a VITA BARRA I ZAMORA 2008, 13-24.

ARRUDA 2011. Arruda, A.M., «Indígenas, fenicios y tartésicos en el occidente peninsular: mucha gente, poca tierra» a ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR (ED.) 2011, 151-160.

ARSUAGA 2002². Arsuaga, J.L., *El collar del Neandertal. En busca de los primeros pensadores*, Madrid (Primera edición de 1999).

ARTZY 2007. Artzy, M., *Los nómadas del mar*, Bellaterra.

AUBET 2009. Aubet, M.E., *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, Bellaterra.

AYUNTAMIENTO DE JEREZ (ED) 1995. Ayuntamiento de Jerez, *Tartessos, 25 años después. Actas del congreso conmemorativo del V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*, Jerez de la Frontera.

BÁDENAS DE LA PEÑA ET ALII 2014. Bádenas de la Peña, P. et alii (eds.), *Per speculum in aenigmate. Miradas sobre la antigüedad. Homenaje a Ricardo Olmos*. Madrid.

BALLESTER 2004. Ballester, X., «Hablas indoeuropeas y anindoeuropeas en la Hispania prerromana», *ELEA* 6, 107-138.

BARNETT, LEVEEN I MOSS 1948. Barnett, R.D., Leveen, J. i Moss, C., «A Phoenician inscription from Eastern Cilicia», *British Institute for the Study of Iraq* 10.1, 56-71.

BARROS 2012. Barros, P., « O Bronze Final na região de Mértola» a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 215-227.

BARTOLOMÉ, GONZÁLEZ I QUIJADA (eds) 2004. Bartolomé, J.; González, M^a.C.; Quijada, M., *La escritura y el libro en la antigüedad*, Madrid.

BEDIA I PÉREZ 1993. Bedia García, J. y Pérez Macías, J.A., *Excavaciones arqueológicas en la muralla tartésica de Niebla*, Cuaderno Temático del Museo de Huelva 6, Huelva.

BEIRÃO 1986. De Mello Beirão, C.M. *Une civilisation protohistorique du sud du Portugal (1er Âge du Fer)*, Paris.

BEIRÃO 1993. De Mello Beirão, C.M., «Novos dados arqueológicos sobre a epigrafia da I Idade do Ferro do Sudoeste da Península Ibérica» a UNTERMANN I VILLAR (EDS.) 1993, 683-696.

BEIRÃO I VARELA 1985. De Mello Beirão, C., i Varela Gomes, M., «Grafitos da Idade do Ferro do Centro e Sul de Portugal» a DE HOZ (ED.) 1985, 465-499.

BEIRÃO I VARELA 1988. De Mello Beirão, C., i Varela Gomes, M., «A Estela epigrafiada do Pardieiro, S. Martinho das Amoreiras (Odemira, Beja)», *Veleia* 5, 115-123.

BEIRÃO ET ALII 1986a. De Mello Beirão, C., Tavares da Silva, C., Soares, J., Varela Gomes, M., i Varela Gomes, R., «Depósito votivo da II Idade do Ferro de Garvão. Notícia da primeira campanha de escavações», *OAC Série IV*, 3, 45-136.

BEIRÃO ET ALII 1986b. De Mello Beirão, C., Tavares da Silva, C., Soares, J. i Varela Gomes, R., «Um depósito votivo da II Idade do Ferro, no sul de Portugal, e as suas relações com as culturas da Meseta», *Veleia* 2-3, 207-221.

BELTRÁN 1973. Beltrán Lloris, F., «La estela con alfabeto del S.O. de Siruela (Badajoz)», *Mastia* 4-5, 43-45.

BELTRÁN 2015. Beltrán Lloris, F., «Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions», a BRUUN I EDMONSON (EDS) 2015, 89-110.

BELTRÁN 2021. Beltrán Lloris, F., «Javier de Hoz y la Paleohispanística (1940-2019)», *Paleohispanica* 21, 2021, 33-39.

BELTRÁN I JORDÁN 2016. Beltrán Lloris, F., i Jordán Cólera, C., *Celtibérico*, Saragossa.

BELTRÁN I JORDÁN 2019. Beltrán Lloris, F., i Jordán Cólera, C., «Writing and Language in Celtiberia», a SINNER I VELAZA (EDS) 2019, 240-308.

BELTRÁN I JORDÁN 2020. Beltrán Lloris, F., i Jordán Cólera, C., «Celtibérico», *Paleohispanica* 20, 631-688.

BERNIER I FORTEA 1968. Bernier, J., i Fortea, F.J., «Nuevo grafito ibérico de Córdoba», *Zephyrus* 19-20, 165-168.

BERROCAL RANGEL 1987. Berrocal Rangel, L., «La Losa del Capote», *AEspA* 60, 195-205.

BERROCAL RANGEL 1992. BerrocalRangel, L., *Los pueblos célticos del Suroeste de la Península Ibérica*, Madrid.

BERROCAL RANGEL 2003. Berrocal Rangel, L., «La expansión meridional de los *chevaux de frise*: los castros célticos del suroeste», a ALONSO I MARTÍNEZ (COORD) 2003, 209-232.

BERROCAL RANGEL I SILVA 2007. Berrocal Rangel, L., i Silva, A.C.S., «O Castro dos Ratinhos (Moura, Portugal). Um complexo defensivo no bronze final do sudoeste peninsular», a BERROCAL RANGEL I MORET (EDS) 2007, 169-190.

BERROCAL RANGEL I MORET (EDS) 2007. Berrocal Rangel, L., i Moret, P., *Paisajes fortificados de la Edad del Hierro. Las murallas protohistóricas de la Meseta y la Vertiente Atlántica en su contexto europeo*, Madrid.

BERROCAL RANGEL ET ALII 2012. Berrocal Rangel, L., Silva, A.C.S., Prados Martínez, F., «El Castro dos Ratinhos, un ejemplo de orientalización entre las jefaturas del Bronce Final del Suroeste», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 167-183.

BETTENCOURT 1998. Bettencourt, A.M.S., «O conceito de Bronze Atlântico na Península Ibérica» a OLIVEIRA (ED.) 1998, 18-39.

BLÁZQUEZ 2003. Blázquez, J.M., *El Mediterráneo y España en la antigüedad*. Madrid.

BLÁZQUEZ I MONTERO 1991. Blázquez, J.M., i Montero, S., *Alimenta. Estudios en homenaje al dr. Michel Ponsich*, Madrid.

BLÁZQUEZ ET ALII 1970. Blázquez, J.M., *et alii, Huelva Arqueológica. Las cerámicas del Cabezo de San Pedro*, Huelva.

BOTTO (ED) 2018. Botto, M. (ed), *De Huelva a Malaka. Los fenicios en Andalucía a la luz de los descubrimientos más recientes*, Roma.

BOSCH I GIMPERA 1960. Bosch i Gimpera, P., *El problema indoeuropeo*, México.

BRAUDEL 1999. Braudel, F., *Memorias del Mediterráneo. Prehistoria y antigüedad*, Barcelona (Edició original francesa del 1969).

- BRUUN I EDMONSON (EDS) 2015. Bruun, C., i Edmonson, J., *The Oxford handbook of Roman Epigraphy*, Oxford.
- BRYCE 2001. Bryce, T., *El reino de los Hititas*, Madrid. [Edició original anglesa de 1998].
- BUENO, BALBÍN I BARROSO 2005. Bueno Ramírez, P., Balbín Behrmann, R., Barroso Bermejo, R., «Hiérarchisation et métallurgie: statues armées dans la Péninsule Ibérique» *L'Anthropologie* 109, 577-640.
- BUENO, BALBÍN I BARROSO 2013. Bueno Ramírez, P., Balbín Behrmann, R., Barroso Bermejo, R., «Tagus, Iberian Peninsula. A reflection after reading TARA project», a O'SULLIVAN, SCARRE I DOYLE (EDS.) 2013, 484-501.
- BURGESS, TOPPING I LYNCH 2007. Burgess, C., Topping, P. i Lynch, F., *Beyond Stonehenge. Essays on the Bronze Age in honour of Colin Burgess*, Oxford.
- CAEIRO 1983. Caeiro, J.O., «Estela funerária de Ourique», *Ficheiro Epigráfico* 6, 14-15.
- CALADO 1997. Calado, M., «Cromlechs alentejanos e arte megalítica» *Brigantium* 10, 289-297.
- CAMPOS I ALVAR (EDS.) 2013. Campos, J.M., Alvar, J., (eds). *Tarteso. El emporio del metal*, Còrdova.
- CARDIM 1996. Cardim, J., «A Ora Maritima de Avieno e a descrição da costa atlântica entre o Cabo da Roca e a Foz do Sado. A propósito da localização de Poetanion», a VILLAR I D'ENCARNAÇÃO (EDS) 1996, 279-300.
- CARDOSO I ALMAGRO-GORBEA (EDS) 2011. Cardoso, J.L., i Almagro-Gorbea, M., *Lucius Cornelius Bocchus. Escritor lusitano da Idade de Prata da Literatura Latina. Colóquio internacional de Tróia 6-8 de Outubro de 2010*, Lisboa-Madrid.
- CARRASCO I OLIVA (EDS.) 2005. Carrasco, G., Oliva, J.C *Escrituras y lenguas del Mediterráneo en la Antigüedad*, Cuenca.
- CARTA ARQUEOLÓGICA DE PORTUGAL 1992. *Carta Arqueológica de Portugal*, 209-211.
- CARTAILHAC 1886. Cartailhac, E., *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, Paris.

CASTILLO 2006. Castillo, F., «Algunas consideraciones en torno a la influencia griega en la conformación del signario ibérico oriental», *Iberia* 9, 21-46.

CASTRO ET ALII 2001. Castro, P.V., Chapman R.W., Gili Suriñach, S., Lull, V., Micó Pérez, R., Rihuete Herrada, C., Risch, R., Sanahuja Yll, M.E., *La sociedad argárica*, a RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO (coord.) 2001, 181-216.

CAVALLI-SFORZA 1997. Cavalli-Sforza, L., *Gens, pobles i llengües. Una visió científica i polèmica sobre la diversitat de races i cultures*, Barcelona (Original de 1996).

CELESTINO 2001. Celestino, S., *Estelas de guerrero y estelas diademadas. La precolonización y formación del mundo tartésico*, Bellaterra.

CELESTINO 2008a. Celestino, S., «Tartessos» a GRACIA ALONSO (coord.) 2008, 93-346.

CELESTINO 2008b. Celestino, S., «El reflejo de lo fenicio en el interior peninsular» a VITA BARRA I ZAMORA 2008, 25-37.

CELESTINO, RAFEL I ARMADA (EDS.) 2008. Celestino, S., Rafel, N., i Armada, X.L., (eds.) *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico. La precolonización a debate*, Madrid.

CELESTINO I RODRÍGUEZ (EDS) 2020. Celestino, S., i Rodríguez, E., *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, Mérida, 2020.

CERVELLÓ AUTUORI 2015. Cervelló Autuori, J., *Escrituras, lengua y cultura en el Antiguo Egipto*, Bellaterra.

CHAPA I DEAMOS 1997. Chapa Brunet, T., i Deamos, M. B., *La edad del Hierro*, Madrid.

CHAVES I GARCÍA VARGAS 1991. Chaves, F., i García Vargas, E., «Reflexiones en torno al área comercial de Gades: estudio numismático y económico», a BLÁZQUEZ I MONTERO 1991, 139-168.

COELHO 1971. Coelho, L., «Inscrições da necrópole proto-histórica da herdade do Pêgo», *O Arqueólogo Português III*, 5, 167- 180.

COELHO 1976. Coelho, L., «Epigrafía prelatina del SO peninsular portugués», a JORDÁ, DE HOZ I MICHELENA (EDS.) 1976, 201-211.

- COELHO 1979. Coelho, L., «Quelques notes a propos d'une nouvelle inscription aux caractères "ibériques" du SW péninsulaire portugais, provenant des environs d'Aljustrel (Portugal)», a A. Tovar *et alii*, *Actas del II coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (1976)*, Salamanca, 371-379.
- COLLINS 1971. Collins, T., «The Kilamuwa inscription. A Phoenician poem», *Die Welt des Orients* vol VI, 2, 183-188.
- COPETE 1999. Copete, J.M., *Epigrafía griega*, Madrid.
- CORNELL 1995. Cornell, T.J., *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (1000-264 BC)*, Londres i Nova York.
- CORREA 1982. Correa, J.A., «Singularidad del letrero indígena de las monedas de Salacia (A.103)», *Numisma* 177-179, 69-74.
- CORREA 1985a. Correa, J.A., «El signario tartesio», *Veleia* 2-3, 275-284.
- CORREA 1985b. Correa, J.A., «Consideraciones sobre las inscripciones tartesias», a De Hoz (ed.) 1985, 377-395.
- CORREA 1988. Correa, J.A., «Estela en escritura tartesia (o del SO) hallada en Alcoforado (Odemira, Baixo Alentejo)», *AEspA* 61, 197-200.
- CORREA 1989. Correa, J.A., «posibles antropónimos en las inscripciones en escritura del SO (tartesias)», *Veleia* 6, 243-252.
- CORREA 1992. Correa, J.A., «La epigrafía tartesia», a HERTEL I UNTERMANN (EDS) 1992, 75-114.
- CORREA 1993. Correa, J.A. «El signario de Espanca (Castro Verde) y la escritura tartésica», a UNTERMANN I VILLAR (EDS.) 1993, 521-562.
- CORREA 1994. Correa, J.A., «La transcripción de las vibrantes de la escritura paleohispánica», *APL* 21, 337-41.
- CORREA 1995. Correa, J.A., «Reflexiones sobre la epigrafía paleohispánica del Suroeste de la Península Ibérica», a AYUNTAMIENTO DE JEREZ (ED) 1995, 609-618.

CORREA 1996. Correa, J.A., «El pueblo de las estelas: un problema epigráfico-lingüístico», *E.L.E.A.* 2, 233-250.

CORREA 2004. Correa, J.A., «Los semisilabarios ibéricos: algunas cuestiones» *E.L.E.A.* 5, 75-98.

CORREA 2005a. Correa, J.A., «Del alfabeto fenicio al semisilabario paleohispánico», *ActPal* IX, 137-154.

CORREA 2005b. Correa, J.A., «Escritura tartesia» a CARRASCO I OLIVA 2005, 289-306.

CORREA 2009a. Correa, J.A., «Reflexiones sobre la lengua de las inscripciones en escritura del sudoeste o tartesia», *ActPal* X, 295-307.

CORREA 2009b. Correa, J.A., «Identidad cultura y territorio en la Andalucía preromana a través de la lengua y la epigrafía» a WULFF I ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR (EDS) 2009, 273-295.

CORREA 2013. Correa, J.A., «El hidrónimo Guadiaro: nota a Avieno, *O. Mar.* 419», *ActPal* XI, 295-299.

CORREA 2016. Correa, J.A., «Crónica epigráfica del sudoeste V», *Paleohispanica* 16, 337-342.

CORREA 2022. Correa, J.A., «Crónica epigráfica del Sudoeste VI», *Paleohispanica* 22, 251-254.

CORREA I TOSCANO 2014. Correa, J.A., i Toscano, C., «Grafitos tartesios hallados en Niebla (Huelva) y su contexto arqueológico», *Onoba* 2, 45-54.

CORREA i ZAMORA 2008. Correa J.A. y Zamora, J.A., «Un grafito tartesio hallado en el yacimiento del castillo de Doña Blanca (puerto de Santa María, Cádiz)», *ActPal* X, 179-196.

CORREA I GUERRA 2019. Correa, J.A., i Guerra, A., «The Epigraphic and Linguistic Situation in the South-West of the Iberian Peninsula», a SINER I VELAZA (EDS) 2019, 109-137.

CORREIA 1993. Correia, V.H., «As necrópoles da Idade do Ferro do Sul de Portugal: arquitectura e rituais» a OLIVEIRA (COORD) 1993, 351-370.

CORREIA 1996. Correia, V.H., *A epigrafia da idade do ferro do Sudoeste da Península Ibérica*, Porto.

CORREIA 2007a. Correia, V.H., «The early Iron Age transition in the goldwork of the west of the Iberian Peninsula», a BURGESS, TOPPING I LYNCH 2007, 90-96.

CORREIA 2007b. Correia, V.H., «Fernão Vaz. Um caso de estudo da paisagem rural do Sudoeste no período orientalizante», a RODRÍGUEZ DÍAZ I PAVÓN (EDS.) 2007, 181-194.

CORREIA 2009. Correia, V.H., «A escrita do Sudoeste: uma visão retrospectiva e prospectiva», *ActPal X*, 309-21.

CRUZ-AUÑÓN I FERRER ALBELDA 2009. Cruz-Auñón, R., i Ferrer Albelda, E., *Estudios de prehistoria y arqueología en homenaje a Pilar Acosta Martínez*, Sevilla.

CUNCHILLOS I ZAMORA 2000. Cunchillos, J.L. i Zamora, J.A. *Gramática elemental fenicia*. Madrid.

DCYPH. García-Bellido, M. P., i Blázquez, C., *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos*, Madrid (II vols.), 2001.

D'ENCARNAÇÃO 1982. d'Encarnação, J., «Uma estela do Museu de Évora», *Ficheiro Epigráfico* 4, nº 14.

D' ENCARNAÇÃO 1986a. d'Encarnação, J., «Sagaius- um novo gentílico romano documentado em Casével (Castro Verde)», *Arquivo de Beja III*, 132-140.

D'ENCARNAÇÃO 1986b. d'Encarnação, J., «Estela funerária de Castro Verde», *Ficheiro Epigráfico* 18, nº 82.

D'ENCARNAÇÃO I LOPES 2013. d'Encarnação, J., i Lopes, V., «Cupa funerária romana de Mértola (Conventus Pacensis)», *Ficheiro Epigráfico* 108, 477.

D'ENCARNAÇÃO I SERRA 2013. d'Encarnação, J., i Serra, M., «Inscrição funerária romana nas muralhas de Beja (Conventus Pacensis)», *Ficheiro Epigráfico* 112, 483.

D'ENCARNAÇÃO I JOAQUIM 2014. d'Encarnação, J., i Joaquim, J.P., «Estela funerária da Herdade da Moita (Odemira)», *Ficheiro Epigráfico* 124, nº 528.

DE HOZ 1969. De Hoz, J., «Acerca de la historia de la escritura prelatina en Hispania», *AEspA* 119-120, 104-117.

DE HOZ 1976. De Hoz, J., «La epigrafía prelatina meridional en Hispania» a JORDÁ, DE HOZ I MICHELENA (EDS.) 1976, 227-317.

DE HOZ 1985. De Hoz, J., «El origen de la escritura del SO », a DE HOZ (ED.) 1985, 424-464.

DE HOZ 1986. De Hoz, J. «Escritura fenicia y escrituras hispánicas. Algunos aspectos de su relación», *Aula Orientalis* 4, 73-84.

DE HOZ 1989. De Hoz, J. «El desarrollo de la escritura y las lenguas de la zona meridional», a Aubet, M.E. (coord.) *Tartessos. Arqueología protohistórica del Bajo Guadalquivir*, Sabadell, 523-587.

DE HOZ 1995. De Hoz, J. «Tartésio, fenicio y céltico 25 años después», a AYUNTAMIENTO DE JEREZ (ED) 1995, 595-607.

De Hoz 2000-2001. De Hoz, J. «La Hispania prerromana en la historia de la escritura», *Zephyrus* 53-54, 509-527.

DE HOZ 2005a. De Hoz, J. «Nota sobre las inscripciones del suroeste», a DOMÍNGUEZ DE LA CONCHA *ET ALII* 2005, 7.

DE HOZ 2005b. De Hoz, J. «La recepción de la escritura en Hispania como fenómeno Orientalizante». *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental*, Anejos de AESpA, Madrid, 363-382.

DE HOZ 2005c. De Hoz, J. «Epigrafías y lenguas en contacto en la Hispania Antigua», *ActPal* IX, 57-98.

DE HOZ 2010. De Hoz, J. *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. (I) Preliminares y mundo meridional prerromano*, Madrid.

De Hoz 2011. De Hoz, J. *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. (II) El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid.

DE HOZ 2013. De Hoz, J., «Aristocracia tartésia y escritura», a CAMPOS I ALVAR (EDS.) 2013, 529-40.

DE HOZ 2014. De Hoz, J., «José Antonio Correa, filólogo paleohispanista» *Paleohispanica* 14, 15-25.

DE HOZ (ED.) 1985. De Hoz, J. (ed.) *Actas del III Coloquio Sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 de Noviembre de 1980)*, Salamanca.

DELGADO 2008. Delgado, A., «La colonización fenicia», a GRACIA ALONSO 2008, 347-474.

DIAS *ET ALII* 1970. Alves Dias, M.M., de Melo Beirão, C. i Coelho, L., «Duas Necrópoles da idade do Ferro no Baixo Alentejo: Ourique». *O Arqueólogo Português* III 4, 175-219.

DIAS I COELHO 1971. Alves Dias, M.M., i Coelho, L., «Nótavel lápide próto-histórica da Herdade da Abóbada - Almodôvar», *O Archeólogo Português* III 5, 181-190

DIAS I GASPAR 2013. Alves Dias, M.M., i Gaspar, C., «Cupa de Eutiches, Beja (Conventus Pacensis)» *Ficheiro Epigrafico* 105, 464.

DÍAZ-GUARDAMINO 2010. Díaz-Guardamino Uribe, M., *Las estelas decoradas en la Prehistoria de la Península Ibérica*, tesis doctoral Universidad Complutense, Madrid.

DÍAZ-GUARDAMINO 2012. Díaz-Guardamino Uribe, M., «Estelas decoradas del Bronce Final en la Península Ibérica: datos para su articulación cronológica», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED.) 2012, 389-416.

DO PAÇO *ET ALII* 1965. Do Paço, A. *et alii*, «Inscrição ibérica da Corte do Freixo», *Zephyrus* 16, 99-107.

DOMERGUE 1990. Domergue, C., *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'Antiquité Romaine*, Roma.

DOMÍNGUEZ DE LA CONCHA *ET ALII* 2005. Domínguez de la Concha *et alii*, *Catálogo de estelas decoradas del Museo Arqueológico Provincial de Badajoz. Siglos VIII-V a.C.*, Badajoz.

DOMÍNGUEZ MONEDERO 1996. Domínguez Monedero, A.J., *Los griegos en la Península Ibérica*, Madrid.

EIROA 2003. Eiroa, J.J. *Nociones de prehistoria general*, Barcelona (primera edición 2000).

ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2006. Enríquez Navascués, J. J., «Arqueología rural y esteles del S.O. (desde la tierra, para la tierra y por la tierra)», *CAUN* 14, 151-175.

ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2007. Enríquez Navascués, J. J., «El papel de la muerte y la ideología funeraria en la “protohistoria extremeña”», a RODRÍGUEZ DÍAZ I PAVÓN (EDS.) 2007, 103-128.

ESKA 2014. Eska, J.F., «Comments on John T. Koch’s Tartessian-as-Celtic Enterprise», *JIES* 42, 3-4, 428-438.

ESTACIO DA VEIGA 1886-1891. Estacio da Veiga, S.P. Martins, *Antiguidades Monumentaes do Algarve* (IV vols.), Lisboa.

ESTACIO DA VEIGA 1891. *Antiguidades Monumentaes do Algarve IV*, Lisboa.

FHA I. Schulten, A., *Fontes Hispaniae Antiquae I: Avieno, Ora Maritima (Periplo massaliota del siglo VI. a. de J.C., junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J.C.)*, Barcelona, 1922.

FERNÁNDEZ FLORES I RODRÍGUEZ AZOGUE 2007. Fernández Flores, A., i Rodríguez Azogue, A., *Tartessos desvelado. La colonización fenicia del suroeste peninsular y el origen y ocaso de Tartessos*, Còrdova.

FERRER I JANÉ 2010. Ferrer i Jané, J., «El sistema dual d’escriptura ibèrica sud-oriental» *Veleia* 27, 69-113.

FERRER I JANÉ 2012. Ferrer i Jané, J., «Novedades en epigrafía ibérica: el sistema dual suroriental» *E.L.E.A.* 12, 243-272.

FERRER I JANÉ 2013. Ferrer i Jané, J., «els sistemes duals de les escriptures ibèriques» *ActPal* XI, 445-459.

FERRER I JANÉ 2014. Ferrer i Jané, J., «Ibèric *kutu* i els abecedaris ibèrics», *Veleia* 31, 227-259.

FERRER I JANÉ 2015a. Ferrer i Jané, J., «Las dualidades secundarias de la escritura ibérica nororiental» *E.L.E.A.* 14, 305-357.

FERRER I JANÉ 2015b. Ferrer i Jané, J., «L’escriptura ibèrica a la Cerdanya: els abecedaris rupestres», *ERA (Revista cerdana de Recerca)* 1, 37-48.

FERRER I JANÉ 2016. Ferrer i Jané, J., «Una aproximació quantitativa a l'anàlisi de l'escriptura del sudoest», *Paleohispanica* 16, 39-79.

FERRER I JANÉ 2017. Ferrer i Jané, J., «El abecedario paleohispánico meridional del ostrakon de Villasviejas del Tamuja (Botija, Cáceres)», a HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ I MARTÍN BRAVO 2017, 433-447.

FERRER I JANÉ 2018. Ferrer i Jané, J., *L'origen i el desenvolupament de les escriptures paleohispàniques*, Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona.

FERRER I JANÉ 2020. Ferrer i Jané, J., «Las escrituras epicóricas de la Península Ibérica», *Paleohispanica* 20, 969-1016.

FERRER I JANÉ 2021. Ferrer i Jané, J., «La escritura turdetana en el contexto de las escrituras paleohispánicas», a MONCUNILL I RAMÍREZ-SÁNCHEZ (EDS) 2021, 67-94.

FERRER I JANÉ 2022. Ferrer i Jané, J., «El desxiframent de l'escriptura paleohispànica del sud-oest: la clau era a dins», a MONCUNILL 2021 (ed.), 03/02/2022 <https://lostscripts.hypotheses.org/353>.

FRANKENSTEIN 1997. Frankenstein, S., *Arqueología del colonialismo. El impacto fenicio y griego en el sur de la Península Ibérica y el suroeste de Alemania*, Barcelona.

FULLOLA I NADAL 2005. Fullola, J.M., i Nadal, J., *Introducción a la prehistòria*, Barcelona.

GALÁN 1993. Galán Domingo, E., *Estelas, paisaje y territorio en el bronce final del suroeste de la Península Ibérica*. Editorial Complutense, Madrid.

GAMBLE ET ALII 2005., Gamble, C. et alii, «The Archaeological and Genetic Foundations of the European Population during the Late Glacial: Implications for “Agricultural Thinking”», *CArchJ* 15, 193-223.

GALSTERER 1971. Galsterer, H., *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, Berlin.

GARCÍA ALONSO 2003. García Alonso, J.L., *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*, Gasteiz.

GARCÍA-BELLIDO 1991. García-Bellido, M^a.P., «Las religiones orientales en la Península Ibérica: documentos numismáticos», *AEspA* 64, 37-81.

GARCÍA-BELLIDO I BLÁZQUEZ 1995. García-Bellido, M. P., i Blázquez, C., «Formas y usos de las magistraturas en las monedas hispánicas», *I EPNA*, 381-428.

GARCÍA-BELLIDO, CALLEGARIN I JIMÉNEZ DÍEZ (EDS) 2008. García-Bellido, M. P., Callegarin, L., i Jiménez Díez, A. (eds), *Barter, Money and Coinage in the Ancient Mediterranean (10th-1st centuries BC)*, Madrid.

GARCÍA Y BELLIDO 1944. García y Bellido, A., «Sobre el origen de la escritura ibérica y el problema de las lenguas hispánicas según Gómez-Moreno» *AEspA* 57, 366-370.

GELB 1976. Gelb, I. J. *Historia de la escritura*. Alianza, Madrid (versió original anglesa «*A Study of Writing*» de 1952).

GIBSON 2013. Gibson, C., «Beakers into Bronze: Tracing connections between Western Iberia and the British Isles 2800-800 BC» a Koch i Cunliffe (eds.) 2013, 71-100.

GIMBUTAS 1994. Gimbutas, M., *Das Ende Alteuropas. Der Einfall von Steppennomaden aus Südrußland und die Indogermanisierung Mitteleuropas*. Innsbruck.

GOMES 2004-2005. Gomes, F., «O mundo funerário da I Idade do Ferro no Sul do actual território português: notas para uma síntese», *Arqueologia & história*, 42-67.

GOMES 2018. Gomes, F., «La cornalina en el Bronce Final y la Edad del Hierro del sur de Portugal», *Lucentum* XXXVII, 55-74.

GOMES 2021. Gomes, F., «Reflexiones sobre escritura, identidad(es) y memoria(s) en la I Edad del Hierro del sur de Portugal», *Paleohispanica* 21, 95-125.

GÓMEZ-MORENO 1949. Gómez-Moreno, M., *Misceláneas*, Madrid.

GÓMEZ-MORENO 1962. Gómez-Moreno, M., *La escritura bástulo-turdetana*, Madrid.

GÓMEZ I FUNDONI 2010-2011. Gómez, F., i Fundoni, G., «Relaciones del suroeste con el Mediterráneo en el bronce final (siglos XI – X aC). Huelva y la isla de Cerdeña», *AAC* 21-22, 17-59.

- GONZÁLEZ DE CANALES ET ALII 2011. González de Canales, F., Serrano Pichardo, L. i Llompart Gómez, J., «Reflexiones sobre la conexión Cerdeña-Huelva con motivo de un nuevo jarro ascoide sardo», *MDAI(M)* 52, 238-265.
- GRACIA ALONSO (coord) 2008. Gracia Alonso, F., *De Iberia a Hispania*, Barcelona.
- GUARDUCCI 1970. Guarducci, M., *Epigraphia greca*, vol. II, Roma.
- GUERRA 2002. Guerra, A., «Novos monumentos epigrafados com escrita da Sudoeste da vertente setentrional da Serra do Caldeirão» *RPA* 5, 219-231.
- GUERRA 2006. Guerra, A., «Estácio da Vega e as perspectivas oitocentistas sobre a escrita do sudoeste» *XELB* 7, *Actas do IV Encontro de Arqueologia do Algarve*, 103-114.
- GUERRA 2010. Guerra, A., «Algumas observações sobre a escrita do Sudoeste», *XELB* 10, *Actas do IV Encontro de Arqueologia do Algarve*, 103-114.
- GUERRA 2013. Guerra, A., «Algumas questões sobre as escritas pré-romanas do sudoeste hispânico», *ActPal* XI, 323-345.
- GUERRA, RAMOS I MELRO 1999. Guerra, A., Ramos, A.C. i Melro, S., «Uma estela epigrafada da Idade do Ferro, proveniente do Monte Novo do Castelhinho (Almodôvar)», *RPA* 2, 143-152.
- GUERRA ET ALII 2021. Guerra, A., Barros, P., Cortes, R., «El proyecto ESTELA y sus resultados más recientes», *Paleohispanica* 21, 127-148.
- GURNEY 1977. Gurney, O.R., *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford.
- HEALEY 2003. Healey, J.F., «El alfabeto primitivo», a HOOKER ET ALII 2003, 221-282.
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ I MARTÍN BRAVO 2017. Hernández Hernández, F., i Martín Bravo, A. M., *Las Necrópolis de El Romazal y el Conjunto Arqueológico de Villasviejas del Tamuja (Cáceres)*, Cáceres.
- HERTEL I UNTERMANN (EDS) 1992. Hertel, D., i Untermann, J., (eds), *Andalusien zwischen Vorgeschichte und Mittelalter*, Böhlau.
- HOOKE ET ALII 2003. Hooker, J.T. et alii; *Leyendo el pasado. Antiguas escrituras del cuneiforme al alfabeto*, Madrid.

- HÜBNER 1893. Hübner, E., *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlin.
- HÜBNER 1897. Hübner, E., «Nuevos estudios sobre el antiguo idioma ibérico» *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 1, 241-246.
- IRCP. d'Encarnação, J., *Inscrições romanas do Conventus Pacensis*. Coimbra, 1984.
- JIMÉNEZ ÁVILA (ED.) 2008. Jiménez Ávila, J. (ed.), *Sidereum Ana I. El río Guadiana en época postorientalizante*, Mérida.
- JIMÉNEZ ÁVILA (ED.) 2012. Jiménez Ávila, J. (ed.), *Sidereum Ana II. El río Guadiana en el Bronce Final*, Mérida.
- JIMÉNEZ ÁVILA (ED.) 2016. Jiménez Ávila, J. (ed.), *Sidereum Ana III. El río Guadiana y Tartessos*, Mérida.
- JORDÁ, DE HOZ I MICHELENA (EDS.) 1976. Jordá, F., de Hoz, J., i Michelena, L., (eds.) *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca.
- JORDÁN 1998. Jordán Cólera, C., *Introducción al celtibérico*, Saragossa.
- JORDÁN 2004. Jordán Cólera, C., *Celtibérico*, Saragossa.
- JORDÁN 2019. Jordán Cólera, C., *Lengua y epigrafía Celtibéricas*, Saragossa.
- JÚDICE GAMITO 1992. Júdice Gamito, T., «Paleoetnologia do Centro e Sul de Portugal», a RUIZ ZAPATERO I ALMAGRO GORBEA (EDS) 1992, 329-337.
- KRISTIANSEN 2001. Kristiansen, K., *Europa antes de la Historia*, Barcelona. (Edició original anglesa de 1998).
- KOCH 2009. Koch, J.T., «A case for Tartessian as a Celtic language» *ActPal X*, 339-351.
- KOCH 2011. Koch, J.T., *Tartessian 2*, Aberystwyth.
- KOCH 2012. Koch, J.T., «Tartessian as Celtic and Celtic from the West: both, only the first, only the second, neither», a LE BRIS (DIR.) 2012, 77-92.
- KOCH 2013a. Koch, J.T., *Tartessian. Celtic in the South-west at the Dawn of History*, Aberystwyth. (Primera edició l'any 2009).

KOCH 2013b. Koch, J.T., «Las inscripciones del Suroeste y el Tarteso de la arqueología y la historia», a CAMPOS I ALVAR (EDS.) 2013, 541-558.

KOCH 2013c. Koch, J.T., «La fórmula epigráfica tartesia a la luz de los descubrimientos de la necrópolis de Medellín», *ActPal XI*, 347-357.

KOCH 2014a. Koch, J.T., «On the Debate over the Classification of the Language of the Sout-Western (SW) Inscriptions, also known as Tartessian», *JIES* 42, 3-4, 335-427.

KOCH 2014b. Koch, J.T., «A descipherment interrupted: Proceeding from Valério, Eska and Prósper», *JIES* 42, 3-4, 487-524.

KOCH I CUNLIFFE (EDS.) 2013. Koch, J.T., i Cunliffe, B., (eds.) *Celtic from the West 2. Rethinking the Bronze Age and the Arrival of Indo-European in Atlantic Europe*, Aberystwyth.

KRAHE 1953. Krahe, H., *Lingüística indoeuropea*, Madrid.

LE BRIS (DIR.) 2012. Le Bris, D., *Aires Linguistiques/Aires Culturelles. Études de concordances en Europe occidentale: zones Manche et Atlantique*, Brest.

LEITE DE VASCONCELLOS 1897a. Leite de Vasconcellos, J., *Religiões da Lusitania. Na parte que principalmente se refere a Portugal*, Lisboa.

LEITE DE VASCONCELLOS 1897b. Leite de Vasconcellos, J., «Nova inscrição ibérica do Sul de Portugal», *O Arqueólogo Português* I 3, 185-190.

LEITE DE VASCONCELLOS 1900. Leite de Vasconcellos, J., «Novas inscrições ibéricas do Sul de Portugal», *O Arqueólogo Português* I 5, 40-41.

LEITE DE VASCONCELLOS 1929. Leite de Vasconcellos, J., «Novas inscrições ibéricas do Sul de Portugal», *O Arqueólogo Português* I 28, 205-208.

LEITE DE VASCONCELLOS 1933. Leite de Vasconcellos, J., «Os conios», *O Arqueólogo Português* I 29, 168-170.

LEITE DE VASCONCELLOS 1934. Leite de Vasconcellos, J., «Inscrição ibérica do Algarve», *Revista arqueologia Lisboa* 2, 43-44.

LEJEUNE 1955. Lejeune, M., *Celtiberica*, Salamanca.

- LEJEUNE 1971. Lejeune, M., *Lepontica*, Paris.
- LLULL 1983. Llull, V., *La "Cultura" de El Argar: un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas*, Madrid.
- LÓPEZ CASTRO (ED) 2020, López Castro, J.L., *Entre Útica y Gadir. Navegación y colonización fenicia en Occidente a comienzos del I milenio AC*, Granada.
- LORRIO 1989. Lorrio, A.J., «Cerámica gris orientalizante de la necrópolis de Medellín (Badajoz)», *Zephyrus* 41, 283-314.
- LUJÁN 2020. Luján, E., «El sudoeste de la Península Ibérica», *Paleohispanica* 20, 561-589.
- LUJÁN 2021. Luján, E., «La lengua de las inscripciones del Sudoeste: estado de la cuestión», *Paleohispanica* 21, 189-217.
- MAIA I CORREA 1985. Maia, M., i Correa, J.A., «Inscripción en escritura tartesia hallada en Neves y su contexto arqueológico», *Habis* 16, 243-274.
- MALUQUER DE MOTES 1968. Maluquer de Motes, J., *Epigrafia prelatina de la península ibèrica*, Barcelona.
- MARCHESINI 2015. Marchesini, S., *Monumenta Linguae Raeticae*, Roma.
- MARQUES DE FARIA 1989. Marques de Faria, A., «A numária de *Cantnipo» *Conimbriga* 28, 71-99.
- MARQUES DE FARIA 1991. Marques de Faria, A., «Antropónimos em inscrições hispânicas meridionais», *Portugalia* XI, 73-88.
- MARQUES DE FARIA 1992. Marques de Faria, A., «Ainda sobre o nome pré-romano de Alcácer do Sal», *Vipasca* 1, 39-48.
- MARQUES DE FARIA 1994. Marques de Faria, A., «Uma inscrição em caracteres do Sudoeste achada em Mértola», *Vipasca* 3, 61-63.
- MARQUES DE FARIA I SOARES 1998. Marques de Faria, A., i Monge Soares, A.M., «Uma inscrição em caracteres do Sudoeste proveniente da Folha do Ranjão», *RPA* 1, 153-160.

MARQUES DE FARIA, SOARES I SOARES 2014. Marques de Faria, A., Monge Soares, R.M.G., i Monge Soares A.M., «Novo fragmento da inscrição em caracteres do Sudoeste proviniente da Folha do Ranjão (Beleizão, Beja)», *RPA* 17, 159-166.

MATALOTO 2012. Mataloto, R., «Os senhores e as Serras: o final da Idade do Bronze no Alentejo Central», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 185-214.

MATALOTO I FIGUEIREDO 2016. Mataloto, R., i Figueiredo, M., «Necrópoles rurais sidéricas do Baixo Alentejo septentrional. Sociedade e mundo funerário nos Barros de Beja», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2016, 353-398.

MAYER 2014. Mayer, M., «Jürgen Untermann (1928-2013). In memoriam» *Catalan Historical Review* 7, 180-181.

MAYER I VELAZA 1993. Mayer, M., i Velaza, J., «Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos», a UNTERMANN I VILLAR (EDS.) 1993, 667-682.

MEANA I PIÑERO 1998. Meana, M.J., i Piñero, F., *Estrabón. Geografía. Libros III-IV*, Madrid.

MEDEROS 1996. Mederos, A., «La conexión levantino-chipriota. Indicios de comercio atlántico con el Mediterráneo Oriental durante el Bronce Final (1150-950 aC)», *TP* 53.2, 95-115.

MEDEROS 1997. Mederos, A., «Cambio de rumbo. Interacción comercial entre el Bronce Final Atlántico Ibérico y el Micénico en el Mediterráneo Central (1425-1050 aC)», *TP* 54.2, 113-134.

MEDEROS 2005. Mederos, A., «Las puertas del sol. Ugaríticos y chipriotas en el Mediterráneo Central y Occidental», *Isimu* VIII, 35-84.

MEDEROS 2006. Mederos, A., «Fenicios en Huelva, a el siglo X aC, durante el reinado de Hiram I de Tiro», *SPAL* 15, 167-188.

MEDEROS 2008a. Mederos, A., «El Bronce Final», a GRACIA ALONSO 2008, 19-92.

MEDEROS 2008b. Mederos, A., «Caballos de Poseidón. Barcos de juncos y "hippoi" en el sur de la Península ibérica y el litoral atlántico norteafricano», *Saguntum* 40, 63-78.

MEDEROS 2009a. Mederos, A., «Metal para los dioses. La secuencia del grupo Baiões durante el Bronce Final II y el comercio chipriota del hierro hacia Portugal (1200-1050 aC)», a CRUZ-AUÑÓN I FERRER ALBELDA 2009, 279-304.

MEDEROS 2009b. Mederos, A., «La sepultura de Belmeque (Beja, Bajo Alentejo). Contactos con el Egeo durante el Bronce Final I del Suroeste de la Península Ibérica (1625-1425 aC)», *Veleia* 26, 235-264.

MEDEROS 2012. Mederos, A., «El origen de las estelas decoradas del Suroeste de la Península Ibérica en el Bronce Final II (1325-1150)», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED.), 417-454.

MEDEROS 2019. Mederos, A., «Los cascos con cresta del Bronce Final de la Península Ibérica y la segunda fase de las estelas del Suroeste con espejo y casco (1275-1200 AC)», *Complutum* 30(2), 273-311.

MEDEROS 2021. Mederos, A., «El santuario fenicio de la calle Méndez Núñez-plaza de las Monjas (Huelva, España) y el inicio de los asentamientos fenicios en la península Ibérica», *Saguntum* 53, 35-57.

MEDEROS i RUIZ CABRERA 2001. Mederos, A. i Ruiz Cabrera, L.A., «Los inicios de la escritura en la Península Ibérica», *Complutum* 12, 97-111.

MEDEROS i RUIZ CABRERA 2002. Mederos, A. i Ruiz Cabrera, L.A., «Comercio de ánforas, escritura y presencia fenicia en la Península Ibérica», *SEL* 19, 89-120.

MEDEROS i RUIZ CABRERA 2004-2005. Mederos, A., i Ruiz Cabrera, L.A., «Un Atlántico Mediterráneo. Fenicios en el litoral portugués y gallego», *Byrsa* III-IV, 351-410.

MEINEKE 1877. Meineke A., *Strabonis Geographica*, Leipzig.

METTINGER 1995. Mettinger T.N.D., *No graven imatge? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*, Estocolm.

MIKHAILOVA 2015. Mikhailova, A.T., «Celtic origin: location in time and space? Reconsidering the “East-West Celtic” debate», *Journal of Language Relationship* 13. 3-4, 257-279.

MLHI. Untermann, J. *Monumenta linguarum hispanicarum. Band I. Die Munzlegenden*. Wiesbaden, 1975.

MLH III. Untermann, J. *Monumenta linguarum hispanicarum. Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. I. Literaturverzeichnis, Einleitung, Indices.* Wiesbaden, 1990.

MLH IV. Untermann, J., Wodko, D. *Monumenta linguarum hispanicarum. Band IV. Die Tartessischen Inschriften. Die Keltiberischen Inschriften.* Wiesbaden, 1997.

MONCUNILL 2007. Moncunill, N., *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, Barcelona.

MONCUNILL (ed) 2021. *Crackin lost scripts.* <https://lostscripts.hypotheses.org>

MONCUNILL I VELAZA 2016. Moncunill, N. i Velaza, J., *Ibérico. Lengua, escritura, epigrafia*, Saragossa.

MONCUNILL I RAMÍREZ-SÁNCHEZ (EDS) 2021. Moncunill, N., i Ramírez-Sánchez, M.(eds), *Aprender la escritura, olvidar la escritura. Nuevas perspectivas sobre la historia de la escritura en el Occidente romano*, Gazteiz.

MORA 2011. Mora Serrano, B., «Apuntes sobre la iconografía de las monedas de *Beuipo-Salacia (Alcácer do Sal, Setúbal)», a CARDOSO I ALMAGRO-GORBEA (EDS) 2011, 73-102.

NAVEH 1987. Naveh, J. *Early history of the alphabet*, Jerusalem. (Primera edició de 1982).

NETO ET ALII 2016. Neto, N., Rabelo, P., Ribeiro, R.A., Rocha, M., i Zamora, J.A., «Uma inscrição lapidar fenícia em Lisboa», *RPA* 19, 123-128.

NIVEAU DE VILLEDARY 2019. Niveau de Villedary i Mariñas, A.M., «La etapa arcaica de la Ciudad fenícia de Gadir», *Lucentum XXXVIII*, 111-138.

NIVEAU DE VILLEDARY 2020. Niveau de Villedary i Mariñas, A.M., «La Gadir arcaica: cronología, topografía y morfología urbana», a LÓPEZ CASTRO (ED) 2020, 315-352.

NUNES RIBEIRO I LYSTER FRANCO 1965. Nunes Ribeiro, F., i Lyster Franco, G., «Inscrição ibérica da Corte do Freixo (Almodôvar)», *Zephyrus* 16, 99-106.

OLIVEIRA 1999. Oliveira Jorge, S., «Stèles et statues-menhirs de l'âge du bronze en péninsule Ibérique: discours de pouvoir» a AAVV 1999, 114-122.

- OLIVEIRA (COORD) 1993. Oliveira Jorge, S., *I Congresso de Arqueologia Peninsular: (Porto, 12-18 de Outubro de 1993)*, Porto.
- OLIVEIRA (ED.) 1998. Oliveira Jorge, S., *Existe uma Idade do Bronze Atlântico?*, Lisboa.
- O'SULLIVAN, SCARRE I DOYLE (EDS.) 2013. O'Sullivan, M., Scarre, Ch., i Doyle, M., (eds.). *TARA. From past to the future. Towards a new research agenda*, Dublin.
- OTERO I MELENA 1976. Otero, J.M., i Melena, J.L., «La estela inscrita de Siruela, Badajoz», *Separata d'Actas del Primer Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, 343-352.
- PADRÓ 1996. Padró, J., *Historia del Egipto faraónico*, Barcelona.
- PANIEGO 2022. Paniego Díaz, P., «¿Quién es quién? Celtas, Lusitanos, Conios y otros pueblos del Suroeste durante la Edad del Hierro», *Latomus* 81, 599-626.
- PANOSA 1999. Panosa, M.I., *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I aC)*, Gasteiz.
- PARREIRA 1995. Parreira, R., «Aspectos da Idade do Bronze no Alentejo Interior», a *AAVV* 1995, 131-134.
- PARREIRA 1998. Parreira, R., «As arquiteturas como factor de construção da passagem na Idade do Bronze do Alentejo interior», a OLIVEIRA (ED.) 1998, 267-273.
- PAVÓN I DUQUE 2014. Pavón, I., i Duque, D-M., «40 años de Bronce del Suroeste: aportaciones desde su periferia extremeña», *Revista de Estudios Extremeños* LXX, tomo I, 35-66.
- PECKHAM 1968. Peckham, J.B. *The development of the late foenician scripts*, Cambridge.
- PEREIRA ROSA I CUNHA 2020 Pereira Rosa, G., i Cunha, A., «A escrita do Sudoeste da Península Ibérica», *National Geographic Portugal* (7 febrer de 2020), <https://nationalgeographic.pt/historia/grandes-reportagens/1899-a-escrita-do-sudoeste-da-peninsula-iberica> [última consulta el 28/04/2023].
- PINGEL 1993. Pingel, V., «Bemerkungen zu den ritzverzierten Stelen im Südwesten der Ibersichen Halbinsel», a UNTERMANN I VILLAR (EDS.) 1993, 209-231.

- PORFIRIO 2014. Porfirio, E., «Torre Velha 3 e o povoamento de planície nos campos de Serpa durante a Idade do Bronze», a VILAÇA I SERRA (EDS) 2014, 25-50.
- PÒRTULAS 2008. Pòrtulas, J. *Introducció a la Iliada. Homer, entre la història i la llegenda*, Barcelona.
- PRÓSPER 2002. Prósper, B.M., *Lenguas y Religiones Prerromanas del Occidente de la Península Ibérica*, Salamanca.
- PRÓSPER 2014. Prósper, B.M., «Some Observations on the Classification of Tartessian as a Celtic Language» *JIES* 42, 3-4, 468-486.
- PUECH 2020. Puech, É., «La stèle et le fragment phéniciens de Nora en Sardaigne et Tarsis», a CELESTINO I RODRÍGUEZ (EDS) 2020, 317-326.
- RAH I 1.1. Almagro-Gorbea, M., (ed.), *Epigrafía prerromana. Real Academia de la Historia, catálogo del gabinete de antigüedades*. Madrid, 2003.
- REINACH 1885. Reinach, S., *Traité d'épigraphie grecque*, Paris.
- RENFREW 1987. Renfrew, C., *Archaeology and Language. The puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge.
- RIVES 2015. Rives, J.B., «Religion in the Roman Provinces», a BRUUN I EDMONSON (eds) 2015, 420-444.
- RODRÍGUEZ DÍAZ 2011. Rodríguez Díaz, A., *Campesinos y «señores del campo». Tierra y poder en la protohistoria extremeña*, Bellaterra.
- RODRÍGUEZ DÍAZ (ED.) 2004. Rodríguez Díaz, A. (ed.), *El edificio protohistórico de “La Mata” (Campanario, Badajoz) y su estudio territorial*, Cáceres.
- RODRÍGUEZ DÍAZ ET ALII 2007. Rodríguez Díaz, A., et alii, «“La Mata”: macroespacio y contexto histórico», a RODRÍGUEZ DÍAZ I PAVÓN (EDS.) 2007, 573-619.
- RODRÍGUEZ DÍAZ I ENRÍQUEZ NAVASCUÉS 2011. Rodríguez Díaz, A., i Enríquez Navascués, J. J., *Extremadura tartésica. Arqueología de un proceso periférico*, Bellaterra.

RODRÍGUEZ DÍAZ I PAVÓN (EDS.) 2007. Rodríguez Díaz, A., i Pavón, I. (eds.), *Arqueología de la tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*, Cáceres.

RODRÍGUEZ MAYORGAS 2010. Rodríguez Mayorgas, A., *Arqueología de la palabra. Oralidad y escritura en el mundo antiguo*, Bellaterra.

RODRÍGUEZ RAMOS 1992. Rodríguez Ramos, J., *Análisis de epigrafía sudlusitana*. Tesis de Licenciatura, Barcelona.

RODRÍGUEZ RAMOS 2000a. Rodríguez Ramos, J., «La lectura de las inscripciones sudlusitano-tartesias». *Faventia* 22.1, 21-48.

RODRÍGUEZ RAMOS 2000b. Rodríguez Ramos, J., «Sobre la geminación gráfica de signos vocálicos en la escritura sudlusitano-tartesia», *Veleia* 17, 147-152.

RODRÍGUEZ RAMOS 2002a. Rodríguez Ramos, J., «Las inscripciones sudlusitano-tartesias; su función, lengua y contexto socioeconómico», *Complutum* 13, 85-95.

RODRÍGUEZ RAMOS 2002b. Rodríguez Ramos, J., «El origen de la escritura sudlusitano-tartesia y la formación de los alfabetos a partir de los alefatos», *Revista di Studi Fenici* 30 (2), 187-220.

RODRÍGUEZ RAMOS 2002c. Rodríguez Ramos, J., «La escritura ibérica meridional» *Zephyrus* LV, 231-245.

RODRÍGUEZ RAMOS 2002d. Rodríguez Ramos, J., «La inscripción sobre escultura de Cerro de los Santos G.14.1 y los problemas de la homomorfia en la escritura íbera meridional», *Habis* 33, 203-211.

RODRÍGUEZ RAMOS 2004. Rodríguez Ramos, J., *Análisis de epigrafía íbera*, Gasteiz.

RODRÍGUEZ RAMOS 2015. Rodríguez Ramos, J., «De nuevo sobre la lectura de la escritura monumental tartesia o sudlusitana», *Veleia* 32, 125-150.

RODRÍGUEZ RAMOS 2022. Rodríguez Ramos, J., «Entre Tartesios y Bastetanos: cuestiones de la epigrafía paleohistórica del sur de España», *REAL (Revista Estudios Almerienses)* 3, 97-126.

RUBIO ANDRADA I PASTOR GONZÁLEZ 2014. Rubio Andrada, M., i Pastor González, V., «Monumento funerario megalítico de la Barca, Valdecaballero (Badajoz). Los grabados

y la inscripción del SW», *XXXI Coloquios Históricos de Extremadura. Homenaje a la memoria de don Carmelo Solís Rodríguez: 23 al 29 de septiembre de 2002*, Cáceres, 389-428.

RUIZ-GÁLVEZ 1998a. Ruiz-Gálvez Priego, M., *La Europa Atlántica en la Edad del Bronce. Un viaje a las raíces de la Europa Occidental*, Barcelona.

RUIZ-GÁLVEZ 1998b. Ruiz-Gálvez Priego, M., «Peripheral, but not that much...!» a OLIVEIRA (ED.) 1998, 101-113.

RUIZ-GÁLVEZ 2008. Ruiz-Gálvez Priego, M., «Writing, counting, self-awareness, experiencing distant worlds. Identity processes and free-lance trade in the Bronze Age/Iron Age transition», a CELESTINO, RAFAEL I ARMADA 2008, 27-40.

RUIZ-GÁLVEZ 2009. Ruiz-Gálvez Priego, M., «¿Qué hace un micénico como tú en un sitio como éste? Andalucía entre el colapso de los Palacios y la presencia semita», *TP* 66.2, 93-118.

RUIZ-GÁLVEZ 2013. Ruiz-Gálvez Priego, M., *Con el fenicio en los talones. Los inicios de la Edad del Hierro en la cuenca del Mediterráneo*, Bellaterra.

RUIZ-GÁLVEZ (coord.) 2001. *La edad del Bronce, ¿Primera Edad de Oro de España? Sociedad, economía e ideología*, Barcelona.

RUIZ-GÁLVEZ (ED.) 1995. Ruiz-Gálvez Priego, M.(ed.), *Ritos de paso y puntos de paso. La ría de Huelva en el mundo del Bronce Final europeo*, Madrid.

RUIZ MATA 2001. Ruiz Mata, D., «Tartessos», a ALMAGRO GORBEA ET ALII 2001, 1-190.

RUIZ ZAPATERO 2001. Ruiz Zapatero, G., «Las comunidades del Bronce Final: enterramiento y sociedad en los campos de urnas», a RUIZ GÁLVEZ 2001, 257-288.

RUIZ ZAPATERO I ALMAGRO GORBEA (EDS) 1992. Ruiz Zapatero, G. i Almagro Gorbea, M., *Paleoetnología de la Península Ibérica*, Madrid.

SALOMON 2017. Salomon, C., *Rético*, Zaragoza.

SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO ET ALII 2018. Sánchez Sánchez-Moreno, V., Galindo San José, L., Juzgado Navarro, M., Belmonte Marín, J.A., «La Rebanadilla, santuario litoral fenicio en el sur de la península Ibérica», a BOTTO (ED) 2018, 305-323.

- SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *ET ALII* 2020. Sánchez Sánchez-Moreno, V., Galindo San José, L., Juzgado Navarro, M., «El santuario fenicio de La Rebanadilla», a CASTRO (ED) 2020, 189-200.
- SANCHIDRIÁN 2001. Sanchidrián, J.L., *Manual de arte prehistórico*, Barcelona.
- SANCHO ROYO 1980. Sancho Royo, A., *Apiano. Historia Romana I*, Madrid.
- SANDERS 2013. Sanders, S.L., «The Appetites of the Dead: West Semitic Linguistic and Ritual Aspects of the Katumuwa Stele», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 369, 35-55.
- SAUREN 2008. Sauren, H., «Vale de Águila (S.B. Messines)», *XELB* 8.2, 53-58.
- SCHMOLL 1961. Schmoll, U., *Die sudlusitanischen Inschriften*, Wiesbaden.
- SCHMOLL 1962. Schmoll, U., «Zur Entzifferung der Südhispanischen Schrift.» *MDAI(M)* 3, 85-100.
- SCHUBART 1975. Schubart, H., *Die Kultur der Bronzezeit im Südwesten der Iberischen Halbinsel*, Berlin.
- SCHUBART 2001. Schubart, H., «La colonización fenicia», a ALMAGRO-GORBEA *ET ALII* 2001, 191-216.
- SCHUCHARDT 1906. Schuchardt, H., *Die iberische Deklination*, Viena.
- SCHUCHARDT 1907. Schuchardt, H., «La declinación ibérica 1», *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 1.5, 553-564.
- SCHUCHARDT 1908. Schuchardt, H., «La declinación ibérica 2», *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 2.1, 1-12.
- SCHUCHARDT 1910. Schuchardt, H., «Ibersiche Deklination», *Revista Internacional de los Estudios Vascos* 4.2, 323.
- SCHULTEN 1941. Schulten, A., «Los tirsenos en España» *Ampurias* 2, 33-54.
- SCHULTEN 1971. Schulten, A., *Tartessos*. Madrid [reedició pòstuma de la seva obra de 1924].

SCHUHMACHER 2004. Schuhmacher, Th. X., «Frühbronzezeitliche Kontakte im westlichen und zentralen Mittelmeerraum und die Rolle der Iberischen Halbinsel» *MDAI(M)* 45, 147-180.

SERRA 2014. Serra, M., «Muralhas, Território e Poder. O papel do povoado do Outeiro do Circo (Beja) durante o Bronze Final», a VILAÇA I SERRA (EDS) 2014, 75-100.

SERRA, PORFÍRIO I SOARES 2014. Serra, M., Porfírio, E., i Soares, S., «A estela da Idade do Bronze do monte do Ulmo (Santa Vitória, Beja)» *Conimbriga* LIII, 5-30.

SHERRAT I SHERRAT 1993. Sherrat, S., i Sherrat, A., «The growth of the Mediterranean economy in the early first Millennium BC», *World Archaeology* 24(3), 361-378.

SILBERMAN 2003. Silberman, A., *Pomponius Mela. Chorographie*. Paris.

SIMÓN 2013. Simón, I., «El final de las escrituras paleohispánicas», *ActPal* XI, 167-186.

SINNER I VELAZA (EDS) 2019. Sinner, A.G., i Velaza, J., (eds), *Paleohispanic languages and epigraphies*, Oxford.

SOARES 2005. Soares, A. Monge, «Os povoados do Bronze Final do Sudoeste na margem esquerda portuguesa do Guadiana: novos dados sobre a cerâmica de ornatos brunidos», *RPA* 8.1, 111-145.

SOARES I TAVARES 1998. Soares, J., i Tavares da Silva, C., «From the collapse of the chalcolithic mode of production to the development of the Bronze Age societies in the south-west of Iberian peninsula», a OLIVEIRA (ED.) 1998, 231-245.

SOARES ET ALII 2012. Soares, A. Monge, Antunes, A.S., de Deus, M., «O Passo Alto no contexto dos povoados fortificados do Bronze Final do Sudoeste», a JIMÉNEZ ÁVILA (ED) 2012, 249-276.

STIFTER 2020. Stifter, D., «Celta cisalpino», *Paleohispanica* 20, 335-365.

SWIGGERS 1981. Swiggers, P., «Notes on the Phoenician inscription of Kilamuwa», *Rivista degli studi orientali*, 55, Fasc. 1/2, 1-4.

TEJERA GASPAR I FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 2012. Tejera Gaspar, A., i Fernández Rodríguez, J., *Los dioses de los tartesios*, Bellaterra.

TEJERA GASPAR, FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ I RODRÍGUEZ PESTANA 2006. Tejera Gaspar, A., Fernández Rodríguez, J., i Rodríguez Pestana, M., «Las estelas tartésicas: ¿Losas sepulcrales, marcadores étnicos o representación de divinidades guerreras?», *SPAL* 15, 149-165.

TORRES 2002. Torres, M., *Tartessos*, Madrid.

TORRES 2005. Torres, M., «¿Una colonización tartésica en el interfluvio Tajo-Sado durante la Primera Edad del Hierro?» *RPA* 8.2, 193-214.

TORRES 2008. Torres, M., «Los “tiempos” de la precolonización», a CELESTINO, RAFAEL I ARMADA 2008, 59-92.

TORTOSA (ED.) 2014. Tortosa, T. (ed.), *Diálogo de identidades: bajo el prisma de las manifestaciones religiosas en el ámbito mediterráneo (s. III a.C.- s. I d.C.)*, Madrid.

TOVAR 1949a. Tovar, A., *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, Buenos Aires.

TOVAR 1949b. Tovar, A., «Pre-Indoeuropeans, pre-celts and celts in the Hispanic peninsula» a TOVAR 1949a., 195-210.

TOVAR 1958. Tovar, A., «Sobre el origen de la escritura ibérica», *AEspA* 97-98, 178-181.

TOVAR 1961. Tovar, A., «Lenguas y escritura en el Sur de España y Portugal», *Zephyrus* 12, 187-196.

TOVAR 1969. Tovar, A., «El oscuro problema de la lengua de los tartesios», a *V Symposium internacional de Prehistoria Peninsular (Jerez de la Frontera, Septiembre 1968)*, Barcelona, 341-346.

TOVAR ET ALII 1979. Tovar, A., et alii, *Actas del II coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (1976)*, Salamanca.

UNTERMANN 1962. Untermann, J., «Áreas e movimientos lingüísticos na Hispânia pré-romana» *Rev. Gui.* 72, 5-62.

UNTERMANN 1965. Untermann, J., *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua*, Madrid.

UNTERMANN 1976. Untermann, J., «las leyendas monetales», a JORDÁ, DE HOZ I MICHELENA (EDS.) 1976, 213-225.

UNTERMANN 1983. Untermann, J., «Die althhispanischen Sprachen», *ANRW* II 29.2, 791-818.

UNTERMANN 1992. Untermann, J., «Etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», a RUIZ ZAPATERO I ALMAGRO GORBEA (EDS) 1992, 19-34.

UNTERMANN 2000. Untermann, J., «Lenguas y escrituras entorno a Tartessos», a ARANEGUI (ED.) 2000, 69-78.

UNTERMANN 2001. Untermann, J., *Die vorrömische Sprachen der Iberischen Halbinseln. Wege und Aporien bei ihrer Entzifferung*, Wiesbaden.

UNTERMANN I VILLAR (EDS.) 1993. Untermann, J., i Villar, F., *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de Noviembre de 1989)*, Salamanca.

VALÉRIO 2008. Valério, M., «Origin and development of the Paleohispanic script: the orthography and phonology of the Southwestern alphabet», *RPA* 11.2, 107-138.

VALÉRIO 2014. Valério, M., «The interpretative limits of the Southwestern Script» *JIES* 42, 3-4, 439-467.

VALÉRIO 2016. Valério, M., «Reflexões sobre a origem e formação da escrita paleohispânica do Sudoeste e o seu lugar na História dos sistemas de escrita», *Paleohispanica* 16, 115-151.

VALLEJO 2005. Vallejo Ruiz, J.M., *Antroponimia indígena de la Lusitania romana*, Gasteiz.

VARELA 1995a. Varela Gomes, M., «As Estelas Funerárias da Idade do Bronze Final no Centro e Sul de Portugal», a AAVV 1995, 130-140.

VARELA 1995b. Varela Gomes, M. «A Idade do Bronze no Algarve», a AAVV 1995, 140-143.

VARELA 1997. Varela Gomes, M., «Estátuas-Menires antropomórficas do Alto-Alentejo. Descobertas recentes e problemática», *Brigantium* 10, 255-279.

VARELA 2008-2009. Varela Gomes, M., «Fragmento de estela epigrafada, da I Idade do Ferro do Sudoeste Peninsular, procedente de Sabóia (Odemira, Beja, Portugal), *Arqueologia & Historia* 60-61, 143-148.

VARELA 2013. Varela Gomes, M., «O abecedário rupestre, proto-histórico, do Vale da Casa (Vila Nova de Foz Côa)», *Revista da Faculdade de Letras, ciências e técnicas do património de Porto* XII, 69-85.

VARELA 2018. Varela Gomes, M., «A epigrafia da I Idade do Ferro do Sudoeste Peninsular. A sua investigação durante o século XX» *Al Ulyá* 20, 25-60.

VARELA I CABRITA 2006-2007. Varela Gomes, M., i Cabrita, L.M., «Inscrição, na escrita do Sudoeste, do Vale de Águia», *Arqueologia & historia* 58-59, 79-82

VARELA I PINHO 1977. Varela Gomes, M., i Pinho Monteiro, J., «Las Estelas decoradas do Pomar (Beja-Portugal). Estudio comparado», *TP* 34, 165-214.

VARELA I VARELA 1984. Varela Gomes, M., i Varela Gomes, R., «Uma estela epigrafada da Herdade dos Franciscos (Garvão)», *Conimbriga* 23, 43-54.

VÁZQUEZ HOYS 2008. Vázquez Hoys, A.M., *Las golondrinas de Tartessos. [Sobre el origen de la escritura]*, Còrdova.

VELAZA 1996a. Velaza, J., *Epigrafía y lengua ibéricas*, Madrid.

VELAZA 1996b. Velaza, J., «Epigrafía funeraria ibérica», *E.L.E.A.* 2, 251-282.

VELAZA 2004. Velaza, J., «La escritura en la Península Ibérica», a BARTOLOMÉ *ET ALII* (eds) 2004, 95-114.

VELAZA 2005. Velaza, J., «La escritura y la lengua en el mundo ibérico: algunas reflexiones» a CARRASCO I OLIVA 2005, 363-379.

VELAZA 2012. Velaza, J., «Inscripciones paleohispánicas con signarios: formas y funciones.» *E.L.E.A.* 12, 151-165.

VELAZA 2014. Velaza, J., «La escritura de lo sagrado en el mundo ibérico», a TORTOSA (ED.) 2014, 159-167.

VILAÇA 2003. Vilaça, R., «Acerca da existência de ponderais em contextos do Bronze Final / Ferro Inicial no território português», *OAP IV* 21, 245-288.

VILAÇA 2005. Vilaça, R., «A Roça do Casal do Meio (Calhariz, Sesimbra). Novos contributos», *Al madan* 13 (II sèrie), 48-57.

VILAÇA 2008. Vilaça, R., «Ponderais do Bronze Final – Ferro Inicial do Occidente Peninsular: novos dados e questões em aberto», a GARCÍA-BELLIDO, CALLEGARIN I JIMÉNEZ DÍEZ (EDS) 2008, 139-167.

VILAÇA 2014. Vilaça, R., «Ensaio sobre a região de Beja em torno do ano mil a.C. Entre a tradição e a inovação», a VILAÇA I SERRA (EDS) 2014, 101-125.

VILAÇA I SERRA (EDS) 2014, Vilaça, R., i Serra, M., *Idade do Bronze do Sudoeste. Novas perspetivas sobre uma velha problemática*, Coimbra.

VILLALBA 1986. Villalba, P., *Aviè. Ora Maritima (Introducció, text llatí, traducció i notes)*, Barcelona.

VILLAR 1971. Villar, F., *Lenguas y pueblos indoeuropeos*, Madrid.

VILLAR 1991. Villar, F., *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia*, Madrid.

VILLAR 1996. Villar, F., *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e historia*, Madrid [= Villar 1991].

VILLAR 2000. Villar, F., *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana. Las poblaciones y las lenguas prerromanas de Andalucía, Cataluña y Aragón según la información que nos proporciona la toponímia*, Salamanca.

VILLAR ET ALII 2011. Villar, F., et alii, *Lenguas, genes y culturas en la prehistoria de Europa y Asia suroccidental*, Salamanca.

VILLAR I D'ENCARNAÇÃO (EDS) 1996. Villar, F., i d'Encarnação, J., *La Hispania prerromana: actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica. (Coímbra, 13-15 de octubre de 1994)*, Salamanca.

VILLAR I PRÓSPER 2005. Villar, F., i Prósper, B.M., *Vascos, celtas e indoeuropeos. Genes y lenguas*, Salamanca.

VILLARONGA 1994. Villaronga, L., *Corpus Nummum Hispaniae ante Augustum Aetatem*, Madrid.

VITA BARRA 2005. Vita Barra, J., «Los primeros sistemas alfabéticos de escritura», a Carrasco i Oliva 2005, 33-79.

VITA BARRA I ZAMORA 2008. Vita Barra, J.P., Zamora, J.Á., *Nuevas perspectivas II: la arqueología fenicia y púnica en la Península Ibérica*, Barcelona.

WODTKO 2017. Wodtko, D., *Lusitano*, Zaragoza.

WODTKO 2021. Wodtko, D., «De ortografía tartésica», *Paleohispanica* 21, 219-234.

WULFF I ÁLVAREZ MARTÍ-AGUILAR (EDS) 2009. Wulff Alonso, F., i Álvarez Martí-Aguilar, M., (eds), *Identidades, culturas y territorios en la Andalucía prerromana*, Sevilla.

ZAMORA 2005. Zamora, J.Á., «La práctica de escribir entre los primeros fenicios peninsulares y la introducción de la escritura entre los pueblos paleohispánicos», *ActPal* IX, 155-192.

ZAMORA 2010. Zamora, J.Á., «De orfebres, fenicios e indígenas: la nueva inscripción sobre molde de joyería del Castillo de Doña Blanca (Puerto de Santa María, Cádiz) y el conocido grafito bilítero del Cabezo de San Pedro (Huelva)», *Paleohispanica* 10, 219-230.

ZAMORA 2013. Zamora, J.Á., «Novedades de epigrafía fenicio-púnica en la península ibérica y sus alrededores», *ActPal* XI, 359-384.

ZAMORA 2014. Zamora, J.Á., «Palabras fluidas en el extremo Occidente. Sobre un nuevo grafito fenicio, hallado en la desembocadura del Tajo, que recoge un posible topónimo local», a BÁDENAS DE LA PEÑA ET ALII 2014, 306-314.

11 CONCORDANCES

Inscripcions del nostre catàleg	<i>MLH IV</i>	Hesperia
Inscripció n° 1		BEJ.02.01
Inscripció n° 2	J.26.1	BEJ.01.01
Inscripció n° 3	J.22.1	BEJ.04.20
Inscripció n° 4	J.22.2	BEJ.04.21
Inscripció n° 5	J.23.1	BEJ.05.01
Inscripció n° 6	J.20.1	BEJ.04.18
Inscripció n° 7	J.21.1	BEJ.04.19
Inscripció n° 8	J.16.1	BEJ.04.01
Inscripció n° 9	J.16.2	BEJ.04.02
Inscripció n° 10	J.16.3	BEJ.04.03
Inscripció n° 11	J.16.4	BEJ.04.04
Inscripció n° 12	J.16.5	BEJ.04.05
Inscripció n° 13	J.15.1	BEJ.03.02
Inscripció n° 14	J.15.2	BEJ.03.03

Inscripció nº 15	J.15.3	BEJ.03.04
Inscripció nº 16	J.17.1	BEJ.04.08
Inscripció nº 17	J.17.2	BEJ.04.09
Inscripció nº 18	J.17.3	BEJ.04.10
Inscripció nº 19	J.17.4	BEJ.04.11
Inscripció nº 20	J.16.6	BEJ.04.06
Inscripció nº 21	J.16.7	BEJ.04.07
Inscripció nº 22	J.18.1	BEJ.04.12
Inscripció nº 23	J.18.2	BEJ.04.13
Inscripció nº 24	J.18.3	BEJ.04.14
Inscripció nº 25		BEJ.06.14
Inscripció nº 26	J.25.1	BEJ.05.03
Inscripció nº 27	J.26.1	BEJ.05.02
Inscripció nº 28	J.28.1	BEJ.07.02
Inscripció nº 29	J.27.1	BEJ.07.01
Inscripció nº 30	J.11.1	BEJ.06.01

Inscripció nº 31	J.11.2	BEJ.06.02
Inscripció nº 32	J.11.3	BEJ.06.03
Inscripció nº 33	J.11.4	BEJ.06.04
Inscripció nº 34	J.11.5	BEJ.06.05
Inscripció nº 35		BEJ.
Inscripció nº 36		BEJ.06.13
Inscripció nº 37	J.105	BEJ.06.11
Inscripció nº 38	J.12.1	BEJ.06.06
Inscripció nº 39	J.12.2	BEJ.06.07
Inscripció nº 40	J.12.3	BEJ.06.08
Inscripció nº 41	J.107	BEJ.06.12
Inscripció nº 42	J.12.4	BEJ.06.09
Inscripció nº 43	J.12.5	BEJ.06.10
Inscripció nº 44	J.19.1	BEJ.04.15
Inscripció nº 45	J.19.2	BEJ.04.16
Inscripció nº 46	J.19.3	BEJ.04.17

Inscripció n° 47		BEJ.03.05
Inscripció n° 48	J.14.1	BEJ.03.01
Inscripció n° 49	J.9.1	FAR.06.01
Inscripció n° 50	J.10.1	FAR.06.02
Inscripció n° 51	J.7.5	FAR.04.09
Inscripció n° 52	J.7.6	FAR.04.10
Inscripció n° 53	J.7.7	FAR.04.11
Inscripció n° 54	J.7.8	FAR.04.12
Inscripció n° 55	J.7.1	FAR.04.05
Inscripció n° 56	J.7.2	FAR.04.06
Inscripció n° 57	J.7.3	FAR.04.07
Inscripció n° 58	J.7.4	FAR.04.08
Inscripció n° 59	J.7.9	FAR.04.13
Inscripció n° 60		FAR.04.15
Inscripció n° 61	J.2.1	FAR.01.01
Inscripció n° 62	J.4.3	FAR.03.04

Inscripció nº 63	J.4.4	FAR.03.05
Inscripció nº 64	J.4.1	FAR.03.02
Inscripció nº 65	J.4.2	FAR.03.03
Inscripció nº 66	J.6.1	FAR.04.02
Inscripció nº 67	J.6.2	FAR.04.03
Inscripció nº 68	J.6.3	FAR.04.04
Inscripció nº 69	J.5.1	FAR.04.01
Inscripció nº 70	J.3.1	FAR.03.01
Inscripció nº 71	J.1.1	FAR.02.01
Inscripció nº 72	J.1.2	FAR.02.02
Inscripció nº 73	J.1.3	FAR.02.03
Inscripció nº 74	J.1.4	FAR.02.04
Inscripció nº 75	J.1.5	FAR.02.05
Inscripció nº 76	J.1.6	FAR.02.06
Inscripció nº 77	J.106	FAR.03.06
Inscripció nº 78		FAR.03.07

Inscripció nº 79	J.7.10	FAR.04.14
Inscripció nº 80	J.8.11	FAR.05.01
Inscripció nº 81	J.56.1	CC.05.01
Inscripció nº 82	J.55.1	BA.04.01
Inscripció nº 83	J.54.1	BA.05.01
Inscripció nº 84	J.57.1	BA.02.01
Inscripció nº 85	J.110	BA.03.01
Inscripció nº 86	J.53.1	SE.01.01
Inscripció nº 87	J.51.1	CO.07.01
Inscripció nº 88	J.52.1	SE.02.01

12 ÍNDEX

12.1 ÍNDEX DE CONTINGUTS

1	INTRODUCCIÓ	- 1 -
1.1	Introducció general	- 1 -
1.2	Metodologia	- 2 -
1.3	Objectius	- 4 -
1.4	Convencions	- 6 -
1.5	Agraïments	- 7 -
2	HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ	- 10 -
2.1	Dels inicis fins als anys seixanta del segle XX	- 10 -
	Manuel do Cenáculo de Vilas Boas	- 10 -
	Émile Cartailhac	- 11 -
	Sebastião Phillippes Martins Estacio da Veiga	- 11 -
	Emil Hübner	- 12 -
	Adolf Schulten	- 14 -
	Manuel Gómez-Moreno	- 16 -
	Antonio Tovar	- 18 -
	Ulrich Schmoll	- 20 -
	Joan Maluquer de Motes	- 22 -
2.2	Dels anys setanta fins avui dia	- 25 -
	Luís Coelho	- 25 -
	Caetano Maria de Mello Beirão	- 25 -
	Javier de Hoz	- 26 -
	José Antonio Correa	- 28 -
	Jesús Rodríguez Ramos	- 30 -
	Virgilio Hipólito Correia	- 34 -
	Jürgen Untermann	- 35 -
	Amílcar Guerra	- 37 -
	Antonio Marques de Faria	- 38 -

John T. Koch	- 38 -
Miguel Valério	- 39 -
Joan Ferrer i Jané	- 41 -
Eugenio Luján	- 42 -
3 MARC GEOGRÀFIC	- 43 -
4 CONTEXT HISTÒRIC	- 48 -
4.1 Edat del bronze	- 48 -
4.2 El Bronze final al Sud de Portugal	- 53 -
4.2.1 L'hàbitat	- 55 -
4.2.2 Economia	- 62 -
4.2.3 Món funerari	- 63 -
4.3 L'arribada dels primers navegants d'Orient	- 64 -
4.3.1 La creació de l'alfabet al Pròxim Orient	- 64 -
4.3.2 Precolonització i contactes precoloniais a la península Ibèrica	- 69 -
4.3.3 El bronze final atlàntic	- 80 -
4.4 La primera edat del ferro	- 82 -
4.4.1 La problemàtica de la indoeuropeïtzació a l'edat del ferro	- 83 -
4.4.2 La colonització fenícia	- 86 -
4.4.3 L'edat del ferro al Sud del territori de l'actual Portugal	- 93 -
4.5 Consideracions finals	- 103 -
4.6 Paleoetnologia	- 104 -
4.7 Epíleg: un document escrit i suports epigràfics d'època imperial	- 113 -
5 LA LLENGUA	- 117 -
5.1 Història de la investigació	- 118 -
5.2 Anàlisi quantitativa	- 126 -
5.3 Anàlisi comparativa	- 130 -
5.4 Descripció fonològica i possibles mots	- 149 -

5.5	La fórmula	- 153 -
5.6	Altres mots	- 159 -
5.7	Recapitulació	- 164 -
6	EL VALOR DEL SIGNARI	- 167 -
6.1	Breu història del desxiframent	- 167 -
6.2	El mètode comparatiu	- 169 -
6.3	Els valors dels signes	- 170 -
6.3.1	Vocals	- 171 -
6.3.2	Signes consonàntics	- 172 -
6.3.3	Sil·labogrames	- 173 -
6.3.4	Teories alternatives sobre el signari	- 188 -
6.3.5	El valor del signari del SO	- 189 -
6.4	Un semisil·labari?	- 192 -
6.5	Els signes del SO i el signari d'Espanca	- 194 -
6.6	La teoria epicòrica de Rodríguez Ramos	- 197 -
7	ESTUDIS SOBRE EL <i>CORPUS</i>	- 201 -
7.1	Cronologia del signari	- 201 -
7.2	Suports de l'epigrafia del SO	- 203 -
7.2.1	L'estela	- 204 -
7.2.2	Altres suports	- 229 -
7.3	Materials	- 230 -
7.4	Funció de l'escriptura	- 231 -
7.5	Origen del signari i situació de l'escriptura del SO entre les escriptures paleohispàniques	- 238 -
8	CATÀLEG D'INSCRIPCIONS	- 250 -
8.1	Introducció al catàleg	- 250 -

8.1.1	Els corpora anteriors	- 250 -
8.1.2	Introducció a aquest catàleg	- 252 -
8.2	Catàleg d'inscripcions	- 254 -
	Inscripció nº 1. BEJ.02.01	- 254 -
	Inscripció nº 2. BEJ.01.01 [= J.26.1]	- 256 -
	Inscripció nº 3. BEJ.04.20 [= J.22.1]	- 260 -
	Inscripció nº 4. BEJ.04.21 [= J.22.2]	- 264 -
	Inscripció nº 5. BEJ.05.01 [= J.23.1]	- 266 -
	Inscripció nº 6. BEJ.04.18 [= J.20.1]	- 271 -
	Inscripció nº 7. BEJ.04.19 [= J.21.1]	- 275 -
	Inscripció nº 8. BEJ.04.01 [= J.16.1]	- 278 -
	Inscripció nº 9. BEJ.04.02 [= J.16.2]	- 281 -
	Inscripció nº 10. BEJ.04.03 [= J.16.3]	- 285 -
	Inscripció nº 11. BEJ.04.04 [= J.16.4]	- 289 -
	Inscripció nº 12. BEJ.04.05 [= J.16.5]	- 292 -
	Inscripció nº 13. BEJ.03.02 [= J.15.1]	- 297 -
	Inscripció nº 14. BEJ.03.03 [= J.15.2]	- 301 -
	Inscripció nº 15. BEJ. 03.04 [= J. 15.3]	- 302 -
	Inscripció nº 16. BEJ.04.08 [= J.17.1]	- 304 -
	Inscripció nº 17. BEJ.04.09 [= J.17.2]	- 306 -
	Inscripció nº 18. BEJ.04.10 [= J.17.1]	- 308 -
	Inscripció nº 19. BEJ.04.11 [= J.17.4]	- 309 -
	Inscripció nº 20. BEJ.04.06 [= J.16.6]	- 311 -
	Inscripció nº 21. BEJ.04.07 [= J.16.7]	- 312 -
	Inscripció nº 22. BEJ.04.12 [= J.18.1]	- 314 -
	Inscripció nº 23. BEJ.04.13 [= J.18.2]	- 318 -
	Inscripció nº 24. BEJ.04.14 [= J.18.3]	- 321 -
	Inscripció nº 25. BEJ.06.14	- 324 -
	Inscripció nº 26. BEJ.05.03 [= J.25.1]	- 327 -
	Inscripció nº 27. BEJ.05.02 [= J.24.1]	- 330 -
	Inscripció nº 28. BEJ.07.02 [= J.28.1]	- 335 -
	Inscripció nº 29. BEJ.07.01 [= J.27.1]	- 337 -
	Inscripció nº 30. BEJ.06.01 [= J.11.1]	- 339 -
	Inscripció nº 31. BEJ.06.02 [= J.11.2]	- 343 -
	Inscripció nº 32. BEJ.06.03 [= J.11.3]	- 345 -
	Inscripció nº 33. BEJ.06.04 [= J.11.4]	- 348 -
	Inscripció nº 34. BEJ.06.05 [= J.11.5]	- 351 -

Inscripció nº 35.	- 353 -
Inscripció nº 36. BEJ.06.13	- 357 -
Inscripció nº 37. BEJ.06.11 [= J.105]	- 361 -
Inscripció nº 38. BEJ.06.06 [= J.12.1]	- 364 -
Inscripció nº 39. BEJ.06.07 [= J.12.2]	- 369 -
Inscripció nº 40. BEJ.06.08 [= J.12.3]	- 372 -
Inscripció nº 41. BEJ.06.12 [= J.107]	- 374 -
Inscripció nº 42. BEJ.06.09 [= J.12.4]	- 375 -
Inscripció nº 43. BEJ.06.10 [= J.12.5]	- 378 -
Inscripció nº 44. BEJ.04.15 [= J.19.1]	- 379 -
Inscripció nº 45. BEJ.04.16 [= J.19.2]	- 382 -
Inscripció nº 46. BEJ.04.17 [= J.19.3]	- 385 -
Inscripció nº 47. BEJ.03.05	- 387 -
Inscripció nº 48. BEJ.03.01 [= J.14.1]	- 389 -
Inscripció nº 49. FAR.06.01 [= J.9.1]	- 392 -
Inscripció nº 50. FAR.06.02 [= J.10.1]	- 397 -
Inscripció nº 51. FAR.04.09 [= J.7.5]	- 401 -
Inscripció nº 52. FAR.04.10 [= J.7.6]	- 404 -
Inscripció nº 53. FAR.04.11 [= J.7.7]	- 407 -
Inscripció nº 54. FAR.04.12 [= J.7.8]	- 410 -
Inscripció nº 55. FAR.04.05 [= J.7.1]	- 413 -
Inscripció nº 56. FAR.04.06 [= J.7.2]	- 416 -
Inscripció nº 57. FAR.04.07 [= J.7.3]	- 420 -
Inscripció nº 58. FAR.04.08 [J.7.4]	- 422 -
Inscripció nº 59. FAR.04.13 [= J.7.9]	- 424 -
Inscripció nº 60. FAR.04.15	- 427 -
Inscripció nº 61. FAR.01.01 [= J.2.1.]	- 429 -
Inscripció nº 62. FAR.03.04 [= J.4.3]	- 431 -
Inscripció nº 63. FAR.03.05 [= J.4.4]	- 434 -
Inscripció nº 64. FAR.03.02 [= J.4.1]	- 437 -
Inscripció nº 65. FAR.03.03 [= J.4.2]	- 440 -
Inscripció nº 66. FAR.04.02 [= J.6.1]	- 442 -
Inscripció nº 67. FAR.04.03 [= J.6.2]	- 444 -
Inscripció nº 68. FAR.04.04 [= J.6.3]	- 446 -
Inscripció nº 69. FAR.04.01 [= J.5.1]	- 447 -
Inscripció nº 70. FAR.03.01 [= J.3.1]	- 450 -
Inscripció nº 71. FAR.02.01 [= J.1.1.]	- 453 -
Inscripció nº 72. FAR.02.02 [= J.1.2]	- 458 -

Inscripció nº 73. FAR.02.03 [= J.1.3]	- 463 -
Inscripció nº 74. FAR.02.04 [= J.1.4]	- 467 -
Inscripció nº 75. FAR.02.05 [= J.1.5]	- 470 -
Inscripció nº 76. FAR.02.06 [= J.1.6]	- 475 -
Inscripció nº 77. FAR.03.06 [= J.106]	- 477 -
Inscripció nº 78. FAR.03.07	- 481 -
Inscripció nº 79. FAR.04.14 [= J.7.10]	- 484 -
Inscripció nº 80. FAR.05.01 [= J.8.1]	- 487 -
Inscripció nº 81. CC. 05. 01 [= J.56.1]	- 489 -
Inscripció nº 82. BA.04.01 [= J.55.1]	- 492 -
Inscripció nº 83. BA.05.01 [= J.54.1]	- 496 -
Inscripció nº 84. BA.02.01 [= J.57.1]	- 499 -
Inscripció nº 85. BA.03.01 [= J. 110]	- 503 -
Inscripció nº 86. SE.01.01 [= J.53.1]	- 507 -
Inscripció nº 87. CO.07.01 [= J.51.1]	- 509 -
Inscripció nº 88. SE.02.01 [= J.52.1]	- 512 -
8.3 Inscriptioes dubia vel suspectae	- 514 -
Inscripció nº89.	- 514 -
Inscripció nº 90	- 518 -
La llegendra monetal de Salacia (Alcácer do Sal)	- 521 -
8.4 Esgrafiats	- 524 -
Esgrafiat nº 1. Esgrafiat de Porto do Salbugueiro (Salvaterra de Magos, Santarém)	- 524 -
Esgrafiat nº 2: Dolium d’Herdade da Amoreirinha do Caia (Elvas)	- 525 -
Esgrafiat nº 3: Penjoll d’Alcácer do Sal (Setúbal)	- 526 -
Esgrafiat nº 4: Copa d’Abul	- 527 -
Esgrafiat nº 5: Esgrafiat de Moura	- 528 -
Esgrafiat nº 6: Ast de Fernão Vaz (Ourique)	- 529 -
Esgrafiat nº 7: Destral de Pomares (Ourique)	- 530 -
Esgrafiat nº 8: Villasviejas del Tamuja (Càceres)	- 531 -
Esgrafiat nº 9: 13397. 82/85-6 (Medellín)	- 533 -
Esgrafiat nº 10: D. 01930. 86 Terrera (Medellín)	- 536 -
8.5 Marques	- 538 -
Marques nº 1-5: Azougada	- 538 -
Marca nº 6: Monte Coito (Ourique)	- 540 -
Marca nº 7: Destral de fibrolite (Plasència, Càceres)	- 541 -
Marca nº 8: Vas del Museu de Càceres	- 541 -

Marca nº 9: D.13195. 82/9-1 (Medellín)	- 542 -
Marca nº 10: D.01880 85B-10-1 (Medellín)	- 543 -
Marca nº 11: D.01895. 85B/30-10 (Medellín)	- 544 -
Marca nº 12: 01958. 86 G/3-1 (Medellín)	- 544 -
Marca nº 13: D.01965 86/G (Medellín)	- 546 -
Marca nº 14: D. 2005 86H/4-29 (Medellín)	- 546 -
Marca nº 15: D. 1996/1 86/G (Medellín)	- 547 -
Marca nº 16: Esgrafiat de Huelva	- 549 -
Marca nº 17: Esgrafiat de Huelva	- 549 -
8.6 Esgrafiats i marques de filiació dubtosa	- 550 -
esgrafiat nº 11: Garvão	- 550 -
Esgrafiat nº 12: Tassa de Padrão (Proença-a-nova, Castelo Branco)	- 551 -
esgrafiat nº 13: esgrafiats de Niebla (Huelva)	- 552 -
Esgrafiat nº 14: A/CE03507/3 (Cabezo de San Pedro, Huelva)	- 553 -
Esgrafiat nº 15: CAbezo de san pedro, huelva	- 554 -
Esgrafiat nº 16: Castillo de Doña Blanca (Càdis)	- 555 -
9 CONCLUSIONS	- 556 -
10 BIBLIOGRAFIA	- 563 -
11 CONCORDANCES	- 597 -
12 ÍNDEX	- 603 -
12.1 índex de continguts	- 603 -
12.2 índex d'imatges	- 610 -
12.3 Índex de mapes	- 619 -
12.4 Índex de taules	- 620 -

12.2 ÍNDEX D'IMATGES

Figura 1. Estàtua-Menhir del jaciment de Portela do Mogos, estela 33.....	- 51 -
Figura 2. Cromlech dos Alemendres.....	- 51 -
Figura 3. Estàtua-Menhir del Cromlech dos Almendres.....	- 52 -
Figura 4. Calc de les estàtues-menhir 10 i 18 de Vale do Maria do Meio.....	- 53 -
Figura 5. Fotografia panoràmica dels <i>chevaux-de-frise</i> , en primer pla. En segon pla es pot veure les restes de la muralla en la zona de les pedres vitrificades.....	- 60 -
Figura 6. Abecedari d'Izbet Sartah.....	- 65 -
Figura 7. ὄστρακον de Laquiš.....	- 67 -
Figura 8. Alfabets semítics.....	- 68 -
Figura 9. Alfabets semites, protocananeu, fenici, ugarític i variants sudaràbigues.....	- 69 -
Figura 10. Ganivet de Bronze de Belmeque amb clars paral·lels egeus.....	- 73 -
Figura 11. Calc i fotografia del petroglíf amb vaixell de Laxe dos Cervos.....	- 76 -
Figura 12. Tresor de Villena.....	- 77 -
Figura 13. Materials de procedència o factura oriental trobats en context del bronze final i la localització dels jaciments.....	- 79 -
Figura 14. Necròpolis de Fonte Santa.....	- 101 -
Figura 15. Necròpolis de Pardiero.....	- 102 -
Figura 16. Inscripció fenícia del rei Kilamuwa.....	- 207 -
Figura 17. Inscripció fenícia de Nora.....	- 208 -
Figura 18. Estela fenícia de Lisboa.....	- 209 -
Figura 19. Esteles alentejanes de Tapada da Moita i d'Alfarrobeira.....	- 214 -
Figura 20. Calc esquemàtic de les esteles alentejanes.....	- 215 -

Figura 21. Representacions d'Alabardes.....	- 217 -
Figura 22. Estela de Solana de Cabañas.....	- 223 -
Figura 23. Estela de Cabeza del Buey IV.....	- 225 -
Figura 24. A l'esquerra, representació de la teoria de Rodríguez Ramos sobre les escriptures paleohispàniques. A la dreta, la de Correa, seguit per Valério.	- 246 -
Figura 25. Proposta de Javier de Hoz.....	- 247 -
Figura 26. Proposta de Castillo.....	- 247 -
Figura 27. Adaptació pròpia de la proposta de Ferrer i Jané.....	- 248 -
Figura 28. La nostra proposta sobre la genealogia de les escriptures paleohispàniques ..	- 249 -
Figura 29. Inscripció de Folha do Ranjão.....	- 255 -
Figura 30. Estela de Gavião.....	- 258 -
Figura 31. El text de la inscripció nº 2, ampliat.....	- 259 -
Figura 32. Estela del Cerro dos Enforcados I.....	- 262 -
Figura 33. Detall de l'escaliforme de la inscripció nº 3.	- 263 -
Figura 34. Estela del Cerro dos Enforcados II.....	- 265 -
Figura 35. Detall del signe \mathcal{Q} de la inscripció nº 5.....	- 268 -
Figura 36. Detall del signe \mathcal{Q} seguit a \mathcal{M} de la inscripció nº 5.	- 269 -
Figura 37. Estela de Monte Novo do Visconde.....	- 270 -
Figura 38. Estela d'Herdade dos Bastos.....	- 273 -
Figura 39. Detall de l'estela on es poden veure els signes \mathcal{A} i \mathcal{Q} amb un petit traç.	- 274 -
Figura 42. Detall de l'inici confús de la inscripció de Nobres..	- 279 -
Figura 43. Fotografia oficial del MNL de l'estela de Nobres.	- 280 -

Figura 44. Calc de la inscripció nº 9.....	- 283 -
Figura 45. Estela de Fonte Santa II.....	- 284 -
Figura 46. Fotografia de la inscripció nº 10.	- 287 -
Figura 47. Calc de la inscripció nº 10.....	- 288 -
Figura 48. Les dues cares de la inscripció Fonte Santa III..	- 291 -
Figura 49. Estela de Monte Penedo.....	- 294 -
Figura 50. Detall inferior de l'estela de Monte Penedo.	- 295 -
Figura 51. Detall superior de l'estela de Monte Penedo.....	- 296 -
Figura 52. Estela de Pardieiro I.	- 299 -
Figura 53. Detall de la inscripció nº 13, on apareix clarament el signe \Uparrow	- 300 -
Figura 54. Detall de l'inici de l'estela de Pardieiro I, on apareix clarament el signe \aleph	- 300 -
Figura 55. Estela de Pardieiro II.....	- 301 -
Figura 56. Estela de Pardieiro III.....	- 303 -
Figura 57. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 93.....	- 305 -
Figura 58. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig. 96.....	- 307 -
Figura 59. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 95.....	- 308 -
Figura 60. Dibuix de la inscripció segons l'Album Cenáculo, fig 92.....	- 310 -
Figura 61. Calc de la inscripció nº 20.....	- 311 -
Figura 62. Fotografia de la inscripció nº 21.	- 313 -
Figura 63. Estela de Mealha Nova I.	- 316 -
Figura 64. Detall del signe \square	- 317 -
Figura 65. Estela de Mealha Nova II.....	- 319 -

Figura 66. Detall del signe paleogràficament aberrant de la inscripció nº23.	320 -
Figura 67. Estela de Mealha Nova III.....	323 -
Figura 68. Detalls del punt i dels dos punts de la inscripció nº 25.	325 -
Figura 69. Estela de Monte Gordo.....	326 -
Figura 70. Placa d'Espanca.	329 -
Figura 71. Placa de Neves amb l'inici de les línies i la direcció de lectura segona la nova interpretació.	333 -
Figura 72. Placa de Neves.	334 -
Figura 73. Fotografia de la inscripció nº 28.	336 -
Figura 74. Dibuix de la inscripció nº 29 segons Album Cenaculo nº 47.....	338 -
Figura 75. Fotografia oficial del MNL de la inscripció de Tavilhão II.....	341 -
Figura 76. Detall dels signes fora cartel·la de la inscripció nº 30.	342 -
Figura 77. Fotografia i calc de la inscripció nº 31.....	344 -
Figura 78. Fotografia de la inscripció nº 32.	346 -
Figura 79. Calc de la inscripció nº 32.....	347 -
Figura 80. Dibuix de la inscripció nº 33 de l'Album Cenaculo, nº 91.....	350 -
Figura 81. Monument de Canafexal.	352 -
Figura 82. Detall del signe $\overline{\eta}$ de l'última línia.	359 -
Figura 83. Estela de Mesas do Castelinho.....	360 -
Figura 84. Estela de Monte Novo do Castelinho.....	363 -
Figura 85. Estela d'Abóbada I.....	367 -
Figura 86. Detall del signe $\overset{\curvearrowright}{\eta}$ de la inscripció nº 38.	368 -
Figura 87. Detall dels signes \mathfrak{N} i \mathfrak{Q} a la inscripció nº 38.....	368 -

Figura 88. Fragment de l'estela Abóbada II.....	- 370 -
Figura 89. Ampliació de la inscripció d'Abóbada II.....	- 371 -
Figura 90. Estela de Corte do Freixo.....	- 373 -
Figura 91. Fotografia de la inscripció nº 41.	- 374 -
Figura 92. Estela de Corte Azinheira I.	- 376 -
Figura 93. Detall d'un signe \Downarrow dels dos presents a la inscripció nº 42.....	- 377 -
Figura 94. Detall de l'altre signe \Downarrow de la inscripció nº 42.	- 377 -
Figura 95. Inscripció de Corte Azinheira.	- 378 -
Figura 96. Estela da Herdade do Pego I.	- 381 -
Figura 97. Estela da Herdade do Pego II.	- 384 -
Figura 98. Fragment de l'estela d'Herdade do Pego III..	- 386 -
Figura 99. Fotografia i calc de la inscripció nº 47.	- 388 -
Figura 100. Estela d'Alcoforado.....	- 391 -
Figura 101. Fotografia de l'estela d'Alcoutim.....	- 394 -
Figura 102. Detall de la inscripció nº 49.	- 395 -
Figura 103. Detall del signe \boxplus de la inscripció nº 49.	- 396 -
Figura 104. Fotografia de la inscripció nº 50.	- 399 -
Figura 105. Calc de la inscripció nº 50	- 400 -
Figura 106. Fotografia pròpia de la inscripció.	- 402 -
Figura 107. Inscripció d'Ameixial III.	- 403 -
Figura 108. Fotografia oficial del monument d'Ameixial II, cortesia del MNL.	- 406 -
Figura 109. Fotografia del fragment d'estela.....	- 409 -
Figura 110. Fotografia de la inscripció nº 54	- 412 -

Figura 111. Fotografies de l'estela Vale dos Vermelhos III	- 415 -
Figura 112. Fotografia de l'estela Vale dos Vermelhos II	- 418 -
Figura 113. Detall de la inscripció nº 56 on es veu clarament la variant del signe \aleph amb quatre ratlles horitzontals.....	- 419 -
Figura 114. Detall de la inscripció nº56 on es veuen clarament els signes Δ \ddagger , i que no hi ha restes de cap segona vocal \square	- 419 -
Figura 115. Fotografia i calc de la inscripció nº 57.....	- 421 -
Figura 116. Vale dos Vermelhos IV.....	- 423 -
Figura 117. Fotografia de la inscripció.....	- 426 -
Figura 118. Fotografia de l'estela de Corte Pinheiro.	- 428 -
Figura 119. Fotografia i calc de la inscripció nº 61.	- 430 -
Figura 120. Fotografia de la inscripció nº 62.	- 433 -
Figura 121. Fotografia i calc de la inscripció nº 63.	- 436 -
Figura 122. Fotografia de la inscripció.....	- 439 -
Figura 123. Estela de Benaciate I.	- 441 -
Figura 124. Fotografia del fragment d'estela.	- 443 -
Figura 125. Inscripció d'Alagoas II..	- 445 -
Figura 126. Calc de la inscripció nº 68.....	- 446 -
Figura 127. Fotografia i calc de la inscripció nº 69.....	- 449 -
Figura 128. Fotografia de la inscripció nº 70 segons.....	- 451 -
Figura 129. Calc de la inscripció nº 70 segons.....	- 452 -
Figura 130. Fotografia de la inscripció nº 71.	- 457 -
Figura 131. Fotografia professional de l'estela de Fonte Velha III, cortesia del MNL.	- 460 -

Figura 132. Detall del signe □ de la inscripció n° 72.	- 461 -
Figura 133. Detall del signe ✕ de la inscripció n° 72.	- 462 -
Figura 134. Inscripció de Fonte Velha I.	- 465 -
Figura 135. Detalls dels signes M i E de la inscripció n° 73.	- 466 -
Figura 136. Inscripció de Fonte Velha II.	- 469 -
Figura 137. Detall de la inscripció n° 74 on s'aprecia el possible signe H i la lligadura. ...	469 -
Figura 138. Detall de l'inici de la inscripció, on es veu clarament el signe M.	- 472 -
Figura 139. Detall on s'intueix el signe □ volat darrera M de la segona línia.	- 473 -
Figura 140. Fotografia oficial de Fonte Velha V, cedida pel MNL.	- 474 -
Figura 141. Epígraf de Fonte Velha I.	- 476 -
Figura 142. Fotografia de l'estela de S. Martinho.	- 479 -
Figura 143. Calc de l'estela de S. Martinho.	- 480 -
Figura 144. Fotografia de la inscripció n° 78.	- 482 -
Figura 145. Calc de la inscripció n° 78.	- 483 -
Figura 147. Fotografia de l'estela de Touril.	- 485 -
Figura 148. Detall del signe M escapçat de la inscripció n° 79.	- 486 -
Figura 149. Fotografia de la inscripció n° 80.	- 488 -
Figura 150. Estela d'Almoroquí.	- 491 -
Figura 151. Detall de la inscripció n° 81 on es veu el fragment escapçat.	- 491 -
Figura 152. Detall de la inscripció n° 82 on es veu l'inversemblant signe X i la comparació amb la línia inferior.	- 495 -
Figura 153. Detall del fragment de la inscripció n° 82.	- 495 -

Figura 154. Estela de Siruela.....	- 495 -
Figura 155. Estela Losa del Capote.....	- 498 -
Figura 156. Fotografia de l'«estela».....	- 501 -
Figura 157. Estela de Medellín.....	- 502 -
Figura 158. Detall de la inscripció nº 85.....	- 505 -
Figura 159. Estela de Majada Honda.....	- 506 -
Figura 160. Calc de la inscripció.....	- 508 -
Figura 161. Fotografia de la inscripció nº 87.....	- 510 -
Figura 162. Calc de la inscripció nº 87.....	- 511 -
Figura 163. Fotografia del fragment de l'estela de Villamanrique.....	- 513 -
Figura 164. Fotografia i calc de la inscripció nº 89.....	- 517 -
Figura 165. Fotografia de la inscripció nº 90.....	- 520 -
Figura 166. Llegenda en signari paleohispànic de les monedes de Salacia.....	- 523 -
Figura 167. Esgrafiat de Porto do Salbugueiro.....	- 524 -
Figura 168. Imatge del <i>dolium</i>	- 525 -
Figura 169. Fotografies de l'esgrafiat.....	- 526 -
Figura 170. Calc de l'esgrafiat d'Abul.....	- 527 -
Figura 171. Fotografia i calc de l'esgrafiat de Moura.....	- 528 -
Figura 173. Detall dels signes esgrafiats a l'ast.....	- 529 -
Figura 174. Imatges de la destal i detall de la inscripció.....	- 530 -
Figura 175. Cara A de Villasviejas del Tamuja.....	- 532 -
Figura 176. Cara B de Villasviejas del Tamuja.....	- 532 -
Figura 177. Calc del plat.....	- 535 -

Figura 178. Detall de la inscripció.....	- 537 -
Figura 179. Signes esgrafiats ampliats.	- 537 -
Figura 180. Plats d'Azougada amb el símbol λ	- 539 -
Figura 181. Detall del plat amb el símbol μ	- 539 -
Figura 182. Detall del plat amb els signes \times i λ	- 540 -
Figura 183. Fotografia de l'esgrafiat.	- 540 -
Figura 184. Calc de la dextra.	- 541 -
Figura 185. Detall de la inscripció ante cocturam del signe λ	- 542 -
Figura 186. Els dos fragments amb les traces post cocturam.	- 543 -
Figura 187. Detall de la marca i del signe de difícil interpretació.	- 543 -
Figura 188. Plat de ceràmica 85B/30-10, capgirat.	- 544 -
Figura 189. Fragment gran del plat de ceràmica 86G/3-1.	- 545 -
Figura 190. Fragments petits del plat de ceràmica 86 G/3-1.	- 545 -
Figura 191. Detall de la base del plat 86/G amb el signe inscrit.	- 546 -
Figura 192. Placa d'ivori amb motius orientals. Cara A i Cara B.	- 547 -
Figura 193. Detalls de la decoració del recipient Med. 86/G.	- 547 -
Figura 194. Detall del possible signe a la base del recipient.	- 548 -
Figura 195. Fotografia de la marca nº11.	- 549 -
Figura 196. Marca nº 12.	- 549 -
Figura 197. Detall de la inscripció de la copa.	- 551 -
Figura 198. Esgrafiat del Cabezo de San Pedro.	- 553 -
Figura 199. Esgrafiat fenici de Cabezo de San Pedro.	- 554 -
Figura 200. Signes esgrafiats de Doña Blanca. I.	- 555 -

12.3 ÍNDEX DE MAPES

Mapa 1. Dispersió dels monuments amb escriptura paleohispànica al sud de la península Ibèrica.	- 44 -
Mapa 2. Mapa de la distribució de les esteles del SO segons el municipi de trobada.-	46 -
Mapa 3. Mapa de la dispersió d'esteles epigrafiades del SO segons municipis.....	- 47 -
Mapa 4. Mapa dels jaciments del bronze final.	- 57 -
Mapa 5. Posició de Monsaraz (número 1) amb la resta de poblats subordinats de la zona.	- 58 -
Mapa 6. Els possibles etnònims de la I edat del ferro segons Aviè i Heròdot..	- 110 -
Mapa 7. Distribució dels materials dels suports epigràfics en el Conventus Pacensis-	116 -
Mapa 8. Distribució aproximada de les dues zones epigràfiques del SO segons la teoria de les variants epicòriques.....	- 200 -
Mapa 9. Distribució d'espases atribuïdes al bronze antic i mig i representacions de les mateixes en esteles o estàtues-menhir..	- 218 -
Mapa 10. Mapa de materials de construcció dels monuments epigràfics del conuentus Pacensis..	- 228 -

12.4 ÍNDEX DE TAULES

Taula 1. Valor dels signes segons Hübner.....	- 14 -
Taula 2. Valors dels signes segons Schulten.	- 16 -
Taula 3. Valor dels signes segons Gómez-Moreno.	- 18 -
Taula 4. Valor dels signes segons Schmoll.	- 21 -
Taula 5. Valor dels signes segons Maluquer.	- 24 -
Taula 6. Valor dels signes segons Javier de Hoz.....	- 28 -
Taula 7. Valor dels signes segons Correa.....	- 30 -
Taula 8. Valor dels signes segons Rodríguez Ramos.....	- 32 -
Taula 9. Valor dels signes per a Correia.....	- 35 -
Taula 10. Valor dels signes per a Untermann.....	- 37 -
Taula 11. Valor del signari del SO segons VALÉRIO 2016.....	- 41 -
Taula 12. Valors del signari del SO segons FERRER I JANÉ 2016.....	- 42 -
Taula 13. Freqüència d'aparició de signes a l'epigrafia del SO.	- 127 -
Taula 14. Gràfic de freqüència de fonemes en la llengua celtibèrica.....	- 138 -
Taula 15. Distribució de les vocals en la llengua lusitana.....	- 139 -
Taula 16. Distribució de les oclusives en lusità.....	- 139 -
Taula 17. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en lusità.	- 140 -
Taula 18. Gràfic de freqüència d'aparició de fonemes en la llengua lusitana.	- 140 -
Taula 19. Distribució de les vocals en rètic.....	- 142 -
Taula 20. Distribució de les oclusives en rètic.	- 142 -
Taula 21. Gràfic de freqüència de fonemes en la llengua rètica.....	- 144 -
Taula 22. Distribució de les vocals en lepòntic.	- 145 -

Taula 23. Distribució dels fonemes oclusius en lepòntic.	145 -
Taula 24. Distribució de fonemes consonàntics nasals, sibilants i líquids en lepòntic.	146 -
Taula 25. Distribució de la resta de fonemes consonàntics en lepòntic.	146 -
Taula 26. Gràfic de freqüència d'aparició de fonemes en lepòntic.....	147 -
Taula 27. Comparativa de freqüència d'aparició dels valors fonètics entre les diferents llengües analitzades.	148 -
Taula 28. Correspondència dels elements formulars amb les inscripcions en què apareixen.....	155 -
Taula 29. Seqüències formulars amb el segment b ^a are i inscripcions on es troben. -	156 -
Taula 30. Aparicions dels segments b ^a are i t ^e ero.....	159 -
Taula 31. Freqüència d'aparició del mot <i>uarb^aan</i> en l'epigrafia del SO.....	160 -
Taula 32. Aparicions de la seqüència possible mot+ <i>ne</i> +fórmula final.....	163 -
Taula 33. Segment <i>-oir</i> + fórmula final.....	163 -
Taula 34. Signes estàndards de l'alefat fenici, en ordre en direcció sinistrorsa.....	170 -
Taula 35. Valor dels signes de l'escriptura ibèrica meridional segons CORREA 2004. En blau, els signes de consens i en vermell, els considerats encara ara dubtosos.	171 -
Taula 36. Comparativa entre les lectures del signari del SO dels diversos investigadors (només signes principals).	178 -
Taula 37. Taula amb la freqüència d'aparició dels signes a l'escriptura del SO.....	190 -
Taula 38. Taula amb la nostra proposta de valors per als signes del signari del SO.-	191 -
Taula 39. Comparació entre l'alefat fenici i els signaris del SO i ibèric meridional. En blau, signes de valor consensuat i en vermell, signes de valor controvertit.....	192 -
Taula 40. Inscripcions on apareix un ús irregular de l'escaliforme i valors proposats.	199 -

Taula 41. Taula on es veu el suport de les inscripcions i el seu percentatge en relació al total del *corpus*.- 233 -